Általános Nyelvészeti Tanulmányok

XI.

169089

Általános Nyelvészeti
Tanulmányok
XI.

Szerzők:

Antal László, Bánréti Zoltán, Bécsy Tamás, Békési Imre, Bollobás Enikő, Borzsák István, Csúri Károly, Dezséry Judit, Dezső László, Ferenczy Gyula, Füredi Mihály, Görgey Eszter, Heller Mária, Herczeg Gyula, Horányi Özséb, Jékel Pál, Kanyó Zoltán, Kelemen János, Kiefer Ferenc, Kiss Endre, Kiss Sándor, Klaudy Kinga, Komlósy András, Korenchy Éva, Mikó Pálné, Orosz Magdolna, Papp Ferenc, Pléh Csaba, Posgay Ildikó, Radics Katalin, Rohonci Katalin, Szabolcsi Anna, Szépe György, Telegdi Zsigmond, Terestyéni Tamás, Terts István, Vígh Árpád, Voigt Vilmos

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.

A szöveg megközelítései

Szerkesztő:

Telegdi Zsigmond
és
Szépe György

Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Lektorálta:

Dezső László

Segédszerkesztő:

Füredi Mihály

és

Rohonci Katalin

revízió
1977

169089

NL0057435

ISBN 963 05 0689 0

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1976*

Printed in Hungary

Antal László

Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom

1. Az a nyelvész, aki magát Saussure és Bloomfield követőjének vallja, a nyelvet jelek rendszerének tekinti. S ez nem puszta deklaráció (amit egyébként minden nyelvészeti bevezetés első fejezetében megtalálhatunk), hanem olyan fundamentális módszertani elv, amely az egész nyelvszemléletet áthatja.

A jelek egyik legfeltűnőbb tulajdonsága, hogy csak u t a l n a k a dolgokra. A legnagyobb tévedés azt hinni, hogy a nyelv a világ adekvát leírását tartalmazza. A nyelvi jelek csak felvillantják, a figyelem centrumába hozzák a nyelven kívüli jelenségeket — hogy ezeket a jelenségeket ki mennyire ismeri, alkalmanként mit emel ki belőlük, mire gondol velük kapcsolatban, milyen más jelenségekkel asszociálja azokat — nos, ez egyénenként változik és semmi köze a nyelvhez.

A nyelvnek megvannak a maga sajátos eszközei ahhoz, hogy — ha szükséges — az általános utalásokat elmélyítse, részletezze, finomítsa. Vannak speciális szó-kategóriák, amelyeknek éppen ez a hivatásuk. Ilyen kategória pl. a melléknév.

A melléknevek voltaképpen szemantikai mutatók.[1] Éppen azért, mert

[1] A „szemantikai mutató" kifejezést Katz és Fodor sokat reklámozott és legalább annyit bírált elméletéből vettem. (Lásd Katz, J. J. és Fodor J. A., The structure of a semantic theory: *Language* 39, 170—210 (1963).) Nem lenne értelme, hogy a bírálatokra, amelyek egyike-másika megsemmisítő volt (lásd pl. Bolinger, D., The atomization of meaning: *Language* 41, 555—573 (1965), itt részletesen kitérjünk. Csupán néhány további ellenérvet említünk meg egész röviden:

(a) Mindenféle dichotóm tulajdonság-pár (pl. [± élő]) értelmetlen, mert a valóságban nem merev ellentétekkel, hanem fokozatokkal, átmenetekkel találkozunk. (Lásd ehhez Bolinger hasznos könyvét: *Generality, Gradience, and the All-or-none*. Hága, 1961.) Az ember vagy a kutya élő, a fa vagy a bokor kevésbé az, a tégla vagy a jégcsap pedig egyáltalán nem.

(b) A dichotóm ellentétek értelmetlenek azért is, mert nagyon sok olyan jelenség van a világban, amelyik „is-is". Pl. egy *hadsereg* [+ élő], mert katonákból áll, de [— élő] is, mert nemcsak embereket, hanem anyagokat, fegyvereket stb. is tartalmaz. Vagy itt van a *lovasság*. Ez részben [+ emberi], hisz emberekből is áll, részben viszont [— emberi], hisz lovakat is foglal magába.

(c) A „mutató"-elmélet legnagyobb hibája az, hogy a mutatók rendes elemei, közönséges szavai a nyelvnek. Egy nehézség abban rejlik, hogy amikor mint mutató-

a nyelvi jelek csak utalnak és nem leírnak, a beszélő szükség esetén ezt az utalást pontosabbá teheti. Ha azt mondom, hogy *fa*, ezzel még nagyon pontatlanul és durván jelöltem meg a tárgyat. Ám a beszédhelyzetek zömében ennyi is elég. Amikor pl. arról számolok be valakinek, hogy „szomszédom fia leesett a fáról és kitörte a lábát", nem szükséges, hogy a fát pontosan körülírjam. Néha azonban szükséges lehet annak tisztázása, hogy egy *kis fa* vagy egy *nagy fa*, *vékony fa* vagy *vastag fa* szerepelt-e a történetben. És itt reménytelen mindenféle játék pluszokkal és mínuszokkal. Elvégre mi sem könnyebb, mint ad hoc notációt felfektetni, s ahelyett, hogy *nagy-kicsi*, azt mondani, hogy [± *nagy*] vagy [± *kicsi*]. Maga a nyelv nem ismeri ezeket a merev és kizárólagos dichotómiákat. Ha azt mondom, hogy valami *nem nagy*, azzal még nem okvetlenül mondtam azt, hogy *kicsi*. Azután mondhatom azt, hogy *nagyon nagy*, *egész nagy*, *jó nagy*, *nem is olyan nagy*, sőt mondhatom azt, hogy *inkább nagy*, *mint kicsi*. És itt, a nyelvi tények fényében csődöt mond mindenféle logikai játék egymást kizáró ellentétekkel. Elvégre, ha valamiről azt állítom, hogy az *inkább nagy*, *mint kicsi*, úgy azt állítom róla, hogy egyszerre nagy is, kicsi is, legfeljebb nem azonos mértékben. Mármost ha olyan szemantikai rendszert posztulálok, amelyben *nagy* és *kicsi* mint ellentét zárja ki egymást, akkor az *inkább nagy*, *mint kicsi* szerkezet e modell fényében anomális lesz, holott a magyar beszélők intuíciója szerint nyilván nem az. Hasonlóképpen anomális lesz az immár klasszikus *Az elefánt nagy és kicsi* példamondat. Holott az elefánt nagy a bolhához képest, de kicsi a felhőkarcolóhoz képest. Az persze nyilvánvaló, hogy a mondat egy l› g i k a i

---

kat alkalmazzuk ezeket, akkor metanyelvi szerepet kapnak. Egy másik nehézség: Semmi sem bizonyítja, hogy az ún. mutatók valóban szemantikai „prímek". Ez esetben viszont épp a kérdéses koncepciók szerint még maguk is további mutatókkal kellene, hogy jellemezhetők legyenek. Ez utóbbi mutatók ismét más mutatókkal . . . és így tovább — de meddig?

(d) A mutatók nem formálisak. Elvégre mennyiben formálisak olyan tulajdonságok, mint [élő], [emberi], [nőnemű] stb.? És mennyiben nyelvi tulajdonságok ezek? (Az, hogy nem formálisak, szerintem még nem lenne okvetlenül rossz, csakhogy az elmélet kimunkálói állandóan arról beszélnek, hogy a szemantika formális elmélete a céljuk. Sokkal nagyobb baj az, hogy e tulajdonságok nem nyelviek.)

(e) A szemantikai mutatók elméletének egy másik fogyatékossága, hogy amennyiben állandó mutatókkal dolgozunk, lépten-nyomon nemkívánatos tautológiák és anomáliák jönnek létre. Tautológia lesz az *élő ember* szerkezet, hisz *ember* már magában is [élő], anomális lesz a *nem élő ember*, teljesen fölöslegesen és intuícióellenesen.

Fentebb azt mondtuk, hogy nem kívánatos állandó mutatókkal dolgozni. Folyik ez abból a tényből, hogy a nyelvi jel egyfajta rövidítés. Esetenként ezt a rövidítést különböző irányokba bontjuk ki. Azaz a különféle beszédhelyzetekben más-más mutatót emelünk ki. Így lehetséges azután, hogy a *Péter olyan, mint az oroszlán* mondat nem lesz anomális, annak ellenére, hogy *Péter* állítólag [+ emberi], az *oroszlán* viszont [— emberi] lenne. Tévedés azt hinni, hogy minden mutató minden beszédhelyzetben egyformán fontos vagy akár egyformán jelen van. Világosan látta ezt Wegener már a múlt században. Ha eltekintünk fogalmazása pszichologizmusától, ami sok tekintetben kora kötelező sallangja, akkor az alábbi megállapításából egy nagyon egészséges felismerés hámozható ki: „Amikor egy szót egy mondatszerkezetben használunk, akkor a többi szavakkal szemben fennálló kapcsolat a kérdéses szóval összekapcsolódó képzetcsoportnak csak egy részét engedi tudatosodni, a többi a tudat küszöbe alatt marad." Ph. Wegener: *Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens* (Halle, 1885). [Németül.]

ellentmondást tartalmaz, az egyik arisztotelészi alaptörvény megsértését. Ám ha a szemantikai modellem logikai szempontokra épül — és ez nagyon lényeges — akkor minden logikai antinómia mint szemantikai anomália jelenik meg, és megfordítva! Következésképpen képtelen vagyok különválasztani azokat a mondatokat, amelyek logikailag hibásak, de szemantikailag jók, azoktól, amelyek szemantikailag anomálisak, de logikailag kifogástalanok.[2]

2. Vajon csak arról beszélhetünk szabályosan, hibátlanul a nyelv segítségével, ami létezik és ami lehetséges? Vagy a nyelv alkalmas arra is, hogy segítségével a ritkáról, a szokatlanról, az abszurdról, a lehetetlenről is beszéljünk — anélkül, hogy közben szemantikai anomáliát követnénk el? Nem találkozhatom én álmomban egy nagy fehér krétával, amelyik énekel? És ha be akarok számolni erről az álmomról, akkor okvetlenül csak nyelvi hiba, szemantikai anomália útján számolhatok be? A képzelet, az álom, a mese, a tréfa — ha nyelvi megfogalmazást nyer — okvetlenül nyelvi hibaként jelentkezik? Ezek a kérdések arra ösztönöznek bennünket, hogy röviden szemügyre vegyük a szemantikai helyesség fogalmát.

Függetlenül attól, hogy ki miként vélekedik a jelentés természetéről, abban talán nagy általánosságban valamennyien egyetértünk, hogy a szemantikai szabályok azokat a feltételeket specifizálják, amelyek közepette a nyelvi jeleket helyénvaló módon használhatjuk jelölésre. Ebből viszont az következik, hogy önmagában, alkalmazás nélkül egyetlen megnyilatkozás sem lehet sem szemantikailag helyes, sem szemantikailag anomális. Ugyanaz a megnyilatkozás lehet szemantikailag helyes az egyik esetben, amikor a szemantikai szabályok által specifizált feltételeknek megfelelően használom azt, és lehet anomális egy más esetben, amikor e feltételek hiányában vagy azok ellenére hozom létre. Ez viszont azt jelenti, hogy a szemantikai helyesség nem a megnyilatkozások tulajdonsága. A szemantikai helyesség a megnyilatkozás szemantikai tulajdonságainak és a kérdéses szemantikai szabályok által meghatározott feltételeknek a párhuzama. A szemantikai anomália pedig ennek a párhuzamnak a hiánya.[3]

[2] Aki kétli, hogy lehetséges lenne olyan szemantikai modell, amely a logikától független (független szerintem az a szemantikai modell, amely a szemantikai helyesség, illetőleg helytelenség fogalmát nem köti össze a logikai igazság, illetőleg hamisság fogalmával), az voltaképpen tagadja, hogy ilyen modellre szüksége lenne, illetőleg, hogy az a logikai modellektől említésre méltóan különbözne.

[3] Itt szeretnék emlékeztetni arra, hogy az igazság és a hamisság sem belső tulajdonsága az ítéleteknek. Az az ítélet, hogy „Esik az eső" igaz akkor, ha esik az eső, és hamis akkor, ha nem esik. Az igazság tehát az ítélet tartalmának és a valóság kérdéses porciójának megfelelése, párhuzama. Ennyiben emlékeztet a szemantikai helyességre. De nem lehet azonos vele. Ahhoz, hogy egy ítéletről meg tudjuk állapítani, igaz-e, meg kell értenünk annak a mondatnak a jelentését, amelyik az ítéletet tartalmazza.

Gyakran találkozunk olyan nézettel is, miszerint jelentése annak van, ami „verifikálható", s az verifikálható, ami bizonyos esetekben lehet igaz. Mint már korábban rámutattam (lásd Christensen, N. E.: *On the Nature of Meanings* című könyvéről írott recenziómat: *Linguistics* 2, 85—96 (1963)), ez azt jelentené, hogy a szónak

Schuchardt már évtizedekkel ezelőtt észrevette, hogy a *mein Buch* szerkezet egy egész sor dolgot fejezhet ki; azt, hogy a könyv az én tulajdonom, hogy én írtam, hogy nekem ajánlották, hogy rólam írták, hogy én használom, hogy éppen nálam van stb.[4] Több, mint fél évszázad múltán Chomsky is megemlíti ezt a *John's picture* szerkezet kapcsán.[5] A kérdés, amely pillanatnyilag bennünket érdekel, így hangzik: Vajon a *mein Buch* szerkezet fentebb említett lehetséges különféle értelmezései különféle jelentések? Mondhatjuk azt és érdemes azt mondanunk, hogy a *mein Buch* vagy a *John's picture* szerkezeteknek ennyi meg ennyi jelentésük van? Nem lenne helyesebb és gazdaságosabb a fentebbi különbségeket másként magyarázni, pl. azt mondani, hogy a *mein Buch* szerkezetnek egy jelentése van, de ezen a jelentésen keresztül ennyi meg ennyi (elvben talán végtelenül sok) szituációt írhatunk le?

Közelítsük meg ugyanezt a kérdést egy másik oldalról. Nézzük ezt a mondatot: *Még mindannyiunk emlékezetében elevenen élnek az előző háború borzalmai.* Nos, ha valaki ezt a mondatot 1920-ban mondta ki, akkor nyilván az első világháborúra gondolt, és az első világháborút értették a hallgatói is. Ugyanez a mondat 1946-ban elkerülhetetlenül a második világháborúra vonatkozott. Mármost felvetődik a kérdés: Az következik ebből, hogy a szóban forgó mondatnak más volt a jelentése 1920-ban mint 1946-ban? Aligha. Hisz a mondat ugyanaz a mondat volt mindkét esetben, ugyanazokat a szavakat tartalmazta ugyanabban a grammatikai rendben. Éppen ezért talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy a szóban forgó mondatnak ugynaz volt a jelentése mindkét esetben, de más volt a tartalma.

Végezetül még egy példa. Köztudomású, hogy $6 = 5 + 1$; $6 = 9 - 3$; $6 = 3 \times 2$; $6 = 12/2$ stb. Mármost kérdésünk így hangzik: Vajon az $5 + 1$, a $9 - 3$, a 3×2, a $12/2$ jelentései a *hat*-nak? Ha ez igaz lenne, akkor *hat*-nak végtelenül sok jelentése lenne, ami egyenlő lenne azzal, mintha nem is lenne jelentése. Nyilvánvaló, hogy *hat*-nak egy jelentése van, de ezzel az egy jelentéssel végtelenül sok numerikus összefüggés, tartalom fejezhető ki.

A *mein Buch* és *John's picture* szerkezet, a *Még mindannyiunk emlékezetében elevenen élnek az előző háború borzalmai* mondat, végezetül a *hat* esete egyaránt azt látszik sugallni, hogy nem járunk jól akkor, ha csak formáról és jelentésről beszélünk a nyelvi megnyilatkozások esetében. A forma és a jelentés mellett kívánatosnak látszik egy harmadik tényező felvétele; ezt én tartalomnak nevezem. Mindenekelőtt ezt követeli a gazdaságosság. Nem lenne értelme, hogy a *mein Buch* szerkezet esetében x jelentést tételezzünk fel, annál is inkább nem, mert nem tudnánk meghatározni a „jelentések" pontos számát, és mindig találnánk még egyet, aztán még egyet, és így tovább.

---

nincs jelentése. Elvégre egy magános szó (pl. az, hogy *fekete*) nem lehet sem igaz, sem hamis. Igaz vagy hamis csak egy ítélet lehet, az pedig rendesen több, mint egy szó.

[4] Hugó Schuchardt-Brevier, kiadta L. Spitzer, 1928, 307 lap.

[5] Chomsky, N.: *Deep Structure, Surface Structure, and Semantic Interpretation* (Indiana University Linguistic Club, 1969) 40.

Jelentés és tartalom megkülönböztetése szükségesnek látszik ezenkívül egy döntő fontosságú különbség határvonalának meghúzása érdekében. A nyelvi és nem nyelvi ismeretek különbségére gondolunk. Amíg — legalábbis elvben — nem határoltuk el ezt a kétféle ismeretet, addig mindenféle szemantikai modell felépítése reménytelen. De erről a különbségről dolgozatunk utolsó pontjában szólunk. Előbb azonban e megkülönböztetés szükségességét egy másik oldalról szeretnénk alátámasztani.

3. Egy korábbi tanulmányában Lakoff[6] foglalkozik az instrumentális adverbiumokkal. Mondanivalójának az a lényege, hogy az instrumentális adverbiumok a mély struktúrában sohasem jelennek meg, tekintve hogy (1) mindig olyan szerkezetre megy vissza, mint (2):

(1) *Seymour sliced the salami with a knife.*
„Seymour egy késsel szeletelte a szalámit"

(2) *Seymour used a knife to slice the salami.*
„Seymour egy kést használt a szalámi szeletelésére"

Ezt az elképzelést Chomsky megcáfolta[7]; némiképp más oldalról szeretnénk most ugyanezt a problémát megközelíteni.

Nézzük az alábbi mondatot.

(3) *Péter elment egy traktorral szántani.*

E mondatot legalább háromféleképpen érthetjük meg, ezért a generativista hitvallás szerint legalább három különböző mély struktúrát kellene produkálnunk hozzá, valahogy így:

(4) *Péter elment egy traktorral. Péter szántani ment.* (Hogy mivel fog szántani, az ez esetben nincs tisztázva.)

(5) *Péter elment. Péter elment szántani egy traktorral.* (Hogy mivel ment el, az ez esetben nincs tisztázva.)

(6) *Péter elment egy traktorral. Péter elment szántani egy traktorral.*

Mármost vegyük szemügyre az alábbi mondatot:

(7) *Péter elment a kutyával szántani.*

Azt hiszem, a generativisták itt csak egy mély struktúrát vennének fel, mégpedig ezt:

(8) *Péter elment a kutyával. Péter elment szántani.*

Hasonlóképpen egy mély struktúra látszik indokoltnak az alábbi esetben:

(9) *Péter elment egy karaj kenyérrel szántani.*

A (9) mély struktúrája az első pillanatra talán olyan lenne, mint (7)-é:

(10) *Péter elment egy karaj kenyérrel. Péter elment szántani.*

Meg kell azonban mondanunk, hogy (10) nem teljesen kielégítő. Többek között azért nem, mert elmossa azt a (7) és (9) közötti különbséget, hogy (7) értelmezhető, illetőleg átalakítható úgy is, hogy „Péter és a kutya elment" míg (9) esetében a „Péter és a karaj kenyér elment" értelmezése nem adott. (9), illetőleg (10) problémájára még visszatérünk.

Felvetődik a kérdés: Miért adhatunk (3)-nak három különböző értelmezést, míg (7)-nek és (9)-nek csak egyet, noha valószínűleg nem egészen azonos típusút?

[6] G. Lakoff, Instrumental adverbs and the concept of deep structure: *Foundations of Language* 1. 4—29 (1968)
[7] *I. m.* 12. és kk.

(3) azért érthető meg többféleképpen, mert a *traktor* vonatkoztatható az *elmenni*-re, vonatkoztatható a *szántani*-ra, s következésképpen egyszerre is vonatkoztatható mindkettőre. Ezzel szemben a *kutya* csak az *elmenni*-re vonatkoztatható, míg a *karaj kenyér* nem vonatkoztatható sem az *elmenni*-re, sem a *szántani*-ra.

Azaz álljunk meg egy pillanatra. Biztos az, hogy a *kutya* nem vonatkozhat a *szántani*-ra? Csakugyan nem lehet *kutyával szántani?* Nos pusztán a nyelv szempontjából **kutyával szántani* semmivel sem furcsább, mint *traktorral szántani*. Hogy (7) esetében mégis egy értelmezésre hajlunk csak, arra, amit (8) mutat, annak nyilván nem nyelvi okai vannak. Hasonlóképpen, ha csak a nyelvre vagyok tekintettel, akkor egy karaj kenyérrel is lehet szántani. Legalábbis meg lehet próbálni.

Nézzük most ezt a mondatot:

(11) *Péter szánt a feleségével.*

Egy olyan „mély struktúra", mint (12)

(12) *Péter szánt. Péter a feleségével szánt.*

nem segít rajtunk, mert még mindig több értelmű. Ugyanis (11) legalább a következő dolgokat jelöli:

(13) *Péter szánt. Péter felesége szánt. Együtt szántanak.*

(14) *Péter szánt. A felesége vele van.* (De nem szánt.)

(15) *Péter szánt. A felesége segít neki.*

(16) *Péter szánt. Péter a feleségét használja a szántáshoz.*

A (16) még mindig több lehetőséget hagy nyitva. Az egyik az, hogy az asszony Péter sovány tehénkéje mellé hámozza magát, és segít húzni az ekét. A másik lehetőség annyira bizarr, hogy szinte szóba sem merem hozni. Ez tudniillik az lenne, hogy Péter a feleségével, mint ekével szántja a földet. Nyilván abszurd gondolat, de megint csak nem nyelvileg abszurd. Nyelvileg nagyon könnyen realizálódhat ilyesmi. Például Péter dühösen ráförmedhet a feleségére: „Vigyázz, mert veled szántom fel a földet!"

Mármost ha el is tekintünk a legutóbbi abszurd lehetőségtől, a *Péter szánt a feleségével* mondat, mint azt (13)—(16) mutatta, legalább négy különböző szituációt ír le. Ha azt mondom, hogy (11)-nek négy különböző jelentése van, akkor legalább négy eltérő mély struktúrát kell elővarázsolnom. Ezt meg is tettük (13)—(16) esetében. Csakhogy — és ez alapvető baj — ezek a mély struktúrák menthetetlenül ad hoc jellegűek voltak. És itt térnék vissza (9) esetére is. A (10)-ben leírt mély struktúra, nevezetesen:

(10) *Péter elment egy karaj kenyérrel. Péter elment szántani.*

nem kielégítő. Egyfelől, mert mint utaltunk rá, nem differenciál (7)-tel szemben. Másfelől, mert a *Péter elment egy karaj kenyérrel szántani* mondat legjózanabb, legtermészetesebb értelmezése mégis csak ez lenne:

(17) *Péter elment szántani. Vitt magával egy karaj kenyeret.*

Csakhogy (17) nem mély struktúra, hanem egy ad hoc interpretáció.

A fentiekből több tanulság látszik leszűrődni:

(a) Az ún. „mély struktúrák", amiket sokan a „felszíni struktúrák" értelmezésére használnak, sokszor talán nem mások, mint logikai körülírásai, elemzései, részletesebb kifejtései a mondatok lehetséges tartalmának. Gyakran azonban nem világos, hogy a mély struktúra valóban nyelvészeti

előzmény, antecedens-e, vagy utólagos logikai kifejtés, magyarázat, esetleg — uram bocsáss — belemagyarázás. Kérdéses, hogy amikor egy mondathoz mély struktúrát konstruálunk, nem a nyelven kívüli ismereteinket magyarázzuk-e bele és tüntetjük fel utólag nyelvi antecedensként? Félő, hogy a mondatok lehetséges értelmezéseinek (tartalmainak) a nem nyelvi tulajdonságokból következő különbségeit próbálják a generatív szemantika követői egy kvázi-szemantikai modellből levezetni. Egy kicsit olyan ez, mintha a fizikus, azokat a formákat, amiket a folyadék különböző alakú edényekben vesz fel, a folyadék tulajdonságaiból próbálná magyarázni. Post hoc, ergo propter hoc.

(b) Egy másik tanulság. Ugyan többnyire világosan ki nem mondva, de a generatív szemantika művelőinél minduntalan ott bujkál az az elképzelés, hogy a szemantikai helyesség — végső fokon — az igazsággal, illetőleg a hamissággal függ össze, talán azon is alapszik. Szóltunk már erről a 3. lábjegyzetben. Most a kérdésnek még egy aspektusát szeretnénk érinteni.

Korábban Southworth[8], később Bar-Hillel[9] hangoztatta, hogy egy szemantikai modellben kifejezést kell nyerniük az ilyen összefüggéseknek:

(18) *Péter nagyobb, mint János*

(19) *János kisebb, mint Péter*

Nos, egy pillanatig sem vonom kétségbe, hogy logikailag (18)-ból következik (19), és megfordítva. Csak azt nem látom be, hogy ez okvetlenül szemantikai viszony, főleg hogy szemantikai azonosság volna.

Abból, hogy

(20) *Péter Jánossal sakkozik*

logikailag következik, hogy

(21) *János Péterrel sakkozik.*

De szó sincs arról, hogy (20) ugyanazt jelenti, amit (21). Elvégre arra a kérdésre, hogy *Mit csinál Péter?* (20) feleletet képez, de (21) nem. Egy pillanatra felvetődhet a gondolat, hogy (20) és (21) között a különbség abban van, amit Chomsky „focus"-nak nevez. Csakhogy abból, hogy

(22) *A macska az egérrel játszik*

nem következik, hogy

(23) *Az egér a macskával játszik*[10].

[8] C. F. Southworth, A model of semantic structure: *Language* 43. 342—361 (1967).

[9] Y. Bar-Hillel, Universal semantics and philosophy of language; quandaries and prospects: *Substance and Structure of Language.* (1969, szerk. J. Puhvel) 1—21. Német fordítását lásd az én jelentéstani szöveggyűjteményben: *Aspekte der Semantik* (Frankfurt, 1972, szerk. L. Antal) 291—315.

[10] A *Péter Jánossal sakkozik* mondat mély struktúrája *Péter sakkozik. Péter Jánossal sakkozik* lenne, míg a *János Péterrel sakkozik* mondaté *János sakkozik. János Péterrel sakkozik.* Tehát különbözik a mély struktúrájuk is. Viszont a „focus"-beli különbségeket Chomsky újabban (lásd idézett mű) a felszíni struktúrából magyarázza.

Szigorúan véve az sem igaz egyébként, hogy a *Péter Jánossal sakkozik* mondatból logikailag mindig következik, hogy *János Péterrel sakkozik.* Mert a *Péter Jánossal sakkozik* mondat valójában legalább három értelmű. Nemcsak azt jelenti, hogy Péter sakkozik, mikor is János a partnere. A középkori főurak ún. sakk-termeiben eleven bábuk segítségével sakkoztak; az egyes sakkfigurákat megtestesítő, beöltöztetett jobbágyokat hosszú pálcával igazgatták a kockás padlózatú teremben. Ha Péter

A fentiekből egy súlyos dilemma bontakozik ki. Ugyanis ha elfogadjuk, hogy (13)—(16) a különböző jelentéseit írja le (11)-nek, akkor, hogy ezeket a jelentéseket megmagyarázhassuk, annyi mély struktúrát kell felvennünk, ahány jelentést el tudunk különíteni. Ám láttuk, hogy ezek a mély struktúrák felettébb gyanúsak, mert menthetetlenül ad hoc jellegűek.

Ha viszont úgy döntünk, hogy (13)—(16) nem különböző jelentéseit írja le (11)-nek, hanem (11)-nek csak egy jelentése van, az, amit (12) mutat, s a (13)—(16)-ban felsorolt különbségek a nyelven kívüli szituációk vagy tartalmak különbségei, akkor a szemantikai elmélet egy súlyos fogyatékosságát ismerjük be. Ugyanis a beszélőnek azt a képességét, hogy (11)-et olyan eltérő szituációk leírására használja fel, amilyeneket (13)—(16) rögzít, ez esetben nem tudjuk megmagyarázni. Azt mondani, hogy ez nem a kompetencia, hanem a performancia síkjára tartozik, semmi más, mint olcsó kitérés a kérdés elől, illetve a valóságos problémának egy terminológiai trükkel történő helyettesítése.

Mindezek mellett úgy véljük, ésszerűbb és célszerűbb, ha (11) esetében csak egy jelentést veszünk fel, azt, amit (12) tükröz, és azokat a különbségeket, amiket (13)—(16)-ban soroltunk fel, a szituáció vagy a tartalom különbségeinek tekintjük. Az a tény, hogy nem tudunk olyan nyelvi (szemantikai) elméletet felépíteni, amelynek alapján ezek a különbségek előre megmondhatók lennének, éppen azzal magyarázható, hogy ezek nem nyelvi különbségek. Ismét azt látjuk tehát, hogy nem érhetjük be két terminussal, formával és jelentéssel, hanem a jelentés mellett fel kell vennünk még egy harmadik tényezőt.

4. Ha elfogadjuk, hogy a nyelv a lehetetlent és az abszurdot is hibátlanul ki tudja fejezni, továbbá, ha elfogadjuk, hogy a megnyilatkozások esetében lehetséges, gazdaságos és szükséges a forma és a jelentés mellett még egy harmadik tényezőt, a nyelven kívüli tartalmat is megkülönböztetni, akkor ennek a nyelvelméletre nézve fontos következményei lesznek.

Amikor különbséget teszünk a mondat jelentése és a jelentésen keresztül, a jelentés segítségével kifejezett tartalom vagy még inkább tartalmak között, akkor voltaképpen a nyelvi és nem nyelvi tényezőt, a nyelvi és nem nyelvi ismereteket választottuk külön.[11] S amennyiben a mondatokban nyelvi és nem nyelvi ismeretek együtt fordulnak elő, úgy fel kell tételeznünk, hogy — legalábbis elvben — minden mondat megértése két síkon zajlik le. A mondat jelentésének a megértéséhez csak nyelvi

---

főúr volt, János meg egy sakkfigura, akkor Péter Jánossal sakkozott, de ez megfordítva nem állt. Végezetül lehet Péter János főnöke, aki Jánost hol ilyen, hol olyan munkára állítja be, sakkozik vele.

[11] A kétféle ismeret — „a világ ismerete" és „a nyelv ismerete" — viszonyát a nyelvészeti szakirodalomban Bolinger fejtette ki a legrészletesebben és alapvetően helytállóan (The atomization of meaning). Chomsky oda nyilatkozik, hogy a kétféle ismeret aligha választható külön. Ha ez így van, önálló szemantika aligha lehetséges. Azonkívül, mivel a nem nyelvi ismeretek egyénenként a legnagyobb változatosságot mutatják, voltaképpen annyi „szemantikát" tételezhetünk fel, ahány beszélő van.

ismeretekre van szükség. A mondat tartalmának a megértéséhez a világra vonatkozó nem nyelvi ismeretekre is szükség van. A mondat eme kettős megértése hierarchikus.[12] Ahhoz, hogy megértsem a mondat tartalmát, előbb meg kell értenem a jelentését. Egyéni különbségek a megértés második síkján, tehát a tartalom megértése tekintetében lehetségesek és gyakoriak. A megértés első síkján, a jelentés megértése tekintetében a nyelvközösség minden normális tagjának azonos eredményre kell jutnia.

Mi következik a kettős megértés tényéből? Az, hogy egy szemantikai modell csak az első megértés, a jelentés megértésének a szempontjára lehet tekintettel. Ha a második megértésre, a nyelven kívüli tartalom megértésére is tekintettel akarna lenni, akkor már nem nyelvelméletnek, hanem univerzális világelméletnek kellene lennie.

Annak idején Bloomfield egy huszárvágással úgy vélte „megoldhatónak" a problémát, hogy kijelentette: a jelentés vizsgálata kívül esik a lingvisztika feladatkörén. Ezt a radikalizmust ma már aligha vallja magáénak valaki is. A generatív nyelvészet hívei egy ellenkező radikalizmust képviselnek: Bloomfield semmijével szemben mindent modellálni akarnak. A transzformációs nyelvtan sok szemantikai tusakodása abból fakad, hogy a kétféle megértés szempontjai nincsenek különválasztva, s nagyon sok szerző verejtékezve próbál „mély struktúrákat" s általában nyelvi okokat találni olyan különbségek magyarázatára, amelyek valójában nem nyelvi, nem jelentésbeli különbségek, hanem a nyelven kívüli tartalom végtelen sokféleségei.

Hogy nyelvi és nem nyelvi ismeretek összekeverése, illetőleg szét nem választása hova vezet, arra a legriasztóbb példa számomra McCawley egy javaslata. Lényege a következő:[13] Ha Mary azt mondja, hogy

(24) *Látni akarom azt az embert, aki ezt a tanulmányt írta*

amennyiben tudja, hogy a tanulmányt Harry írta, úgy *Harry* része a mondat mély struktúrájának, s ezt az elemet McCawley a mély struktúra ágrajzába be is rajzolja.

Mutatis mutandis ebből az következne, hogy ha azt mondom a barátomnak:

(25) *Az a fiatalember ott az öcsém*

mivel tudom, hogy az öcsém Antal Jenő, számomra az *Antal Jenő* része a mondat mély struktúrájának. Ez azt jelentené, hogy mindenki számára, aki ezt a mondatot kimondja, egy más mély struktúrát kellene posztulálnunk, attól függően, hogy ki az öccse. És ha nincs öccse?

Az ilyen erőltetett okoskodás tekintetében csak egyetérthetünk a generatív szemantika egy józan — és ráadásul céhen belüli! — kritikusával, mikor ezt írja:

„Azok a tudósok, akik kifejlesztették a napjainkban rendkívül befolyásos »generatív szemantikai« megközelítésmódot, annak a hallgatólagos felte-

[12] A kettős megértés gondolatát először *Content, Meaning, and Understanding* című munkámban fejtettem ki. A nyelvészetben alig talált visszhangra, érdekes módon a tartalomelemzés amerikai szakirodalmában állandóan emlegetett tétellé vált.

[13] „Where do Noun Phrases come from", preprint, megjelenik Jacobs and Rosenbaum: *Readings in English Transformational Grammar* című gyűjteményében.

vésnek az alapján látszanak eljárni, hogy a szemantikai interpretáció minden tényét transzformáció útján kell »megmagyarázni«."

A generatív szemantikusok felteszik, az a tény, hogy bizonyos formák bizonyos jelentésekkel asszociálódnak, megmagyarázható olymódon, hogy rendkívül absztrakt mély struktúrákat posztulálnak, amelyek a jelentés logikai ábrázolásának látszanak, s ezekből a »felszíni struktúrát« transzformációk útján vonják le. Pszichológiailag természetesen érthető, ha az ilyen elemzést mélynek, jelentősnek vagy érdekesnek tekintik. De a tényekkel szemben az ilyen magyarázatok nagyrészt üreseknek látszanak, mert

(a) a javasolt mély struktúráknak rendszerint nincs elegendő formális igazolásuk, és

(b) azok a transzformációk, amelyeket ezek a mély struktúrák szükségessé tesznek, nagyon kis általánosságúak és teljesen motíválatlanok."[14]

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest

[14] Kinsuke Hasagawa, Transformation and Semantic Interpretation: *The Computation Laboratory of Harvard University, Mathematical Linguistics and Automatic Translation*, Report No. 26, 1970, V-2. [Angolul.]

Békési Imre

A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról

1. A magasabb szintű tematikai-szövegszerkezeti egységeket (fejezet, szakasz, bekezdés) maga az író jelöli tipográfiai eszközökkel; a bekezdés és a mondat közötti sáv[1] tagolódásának: a mondategészek bekezdésen belüli tömbösödésének és szinteződésének a feltárására azonban a kutatónak kell objektív fogódzókat keresnie.

Az alábbiakban — Deme László publikált kutatásai[2] és személyes tanácsai alapján — egy erre a területre kialakított önálló vizsgálati eljárást mutatok be. Középpontjában a kísérleti módszer és a legmegfelelőbbnek vélt vizsgálati anyag, a bekezdésnyi napihír áll.

1.1. A bekezdésnyi beszédmű a szövegtan „egyszerű mondata": rövid terjedelme ellenére befejezett, egész közlés, — miként teljes értékű mondat az egyszerű mondat is.

A bekezdésnyi beszédműben kijelölt vizsgálati keretbe a napihír műfaja illeszkedik a legígéretesebben. Kevés teret enged az írói szubjektivitásnak: ezért egyszerűbben tipizálható; nagy mennyiségben áll rendelkezésre: tehát alkalmas a gyakorisági vizsgálatra; s ha emellett még azt is figyelembe vesszük, hogy közismert s ezáltal könnyen utánozható műfaj, akkor jó lehetőséget ismertünk fel a kísérleti vizsgálatra is.

[1] Itt nincs elég hely arra, hogy részletezően elhatároljam vizsgálatom területét a külföldi szakirodalomból ismert kutatásoktól. Két lényeges különbségre azonban célszerű előzetesen is felhívni a figyelmet: (1) Vizsgálatom tárgya a mondat fölötti szövegszerkezeti egység, amely az eseteknek csak kisebb részében azonos a bekezdéssel; vagyis a bekezdés sokkal inkább kerete, mint tárgya elemzéseimnek. (2) Megközelítési irányom mondattani-logikai, nem pedig esztétikai-stilisztikai. Ez utóbbira lásd: I. R. Galperin: *Stylistics* (Moszkva, 1971) 193—201; F. Miko, Odsek, téma, styl: *Segmenty a styl.* (Bratislava, 1973); T. I. Szilman: *Проблемы синтаксической стилистики* (Leningrád, 1967); N. Sz. Buhtijarova, Абзац в научном и художественном тексте: *Стилистико-грамматические черты языка научной литературы* (Moszkva, 1970) 39—54.

[2] Deme László: *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata* (Bp., 1971); *Az általános nyelvészet alapjai* (Bratislava, 1969); *A nyelvről — felnőtteknek* (Bp., 1966); A mondatok kapcsolódása a beszédben: *Magyar Nyelvőr* 89. 292—302 (1965); Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. (Előadás a magyar nyelvészek II. nemzetközi konferenciáján.); stb.

1.2. Munkám előző, tájékozódó szakaszában (két napilapunk napihíreinek gyakorisági feldolgozásában) bőségesen tapasztaltam, hogy már a három-, de még inkább a négy- és ötmondatos hírekben közvetlenül nem mondategészekre, hanem előbb mondat fölötti szövegszerkezeti egységekre — Deme László kategóriáját használva[3] — t ö m b ö kre tagolódik a beszédmű, s pl. a négymondatos napihírek ilyesféle konstrukciókat rejtenek:

[(1←2)←(3←4)], ⟨[(1←2)←3]←4⟩, [1←(2←3)←4].[4]

De hogy valójában, bizonyítható módon miként épülnek fel ezek a konstrukciók, vagyis miféle szabályoknak engedelmeskedve tagolódnak tömbökre a bekezdések, e m p i r i k u s úton nem lehet meggyőző válaszhoz jutni. Ehhez már k í s é r l e t i vizsgálatra van szükség.

1.2.1. Az alábbi kísérletnek az a hipotézise, hogy a tömböket alkotó mondatok belső közelsége, illetőleg az egyes tömbök egymástól való elkülönülése összefügg a bekezdés lineáris kifejtésében elfoglalt s o r r e n d i h e l y é v e l. Vagyis ha megváltoztatjuk a bekezdés mondatainak sorrendjét, ezzel — feltehetőleg — megváltoztatjuk a bekezdés konstrukcióját is: más mondatsorrenddel másként tömbösödnek a bekezdések.

1.2.2. A kísérletben kilencven magyar szakos tanárjelölt dolgozott azon a publicisztikai-szerkesztéstani feladaton, hogy megadott négy mondat informatíve fontos elemeinek megtartásával négymondatos hírvariánsokat írjon. A négy mondat egy tipikus, a valóságos esemény időrendjét követő, bekezdésnyi napihír négy mondata; csupán beszédművet alkotó kapcsolatukat lazítottam fel oly módon, hogy bármelyikük kezdő mondat lehessen. Ennek megfelelően önálló mondatokként s egymás alá gépelve kapták meg a hírszerkesztők:
(1) *Kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott kedden este Nagy Antal Zsombó, Fő u. 13. szám alatti lakos.*
(2) *Motorkerékpárral lovaskocsinak szaladt Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos.*
(3) *Súlyos sérülést szenvedett egy motorkerékpáros kedden este Zsombó és Forráskút között.*
(4) *A szegedi rendőrkapitányság eljárást indított egy balesetet okozó lovaskocsi hajtója ellen.*

1.2.3. A fentiekből már kitetszik, hogy e kísérletben variációs feladatról van szó, amelyet a kombinatorika kérdés formájában így fogalmaz meg: Hányféleképpen lehet a 4 mondatot minden lehetséges módon sorba rakni azzal a megszorítással, hogy minden mondatot csak egyszer írhatunk le?[5] Számszerű választ a 4 szám szorzata: $4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1$ ad $= 24$.

[3] Vö. *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata* 86, 221, 227—8.
[4] A zárójelformák a beszédműnek mint egésznek a tagolódási szintjeit jelzik. A nyilak jelentése: → = magyarázó; ← = következtető. A számok a feladatul adott mondatok eredeti sorrendi helyét jelzik.
[5] Mivel ebben a variációs feladványban a 4 mondatot (n) 4 helyre (k) kell beírni: n = k, ezért a 4 mondat permutációjáról van szó. Vö. Hajtman Béla: *Bevezetés a matematikai statisztikába* (Bp., 1968) 424.

1.2.3.1. Az előírt feltételek alapján a kísérletben közreműködő 90 tanárjelölt 675 db hírvariánst szerkesztett.[6] Ha nem mondatokkal, hanem semleges 4 elemmel végezték volna a permutációt, akkor elvileg egyforma valószínűséggel oszlana meg a 675 variáns a 24 lehetőség között. A mondatok azonban befolyásolták a permutálási műveleteket. A bennük foglalt információ (mint a valóságos esemény adott szakaszának tükröződése) ugyanis l o g i k a i l a g segítette-kívánta, vagy gátolta-kizárta a 24 lehetőség bizonyos variánsait. Így egyrészt nem is jelent meg a kísérletben mind a 24 elvi-sorrendi lehetőség, másrészt a megjelentek relatív gyakorisága is erősen különböző. Ez a különbözőség lényeges jegy lesz a későbbi feldolgozásban.

1.2.4. A kísérleti hírvariánsok megszerkesztéséhez szándékosan olyan mondatokat adtam alapul, amelyek között — bármilyen sorrendben helyezzék is el azokat — csupán ok-okozati viszony lehet.[7] A 4 mondat így e l v i l e g az alábbi 8 logikai változat létrehozásának lehetőségét rejti (egyelőre arra való tekintet nélkül, hogy melyik mondatot írták a vizsgált hírvariáns 1., 2., 3., ill. 4. helyére):

[1←2←3←4], [1→2→3←4], [1→2←3←4], [1←2→3←4], [1←2←3→4],
[1→2→3→4], [1→2←3→4], [1←2→3→4].

Az itt egymással csupán oksági viszonyba léphető mondatok sorrendi elhelyezése eleve meghatározza, hogy a mindenkori később következő mondat magyarázó vagy következtető viszonnyal kapcsolódik-e a közvetlen előzményéhez. Ezzel már lényeges jegyet ragadtunk meg, de még valami hiányzik végső kérdésünkhöz. Végső soron ugyanis azt akarjuk megtudni, hogy a négymondatos bekezdés mely tényezők e g y ü t t e s hatására tagolódik egyik esetben két egyenlő tömbre, pl.: [(1—2)—(3—4)],
másik esetben két egyenlőtlen tömbre, pl.: ⟨[(1—2)—3]—4⟩,
vagy éppen három tömbre, pl.: [1—(2—3)—4].

1.2.5. Ehhez a kérdéshez ismét e l v i l e g kell számításba vennünk, hogy miféle r e n d e z e t t o s z t á l y z á s t kaphatunk a négymondatos bekezdés tömbösödéséből (ez esetben már nemcsak a konkrét mondatsorrendet, hanem a logikai viszonyt is figyelmen kívül hagyjuk)[8]:

[6] 45 hallgatónak 10—10 variánst kellett írnia (= 450 db), egy másik csoport 45 tagjának pedig csak 5—5 variánst (= 225 db). Ezzel a különválasztással később a feladat stilisztikai tanulságait tervezem megvizsgálni.

[7] Itt tehát 2 elem (magyarázó, következtető) három tagú (ti. a négy mondat között 3 hely van) ismétléses variációjáról van szó. Mennyisége: $2^3 = 8$. (További logikai viszonyok lehetőségeit a kísérlet egyszerűsítése végett zártam ki.)

[8] E rendezett osztályozásban logikailag lehetséges formák még az alábbiak is, amelyeket azonban ebben a feladatban nem lehet megalkotni. Ti. a kapcsolódás oksági jellege kizárja a négytömbös formát: [1—2—3—4] (amit egy elbeszélés vagy leírás négymondatos bekezdése egyébként természetes módon produkálna így: [1+2+3+4]). Az alábbi három logikailag lehetséges formából viszont kiesik egy-egy mondat vagy tömb, ezért n y e l v i l e g hibásak:

[1—(2—3)—4], [1—2—3—4], [1—2—3—4].

MAGYAR KÖNYVTÁR 1690 89 HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

[1—2—(3—4)]
[(1—2)—3—4]
[(1—2—3)—4]
[1—(2—3—4)]
[1—(2—3)—4]
[(1—2)—(3—4)]

Az egyenlőtlen kéttömbösök további (belső) tagolódása:

(1—[2—(3—4)]⟩
⟨1—[(2—3)—4]⟩
⟨[1—(2—3)]—4⟩
⟨[(1—2)—3]—4⟩

1.2.5.1. Az eddigiekből következik, hogy azonos sorrendben és azonos logikai viszonyokkal kapcsolódó mondatok nem okvetlenül tömbösödnek azonos határokon. Például a 4—1—2—3 felállású hír az alábbi két formában (egyenlőtlen kéttömbös, önálló kezdővel) nagyobb gyakorisággal realizálódott kísérletünkben: ⟨4→[1←(2←3)]⟩, ⟨4→[(1←2)←3]⟩.

A mondategészek beépülésének, illetőleg viszonylagos elkülönülésének, azaz a bekezdésnyi beszédmű tagolódásának (= tömbösödésének) felismeréséhez ezért figyelembe kell vennünk a mondatok tematikai kapcsolódásának szorosságát, vagyis a mindenkori előzménynek (= a rémához rendelt témának) a közvetlen folytatásban való kifejtettségét is. Enélkül az esetek egy részében nem tudnánk felismerni a logikai viszonyokon felépülő tömbformákat.

Mivel ez a szempont e dolgozat további részében nem kap döntő szerepet[9], a fenti képletek utolsó két mondatán most csupán szemléltetem, hogy a tematikai kapcsolódás szorosságát is elsősorban grammatikai eszközökkel kívánom mérni a kísérletben.

(a) [1←(2←3)]: (2) *Ince Sándor zsombói lakos beleszaladt a lovaskocsiba.*
(3) *Súlyos sérülést szenvedett.*
(b) [(1←2)←3]: (2) *Ince Sándor zsombói lakos beleszaladt a lovaskocsiba.*
(3) *A motorkerékpár vezetője olyan szerencsétlenül esett, hogy súlyosan megsérült.*

A (3)-mal jelölt mondat itteni relatív önállósága nem az információ részletezéséből, hanem saját, kifejtett grammatikai alanyából következik. Az (a) változat csak implicite utalt az előző mondatban szerepelt alanyára.

1.2.6. Az előzőkben felvázolt logikai alapviszonyokat és az ugyancsak elvileg osztályozott bekezdéstömbösödést olyan téglalap alakú rendszerben, m á t r i xban helyezhetjük el, ahol a nyolcféle logikai helyzet sor-

[9] Vö. Békési Imre, Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdés mint szövegegység szerkezetéről: *Néprajz és Nyelvtudomány* 9—18. (1973); Uő, Az ötmondatos bekezdésnyi beszédmű kísérleti vizsgálatáról: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 161—84. (1974); Uő, A közös részek kapcsoló szerepe a mondat fölötti szövegegységben: *Jelentéstan és stilisztika.* A Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusának előadásai. (Bp., 1974., szerk. Imre Samu—Szathmári István—Szűts László) 82—86.

vektorokat, a tízféle tömbösödési lehetőség oszlopvektorokat alkot, a mátrix 8 × 10 eleme pedig a kísérlet elvi bekezdéskonstrukcióit képviseli. A kísérletben megadott 4 mondatunkból tehát elvileg 80 konstrukciót lehet létrehozni. De hogy e 80 lehetőségből melyeket valósították meg a hírszerkesztők, s ezek közül is melyek a gyakoribb, valóságosabb[10], a hírközvetítést eredményesebben szolgáló konstrukciók[11], csak a valóságos tipológia után lehet választ adni.

2. Az elviekre épülő valóságos tipológia megalkotásához mindenekelőtt m ó d s z e r t kellett találnunk annak igazolására, hogy az egyes variánsokban valóban az általunk jelzett konstrukciótípus rejlik. Az alábbiakban erre mutatok be két példát.

2.1. (a) példa. Vizsgáljuk meg az alábbi, 2—3—4—1 mondatsorrendű, 2←3←4→1 logikai alapviszonyú hírvariánst:

Motorkerékpárral lovaskocsinak szaladt Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos. Súlyos sérülést szenvedett. A szegedi rendőrkapitányság eljárást indított a lovaskocsi hajtója ellen. Nagy Antal Zsombó, Fő u. 13. szám alatti lakos ugyanis kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott.

A logikai és tematikai kapcsolatok áttekintése után úgy vélhetnénk, hogy a beszédmű közvetlenül két egyenlő részre, két olyan tömbre tagolódik, amelyet következtető viszony kapcsol egymáshoz. Ábrázolva:

	Beszédmű:
A tagolódás első, közvetlen szintjén:	I. tömb ← II. tömb.
A tagolódás 2. szintjét is ábrázolva:	[(2←3)←(4→1)]

A két tömb mondategészeinek szorosabb összetartozását, illetőleg a tömbök elkülönülését ilyesféle témaösszevonással szemléltethetnénk: I. „Összeütközött, *így* megsérült." ← II. „Eljárás indult, *ugyanis* nem volt kivilágítva..."

A fenti elképzelés reálisnak tűnik, bizonyítás nélkül azonban csak elképzelés marad. Nézzünk ezért egy másik példát is!

(b) példa. Bár más mondatsorrenddel: 1—4—2—3 és más logikai kapcsolódásban: 1←4→2←3, de hasonló konstrukciót sejtethetne az alábbi variáns is:

Kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott kedden este Nagy Antal Zsombó, Fő u. 13. szám alatti lakos. A szegedi rendőrkapitányság eljárást indított ellene. Ugyanis motorkerékpárral a lovaskocsinak szaladt Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos. A baleset következtében súlyos sérülést szenvedett.

A közvetlenül két egyenlő tömbre való tagolódást itt ilyesféle témaösszevonással indokolhatnánk: I. „Kivilágítatlan kocsival fuvarozott, *ezért* eljárást indítottak ellene." → II. „*Ugyanis* beleszaladt egy motoros, aki *ennek következtében* megsérült." Ábrázolva:

[10] Vö. Békési Imre, A nyelv heterogén természetéről: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 7. 57—75 (1970).

[11] Vö. Bánkúti Gábor: *Híreket mondunk.* I—II. (Bp., 1970).

	Beszédmű:
Első tagolódási szinten:	I. tömb → II. tömb;
Első és második tagolódási szinten:	[(1←4)→(2←3)]

2.2. Ha a két példa kifejtett (első és második tagolódási szintjén ábrázolt) képleteit összehasonlítjuk, nem nehéz észrevenni, hogy egymás sorrendi átalakításai; s átalakításuk két művelettel írható le:

(a) példa: [(2←3)←(4→1)]

1. művelet a két tömb sorrendi (s ezzel járó oksági) cseréje: [I. ← II.] átalakul [II. → I.]

2. művelet a II. tömbön belüli két mondategész sorrendi (s ezzel járó oksági) cseréje: (4→1) átalakul (1←4). A két művelet elvégzése után az (a) példa kifejtett képletéből megkapjuk a (b) példa kifejtett képletét: [(1←4)→(2←3)]; illetőleg fordított irányú műveletekkel ez utóbbiból az előbbit.

2.3. A két képlet egymásba való átalakíthatósága azt a konstrukciótípust látszik igazolni, amelyet feltételeztünk: [(1←2)←(3←4)]. Nem árt azonban az óvatosság, s pontosabb, ha az egymásba való átalakíthatóságukat így értékeljük: Vagy mindkét képlet helyes, vagy mindkettő hibás.

Az előzményekben már tisztáztuk, hogy a feltételezett alapkonstrukciónak (az oksági viszonyra szűkítve) elvileg 8 variánsa van (vö. **1.2.4.**), ezért szabályos sorrendi—logikai átalakítások után a fenti kettő mellé további hat érvényes változatot kell kapnunk. Illetőleg csak kellene, mert konstrukció-elképzeléseink ezen az elvi próbán már hibásnak bizonyulnak.

2.3.1. Ha az (a) példa [(2←3)←(4→1)]-féle értelmezése helyes volna, akkor helyesnek kellene lennie a II. tömbben végrejhajtott alábbi átalakítás után is: [(2←3)←(1←4)]. Ennek a konstrukciónak azonban szembetűnő logikai hibája van: A II. tömb 1-gyel jelölt mondata („Kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott...") nem kapcsolódhat következményként. Nincs olyan stilizáló manőver, amellyel elfogadtathatnánk ezt: I. „Nekiütközött, ezért megsérült." ← II. *Ennek következtében kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott.*" Vagyis a II. tömbön belül végrehajtott kölcsönös sorrendi csere hatása nem maradt meg tömbön belül, hanem kihatott a két tömb közti logikai kapcsolatra is, s az addigi következtető viszonyt magyarázóvá változtatta: [(2←3)←(4→1)] átalakult [(2←3)→(1←4)]. (I. *Nekiütközött, ezért megsérült.* → II. *Ugyanis kivilágítatlan kocsival fuvarozott...*).

A (b) példa felépítésének értelmezésében ugyanezt a hibát követtük el a **2.1.** pontban. Ugyanis ha a [(1←4)→(2←3)]-féle értelmezés helyes, akkor helyes marad az I. tömbön belül végrehajtott alábbi sorrendi csere után is: [(4→1)→(2←3)].

A hiba azonban itt is szembetűnő. Az I. tömb 2. helyére került 1-gyel jelölt mondat következtetővé változtatta a két tömb közti eddigi magyarázó viszonyt: [(1←4)→(2←3)] átalakult [(4→1)←(2←3)]. (*Eljárás indult N. A. ellen, mert kivilágítatlan kocsival fuvarozott.*" ← II. *Hanyagsága miatt ütközött bele...*)

2.3.2. Megállapíthatjuk, hogy az (a) és a (b) jelű példánk nem az arányosan két tömbre tagolódó konstrukciót rejti: [(1←4)→(3→2)], hanem azt, amelyben a négymondatos bekezdés egy—három arányban osztódik kétfelé: ⟨1←[4→(3→2)]⟩. Ebben a formában az 1-gyel jelölt mondat egymagában alkot tömböt, míg a másik tömb belsőleg tovább tagolódik.

Az (a) példa helyesen: ⟨[(2 ← 3) ← 4] → 1⟩

Tisztán első	szintű átalakítása:	⟨1←[(2←3)←4]⟩
Tisztán második	szintű átalakítása:	⟨[4→(2←3)]→1⟩
Tisztán harmadik	szintű átalakítása:	⟨[(3→2)←4]→1⟩
Első és második	szintű átalakítása:	⟨1←[4→(2←3)]⟩
Első és harmadik	szintű átalakítása:	⟨1←[(3→2)←4]⟩
Második és harmadik	szintű átalakítása:	⟨[4→(3→2)]→1⟩
Első, második és harmadik	szintű átalakítása:	⟨1←[4→(3→2)]⟩

Az (a) példában rejlő konstrukciótípus itteni értelmezése tehát azért helyes, mert az átalakítási műveletek során mind a 8 elvi forma szabályosan levezethető belőle. A (b) példa hasonló igazolására nincs szükség. Az 1←4→2←3 mondat- és logikai rendű hírvariáns az (a) példa 1. és 2. szintű átalakítása: ⟨1←[4→(2←3)]⟩.

2.3.3. S ezek után levonhatunk néhány általánosabb érvényű tanulságot is. Mindenekelőtt azt, hogy hipotézisünk helyesnek bizonyult: a bekezdés tagolódásának a kutatásában elemzési-ellenőrzési módszerként alkalmazható a beszédmű tömbjeinek, illetőleg mondategészeinek kölcsönös sorrendi felcserélése.

2.3.3.1. Látnunk kell azonban, hogy a bekezdés mondatainak kölcsönös sorrendi cseréje nem azonos értékű átalakítási művelet a bekezdés tömbjeinek kölcsönös sorrendi cseréjével, s ez az értékkülönbség a bekezdéshez mint egészhez közelítve növekszik. Illetőleg ha a beszédműből vagy az egésznek tekintett bekezdésből indulunk ki, akkor a kölcsönös sorrendi cserék értékcsökkenésével kell számolnunk. A bekezdés először olyan tömbökre tagolódik, amelyek belső szerkesztettségüktől függetlenül egymással azonos, első tagolódási szinten állnak; majd egyikük vagy mindegyikük továbbtagolódásával (= belső tömbösödésével) alsóbb tagolódási szinteket hoz létre. A kölcsönös sorrendi felcserélés módszerét ezért csupán a tagolódási szintek figyelembevételével alkalmazhatjuk.

Fenti példáinkra tekintve világos, hogy a tisztán 3. szinten végrehajtott kölcsönös sorrendi cserének konstrukcionális kihatása alig van, szerepe elsősorban informatív. Az alábbi esetben pl. mindössze annyi, hogy az oksági viszony szorosan egybetartozó két tagja közül az okra vagy a következményre irányítja-e előbb az olvasó figyelmét: ⟨[(2←3)←4]→1⟩, illetőleg ⟨[(3→2)←4]→1⟩.

De már az egy szinttel magasabban, a bekezdéshez mint egészhez közelebbi tagolódásban végrehajtott kölcsönös sorrendi csere konstrukcionális következményekkel jár. Emellett, illetőleg ezzel együtt informáló és figyelemfelkeltő hatásuk erősebben különbözik egymástól. Más hatása

van az epikus indításnak: ⟨[(2←3)←4]→1⟩, és megint más az előre vetett végkövetkezménynek: ⟨[4→(2←3)]→1⟩.

Az első tagolódási szinten álló tömbök kölcsönös sorrendi cseréjétől alapjában változik meg a bekezdés konstrukcionális jellege. A hírszerkesztést eleve meghatározza, hogy a rövid terjedelmű napihírben az első mondat egymagában tölti-e be a bevezetés szerepét, vagy csupán tömb részeként képes erre a feladatra.

2.3.3.2. Ha a fenti gondolatmenet oldalágaként arra a vonatkozásra is kitekintünk, hogy az egyes szinteken elhelyezhető tömbök mekkora terjedelműek, akkor fontos ismereteket szerezhetünk a beszédmű egyes mondatainak önállósági fokáról. Négymondatos bekezdéseinkben az 1-gyel jelölt mondat teljesen önállótlan, ha abszolút mértékben beépült a 3. tagolódási szinten ⟨[(1←2)←3]←4⟩; bizonyos önállósága van, ha a 2. tagolódási szinten áll, mert beépültsége relatív: ⟨[1←(2←3)]←4⟩. Önálló az 1-gyel jelölt mondat az alábbi formában, de csak relatíven, mert nem csupán ő, hanem a 4-gyel jelölt mondat is egymagában alkot tömböt az első tagolódási szinten: [1←(2←3)←4]; de önállósága abszolút értékű a kéttömbös, egy-három tagolódású bekezdésben, mert a 2—4. mondatok tömbje mellett egyedül alkot azok együttesével azonos értékű tömböt az első tagolódási szinten: ⟨[(2←3)←4]→1⟩.

2.3.3.3. Kísérletünk elvi-módszertani tanulságait pedig úgy foglalhatnánk össze legáltalánosabban, hogy a beszédmű tagolódásaként keletkező szövegszerkezeti egységek saját belső továbbtagolódásuktól függetlenül viselkednek egységként. Vagyis a tömbre (és minden szövegszerkezeti egységre) formai oldaláról elsősorban az jellemző, hogy belső megszerkesztettségére való tekintet nélkül egységként szerkesztődik be a magasabb szintű szövegszerkezeti egységbe. Ezért ha egy szövegegységnek vélt szegmentumon belül végrehajtott szabályos átalakítás szegmentumon kívülre hat, akkor az a szegmentum nem szövegszerkezeti egység.

3. A fenti elméleti és módszertani alapvetés után tekintsük át a négymondatos beszédmű kísérletileg előállított 675 db variánsának két alapvető felosztását!

Az első (**3.1.**) felosztás azt mutatja be, hogy a hírszerkesztők mely lehetőségeit valósították meg a 4 elemű permutációnak, és milyen relatív gyakorisággal. Ezeket tovább vizsgálva kutathatjuk, hogy mely esetekben van szükségszerű kapcsolat a mondatsorrend és a konstrukció logikai alapviszonyai között; továbbá arra is választ kaphatunk egy későbbi vizsgálatban, hogy van-e összefüggés a permutáció természetes (eredeti) sorrendű és inverz párjai, valamint a tömbhatárok között.

A második (**3.2.**) felosztás a 675 variáns típusait egymás kölcsönös átalakításaiként mutatja be. Ezen belül a vizsgált konstrukció első helyén álló mondat szerepére érdemes nagyobb figyelmet fordítanunk. Miként határozza meg saját folytatását, és mennyiben teszi lehetővé a vele kezdődő konstrukciótípusok első, második és harmadik szintű átalakításait?

3.1. felosztás: A mondatsorrend, a logikai kapcsolás és a konstrukciótípusok összefüggései

A mondatok				
Sorszám	sorrendje	logikai viszonyai	tömbösödése és szinteződése (= konstrukciótípusok) (: után abszolút gyakoriságuk)	Mennyiség
1.	1234	← ← ←	⟨[1←(2←3)]←4⟩ :43; ⟨[(1←2)←3]←4⟩ :34; [(1←2←3)←4] :12; ⟨1←[(2←3)←4]⟩ :6;	95 db 14,1%
2.	1243	← ← →	[(1←2)←(4→3)] :5	5 db 0,7%
3.	1324	← → ←	⟨[(1←3)→2]←4⟩ :20; [1←(3→2←4)] :8; [(1←3→2)←4] :5	33 db 4,8%
4.	1342	← ← →	—	—
5.	1423	← → ←	⟨1←[4→(2←3)]⟩ :35	35 db 4,9%
6.	1432	← → →	—	—
				168 db 24,9%
7.	2134	→ ← ←	⟨[(2→1)←3]←4⟩ :54; [(2→1←3)←4] 12; ⟨[2→(1←3)]←4⟩ :7; [(2→1)←(3←4)] :4	77 db 11,4%
8.	2143	→ ← →	—	—
9.	2314	← → ←	⟨[(2←3)→1]←4⟩ :76	76 db 11,2%
10.	2341	← ← →	⟨[(2←3)←4]→1⟩ :21	21 db 3,1%
11.	2413	← → ←	—	—
12.	2431	← → →	—	—
				174 db 25,7%
13.	3124	→ ← ←	⟨[3→(1←2)]←4⟩ :64; [(3→1←2)←4] :13	77 db 11,5%
14.	3142	→ ← →	—	—
15.	3214	→ → ←	⟨[(3→2)→1]←4⟩ :54; ⟨[3→(2→1)]←4⟩ :9; [(3→2→1]←4] :8	71 db 10,5%
16.	3241	→ ← →	⟨[(3→2)←4]→1⟩ :11	11 db 1,6%
17.	3412	← → ←	[(3←4)→(1←2)] :10	10 db 1,4%
18.	3421	← → →	—	—
				169 db 25%

A mondatok				
Sorszám	sorrendje	logikai viszonyai	tömbösödése és szinteződése (= konstrukciótípusok) (: után abszolút gyakoriságuk)	Mennyiség
19.	4123	→ ← ←	⟨4→[1←(2←3)]⟩ :43; ⟨4→[(1←2)←3]⟩ :39; [4→(1←2←3)] :9	91 db 13,3%
20.	4132	→ ← →	—	—
21.	4213	→ → ←	⟨4→[(2→1)←3]⟩ :28	28 db 4,1%
22.	4231	→ ← →	⟨4→[(2←3)→1]⟩ :21; ⟨[4→(2←3)]→1⟩ :6	27 db 4,0%
23.	4312	→ → ←	⟨4→[3→(1←2)]⟩ :5	5 db 0,7%
24.	4321	→ → →	⟨4→[(3→2)→1]⟩ :9; [4→(3→2)→1] :4	13 db 1,9%
				164 db 24%
				675 db 100%

3.2. felosztás: vízszintes soraiban a konstrukciók mint egymás kölcsönös átalakításai helyezkednek el; függőleges oszlopaiban a hírkezdő mondatok konstrukciót meghatározó szerepe elemezhető

Transzformációs párjai a tagolódás egyes szintjein	A konstrukció első helyén			
	1-gyel jelölt mondat	Mennyiség	2-vel jelölt mondat	Mennyiség
Az I. tagolódási szinten:	⟨[1←(2←3)]←4⟩	43	—	—
	⟨[(1←2)←3]←4⟩	34	—	—
	[(1←2←3)←4]	12	—	—
	—	—	⟨[(2→1)←3]←4⟩	54
	—	—	⟨[(2←3)→1]←4⟩	76
	⟨1←[4→(2←3)]⟩	35	—	—
	—	—	—	—
	—	—	—	—
	⟨1←[(2←3)←4]⟩	6	⟨[(2←3)←4]→1⟩	21
	[1←(3→2)←4]	8	—	—
Saját csoportjának %-a:		138 82,1%		154 88,50%
A II. tagolódási szinten: (Az I. szinten már szerepelt formák mennyisége ettől kezdve zárójelbe kerül.)	⟨[(1←3)→2]←4⟩	20	⟨[2→(1←3)]←4⟩	7
	[(1←2)←(4→3)]	5	[(2→1)←(3←4)]	4
	—	—	⟨[(2→1)←3]←4⟩	(54)
	[(1←2←3)←4]	(12)	—	—
	[(1←3→2)←4]	5	[(2→1←3)←4]	12
Saját csoportjának %-a:		30 17,75%		23 11,50%

Transzformációs párjai a tagolódás egyes szintjein	A konstrukció első helyén			
	3-mal jelölt mondat	Mennyiség	4-gyel jelölt mondat	Mennyiség
Az I. tagolódási szinten:	—	—	⟨4→[1←(2←3)]⟩	39
	—	—	⟨4→[(1←2)←3]⟩	43
	—	—	[4→(1←2←3)]	9
	—	—	⟨4→[(2→1)←3]⟩	28
	—	—	⟨4→[(2←3)→1]⟩	21
	—	—	⟨[4→(2←3)]→1⟩	6
	⟨[(3→2)→1]←4⟩	54	⟨4→[(3→2)→1]⟩	9
	⟨[3→(1←2)]←4⟩	64	⟨4→[3→(1←2)]⟩	5
	—	—	—	—
	—	—	[4→(3→2)→1]	4
Saját csoportjának %-a:		118 69,82%		164 100%
A II. tagolódási szinten: (Az I. szinten már szerepelt formák mennyisége zárójelbe kerül.)	—	—	—	—
	—	—	—	—
	⟨[3→(2→1)]←4⟩	9	—	—
	[(3→2→1)←4]	8	—	—
	[(3→1→2)←4]	13	—	—
Saját csoportjának %-a:		30 17,75%		—

Mindezek kifejtésére itt nincs lehetőség, de a két táblázat — remélhetőleg — egyelőre nélkülözhetővé teszi a kérdésekre adandó válaszok részletezését.

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola,
Magyar Nyelvészeti Tanszék,
és
József Attila Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Szeged

Borzsák István

Klasszika-filológiai szöveginterpretáció

(Tacitus: Ann. XIII 1—2)

(1,1) *Prima novo principatu mors | Iunii Silani proconsulis Asiae |*
ignaro Nerone | per dolum Agrippinae paratur,
non quia ingenii violentia exitum inritaverat,
segnis et dominationibus aliis fastiditus,
adeo, ut C. Caesar pecudem auream eum appellare solitus sit,
verum Agrippina fratri eius L. Silano necem molita ultorem metuebat,
crebra vulgi fama
anteponendum esse vixdum pueritiam egresso Neroni et imperium per scelus adepto
virum aetate composita, insontem, nobilem et — quod tunc spectaretur : —
e Caesarum posteris :
quippe et Silanus divi Augusti abnepos erat.

(1,2) *Haec causa necis.*
Ministri fuere P. Celer eques Romanus et Helius libertus,
rei familiari principis in Asia impositi :
ab his proconsuli venenum inter epulas datum est,
apertius, quam ut fallerent.
Nec minus properato Narcissus Claudii libertus,
de cuius iurgiis adversus Agrippinam rettuli,
aspera custodia et necessitate extrema
ad mortem agitur,
invito principe,
cuius abditis adhuc vitiis per avaritiam ac prodigentiam mire congruebat,

(2,1) *ibaturque in caedes, nisi Afranius Burrus et Annaeus Seneca obviam issent.*
Hi,
rectores imperatoriae iuventae et — rarum in societate potentiae — concordes,
diversa arte ex aequo pollebant :
Burrus militaribus curis et severitate morum,
Seneca praeceptis eloquentiae et comitate honesta,
iuvantes in vicem,
quo facilius lubricam principis aetatem, si virtutem aspernaretur, voluptatibus concessis retinerent.

(2,2) *Certamen utrique unum erat contra ferociam Agrippinae,*
quae cunctis malae dominationis cupidinibus flagrans habebat in partibus Pallantem,

quo auctore Claudius nuptiis incestis et adoptione exitiosa semet perverterat.
Sed
neque Neroni infra servos ingenium,
et Pallas tristi adrogantia modum liberti egressus taedium sui moverat.
(2,3) *Propalam tamen omnes in eam honores cumulabantur . . .*

Tárgyi eligazításul annyit, hogy 54-ben járunk: a csonkán ránk maradt Annales harmadik — nerói — hexasa a XIII. könyvvel kezdődik. Az előző (XII.) könyv — Messalina meggyilkolásától Claudiuséig — az ifj. Agrippina diadalmenete: felesége és parancsolója lesz tulajdon nagybátyjának; adoptáltatja vele az előbbi házasságából született Nerót; Claudius leányának vőlegényét halálba kergeti, hogy így Nero a császárnak egyben veje is lehessen; Britannicus megmérgezésével Claudius édes fiától is megszabadul, majd császári férjét sem késik eltenni láb alól, hogy a trónt fiának — illetőleg, ahogy ő gondolta: magának — biztosítsa. Lehet ezt a szörnyűséget még tovább fokozni? — kérdezzük feszengve. Tacitus tehetsége kellett hozzá. Ennek megértéséhez óhajtanak hozzájárulni az alábbi — elsősorban nyelvi természetű — megfigyelések.

Mankóul szolgáljon a lehetőleg pontos fordítás, — ha Tacitust le lehetne fordítani:

„Az első halált az új principatus alatt, Iunius Silanusét, Asia proconsuláét, Nero tudta nélkül, Agrippina cselszövése készíti (elő), nem mintha természetének erőszakosságával bárkit elpusztítására ingerelt volna, — tunya és mások uralkodása alatt lenézett ember, annyira, hogy Caligula »arany baromnak« szokta volt nevezni, — hanem Agrippina, aki a testvér Lucius Silanus öngyilkosságát előidézte, bosszútól félt: gyakorta beszélték ugyanis, hogy elébe kellene helyezni a gyermekkorból még alig kilépő Nerónak — és a hatalmat bűnös úton birtoklónak — a megállapodott korú, feddhetetlen, előkelő és — amire akkor tekintettel voltak: — a Caesarok leszármazottjai közül való férfit, hiszen Silanus is az isteni Augustus ükunokája volt.

Ez okból kellett meghalnia.

Segédkeztek: P. Celer római lovag és Helius felszabadított rabszolga, a princeps családi vagyonának (kis)ázsiai intézői: ezek a proconsulnak mérget adtak be lakoma közben, nyíltabban, semhogy észrevétlen maradtak volna.

Nem kevésbé sietősen Narcissus (is), Claudius felszabadított rabszolgája, akinek Agrippinával támadt viszályáról már beszámoltam, szigorú őrizettel és végső kényszerítéssel halálba űzetik, a princeps szándéka ellenére, akinek egyelőre lappangó hibáival (Narcissus) kapzsisága és tékozlása révén csodálatos módon egyezett.

S megindultak volna a kivégzések (útján), ha Afranius Burrus és Annaeus Seneca szembe nem szegül. Ezek (ketten), irányítói az uralkodói fiatalságnak és — ritka dolog a hatalom közösségében! — egyetértők, különböző módon, egyforma befolyással bírtak: Burrus a katonai ügyek gondos intézésével és erkölcsi szigorúságával, Seneca az ékesszólás oktatásával és tisztes szolgálatkészségével kölcsönösen segítvén egymást, hogy a princeps csuszamlós életkorát — ha az erényt elutasítaná, — megengedett élvezetekkel minél könnyebben visszatartsák.

Harcuk mindkettejüknek egy volt: Agrippina vad célratörése ellen, aki — a bűnös uralom minden szenvedélyétől lángolva — a maga oldalán tudta Pallast, kinek kezdeményezésére Claudius vérfertőző házasságával és a vészterhes örökbefogadással önmagát döntötte romlásba. De Nerónak sem süllyedt szolgák alá (szabad) szelleme,

Pallas pedig visszataszító nagyravágyásával kilépvén felszabadított állapotából megutáltatta magát: a nyilvánosság előtt mégis minden tisztelet csak úgy halmozódott Agrippinára . . ."

A nem céhbelieket kevéssé érdekelheti az a kérdés, hogy az öregkori Annales utolsó harmada a tacitusi íróművészet töretlen folytatása és csúcsa-e, vagy mintegy visszakanyarodás a „normális" írói gyakorlathoz, vagy hogy a megfáradásnak — esetleg befejezetlenségnek — a jeleit mutatja-e. Korunk nagy Tacitus-kutatója, Ronald Syme az utóbbi álláspontot képviseli, míg a közelmúlt legfinomabb érzékű latinistája, Friedrich Klingner épp a fejtegetéseink alapjául választott mondatok nyelvi megformálásának sajátosságain mutatta be Tacitus stílusművészetének legtacitusibb ízeit és színeit, külsőségek helyett a tacitusi stílus „belső oldalát."[1] Adhuc sub iudice lis est. A vita ismerői pontosan le tudják mérni, miben és meddig követjük Klingner megfigyeléseit, esetleg miben próbálunk túljutni az eddigieken; a távolabb állók nem erre, hanem a klasszikus filológia interpretációs módszereire kíváncsiak, amelyeket elvont fejtegetésekből vagy kézikönyvekből nem lehet elsajátítani.

Induljunk ki a kezdő mondat különös megformálásából: *prima novo principatu mors Iunii Silani proconsulis Asiae ignaro Nerone per dolum Agrippinae paratur.* Szokatlan és „tacitusi" mindjárt a mondat váza: *mors paratur.* Ezt a kapcsolatot Tacitus is csak még egyszer használja (Ann. XV. 61,2 *Nero interrogat, an Seneca voluntariam mortem pararet),* a gondolatot különben másképp (IV 10,3 *mortem struere;* II 68,2 *mortem inferre)* fejezi ki. A szókapcsolatnak mindenesetre cicerói előzménye is van (Pro Mil. 7,19 *ei viro... mors parabatur, cuius in vita nitebatur salus civitatis),* de prózában inkább *parare bellum, fugam* stb., költőknél pedig *parare insidias, vim, necem* stb. használatos, vagyis Tacitus szóhasználata mindjárt az első esetben nem hétköznapinak, költőinek bizonyul.

A Tacitusnál egyébként megfigyelhető kapcsolatok *(mortem sibi consciscere, mortem alicui inferre* vagy *offerre)* különösnek mutatják a folytatást is: a várható dativus helyett miért használ genitivust *(mors Iunii Silani)?* Mert különben az első szavak elárulnák a mondanivaló lényegét *(mors Iunio Silano paratur),* és így kevesebb lehetőség nyílnék a fokozatos elmélyülésre, újabb és újabb kiegészítésekre, illetőleg meglepetésekre. De Tacitus olvasói már a *mors* előtt felfigyeltek egy ismerős nyitány-motívumra: a harmadik hexas kezdete *(prima novo principatu mors)* félreismerhetetlenül visszautal az Annales elejére, amikor Livia mesterkedéseinek eredményeképpen Rómában örökletessé válik az egyeduralom (egyszerre teszik közhírré Augustus elhunytát és Nero — azaz Tiberius Claudius Nero — hatalomátvételét), és az író ab excessu divi Augusti tervezett

[1] Az idézett művek: R. Syme: *Tacitus.* I—II (Oxford, 1958); Fr. Klingner, Beobachtungen über Sprache und Stil des Tacitus am Anfang des 13. Annalenbuches: *Hermes* 83 (1955) 187 skk. (Megjelent a *Studien zur griech. und röm. Literatur* c. kötetben is (Zürich—Stuttgart, 1964) 659 skk.); E. Koestermann Annales- és H. Heubner Historiae-kommentárja, Heidelberg, 1965—68, illetőleg 1963—; E. Löfstedt: *On the style of Tacitus. Roman Literary Portraits* (Oxford, 1958) 157 skk. Ma is nélkülözhetetlen áttekintés: Ed. Norden: *Die antike Kunstprosa.* I—II[5] (Leipzig—Berlin, 1958); Tacitusról: I 321 skk.

évkönyveinek érdemi fejezeteit így kezdi (I 6,1): *primum facinus novi principatus fuit Postumi Agrippae caedes...* Ismeretes ennek az emlékezetes megfogalmazásnak korábbi változata (Hist. II 64,1 Vitellius véres „bemutatkozásáról": *magna cum invidia novi principatus, cuius hoc primum specimen noscebatur)*, amelyhez nemcsak a Tiberius-párti Velleius Paterculust lehet idézni (II 124,3 *primum principalium eius operum fuit ordinatio comitiorum)*, hanem az utolsó tett (szó stb.) jellegzetes megörökítését is (pl. Liv. I 2, 6 Aeneas utolsó halandó tettéről, vagy Tac., Hist. III 85 Vitellius utolsó, de nem elfajzottságra való szava stb.). Láthatjuk egy pregnáns tacitusi kifejezés kicsiszolódásának fokozatait (ugyanígy lehetne szemléltetni a *sine ira et studio* vagy a catullusi *odi et amo* „keletkezéstörténetét"): Tacitus nem ismétli meg az egyszer (az I. könyv elején) megfelelőnek érzett megoldást, hanem a kínálkozó *primum facinus novi principatus fuit Iunii Silani mors*-ot még pregnánsabbá formálja: *... mors, quae ei* (sc. Iunio Silano) *ignaro Nerone per dolum Agrippinae paratur.* Ebben a változatban már nemcsak a végleges mondat rejtőzik, hanem — *ignaro Nerone ... paratur* — az uralkodni vágyó anya és a gátlástalan fiú tragikus összecsapásának szükségszerűsége is.

Ha az imént Tacitus nyelvének költőiségét említettük: a „halálos cselvetés" önkéntelenül felötlő vergiliusi megfogalmazására (Aen. II 264 *doli fabricator;* vö. uo. 46 *in nostros fabricata est machina muros,* mindkét esetben a fa-lóról) gondolva esetleg a *fabricatur* értelmű *(mors per dolum) paratur*-t is természetesebben magyarázhatjuk.

De a kezdőszavak új és végleges megformálása még egyéb tanulságokat is kínál. Agrippa Postumus meggyilkolásának bejelentésében *(primum facinus novi principatus)* a jelzők szándékolt előrevetése különös nyomatékot ad az elsőségnek és az újdonságnak. Silanusé még megdöbbentőbb: az első három szó után valami pozitívumot is várhatnánk; annál lesújtóbb a halál előtérbe nyomulása: *mors* és nem más; mintha egy uralkodás (nem is uralkodó!) nem is mutatkozhatnék be természetesebben, mint halállal, és más kérdés nem is volna, csak az, hogy kit érint ez a „bemutatkozás", és az anyacsászárnő jóvoltából-e, vagy netán az új császáréból?

Ebben a néhány részletvonásban Klingner az „előkelő, hűvös nyugalom és a megrendítő drámaiság közti feszültséget" tapintja ki, ami valóban a tacitusi nyelv lényegéhez tartozik. Utalhatunk még a *novus principatus*-t mintegy körülfogó *prima mors*-ra, vagyis a latin szórend funkcionális (festői, „bekeretező") szerepére, a V. Pöschl-féle „abbildende Wortstellung"-ra is, amelynek számontartása nélkül nem csak a Horatius-interpretáció elképzelhetetlen.

Figyelmet érdemel a tacitusi mondatszerkesztés: a *paratur*-ral lezárt főmondathoz egyik „függelék" a másik után járul, először egy okhatározó mellékmondat *(non quia ... inritaverat)*, azután a *segnis et ... fastiditus* értelmező, majd a következményes *adeo, ut ... appellare solitus sit.* Igazán nem mondhatjuk, hogy az író a változatos körmondat elején cicerói módon mintegy megirányozza és azután töretlenül követi a közben is látható, a legvégén nyilván elérendő célt. Csupa váratlan kiegészítés, fordulat, meglepetés, a végén esetleg az ellentéte annak, amire az elején gondolhattunk.

Non quia: a feszültség nem csökken; az olvasó nem tudhatja meg az igazi okot, az majd csak a *verum*-mal kezdődő még bonyolultabb részből — tulajdonképpen újabb, önálló főmondatból — fog kiderülni. Ezt nyomósítja majd a lezárás: *haec causa necis.* Nem olyan emberről van itt szó, mint amilyennek pl. Germanicus ellenfelét, Pisót megismertük (Ann. II 43,2 *ingenio violentus et obsequii ignarus insita ferocia a patre Pisone...);* Caligula gonosz, de alkalmasint telibe találó jellemzésének idézése nem Caligulát, hanem a Neróval még mélyebbre züllő principatus intézményét akarja kompromittálni: Agrippina még ettől a jámbor „aranybaromtól" is rettegett!

Közben tisztázandó az *exitum inritaverat* kifejezés is. Az ártalmatlan Iunius Silanus sohasem (plusquampf. !) „irritálta az exitus"-t, vagyis nem hívta ki maga ellen, nem siettette oktalanul a végzetet. A mértékadó (Mediceus Laurentianus 68,2 saec. XI) kéziratban olvasható *exitum* helyett E. Koestermann, a legújabb kiadó is az *exitium* konjektúra mellett foglal állást (vö. XIV 7,6 *exitium principis molitam matrem*, ugyancsak Agrippináról), mert *exitus* jelenthet ugyan „véget" (így pl. I 10,3 *Cassii et Brutorum exitus)*, de az *irritare* igével ez szerinte lehetetlen. Kommentárjában utal a *Historiae* egy helyére (II 24,2 *inritato proelio;* H. Heubner szabad parafrázisa szerint: „nachdem sie den Gegner in ein Gefecht verwickelt hätten"), de ez ugyanúgy nem dönti el a kérdést, mint Heubner párhuzama az id. *Historiae*-helyhez (Liv. XXVIII 33,5 a könnyű hajítófegyverekről, *quae inritare magis, quam decernere pugnam poterant).* De ha az I. század „ellenzéki" irodalmának *de exitu illustrium virorum* „műfajára" gondolunk, Silanus *exitus*-át máris nem tarthatjuk „lehetetlennek", különös tekintettel egy mindenképpen rokon Agricola-helyre (42,3), ahol a félreállított hős „józan mérséklettel" szereli le a zsarnok kiszámíthatatlan indulatosságát, *quia non contumacia ... famam fatumque provocabat.*

Szokás beszélni a latin nyelv logikájáról. Valójában a latin annyira logikus (vagy annyira logikátlan), mint a többi nyelv. A *paratur* után következő részek l o g i k u s a n valahogy így hangzanának (Klingner fogalmazásában): *causa necis non fuit, quia ... inritaverat (erat enim segnis et tam contemptus ab aliis imperatoribus, ut ... appellare solitus sit), sed quia Agrippina eum ultorem et tamquam imperio dignum metuebat,* — a tényközlést „logikusan" követné a *mors paratur* okának kifejtése *(non quia..., sed quia...).* Tacitus azonban nem így gondolkozik és olvasóit sem így gondolkoztatja meg. A *non quia*-rész szinte a szemünk előtt illeszkedik össze csupa váratlan kiegészítésből; a pozitív rész már függetlenné válik az alárendelő szerkezettől, és az önállósuló főmondathoz mintegy uszályként újabb kiegészítések stb. — Agrippina rettegésének egyre aggasztóbb motívumai — járulnak. Az állítmány *(metuebat)* tulajdonképpen itt is lezárja a gondolatot: Agrippinának volt oka a félelemre. De a különös — megfoghatatlan, mint a hírhedt *urgentibus imperii fatis* (Germ. 33,2), vagy a Historiae elején (I 1,4) olvasható *rara temporum felicitate* — ablativus absolutusos toldalék *(crebra vulgi fama)* újabb és újabb meglepetéssel szolgál: Agrippina nemcsak Lucius Silanus elemésztése miatt retteghetne Iunius Silanustól, hanem sokkal végzetesebb híresztelések miatt is: Nero uralkodói rátermettségét, sőt jogcímét vitatják el!

Felületes olvasó hanyagnak (kevéssé „logikusnak") találhatja az *anteponendum esse* után következő dativusos szerkezetet (ki elé?): *vixdum pueritiam egresso Neroni et imperium per scelus adepto*, és iskolás rendben így írná: *Neroni vixdum pueritiam egresso et imperium per scelus adepto*... De ha meg akarjuk érteni Tacitust, akkor eleve szándékoltnak, tehát jelentéssel bírónak tekintjük az eredeti szórendet és úgy fordítjuk: „az alig gyermekkorából kilépő Nerónak és (ráadásul!) a hatalmat bűnös úton birtoklónak" (tulajdonképpen „aki ... szerezte meg és az adott időpontban is ... birtokolja"). A „ráadás" természetesen újabb anyai aggodalom forrása: a mintegy véletlenül („még") elejtett megjegyzés tudatosítja Agrippinában (és a figyelmes olvasóban!), hogy Nero hatalomra segítésének gondosan megrendezett és agyonhallgatott mozzanatai nem merültek feledésbe, akármikor elővehetők és Nero (azaz Agrippina) ellen fordíthatók. A teljes megértéshez hozzátartozik a *per scelus adipisci* (fentebb: *per dolum parare)* stb. motívum tacitusi használatának számontartása, valamint az, hogy Tacitus a dinasztikus öröklés elvét már önmagában is összeegyeztethetetlennek érzi a római res publica hagyományaival, ezért minden princepsi hatalomátvétel mögött bűnös mesterkedést sejt. (Vö. pl. I 3,3 Tiberiusról: *obscuris matris artibus;* 7,7 ugyancsak Tiberiusról: *dabat et famae, ut vocatus electusque potius a re publica videretur, quam per uxorium ambitum et senili adoptione inrepsisse*, — különösen szemléletes kifejezés: Tiberius csak anyja mesterkedésének és az adoptáló Augustus szenilitásának köszönheti, hogy az uralkodói hatalomba „bemászott" — mint valami patkány!) Jegyezzük még meg, hogy a *continuus* jelző (illetőleg a folyamatosság elve, ellentétben a köztársasági „váltógazdasággal") valóságos allergiát vált ki Tacitusból.

Ugyanezt a „véletlen" fokozást figyelhetjük meg a megint csak szándékoltan előre tett *virum* jelzőinek adagolásában is: a szinte még gyermek Nerónál alkalmasabb lenne egy „megállapodott korú" férfi; a „feddhetetlenség" hangoztatása természetes volna egyébként, de itt — a *scelus* tudatosítása után — tovább fokozza Agrippina aggodalmait; a *nobilis* jelző megint csak természetes volna az arisztokratikus hagyományaihoz ragaszkodó Rómában, és Nero nobilitásával csak nem versenyezhetne senki! Nem, legfeljebb a „Caesarok" — vagyis a dinasztia-alapítók — valamely másik vér szerinti leszármazottja, ha volna olyan. De van! Erre a felismerésre nem következhetik más, mint az illető eltüntetése — *per recentius scelus: haec causa necis.*

Így válik az olvasó — Tacitus szokatlan kalauzolásával — részesévé újabb és újabb felismeréseknek, titkoknak, a „nyilvánvaló", „napnál világosabb" látszat mögött nem is sejthető összefüggéseknek, az I. századi történelem drámai fordulatainak. Ezt a cicerói körmondatok „szabályos" és kiszámítható hömpölygésétől teljességgel elütő szerkesztői művészetet csak részben magyarázhatjuk a „klasszikus" szimmetria-eszménytől való tudatos eltérés igényével, a próza és költészet határainak „ezüstkori" elmosódásával, Sallustius, Livius vagy Seneca kezdeményezéseinek továbbfejlesztésével: az egyéni teljesítményt is meg kell látnunk benne, annak az írónak a teljesítményét, akit „korának fájdalma" avatott történetíróvá

(B. Niebuhr), hogy mondataiban adekvát módon jelenítse meg a Caesarok Rómájának tragédiáit.

Ezt a tragikus feszültséget érezzük a következő mondatokban is. A *ministri (necis)* kifejezésben benne van az, hogy az illető pribékek nem a maguk feje után mentek, hanem magisterük (illetőleg magistrájuk) utasítását követték. Nevük feltüntetése (*minister* voltuk tisztázása után) látszólag kevéssé fontos (bár ez is jól szemlélteti a tacitusi elvet, a római *virtus* hirdetésének és a bűnök elrettentő megörökítésének történetírói kötelezettségét, vö. Ann. III 65,1 *quod praecipuum munus annalium reor, ne virtutes sileantur, utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit)*, mégis tanulságos, mégpedig célzatosságánál fogva: a két *minister* közül az egyik római lovag, a másik viszont felszabadított rabszolga, akinek neve (Helius) ráadásul a princeps philhellén hóbortjaira és azok viszonzásaképpen kapott Neos Hélios nevére emlékeztethette még Tacitus kortársait is. (Tacitus, mint a Cornelius Scipióknál is „Corneliusabb" — minden jel szerint provinciális származású, tehát kíméletlenül szólván: parvenü — arisztokrata szuverén méltósággal és megvetéssel tekint le a *libertus*-okra; a principatus államgépezetének irányítói közé „felkapaszkodottakban" az intézmény rákfenéjét, Róma gyalázatát látja, vö. Agr. 40,2; Ann. XIV 39,1—2; különösen jellemző a Germania „római tükre", 25,2: *liberti ... raro aliquod momentum in domo, numquam in civitate, exceptis dumtaxat in iis gentibus, quae regnantur, ibi enim et super ingenuos et super nobiles ascendunt...)* De a két minister tacitusi értelmezője sem érdektelen. A Klingner szerint is „lekezelő körülírás" *(rei familiari principis impositi)* „rendhagyó" fogalmazásának *(procuratores* helyett) éle van: így fejezi ki méltatlankodását amiatt, hogy a principatus viszonyai között, amióta a res publica helyébe holmi res familiaris tolakodott, magánszemélyek „igazságszolgáltató" hatóságként (mármint orgyilkosként) járhatnak el. Különben pedig az *imponere* ige is jelentheti ugyan a hivatalba való beiktatást, de itt *(imposiii* a közhasználatú *praefecti* helyett) inkább teher (járom, erőszak stb.) felrakását, illetőleg alkalmazását sugallja.

A szórend jelentőségét szemlélhetjük a következő mondat elején is: *ab his proconsuli...*, azaz „*ilyen* emberek a *proconsulnak...*", aki mint magistratus a római nép törvényes képviselője. (Az ellentétek ilyen módon való érzékeltetésére Tacitusból akárhány példát idézhetnénk, l. Ann. XII 4,1 *Vitellius nomine censoris | serviles fallacias obtegens;* vö. Hor., Carm. I 37,6 sk. *dum Capitolio | regina dementis ruinas ... parabat.)* Az állítmány megint lezárhatná a mondatot, de a lazán hozzátoldott kiegészítés *(apertius, quam ut fallerent)* nagyon is érthetően fejezi ki az író felháborodását: ezek a „császári közegek" még csak a kínos feltűnést sem kerülték! Olyan nonchalance-szal végezték feladatukat, mintha ez volna megszokott dolguk; a tacitusi mondat éppen látszólagos lazaságával válik hatásossá: szarkasztikussá. „Tacitusi" végül a hosszú mondatot lezáró állítmány *(fallerent)* többféleképpen értelmezhető hiányossága: Koestermann kommentárja szerint *ipsum*-mal (tehát az áldozat nevével) egészítendő ki, de oda érthetők a társaság tagjai *(epulantes)*, vagy éppenséggel akár a fentebbi idézetben (Ann. III 65,1) olvasott *posteritatem* is! Ez sem

henyeség Tacitus részéről, hanem szándékolt többértelműség (amphibolia), a gyilkosok cinikus nemtörődömségének érzékeltetése.

Nec minus properato Narcissus ... ad mortem agitur: Agrippinának — úgy érezte — s i e t n i e kellett. Ezt az újfajta („császári") sietséget fejezi ki Tacitus az egyedül álló *properato* határozószóval (tulajdonképpen a *properatus* part. perf. módjelentő abl.-ával, vö. *consulto)* a közönséges *propere* vagy *properanter* helyett. És tévednének azok, akik azt hinnék, hogy az előbbi mondatban negatív előjellel értékelt *libertus*-ok biztonságban érezhették magukat az „udvar" hatalmi érdekeivel szemben: még a nemrég mindenható Narcissusnak is meg kellett halnia, persze nem holmi magasztos eszmények szolgálatában, csupáncsak azért, mert Agrippinának útjában állott. (Mikor a három fejedelmi szépség versengett a megözvegyült Claudius — az idétlen Paris — kegyeiért, Narcissus — vesztére — Aelia Paetina mögé állott: XII 1—2; az itt említett *iurgium:* XII 57,2.)

Figyeljük most meg a variatio tacitusi megvalósítását az első fejezet kínálkozó példáján: *prima mors — exitum inritaverat — Agrippina necem molita — haec causa necis — necessitate extrema — ad mortem agitur.* A variálható kifejezések köre visszatért az új principatust bemutató *mors*-hoz, — biztató bemutatkozás!

Klingner az *ibaturque in caedes*-szel (ezzel a „kitenyésztett — hochgezüchtet — tacitusi megfogalmazással") kapcsolatban nemcsak a kifejezés „új és merész" voltát emeli ki, hanem rámutat az *ire in aliquid*-féle kifejezések *(ire in arma, in principis laudes, in sententiam)* rokonságára is. A legközelebb eső és ezért rendkívül tanulságos hely Ann. IV 30,2 *ibaturque in eam sententiam, ni durius ... Caesar ... rem publicam in praecipiti conquestus esset.* Megdöbbentően tanulságos, mert szemlélteti, hogyan „fejlődött" Tacitus — és egyáltalán: az ún. senatori ellenzék — tudatában a szabad véleménynyilvánítás köztársasági gyakorlata *(ire in sententiam alicuius)* a császárkor gyilkos mechanizmusává.

Megindult v o l n a a *caedes continua,* ennek azonban egyelőre útját szegte Burrus és Seneca. De Tacitus nem hagyja, hogy az avatatlan olvasón véletlenül is eluralkodjék a quinquennium Neronis ígéretes hangulata. A második *mors* bejelentését n e m e g é s z e n ú g y folytatja, mint az elsőét: míg Silanus halálát Agrippina *ignaro Nerone* készítette elő, Narcissusé *invito principe* következett be. Az elsőről nem tudott, a másodikat nem akarta. Tehát eredetileg megvolt benne az emberi érzés csírája, és csak később fajult el anyagyilkossá és őrjöngő zsarnokká? A már lezárt mondatot kiegészítő újabb „toldalék" kigyógyít bennünket ábrándozásunkból: a princeps „akarata" korántsem jóra irányult, éppen csak Narcissus „egyezett csodálatos módon" a gyermekifjú uralkodónak „egyelőre lappangó hibáival" *per avaritiam ac prodigentiam* — mint előbb *per dolum, per scelus...* A határozók variálásának művésze (vö. pl. az Ann. elején, I 3,6 *abolendae magis infamiae, quam cupidine imperii aut dignum ob praemium,* ami helyett Cicero — Norden szerint — talán ezt írta volna: *incensus cupidine abolendae magis infamiae, quam proferendi imperii aut digni accipiendi praemii)* itt figyelmetlen lett volna? „Sign of incompleteness" (Syme) vagy sajátosan tacitusi erény?

A Nero-dráma két következő főszereplőjének — Burrusnak és Senecá-

nak — bemutatása is figyelmet érdemel. Mint már E. Löfstedt valószínűsítette, a *rectores imperatoriae iuventae* kifejezésben több joggal feltehető dativus (vö. I 22,1 *plures seditioni duces;* II 46,5 *paci formator;* III 14,5 *custos saluti*, de még inkább I 24,2 *rector iuveni*, vagy alább 2,2 *Neroni ingenium)* Tacitust hiperurbánus konzervatívnak mutatja be a dativus „modern" elcsökevényesítőivel szemben. Az utána következő *et* nemcsak az *et adversativum* klasszikus példája, hanem Tacitus tudatos stílusművészetének is tanulságos dokumentuma: Ha k e t t e n „irányítják az imperator fiatalságát", viszonyukban — *in societate potentiae!* — természetes volna az annyit emlegetett concordia *ellentéte*, vagyis a széthúzás. Ezt a „ritka" hatalmi helyzetet, szinte önellentmondást — *rectores imperatoriae iuventae et concordes*, vö. Germanicus és Drusus egyetértésével a mögöttük csoportosuló *discors aula*-ban, Ann. II 43,5—6 — érzékelteti nyelvi eszközökkel a folytatás is: *diversa arte* (különbség) *ex aequo pollebant* (egyezés). A fentebb egymás alá szedett két mondat minden ízében meggyőzően szemlélteti „a módszerek különbözősége ellenére is egyforma befolyást": az aprólékos — nem kicsinyes! — gonddal megszerkesztett chiasmus olyan, mint egy érzékeny mérleg (figyeljük meg a jelzős szerkezeteknek az egyes és többes számú alakokra, sőt a két tag lezárásának ritmizáltságára is kiterjedő tökéletes egyensúlyát), amely végeredményként az egyenlő erőkkel bíró feleknek nem harcát, hanem egymás kölcsönös segítését mutatja. H a r c u k — mint látni fogjuk, — e g y volt: Agrippina ellen.

Burrusszal — esetleg narbonensisi (vasiói) földijével — szemben Tacitusnak sohasem volt fenntartása; ilyesmi Seneca itteni jellemzésébe sem vegyül: most a j ó és a r o s s z összecsapásáról van szó. A két rector nem önző érdekből támogatja egymást, sőt nem is egymást támogatja, hanem „a princeps csuszamlós korát" (ez lett az iménti *imperatoria iuventa*-ból) igyekszik „megengedett élvezetekkel" az elcsúszástól, illetőleg bukástól visszatartani, ha tanítványukkal a *virtus*-t — minden ország támaszát — elfogadtatniuk és megvalósíttatniuk nem sikerül. Már pedig előttük — mint Tacitus olvasói előtt — sem titok, hogy Nero ama bizonyos héraklési válaszúton (Xen., Mem. II 1,21.) nem Areté, hanem a csábító Tryphé hívéül fog szegődni.

A tökéletesnek mutatott összhang felcsigázza várakozásunkat, és nem csalódunk: az egyetértés jegyében vívják k ö z ö s h a r c u k a t Agrippina elszántsága ellen, akinek itteni jellemzésében *(cunctis malae dominationis cupidinibus flagrans)* benne van mindaz, amit féktelenül hatalomra vágyó anyjától, az id. Agrippinától, nagyanyjától, a hírhedt Iuliától, és rajtuk keresztül a principatus „isteni" megalapítójától örökölhetett (ügyeljünk közben az allitteráló *c*-kra): a jellemzés m i n d e n szavának súlya és háttere van; ezt tetézi Tacitus kedvelt kifejezése, a „lángoló" *(desiderio, amore, cupiditate et amentia, libidine* etc.) *flagrans.*

„Mindehhez" járul nem akármilyen szövetségese, Pallas, a felszabadított miniszter, aki egyszer már bemutatta tudományát: Claudius az ő auctoritasát követve tette tönkre „vérfertőző házasságával és Nero vészterhes örökbefogadásával" — önmagát. Hátborzongató utalás, amelyből a „királydráma" minden nézője ért, csak a bukásra rendelt Agrippina — ez a római

Lady Macbeth — nem. Pedig a bukás olyan szabály- és törvényszerűen be fog következni, mint amilyen szabályosan — szinte mechanikusan — folyik most Tacitus mondata egészen a „perverz" befejezésig, sőt azon túl, mert ez a „felfordulás" nem fog megállni Agrippinánál, sőt még gyilkosánál, Nerónál sem: az egész dinasztiának is dicstelenül le kell takarodnia a történelem színpadáról. Persze Tacitus már megtanulhatta, hogy azért ezzel a *mala dominatio*-nak nem szakadt vége.

A harc tehát megindult, most még csak a címszereplőről és egyáltalán nem szürke eminenciásáról egy-egy részletvonás: *neque Neroni infra servos ingenium, et Pallas ... taedium sui moverat.* A merész mondatkapcsolás („egyrészről Nero nem..., másrészről Pallas annál inkább...") jól tükrözi a helyzet bonyolultságát. E. Koestermann kommentárja szerint „a *sed* azt jelzi, hogy Pallas befolyása megingott, a következő mondat *tamen*-je pedig, hogy így volt ez Agrippinával is." Ez nem sokat magyaráz. Az egymásra torlódó események és ellentétek nem férnek bele a tacitusi mondatba; az író — szokása szerint — válogat belőlük, az olvasó pedig egészítse ki a hiányzó tagokat, valahogy így: Agrippina mozgósította Pallast is, akinek libertusi ügyeskedése és erőszakossága annak idején könnyedén végzett a tehetetlen Claudiusszal, de Nero e tekintetben különbnek indult rabszolgáknak engedelmeskedő apjánál: mint aki *ingenuus*-nak — nem szolgák szolgájának — született és *ingenium*-mal rendelkezik, egyelőre (a betoldással a mondat nyelvtani csonkaságát pótoljuk) nem alázkodott meg Pallas-féle libertusok előtt; más részről Pallas mindent megtett, csak éppen visszataszító módon, hogy ne lássék libertus-nak, és ezzel sikerült már régen (! plusquamperf.) megutáltatnia magát, — megint csak találgathatjuk, hogy kivel? Nyilván Nero nevelőivel és az egyelőre az ő befolyásuk alatt álló Neróval — a nyilvánosság előtt mégis...

Így kanyarodik vissza a bonyolult tacitusi mondatok sora Agrippina személyéhez, és kiderül, hogy az ismételten kiemelt (látszólagos) lazaság, csupa egymáshoz ragasztgatott toldalék és meglepetés mögött és fölött szuverén művészi szándék és megjelenítő képesség van, csak legyen, aki követni tudja.

Ehhez a szöveginterpretációhoz — befejezésül — csak annyit jegyzünk meg, hogy a még alaposabb megértéshez, Tacitus szándékainak felismeréséhez és módszereinek felderítéséhez elengedhetetlenül szükséges volna még legalább két hely összehasonlító elemzése: az Annales elejéről Tiberius hatalomátvételéé és a XII. könyv elejéről Agrippina „beférkőzéséé". Ez is hozzátartozik egy klasszikus szöveg klasszikus megközelítésének módszeréhez és gyakorlatához, de közvetett vonatkozásait nem közvetlenül érintett szakemberek talán kevésbé szívesen követnék.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Klasszika-filológiai Tanszék,
Debrecen

Csúri Károly

Egy narratív struktúratípus néhány szabályszerűsége

(Generatív szempontú megközelítés)

1. Bevezetés

A dolgozatban megpróbálom felvázolni azokat az általános érvényű strukturális tulajdonságokat és kapcsolatokat, amelyek képesek leírni és megmagyarázni a „rövidtörténet" (Kurzgeschichte, short story) egy meghatározott típusába tartozó irodalmi elbeszélő szövegek felépítését és működési elvét. A megfigyelések általánosítható részét szabályszerűségek formájában fogalmazom meg. A kutatások jelenlegi szakaszában nehéz eldönteni, hogy megállapításaink közül melyek tartoznak a narratív struktúrák általános elméletébe (= narratív kompetencia) és melyek (vagy éppen valamennyi) modellálják csupán a narratív struktúrák használatának meghatározott folyamatait (= narratív performancia).[1] Mivel a kérdésnek a dolgozat konkrét célkitűzéseit illetően nincs számottevő elvi-módszertani kihatása, itt nem bocsátkozunk részletesebb tárgyalásába.

A más helyen (Csúri 1975) részletesen bemutatott interpretációról itt le kell mondanunk, és csupán arra szorítkozom, hogy az elméleti fejtegetések alapjául szolgáló „rövidtörténet" (W. Borchert: „Stimmen sind da — in der Luft — in der Nacht") lényegesebb mozzanatait összefoglaljam. Ezt követi majd az interpretáció eredményeinek rendszeres áttekintése és végül az adott struktúratípus absztrakt szabályszerűségeinek, valamint működési feltételeinek közelítő, nemformális megfogalmazása.

2. A „rövidtörténet" vázlatos (interpretatív) ismertetése

A történet kezdetén megtudjuk, hogy a novemberi utca „ködnedves délutánjában" egy „villamos" halad. A leírás alapján nyilvánvaló, hogy az egység átfogó jelentésszerkezete a „villamos"/„délután"-oppozícióra épül. Az utcakép („üres", „csendes", „örömtelen") általános 'kihaltságra' utal. A következőkben világossá válik, hogy a „délután" valamilyen

[1] A kérdést behatóan tárgyalja Ihwe (1972b). Az általa adott séma szerint a dolgozat tárgya egyaránt részét képezi a narratív kompetencia és performancia deszkriptív nyelvének. Az előző egyik részfeladata Ihwe szerint: „Special theories of narrativ structures (over sets of diverging nature)" felállítása, az utóbbié pedig: „Specific models of regular processes in the use of narrative structures . . ." (9) létrehozására.

áthatolhatatlan, kontúrjaitól megfosztott, élettelenséget hordozó 'külső térként' funkcionál, a „villamos" pedig a szövegkörnyezet hatására eredeti lexikális jelentését elveszíti és egyre inkább egy védettséget nyújtó, zárt 'belső térként' jelenik meg. Különösen egyértelmű ez a második történet-egység összefüggésében, amelynek középpontjában a „villamos" belsejének és az ott levő személyeknek a bemutatása áll. A kialakult „belső/külső tér" a különböző ellentétes vonások ellenére bizonyos egyezéseket is tartalmaz (pl. „üres", „elveszett", „magányos" stb.), vagyis oppozíciójuk, amit megközelítőleg az alábbi szémastruktúrával reprezentálhatunk: [([± zárt]⊃ ⊃ [± védett]) ⊃ (± megmenekülés] ⊃ [± élet]], nem abszolút értékű. Leegyszerűsítve mégis azt mondhatjuk, hogy míg a 'belső tér' szimbólum-értéke valamilyen módon az élethez ([+ élet]) kapcsolódik, addig a 'külső tér' a kiúttalanság, a halál ([−élet]) jelképes kifejezőjévé válik. (Ezt erősíti később majd az a tény is, hogy a „villamosban" ülők mint „megmenekültek" szerepelnek.) Mint említettük, a második egységben fokozatosan belépnek a történetbe az egyes figurák is: a kalauz, az idős úr, az idős asszony, a két lány és a fiatalember. A 'belső tér' rövid leírása után az „idős úr" exponálja a (címben is megfogalmazott) témát: „A levegőben vannak. Az éjszakában. Ó, az éjszakában vannak. Ezért nem alszik az ember. Csak ezért. Egyedül a hangok azok, higgyék el nekem, egyedül a hangok". A további történet-egységekben az egyes szereplők reakcióival ismerkedhetünk meg, pontosabban először azzal a sajátossággal, hogy a szereplők kezdetben nem vagy csak formálisan reagálnak („idős asszony", „kalauz", „fiatalember"), illetőleg (a „két lány") helytelenül interpretálják az „idős úr" 'üzenetét'. Így az „idős úr" első kommunikációs kísérlete a téma többértelmű megfogalmazása miatt nem sikerül, érdektelenségre és részvétlenségre talál. A következő nagyobb egység megismétli a kísérletet, azzal a módosítással, hogy az „idős úr" a „hangok" referenciáját ez alkalommal egyértelműen megadja: „A halottak azok, a sok, sok halott". Velük kapcsolatban ismét megjelenik a 'belső/külső tér' oppozíciója: vannak, akik közülük a „szívekben laknak", és ez a végső megnyugvás egyedüli lehetősége, de vannak olyanok is, akiknek a szívekben „már nem jutott hely", és „akik nem tudják: Hová!?" Az 'élőkre' és 'halottakra' most már egyaránt vonatkoztatható korábbi szémastruktúra paradox volta úgy oldható fel, hogy a [± megmenekülés] kezdetben egzisztenciális értékkategóriája az újabb kontextusban etikai értelmezést kap. Vagyis az „idős úr" az embereket annak alapján értékeli és csoportosítja, hogy emlékeznek-e a halottakra, vagy nem. A téma kifejezését ismét a többi szereplő reakció-sora követi, hasonlóan az első kommunikációs kísérlethez. Az „idős asszony" és a „kalauz" magatartása az „idős úrral" szemben alapvetően megváltozik, azonosulásuk jeleként maguk is (részben) megismétlik az „idős úr" szavait. Ezzel egyidejűleg viszont erősödik az oppozíció a „két lány" és az „idős úr", illetőleg a „fiatalember" és az „idős úr" között. A lányok, a hallottak ellenére, képzelt (vagy valós) szerelmi élményeikre emlékeznek az „éjszakai hangok" kapcsán, a fiatalember pedig, a korábbi helyzethez hasonlóan, most sem reagál. Itt kell megemlítenünk, hogy a „fiatalember" állandó visszatérő jellemzéseként szerepel az a megfigyelés, hogy „*szeme csukva volt, m i n t h a*

a l u d t v o l n a". Ezekután világos, hogy a döntő ellentét a „fiatalember" és az „idős úr" között áll fenn, hiszen az utóbbi éppen az ellentétes tulajdonságokkal rendelkezik: „...*Ezért n e m a l s z i k a z e m b e r*". A történet fordulópontját megelőzően egy rövid leírás egyértelmű oppozíciót alakít ki a „fiatalember" és a „két lány" között is, akik tehát nem képeznek azonos szereplőcsoportot, mint az „idős úr" a „kalauzzal" és az „idős asszonnyal". Ezzel, vagyis az említett változásokkal, lezárul a második, bizonyos tekintetben már sikeres kommunikációs kísérlet is. Az ezt követő nagyobb egységben az „idős úr" expressis verbis megfogalmazza feltételezését a „fiatalemberről", amely végső soron, az 'öreg/fiatal', 'aludni/nemaludni' stb. oppozíciókon át a [± emlékezés a halottakra] megkülönböztető jegyben teljesedik ki. Most kerül sor első alkalommal a „fiatalember" reakciójára, ami a többi figurától eltérően nem verbális, hanem tényleges fizikai cselekvés: „Ekkor felnyitotta szemét a sápadt férfi, hirtelen felállt, majd ingadozva az idős úr felé indult". Az „idős úr" ijedtségét, aki valamilyen, szavait követő ellenakcióra számított, végül a „fiatalember" kérése oldja fel. Mozdulatai, cselekvése, egész magatartása magyarázatot nyer: „Ó, kérem. Ne dobja el a cigarettát. Kérem, adja nekem. Rosszul érzem magam. Ugyanis éhes vagyok. Adja ide nekem. Az majd jót tesz. Ugyanis rosszul érzem magam." Vagyis a „fiatalember" közvetlenül nem reagál az „idős úr" 'vádjaira', de minden tulajdonsága, cselekedete cáfolja azokat. Hirtelen az „idős úr" eddigi szemlélete is megváltozik, felfedezi a „fiatalember" 'sápadtságát', részvétet érez iránta: „...*Ön nagyon rosszul néz ki. Nincs kabátja? Hisz november van.*" A válasz ürügyén elhangzó meditáció most már félreérthetetlenül megvilágítja a tényeket: „*Tudom, persze, tudom... anyám minden reggel mondja, hogy vegyem fel a kabátot, hisz november van. Igen, tudom. De ő már három éve halott. Nem tudja, hogy nekem már nincs kabátom. Minden reggel azt mondja anyám: De hisz november van, mondja. Dehát nem is tudhat erről az egész kabát dologról, hiszen halott*". Könnyen belátható az idézet alapján, hogy a „fiatalember" tudatában „édesanyja" egyidejűleg ‚halott' és 'élő'. A halála óta eltelt ‚három év' időtartama mutatja, hogy nem átmeneti, hanem állandó jellegű meghasonlott állapotról van szó. ‚Minden reggel' a „halott édesanya" ‚hangját hallani' bizonyos fokig azt jelenti, hogy a „fiatalember" sokkal inkább „édesanyja" és rajta keresztül a „halottak" világában él, mint a „villamos" ‚megmenekültjei' között. Egész tudati állapota alapvetően a múlthoz tartozik, a jelen számára csak fizikai valóságában létezik. Ebben az értelemben félreértés az „idős úr" kezdeti feltételezése: Míg ő a *jelent jelenként* éli, úgy, hogy a *jelen „éjszakáiban"* a („halottakhoz" kapcsolódó) *múlt kísért*, addig a „fiatalember" a („halottakhoz" kapcsolódó) *múltat éli jelenként*, úgy, hogy ebbe a *múltba néha betör a jelen*. A fenti összefüggések arra is fényt vetnek, hogy a „fiatalember" miért nem reagál végig az „idős úr" kijelentéseire: a kommunikációs kapcsolat szempontjából jelenléte csupán formális, tényleges kommunikációt nem a „villamos" többi utasával, hanem „halott édesanyjával" folytat. A történet záróegysége 'térben' visszatér a kiindulóponthoz: a „fiatalember" utolsó szavai után „fogta a parázsló cigarettát és kibotorkált a kocsiból". A kezdetben még többé-kevésbé csak hipotetikusan felállított 'külső/belső tér'-

oppozíció itt a szövegben lexikalizált formában is megjelenik: „*K i n t köd volt, délután és november... És b e n t ültek a többiek.*" A kétféle 'térnek' tulajdonított jelképes értékek (vagy: másodlagos szemantikai jegyek) megfelelnek az egyes szereplők, illetőleg szereplőcsoportok eddig feltárt fontosabb tulajdonságainak és kapcsolatainak: a 'külső térbe' [—élet] egyedül a „fiatalember" kerül ki, a „többiek" a „villamos" 'belső terében' [+ élet] maradnak. Ebben a vonatkozásban kap értelmet a „halottakkal" kapcsolatos 'külső/belső tér'-megkülönböztetés is; az ott megfogalmazott állapot (*„...akik nem tudják: Hová!?)* pontosan meghatározza a „fiatalember" 'céltalanságát', 'kiszolgáltatottságát' és 'reménytelenségét' is a „ködös utcák" térietlen 'külső' közegében. Az 'élő halott' „fiatalember" távozásával maga a történet ugyan lezárul, de utólag röviden értelmeznünk kell még a „két lány" szerepét is. Jóllehet ők végig oppozícióban álltak az „idős úrral" és a többi szereplővel is, végső soron mégis a „villamosban" maradottak, a „megmenekültek" csoportjába tartoznak. Az ellentmondás azért oldódik fel, mert a „lányok" nem rendelkeznek a többiek létét korábban meghatározó (a szövegben csak implicit módon jelenlevő) tapasztalati 'világokkal', számukra nem ugyanabban az értelemben létezik a *m ú l t* determináló ereje; először öntudatlanul, az „idős úr" szavait félreértve, később tudatosan is elutasítják, illetőleg fel sem fogják a *'h a l á l'* gondolatát. Célszerűnek látszik a fentiek alapján a szereplők 'múlthoz' való viszonyát is jelölni, amelyben a 'halál' élményének [± halál] jut kitüntetett szerep. A „lányok" ellentéte tehát, amennyiben az „idős úr", a „kalauz" és az „idős asszony" szereplőcsoport magatartásformáját egyféle középtengelynek tekintjük, éppen az ellenkező irányból és az ellenkező előjellel érvényesült mint a „fiatalemberé", azzal a különbséggel, hogy ennek az ellentétnek (a felsorolt okoknál fogva) az „idős úr" számára nincs negatív etikai tartalma.

3. A történet-struktúra rendszeres áttekintése

A történet interpretatív összefoglalása kettős célt szolgált: részint igyekeztem nyomon követni a történet-egységek eredeti sorrendjét, részint ezzel egyidőben megpróbáltam körvonalazni egy nem-lineáris történet-bázist,[2] amennyiben egy-egy fogalom bevezetésénél vagy a szereplők csoportosításánál a legkülönbözőbb történet-egységek információit használtam fel, tekintet nélkül a történet-, ill. a szöveglinearitásban elfoglalt helyükre. Ez utóbbi szempontra, amelyet ebben a fejezetben fogok szisztematikusabban kiépíteni, mindenekelőtt a megfelelő átmenet megteremtése érdekében volt szükség.

Az interpretáció alapján úgy tűnik, hogy absztrakt síkon a szereplők három nagy csoportját (A, B, C) különböztethetjük meg. A megkülönböztetés alapját egyfelől a történet fiktív 'világának' (t_0) 'jelene' és (t_{-1}) 'múltja', másfelől az ezeket alapvetően meghatározó, a mindenkori 'belső'

[2] Vö. Dijk—Ihwe—Petőfi—Rieser (1974), illetőleg Petőfi—Rieser (1973).

vagy 'külső térhez' tartozó [± élet], ill. [± halál[tematikus szémák[3] képezik:

„a lányok" „az idős úr" „a fiatalember"
„a kalauz"
„az idős asszony"

(C) — (A) — (B)

[−halál[+élet]] [+halál[+élet]] [+halál[−élet]]
(t_{-1}) (t_0) (t_{-1}) (t_0) (t_{-1}) (t_0)

Az egyes szereplő(csoporto)k 'világát' mint a történet 'világának' részhalmazait reprezentáló tematikus jegyek, valamint a közöttük zárójelezéssel megadott függőségi viszony magyarázatot kívánnak. Jól látható, hogy mindhárom csoport 'világában' valamilyen formában a csoport egyes tagjaihoz rendelt 'múlt' — ezek összessége teszi ki a történet 'múlját' — dominál a történet „november", „délután", „villamos" stb. által meghatározott 'jelene' felett. Ez egyébként összhangban áll a történet címében jelzett tematikával is. A 'múlt' egyedüli lényegi közös jegyének a „halottakra" való visszaemlékezés a „halottakhoz" való viszony ([± halál]) tekinthető. Ebben a tekintetben tehát (C) oppozícióban áll (A), (B)-vel. A 'jelen' vonatkozásában viszont ismét csak más az oppozíciós csoportok elrendeződése. Itt (B) egyedül áll ellentétben (A), (C)-vel. A [± élet] bináris jegy azt fejezi ki, hogy a (t_0)-hoz tartozás formális-vegetatív vagy szubsztanciális jellegű-e? Mivel ez a két lehetőség 'térben' igen jól körvonalazott, könnyen specifikálhatjuk a 'belső' és 'külső tér' fogalmait is. Ennek megfelelően az előbbi mint (t_0) és [+ élet], az utóbbi pedig mint (t_0) és [−élet] jellemezhető. A konkrét történet szempontjából a csoportok meghatározó kapcsolatait nyilvánvalóan a (t_0)-hoz tartozó egzisztenciális értékvonatkozások adják meg. Ily módon — bizonyos egyéb egyezések ellenére is — a (B)-t jellemző [− élet] és az (A), (C)-t egyaránt jellemző [+ élet] ellentéte a döntő. Ez különösen akkor szembetűnő, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, amely szerint (A)-nál a (t_{-1})-hez tartozó [+ halál] csak akkor dominál (t_0) felett, ha (t_0) = „éjszaka". (B) esetében ugyan ez a hierarchia akkor is fennáll, ha (t_0) = „reggel". A leírt oppozíciók a történet valóságos viszonyait képezik le, abban az értelemben, hogy a teljes szöveg-interpretáció végeredményei. Függetlenek tehát a történet 'fordulatától', hiszen kezdettől fogva fennállnak. Ebből a szempontból a történet első része nem más mint egy (B) és (A) között ténylegesen meglévő oppozíció téves interpretációja (A) 'nézőpontjából'. A „fiatalember" (B) ugyanis az „idős úr" (A) szemében olyan (felszíni) tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek megközelítőleg a tényleges jegyek ellentétes értékeivel:

[3] Dijk (1972b) a 'tematikus szémát' a következőképpen határozza meg: „Die Seme (oder Klasseme), die sich in einem Text auf eine „signifikative" . . . Weise wiederholen, können diesen Text auf eine besondere Art gliedern und können t h e m a t i s c h e S e m e oder kürzer T h e m e n genannt werden; diese sind also abstrakte Elemente, die eine abstrakte »Thematik« in der Tiefenstruktur des Textes bilden" (66).

[−halál[+élet]] fejezhetők ki. A történet második része a valóságos tulajdonságok felismerésének folyamatát mutatja be, amelynek eredményeként a (B)-t jellemző tényleges [+halál[−élet]] érték jön létre (A) 'világában'. Igen lényeges az, hogy az általam levont következtetések lényegében a történetben csaknem kizárólag közvetett és így értelmezést kívánó formában (szituációk vagy szituációsorok) megjelenő összefüggések közvetlen megfogalmazásai. Az egyetlen kivételt a történet első részének végén az „idős úr" konkrét véleményformálása jelenti, ami azonban a második részben már nem ismétlődik meg. Itt viszont az „idős úr" teljesen átalakult magatartása mutatja a kezdeti feltevés helytelenségének felismerését. Alapjában véve tehát mindkét részben ugyanaz történik: az „idős úr" saját tulajdonságaiból ('téma') kiindulva bizonyos, egymást különböző módon kivitelezett fokozatokban követő (kommunikatív) szituációk alapján következtetéseket von le a „fiatalember" tulajdonságaira vonatkozóan, és ezeket a következtetéseket az első rész lezárásaként közvetlen, verbális formában is a „fiatalember" tudomására hozza. A második részben a „fiatalember" néhány cselekedete, majd verbális megnyilatkozása következményeként felismeri korábbi hipotézisének helytelenségét, anélkül, hogy a „fiatalember" közvetlenül reagálna feltevéseire. Generatív terminológiában megfogalmazva: a „fiatalember" felszíni tulajdonságaihoz itt kapcsolódik a nekik adekvát mély struktúra. Az „idős úr" ekkor már nem saját 'világából' interpretálja a „fiatalember" jellemzőit, hanem — és ez éppen a „fiatalember" részletesebb leírása következtében lehetséges — a „fiatalember" saját 'világán' belül. A kezdeti hamis feltevésen nyugvó negatív etikai minősítés ugyancsak ellentétébe fordul, hiszen (B) lényegében azoknak a „halottaknak" a szerepében lép fel, akikkel (A) együttérez, 'hangjukat' hallja és akiknek nevében — — paradox módon — (B)-t a történet első részében morálisan elítéli.

A történet ily módon megfogalmazott alapvető struktúrája nem realizálódik közvetlenül a szövegfelszínen, hanem először egy átmeneti absztrakciós szintre, a kommunikatív szituációsorokra bontható. Az egyes szituációk szisztematikus elrendezés alapján kapcsolódnak egymáshoz és egyre magasabb fokon ismétlődnek. Az alábbiakban felsorolunk néhány jegyet, amelyek az említett szituációkat és strukturáltságukat elvont síkon jellemzik. Az egyes szereplő(csoporto)k ezen a szinten már olyan specifikus jegyeket is kapnak, mint pl.: [± kommunikáció], [+ kommunikáció [± verbális]], [+ kommunikáció [± ambig]], [± reakció] stb. Ha ezek után minden szereplő(csoporto)t úgy határozunk meg, mint a megadott (és még további, itt fel nem sorolt) bináris szémák halmazát, akkor transzformációk segítségével explikálhatjuk a történet, illetőleg szöveglinearitás különböző helyein előforduló kommunikatív helyzeteket. Ezzel lehetőség nyílik arra, hogy az egyes szereplők — az empirikus tényeknek megfelelően — a különböző kommunikatív szituációkban betöltött szerepük szerint különböző jellemzéseket kapjanak. Újabb, egyre inkább individualizált tulajdonságok felvételével (pl. „festeni" „vihogni", „sápadt" stb.) fokozatosan közelebb jutunk a szövegfelszínhez, a szereplők egyre több olyan disztinktív jegyet kapnak, amelyek őket egyedi figurákként specifikálják. Nyilvánvalóan ily módon újabb és újabb oppozíciók jöhetnek létre („öreg"/„fiatal", „sápadt"/„rózsaszínű"

stb.), amelyek fontos szerepet játszanak a fokozás és fokozatiság vonatkozásában. Míg tehát a vázolt mély struktúra esetében a történet lineáris rendje figyelmen kívül hagyható, addig a felszíni realizálás folyamán, már a kommunikatív szituációsorok absztrakt meghatározó jegyeinek szintjén is, szükséges tekintettel lenni a történetegységek egymásutániságára. Már utaltam arra, hogy a „fiatalember" (szövegfelszíni) tulajdonságait eltérő módon interpretálja az „idős úr" a történet első és második részében. Ez a kérdés az a m b i g u i t á s (kétértelműség) problematikájával függ össze. Az „idős úr" hipotézise csak bizonyos fokig önkényes interpretáció, mivel a „fiatalember" sok vonása és cselekedete (*„Szemei csukva voltak, m i n t h a a l u d n a . . .", „. . . a sápadt férfi, hirtelen feláll, majd ingadozva az i d ő s ú r f e l é i n d u l t . . .", „a fiú az i d ő s ú r a r c a f e l é n y ú l t . . ."*) tényleges lehetőséget ad arra, hogy saját 'rendszerében' értelmezze őket. Ugyanakkor a második részben megjelenő kiegészítő jellemzők sora (*„Ne dobja el a cigarettát. Kérem, adja nekem. Rosszul érzem magam. Ugyanis éhes vagyok . . .* stb.) nyilvánvalóvá teszi, hogy valójában (a hipotézisben kialakított mély struktúrával szemben) az adekvát értelmezés (és ezzel párhuzamosan az etikai értékelés) az első interpretációval oppozíciót alkot. Némiképp általánosítva azt mondhatjuk, hogy ambiguitásról az adott narratív struktúratípuson belül akkor beszélünk, ha pl. a (B)-re vonatkozó szövegfelszíni struktúrához legalább két, (A) és (B) 'világainak' megfelelő mély struktúra rendelhető. Az ambiguitás létrejöttében fontos szerepet kap az a tény, hogy a történet első része — szemben a többi szereplővel — teljesen kirekeszti a „fiatalember" 'nézőpontját', vagyis a „fiatalember" leírása kizárólag 'külső ábrázolásra' szorítkozik. A levont következtetések tehát szükségképpen 'látszatra' épülnek, amely látszatot itt a kevés számú kétértelmű predikátum képviseli.

Kezdetben az egyes szereplőcsoportokról mint különböző 'világokról' volt szó, amelyek a történet 'hic et nunc'-'világának' csak formálisan homogén összetevői. Ez részint abból következik, hogy 'előfeltételeik' (pl. a [± halál] és [± élet] tematikus szémák különböző dominanciája (t_{-1}), illetőleg (t_0) vonatkozásában) erősen eltérőek, részint viszont abból, hogy (eleinte) a 'téma' többértelmű kognitív tartalma miatt nem képesek tényleges kommunikációt folytatni saját 'világukon' kívül, hiszen a sikeres kommunikáció előfeltételeit az egyes szereplőcsoportok csak részben teljesítik.[4] Valamennyi csoport először kizárólag saját rendszerében tud gondol-

[4] A kérdéshez lásd Wunderlich (1971) és Isenberg (1972). Wunderlich a következőket írja: „Insgesamt läßt sich jede Sprechsituation als 9-tupel auffassen:

Sit = ⟨Sp, Hö, s, 1 + w, Äuß, Inh, Vorauss, Int, Rel⟩

Darin bedeuten Sp = Sprecher; Hö = Angesprochener; s = Zeit der Äußerung (Sprechzeit); 1 + w = Ort und Wahrnehmungsraum des Sprechers; Äuß = phonologisch-syntaktische Eigenschaften der Äußerung; Inh = kognitiver Inhalt der Äußerung; Voraus = mit der Äußerung notwendig verbundene Voraussetzung des Sprechers; diese Voraussetzungen enthalten mindestens 5 Teilkomponenten;
Vorauss-Sp — sein Wissen und seine Fähigkeiten;
Vorauss-Hö — seine Annahmen über Wissen und Fähigkeiten des Hörers;
Vorauss-Hö-w — Annahmen über den Wahrnehmungsraum des Hörers;
Vorauss-Soz — die soziale Beziehung von Sprecher und Angesprochenem;

kodni és így más csoportok 'üzeneteit', 'tulajdonságait', 'cselekedeteit' stb. ugyancsak saját 'világában' értelmezi. Ez az oppozíció (A), (B), (C) között mindvégig fennmarad, hiszen pl. a „fiatalember" sohasem válaszol közvetlenül az „idős úr" megjegyzéseire. A kezdeti állapottal szemben csupán (A) csoporton belül alakul ki bizonyos kommunikáció az egyes figurák között. Az alapvető szémastruktúra azt is mutatta, hogy (C) — ugyan bizonyos előfeltételek (= 'múlt' mint tapasztalati terület) hiánya miatt (A)-val is végig oppozícióban marad — (B) vonatkozásában (A)-hoz áll közelebb. Ezt legszemléletesebben a „fiatalember" végső cselekedete, a 'belső tér' elhagyása mutatja, amely bizonyos értelemben a 'másik világhoz' tartozásának jelképes kifejezése.

Látszólag ellentmond (A), (B) és (C) mint egymással csak formálisan érintkező 'világok' interpretációjának az a fordulat, amely leginkább a 'megértés', 'együttérzés', 'sajnálat' fogalmaival írható körül, és amely az „idős úr" szemléletében a történet második részében bekövetkezett. Az ellentmondást feloldja az a tény, hogy a „fiatalember" 'világának' megértése, vagyis a kommunikáló 'partnerek' közötti (egyféle közvetett) interreláció létrejötte pontosan azt fejezi ki, hogy a „fiatalember" az „idős úr" képzeletében ugyanabba a 'másik világba' kerül, amelynek „hangjait" 'éjszakánként' 'hallja', s amely 'világhoz' tartozók egyedül keltettek részvétet, sajnálatot benne a történet folyamán.

Végül még egy összefüggésre kell utalnunk. Az interpretáció során elsősorban azt hangsúlyoztuk, hogy az egyes szereplők, illetőleg szereplőcsoportok között milyen oppozíciók figyelhetők meg és, hogy milyen eltolódásokra kerül sor az oppozíciók tekintetében a történet folyamatában. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy a történet „mikrovilágából" kiszakadva lényegében valamennyi szereplő azonos csoport tagja. Szemben a tényleges „halottakkal" ők az „életbenmaradottak" közé tartoznak. Ebben a tágabb értelemben a közöttük meglevő különbség nem minőségi, hanem fokozati, amit sajátos módon a korábban éppen ellentétes értelemben idézett 'villamosból való távozás' példájával illusztrálhatunk. Az interpretációt kiegészítve megállapíthatjuk, hogy a „villamos" a történetben semmilyen konkrét *célt* nem követ, sőt a 'külső térben' maga is csak egy „elveszett" pont a „ködös délutánban". Ebből a szempontból tehát nyilvánvaló, hogy a „villamosban" maradottak, akik ugyan a 'belső tér' nyújtotta pozitívumokat élvezik, globálisan nézve a *reménytelenségnek csupán egy enyhébb fokozatát* képviselik, mint a „villamosról" leszálló „fiatalember". Míg ez az interpretáció már a művön kívül eső pragmatikai kontextusra is referál, addig a történet autonóm strukturáltsága a fenti viszonyt jobban kiélezi és a [— halál[+ élet]], [+ halál[+ élet]], illetőleg [+ halál[— élet]] szémastruktúrákkal meghatározott állapotok alapján inkább a *remény*/ /*reménytelenség* minőségi oppozíciót valószínűsíti. Úgy gondolom,

---

Vorauss-Text — sein Verständnis der vorangegangenen Äußerungen;
Int = mit der Äußerung verbundene Intention des Sprechers;
Rel = mit der Äußerung etablierte Interrelation von Sprecher und Angesprochenem" (177—178).

hogy a két aspektus egyidejű jelenléte magyarázza azt az intuíciót, hogy bizonyos típusú ellentétek nyilvánvaló megléte ellenére sem lehet igazi (egymást kizáró) oppozíciót kimutatni a csoportok között, hiszen ellentétük a valóságban fel nem ismert azonosságra épül.

4. Szabályszerűségek

Az előző pont tárgyalási módját még mindig bizonyos eklekticizmus jellemezte. Az elemzett történetre vonatkozó konkrét megfigyelések általánosabb érvényű típus-jegyekkel keveredtek (vö. pl. az (A), (B), (C) szimbólumok és a konkrét megnevezések mint pl. „fiatalember" stb. használatát). A dolgozatnak ebben a részében már csak azokkal az általánosítható megállapításokkal foglalkozom, amelyek nemcsak az itt elemzett mű, hanem Borchert más rövidtörténeteinek (pl. Der viele viele Schnee, Die Kirschen, Das Brot, Die Küchenuhr stb.) leírására és magyarázatára is alkalmasak. Az egyes 'szabályszerűségeket' (R_1), (R_2) stb. jelekkel fogom jelölni. Végül szeretném hangsúlyozni, hogy az alábbi meggondolások, megfogalmazási formák stb. tentatív jellegűek, sokkal inkább próbálkozásoknak, mint eredményeknek tekintendők.

5. A rövidtörténetek globális mély struktúrájáról

Az interpretáció alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a mindenkori 'történet' absztrakt működési elvét egy (globális) logikai–szemantikai mély struktúra formájában reprezentálhatjuk. Ehhez azonban első közelítésben el kell tekintenünk a konkrét szövegfelszíntől, a hozzákapcsolódó grammatikai, stilisztikai és retorikai jegyek, valamint a tematikai sík vizsgálatától. A mély struktúra leegyszerűsített, verbális körülírása a következőképpen adható meg:

X SZEREPLŐCSOPORT FELTÉTELEZI *Z*-T *Y* SZEREPLŐCSOPORTRÓL, OLY MÓDON, HOGY *X* KÉSŐBB FELISMERI *Z* HELYTELENSÉGÉT ÉS *Y* NEM TUD *Z*-RŐL ÉS *Y* NEM TUD ARRÓL, HOGY *X* KÉSŐBB FELISMERI *Z* HELYTELENSÉGÉT

A parafrázis jól mutatja, hogy az elemzett rövidtörténet vonatkozásában lényeges egyszerűsítéseket hajtottunk végre annak érdekében, hogy olyan átfogó mély struktúrát írhassunk fel, amely valamennyi említett történetre érvényes, vagyis ezen a szinten 'típust' ír le. Elhagytuk a teljes harmadik szereplőcsoportot (C), amely ugyan a megadott absztrakt bázist kétségtelenül módosítaná, de alapvetően nem változtatná meg.

A vázolt mély struktúra egyben a történetek legátfogóbb szegmentálási elve, amely a narratív szerkezetet két nagy egységre tagolja: a feltételezés (fokozatos) kialakulására és a feltételezés helytelenségének (fokozatos) felismerésére. Erre épülnek a kommunikatív szituáció-sorok, illetőleg az ezeket alkotó egyes szituációk. Végül, a kommunikatív szituációkat bizonyos nem-kommunikatív szituációk (leírás stb.) egészítik ki teljes narratív struktúrává. Látható tehát, hogy az egyes történetek több szinten kom-

ponáltak, és ennek megfelelően egymástól különböző, de egymásból levezethető szegmentálási síkokat és egységeket kell felvennünk. A közöttük levő függőségi viszony a generatív grammatikák formációs szabályaival mutat közeli analógiát. (Amikor tehát az egyes olvasók egymástól eltérő módon taglalnak egy-egy történetet, csupán az történik, hogy különböző (vagy néha egyszerre több, eklektikusan kevert) absztrakciós síkot és egységet választanak a felosztás alapjául.)

A továbbiakban részletesebben foglalkozom a megadott hipotetikus mély struktúra egyes komponenseivel.

5.1 X és Y szereplőcsoportok

Korábbi megállapításunk általánosítva is érvényes: valamennyi történet szereplői alapvetően két csoportra oszthatók. Ha ezeket X és Y halmazoknak tekintjük, akkor az egyes figurák az említett halmazok elemeit alkotják. Ebben a vonatkozásban szereplőknek csakis a történetek 'itt és most'-jában (= 'aktuális világ') fellépő alakokat tekintjük, a tényleges szereplők emlékezetében stb. megjelenőket nem. Az utóbbiak inkább csak bizonyos tulajdonságokként vagy értékekként kapcsolódnak az adott figurákhoz. Az egyes szereplők a mély struktúrában individuum-változókként vannak jelen, és a szövegfelszínen lexikalizált formában megjelenő végleges alakjukat különböző predikátumok specifikálják. Az egyes predikátumok, amelyek a szövegfelszínhez közeledve különböző absztrakciós szinteken megadják az egyes szereplők megkülönböztető jegyeit, az esetek többségében hierarchikus kapcsolatot képeznek. A legelvontabbak (X 'nézőpontjából') nyilvánvalóan azok, amelyek X és Y halmazokat egymástól elkülönítik: pl. ((X hallja a halottak hangját) ⊃ (X nem tud aludni))/((Y tud aludni ⊃ (Y nem hallja a halottak hangját).) Kevésbé elvontak azok a predikátumok, amelyek az egyes halmazok részhalmazait, vagyis a szereplőcsoportokon belüli oppozíciókat hozzák létre. Nemcsak a szorosabban vett tulajdonságokat tekintjük predikátumoknak, hanem bizonyos cselekvéseket, viselkedés-, illetőleg magatartásformákat, a szövegben verbálisan szereplő érzéseket, gondolatokat stb. is, ami bizonyos esetekben igen nagy számot eredményezhet. Ezért a szereplők strukturálása szempontjából célszerű a legátfogóbb szintről kiindulva csupán olyan számú predikátumot felvenni, amely kielégítően el tudja különíteni egymástól a szövegfelszín szereplőit, azaz X és Y elemeit.

Számomra úgy tűnik, hogy amennyiben a hierarchia különböző absztrakciós szintjein olyan predikátumok szerepelnek, amelyek a mű pragmatikai kontextusának, vagyis referenciájának megfelelő időben és térben fennálló történelmi-társadalmi formáció (illetőleg annak meghatározott csoportjai) értékhierarchiájával korrelálnak, akkor a szereplők az adott vonatkozásban 'típust' vagy 'típusokat' reprezentálnak. Ezek az általános vonások a szövegfelszínen individuális jellemzőkkel egészülnek ki. Ha ezzel szemben a mindenkori pragmatikai értékrendszer szempontjából esetleges, akcidentális tulajdonságok képezik a mű legelvontabb, azaz a szereplőket és ezzel bizonyos fokig az egész történetet legátfogóbban strukturáló predikátumokat, akkor egyáltalán nem, vagy csak egy igen szűk kontextus, csoport

stb. viszonylatában beszélhetünk 'típusról'. Az tehát, hogy valamennyire is pontos értelemben 'típusnak' tekinthessünk egy szereplőt, legalább a következő három tényező függvénye: (i) alapvető követelmény a narratív struktúra részletes feltárása, hiszen az egyes szereplőket meghatározó predikátumokat és azok hierarchikus rendjét (= konfigurációját) csak a történet belső rendszerében adhatjuk meg biztonsággal; (ii) emellett fel kell tételeznünk, hogy a különböző pragmatikai kontextusokra fel tudunk állítani viszonylag jól körülhatárolt értékhierarchiákat, amelyekhez (iii) a szereplőket hozzá tudjuk rendelni.

Ha az elemzett rövidtörténetet a fenti értelemben értékelni próbáljuk, könnyen belátható, hogy a 'múlt'/'jelen'-dominancia, valamint a hozzájuk kapcsolódó [± halál]- és [± élet]-tematika a pragmatikai kontextus 'háború kísértő emléke'/'háborút követő korszak'-dominanciájával és a 'háború halottai'/'túlélők'-problematikájával korrelál, ami a kor Németországának kétségkívül alapvető belső kérdése. Ellenpéldát a kompzicionálisan hasonlóan strukturált „Die Kirschen" című történet jelent, amely a fenti összefüggésben vitathatatlanul periferikusabb pragmatikai értékeket 'választ' absztrakt predikátumoknak (X feltételezése: A cseresznye X számára volt eltéve és Y megette X cseresznyéjét). Vagyis az első esetben társadalmi méretű egzisztenciális és etikai értékkör itt individuális szintre szűkül.

A szereplőcsoportokra vonatkozó fejtegetések alapján a következő szabályszerűséget fogalmazhatjuk meg kiindulásként:

(R_1): A történetek szereplői X vagy Y elemei, úgy, hogy a legátfogóbb (azaz a hierarchia legfelsőbb pontját képező) predikátumok egymással (bináris) oppozíciót alkotnak.

Feltétel: Az X és Y szereplőcsoportokat egymástól elválasztó predikátumokat úgy kell megválasztani, hogy bizonyos (pl. etikai) érték implikációval rendelkezzenek. [Ez persze rendkívül bonyolult kérdés. A megoldásra ebben a pillanatban két lehetőség tűnik célszerűnek és kivitelezhetőnek: (i) pragmatikailag eleve megfelelően jelölt szótári egység felvétele, (ii) egy tetszőlegesen választott predikátumot a megszövegesítés során függőségi viszonyba állítunk egy pragmatikailag megfelelően (már szótárilag) jelölt szövegelemmel.]

5.2 X feltételezi Z-t Y-ról (Hipotézis)

(R_2): X és Y oppozícióját X teremti, úgy, hogy az önmagát alapvetően meghatározó predikátum negált formáját ugyancsak meghatározó jellemzőként Y-hoz rendeli.

Fakultatív lehetőséget jelent a hipotézis közvetlen verbális vagy közvetett nem-verbális, a történet kezdetén vagy későbbi szakaszában történő megfogalmazása. Az első esetben X a felállított hipotézis egyes premisszáit utólag (többnyire fokozatosan) próbálja 'verifikálni', az utóbbi esetben viszont a látszólag igaz premisszákra (többnyire fokozatosan) épülő végső konklúzió levonására, azaz a hipotézis felállítására törekszik.

(R_3): X és Y nem állhat (tényleges) kommunikatív kapcsolatban egy mással.

Ez egyben kizárja annak lehetőségét, hogy Y közvetlenül igazolja vagy cáfolja X rávonatkozó feltevésének helyességét

Fakultatív választást jelent (R_3)-on belül az, hogy a konkrét történetben hogyan függ össze a kommunikáció sikertelensége X vagy Y intenciójával, vagy hogy egyáltalán fennáll-e ebben a vonatkozásban valamilyen összefüggés.

(R_4): A hipotézist leíró szöveg-szekvencia jobb oldali határa nem eshet egybe a teljes szövegstruktúra jobb-zártságával.

Ez a megszorítás azt fejezi ki, hogy a narratív struktúrának ez a típusa nem állhat csupán egyetlen (itt: hipotézis-)részből, illetőleg olyan megoldás sem képzelhető el, hogy pl. a hipotézis-rész másodlagos jelentéssíkon már a hipotézis cáfolatát is magában tartalmazza stb.

5.3. X felismeri Z helytelenségét Y vonatkozásában

(R_5): Szoros összefüggésben (R_4)-gyel, érvényes az, hogy a hipotézis helytelenségének felismerésére csak a hipotézist megfogalmazó szövegszekvencia jobb oldali határa és a szövegstruktúra jobb-zártsága között szövegrészben kerülhet sor.

A közbeeső szövegrész fogalmának explikációjára az ad többek között lehetőséget, hogy itt már az Y-t jellemző predikátumok között kötelező jelleggel [+ belső leírás] jeggyel rendelkezők is előfordulnak, szemben a korábbi, kizárólag [+ külső leírás] jeggyel rendelkező predikátumokkal.

(R_6): Az, hogy X felismerje Z helytelenségét, előfeltételezi, hogy Y a közbeeső szövegrészben új predikátumokat kapjon.

Feltétel: (i) Az új predikátumoknak implikációs kapcsolatban kell állniuk azokkal a predikátumokkal, amelyek Y-t már a 'hipotézisrészben' jellemezték, és amelyek X-szempontú interpretációjára épült maga a hipotézis.

(ii) Az új predikátumok közül legalább egynek közvetlen vagy közvetett formában oppozícióban kell állnia azoknak a predikátumoknak egyikével, amelyekre X hipotézise épült. Ez(eke)t a predikátumo(ka)t fakultatív módon úgy választhatjuk meg, hogy a hipotézis cáfolatának azt a speciális esetét kapjuk, ahol Y valós tulajdonságai éppen a hipotézis ellentétét képezik (= bináris oppozíció).

(R_7): A történet 'hipotézis-részében' Y-nak kötelezően kétértelmű predikátumokkal kell rendelkeznie.

Más szóval: ahhoz, hogy a vizsgált narratív struktúratípus esetében X hipotézist állíthasson fel Y-ról, majd Y-nal való közvetlen kommunikatív kapcsolat nélkül felismerje hipotézise helytelenségét, Y-nak olyan tulajdonságokkal kell rendelkeznie, amelyek ellentmondásmentesen részét képezhetik X hipotézisének és a hipotézis cáfolatának, azaz egymássa

(bináris) oppozícóban álló rendszereknek. Az ambiguitás feltétele egyben a történet-struktúra eddigi merev két részre tagolását is feloldja és biztosítja a részek szerves kapcsolatát.

5.4. A néhány felvázolt 'szabályszerűség' (korántsem törekedtem teljességre) működése gyakorlatilag a szűrő szerepéhez hasonlítható: csak meghatározott narratív struktúrák generálását teszik lehetővé, az adott feltételeknek nem megfelelő struktúrákat eleve kizárják, ill. kiegészítő átalakításoknak vetik alá[5]. Elgondolásaink hipotetikus jellegét jól mutatja az a tény, hogy a narratív struktúrák modern elméleti és módszertani alapjai (vö. Propp 1958; Bremond 1970, 1971; Greimas 1972; Dijk 1972a, b; Ihwe 1972a, b; Hendricks 1972, 1973; Dijk—Ihwe—Petőfi—Rieser 1974 stb.), melyeket a dolgozatban csak bizonyos fokig tudtam figyelembe venni, maguk is igen provizórikusan kidolgozottak. Továbbá szeretném hangsúlyozni, hogy a fentiekben csupán egyetlen szinten — és ott sem a teljesség igényével — próbáltam néhány elvet megfogalmazni, amelyek megítélésem szerint meghatározó szerepet játszanak a borcherti történetek elemezett típusának létrehozásában. A 'rövidtörténet' általános elméletének szempontjából csak egyetlen kérdéshez lehet érdemben hozzászólni az eddigi vizsgálatok alapján. Egészen bizonyosnak látszik, hogy a 'rövidtörténetet' kizárólagosan a szövegfelszín hosszúsága szerint nem lehet kielégítően definiálni. Sokkal inkább meghatározó szerepet kap az a tény, hogy a mély struktúrára általános szinten megfogalmazott feltételek teljesüljenek-e, vagy sem. Az azonos számú absztrakt szabályszerűség eltérő hosszúságú szövegfelszíni megvalósítása természetesen lényeges esztétikai következményekkel járhat és egyben magyarázatot ad a közös narratív struktúratípusba tartozó szövegek egyéni vonásaira, megkülönböztető jegyeire is. A mély struktúra vizsgálatát tehát feltétlenül ki kell egészíteni a tematikai sík, valamint a szövegfelszín stilisztikai, grammatikai és retorikai aspektusának rendszeres tanulmányozásával. Az így felállítható újabb szabályszerűségek alapján egy többszempontú, lényegesen megbízhatóbb tipológia lesz majd elkészíthető. A vizsgálatok ilyen méretű kiterjesztése azonban nyilvánvalóan szétfeszítené egyetlen rövid dolgozat kereteit, amelynek mindössze az volt a szándéka, hogy megtegye az első lépést a vázolt célkitűzés irányában.*

József Attila Tudományegyetem,
Német Filológiai Tanszék,
Szeged

[5] Kanyó (1973), részletesen foglalkozik a hasonló értelemben vett 'szűrő' szerepével.

* A dolgozatban található idézeteket Csúri Károly fordította magyarra. — *A szerk.*

Irodalom

Szépirodalom:

W. Borchert: *Das Gesamtwerk* (Berlin—Darmstadt—Wien, 1949/1965).

Tudományos irodalom:

C. Bremond, Morphology of the French folktale: *Semiotica* 2. 247—276 (1970).

Uő, Die Erzählnachricht: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven* (Frankfurt/Main, 1971, szerk. J. Ihwe) 3. 177—218.

K. Csúri, Über einige Regelmässigkeiten eines Kurzgeschichtentyps: Á. Bernáth—K. Csúri—Z. Kanyó: *Texttheorie und Interpretation*, Kronberg 1975. 175—223.

T. A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars* (Párizs, 1972a).

Uő: *Beiträge zur generativen Poetik = Grundfragen der Literaturwissenschaft*, 6. kötet (München, 1972b).

Uő—J. Ihwe—J. S. Petőfi—H. Rieser: *Zur Bestimmung narrativer Strukturen auf der Grundlage von Textgrammatiken* (Hamburg, 1974. 2. kiadás).

A. J. Greimas, Elemente einer narrativen Grammatik: *Strukturalismus in der Literaturwissenschaft* (Köln, 1972, szerk. H. Blumensath) 47—67.

W. O. Hendricks, The structural study of narration: *Poetics* 3. 100—123 (1972a).

Uő, The methodology of narrative structural analysis: *Semiotica* 7. 163—184 (1973b).

J. Ihwe: *Linguistik in der Literaturwissenschaft. Zur Entwicklung einer modernen Theorie der Literaturwissenschaft: Grundfragen der Literaturwissenschaft*, 4. kötet (München, 1972a).

Uő, On the foundations of a general theory of narrative structure: *Poetics* 3. 5—14 (1972b).

H. Isenberg, Texttheorie und Gegenstand der Grammatik: *ASG-Berichte* (Berlin, 1972).

Z. Kanyó: *Zur Theorie der einfachen Formen (Sprichwörter). Eine semiotisch-literaturtheoretische Untersuchung.* (Kandidátusi értekezés, Szeged, 1973).

Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. 3 k. (Frankfurt/Main, 1971, szerk. J. Ihwe).

J. S. Petőfi—H. Rieser, 'Präsuppositionen' und 'Folgerungen' in der Textgrammatik: *Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik.* (Frankfurt/Main, 1973, szerk. J. S. Petőfi—D. Franck) 485—593.

Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik. (Frankfurt/Main, 1973, szerk. J. S. Petőfi—D. Franck).

V. Ja. Propp: *Morphology of the Folktale* (Hága, 1958 (1928).) Magyar fordítása: V. J. Propp: *A mese morfológiája* (Bp., 1975).

Strukturalismus in der Literaturwissenschaft. (Köln, 1972. szerk. H. Blumensath).

D. Wunderlich, Pragmatik, Sprachsituation, Deixis: *LiLi*, I/1—2. 153—160 (1971).

Dezséry Judit – Terestyéni Tamás

Élő szöveg—stúdió-szöveg

1. Bevezetés

Vizsgálatunk tárgyát azok a nyelvi különbségek képezték, amelyek egy viszonylag természetes és hétköznapi beszélgetés anyaga és egy olyan szöveg között figyelhetők meg, amelyet naiv szereplők önállóan produkáltak a rádió stúdiójának mikrofonja előtt.[1] Arra voltunk kíváncsiak, mennyiben tér el az emberek nyelvi viselkedése mesterséges tömegkommunikációs helyzetben attól a viselkedési mintától, amelyet hétköznapjaikban általában követnek.

Vizsgálatunkban a következő kérdésekre kívántunk választ kapni:

— Milyen nyelvi különbségek mutatkoznak a kétféle szituációban keletkezett szövegek között?

— A szituációk mely jellemző jegyeinek hatásával magyarázhatók a különbségek?

A vizsgálat módszerében kísérleti, leíró, összehasonlító és bizonyos fokig magyarázó jellegű volt. K í s é r l e t i, mert a szituatív jegyeket független változókként hordozó két különböző beszédhelyzetet csakis mesterségesen tehettük olyanná, hogy bennük a függő változóként kezelt nyelvi teljesítmény tisztán, tehát minden, a kérdésfeltevések szempontjából irreleváns tényező befolyásától mentesen megfigyelhető és elemezhető legyen; l e í r ó, mert arra törekedtünk, hogy leírjuk a két szituációban keletkezett szövegek nyelvi sajátságait; ö s s z e h a s o n l í t ó, mert a két szituációban keletkezett szövegek nyelvi sajátságait összehasonlítottuk egymással és regisztráltuk a különbségeket; és végül m a g y a r á z ó jellegű, mert a két szituációban keletkezett szövegek nyelvi sajátságait, illetőleg a közöttük mutatkozó különbségeket a szituációk jellemző jegyeinek segítségével magyarázni is igyekeztünk.

[1] A kutatás eredményeinek teljes anyaga az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtárának Tanulmányok sorozatában olvasható.

2. A vizsgálat leírása

2.1. A kísérleti személyek kiválasztása

A vizsgálat keretében tervezett kísérlet alanyait az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont által korábban felkért, de még igénybe nem vett „panel"-tagjelöltek[2] közül választottuk ki. Mivel a feldolgozás nehézségeire gondolva a kísérletet csak 25 személlyel kívántuk lefolytatni, a válogatásnál legfeljebb néhány alapvető szempontot vehettünk figyelembe.

Elsősorban arra törekedtünk, hogy a kísérleti személyek azonos arányban képviseljenek főiskolát vagy egyetemet végzett értelmiségieket, középiskolát végzett szakmai középkádereket és alacsonyan iskolázott munkásokat.

Életkor tekintetében úgy választottunk, hogy ne legyen 20 évesnél fiatalabb és 45 évesnél idősebb résztvevő. A kísérleti személyek túlnyomó többsége a 30 és 40 életév közé eső korosztályból került ki.

A nemek eloszlásának nem tulajdonítottunk jelentőséget.

2.2. A kísérlet előkészítése

Vizsgálatunk eredményes lebonyolításához egy olyan kísérlet elvégzésére volt szükség, amelyben a kísérleti személyek először egy hétköznapi beszédszituációban, majd stúdiókörülmények között beszélnek ugyanarról a témáról. Természetes követelmény volt még emellett, hogy szövegüket az elemzés céljainak megfelelő formában le tudjuk jegyezni.

Alapvetően fontos volt, hogy a kísérleti személyek mindkét kísérleti szituációt valóságos szituációnak fogadják el, vagyis ne tudják, hogy egy kísérlet résztvevői. Ezért a kísérleti helyzet leplezésére egy nagyon is reálisnak tűnő kontextust állítottunk fel. Azt a látszatot keltettük, mintha egy rádióműsor előkészítéséről lenne szó, amelyben a kísérleti személyek szereplésére támaszkodunk. A műsor a rádióhallgatóknak a rádió és esetleg a televízió műsorairól alkotott véleményével foglalkozna. Először személyes beszélgetésre kerülne sor, melyben ők, azaz a műsor jövendő szereplői elmondanák véleményüket a rádió- és tévéműsorokról. Néhány nappal ezután kerülne sor a stúdiófelvételre, melynek során aztán mikrofonba mondanák a beszélgetésben exponált kérdésekre adott feleleteiket.

A személyes beszélgetés helyéül a Rádió új épületének egyik, erre a célra barátságosságánál és viszonylag hangulatos berendezésénél fogva nagyon jól megfelelő hivatali szobáját választottuk, melyben a beszélgetés vételére magnetofont és nagy érzékenységű mikrofont helyeztünk el úgy, hogy azoknak jelenléte a kísérletben résztvevők előtt észrevétlen maradjon.

A mikrofon előtti „szereplés"-t a beszélgetés utáni második hét elejére időzítettük. Helyéül a Rádió 11-es és 12-es stúdióját jelöltük ki.

A beszélgetéseket úgy irányítottuk, hogy minimum 15, maximum 20 percig tartsanak. A beszélgetés végén jeleztük, hogy a stúdiófelvétel során

[2] „Panel"-nek nevezik a tömegkommunikációs kutatásokban azt a kérdőíves felmérési módszert, amelyben többször egymásután ugyanazon személyekből összeállt mintát kérdeznek ki, mérnek fel.

önállóan és összefüggően, tehát mindenféle kérdezés vagy egyéb segítség nélkül, minimum 5, maximum 6 percben kell majd elmondaniuk a mikrofonba mindazt, amit itt egyszer már elmondtak.

2.3. A kísérlet lefolyása

Levélben felkértük a kísérleti személyeket egy olyan rádióműsorban való szereplésre, amely a hallgatók véleményét foglalja össze a műsorokról. Jeleztük a felvétel várható időpontját, és kértük őket, hogy amennyiben részvételükre a műsorban számíthatunk, fáradjanak be a Rádióba egy előzetes megbeszélésre.

A személyes beszélgetés során, amely egyénenként folyt külön-külön mindegyikükkel, igyekeztünk a lehető legtermészetesebben és legbarátságosabban viselkedni, hogy partnereink minél jobban feloldódjanak és nyelvi gátlások nélkül beszéljenek. Mindegyik kísérleti személynek ugyanazokat a főbb kérdéseket tettük fel és ugyanabban a sorrendben. Vigyáztunk arra, hogy a beszélgetés valóban beszélgetés legyen: a mindig ismétlődő fő kérdések mellett sok egyéb kérdést is adtunk, magunk is sokat beszéltünk, igyekeztünk személyes szférákban tartani a beszélgetést, élénk metakommunikációt folytattunk, segítettünk az esetleges elakadásoknál stb.

A beszélgetés alapkérdései a következők voltak:

(i) Mikor és mennyit hallgatta a rádiót?
(ii) Melyek a kedvenc műsorai és miért éppen azok?
(iii) Mi a véleménye a rádió műsorszerkesztéséről általában?
(iv) Milyen panaszai vannak?
(v) Mi az, amiből többet, mi az, amiből kevesebbet szeretne hallani?
(vi) Megítélése szerint a rádió vagy a televízió műsorszerkesztése képvisel magasabb színvonalat?

A kísérlet befejezése után a kísérleti személyekkel közöltük, hogy egy kísérlet résztvevői voltak. Alanyaink írásbeli beleegyezésüket adták, hogy a két szituációban felvett beszédüket elemzésnek vethetjük alá.

2.4. Az elemzésre szánt nyelvi anyag összeállítása

A két szituációban magnetofonszalagra vett szövegeket legépeltettük. Ezután a szalagok orális nyelvi anyagát és a gépelt szöveget előbb szavanként, majd mondatonként haladva összevetettük, kijavítottuk a gépelés hibáit, jelöltük az intonációt és a hangsúlyt, valamint a paralingvisztikai[3] elemeket. Eközben megmértük egyenként a szövegek időbeli hosszát, és a gépelt anyagot felosztottuk egy-egy percnek megfelelő szegmentumokra. A személyes beszélgetés anyagából csak a kísérleti személyek szövegét vettük be ezekbe az egy percnyi részletekbe.

Ezután mind a személyes beszélgetés, mind a stúdiószituáció minden egyes szövegének minden negyedéből kiemeltünk egy-egy percnyi anyagot:

[3] A paralingvisztikáról lásd Buda Béla: *A közvetlen kommunikáció jelenségei* (Bp., 1974).

így mindkét szituációban huszonötször négy, azaz száz-száz percnyi szöveghez jutottunk. Ezen eljárásunknak egyrészt az volt a célja, hogy egymással összevethető nagyságú elemzési korpuszokat kapjunk, másrészt, hogy a feldolgozás nehézségeit csökkentsük. Az elemzésben minden olyan esetben, ahol e kiemelt korpuszból nem várhattunk eredményeket, az eredeti teljes szöveget vettük alapul.

2.3. A két kommunikációs szituáció jellemzése

Az alábbi táblázat azt tünteti fel, milyen szempontok alapján válogattuk ki a két beszédhelyzet jellemzésére felhasznált megkülönböztető jegyeket.

⟨1⟩ Megkülönböztető jegyek a kommunikációs szituációk jellemzésére

A jegyek kiválasztásának szempontjai	A megkülönböztető jegyek
a beszélő és a hallgató kapcsolatának természete	[±SZEMÉLYES KONTAKTUS]
teljes értékű (elsősorban verbális) visszacsatolás megléte	[±KÉTIRÁNYÚ INFORMÁCIÓÁRAMLÁS]
metakommunikatív csatornák működése	[±METAKOMMUNIKÁCIÓ]
a beszélő viszonya a kommunikáció egészéhez	[±TELJESÍTMÉNY]
a kommunikáció kiterjedése időben	[±IDŐBEN KORLÁTOZOTT]
a kommunikáció körülményei és légköre	[±ELIDEGENÍTETT]

A [± TELJESÍTMÉNY] jegyet azért vezettük be, hogy megragadhassuk a kísérleti alanyainknak arra irányuló igyekezetét, hogy a mikrofon előtt nyelvi szempontból is a lehető legjobban szerepeljenek. A [± ELIDEGENÍTETT] jegy arra szolgál, hogy kifejezze a személyes beszélgetés barátságos, meleg hangulatával szemben a stúdiószituációnak a naiv szereplőként fellépő kísérleti személy számára valószínűleg távoli, idegen voltát és hidegebb légkörét.

⟨2⟩ A két kommunikációs szituáció megkülönböztető jegyei

	Beszélgetésszituáció (BSZ)	Stúdiószituáció (SSZ)
SZEMÉLYES KONTAKTUS	+	−
KÉTIRÁNYÚ INFORMÁCIÓÁRAMLÁS	+	−
METAKOMMUNIKÁCIÓ	+	−
TELJESÍTMÉNY	−	+
IDŐBEN KORLÁTOZOTT	−	+
ELIDEGENÍTETT	−	+

4. Szintaktikai összehasonlítások

Szintaktikai, morfológiai, lexikális és szövegszerkezeti szempontból végeztünk összehasonlításokat. Előre kell bocsátanunk: tisztában vagyunk azzal, hogy az összehasonlításokban nem merítettük ki az összes lehetőséget. Számos olyan nyelvi tényezőt találhat az olvasó, amely egy ilyen vagy ehhez hasonló elemzésben számításba jöhetett volna, ebből a munkából mégis kimaradt. Mi azonban egyáltalán nem a szövegek lehetséges nyelvi jellemzőinek teljes számbavételére törekedtünk, hanem arra, hogy néhány alapvető vonáson keresztül bemutassuk, és amennyire lehetséges, magyarázzuk a két szövegtípus közötti legfontosabb különbségeket.

Mindamellett — úgy érezzük — indokolásra szorul, miért maradt ki elemzésünkből az intonációs-fonetikai szempont. Az intonáció vizsgálatának elmaradásában több ok is szerepet játszott. A legfontosabb talán az volt, hogy az intonációt nem sikerült megbízható módon lejegyeznünk. Csak a fonetikai mondathatárok megállapításában jártunk sikerrel, az erre vonatkozó megfigyeléseinket a szintaktikai összehasonlításokban dolgoztuk fel. Technikai tényezők korlátozó hatásával is számolni kell. Megfelelő műszaki támogatás híján házilag összeállított berendezéssel rögzítettük a személyes beszélgetés anyagát, ami természetesen sokat rontott a hangminőségen.

Ebben a dolgozatban terjedelmi okokból csak a szintaktikai és szövegszerkezeti szempontból végzett összehasonlításokat mutatjuk be.

4.1. A szövegek általános szintaktikai jellemzése

Az összehasonlítás tárgyául szolgáló két szöveghalmazt mindenekelőtt olyan szegmentumokra bontottuk, amelyek kommunikatív szempontból önálló és lezárt egészeket alkotnak. A szegmentálás alapegységeinek a szövegfolyamatban beállt két szünet közötti megnyilatkozásokat tekintettük. A megnyilatkozások ideális esetben a mondatokkal esnek egybe, amelyek egy vagy több, minimálisan alanyi és állítmányi összetevőket tartalmazó predikatív szerkezetből állnak. Azonban a vizsgált szövegekben — különösen a BSZ-ben — a mondathatárok a szintaktikai rosszul szerkesztettség és az intonációs lezáratlanság következtében elmosódnak. A mondathatárok elmosódása azt eredményezi, hogy a megnyilatkozások gyakran több, egymástól nehezen vagy egyáltalán nem elválasztható mondatot is magukba foglalnak. A predikatív szerkezeteket viszont mindkét szöveghalmazban különösebb probléma nélkül azonosítani lehet. Mindezek alapján célravezetőbbnek tűnt a mondat kategóriáját a szokásos szövegelemző gyakorlattól eltérve félretenni és

⟨3⟩ A megnyilatkozások és a predikatív szerkezetek száma és aránya a két szövegtípusban

	BSZ	SSZ
megnyilatkozások száma	608	787
predikatív szerkezetek száma	3945	2438
az egy megnyilatkozásra eső predikatív szerkezetek száma	6,4	3,08

elemzésünk egységeinek a könnyen meghatározható megnyilatkozásokat és predikatív szerkezeteket választani.

Az arányokból kitűnik, hogy a BSZ-ben a megnyilatkozások, azaz az elemi közlési egészek lényegesen több predikatív szerkezetet, azaz elemi mondatmagot tartalmaztak, mint az SSZ-ben. Mivel a két szöveghalmaz terjedelme időben azonos volt, ezt az arányt egyrészt az magyarázza, hogy a KSZ-ek az első szituációban gyorsabban beszéltek, mint a másodikban, másrészt, hogy az SSZ-ben a predikatív szerkezetek több szót tartalmaztak, mint a BSZ-ben. Az utóbbi hipotetikus állításokat a ⟨7⟩ táblázat igazolja.

4.2. A predikatív szerkezetek jellemzői a két szövegtípusban

Mint mondottuk, a predikatív szerkezetek minimálisan alanyi és állítmányi összetevőket tartalmazó konstrukciók, tehát lényegében az egyszerű tőmondatoknak, illetőleg bővített mondatoknak felelnek meg, amelyek vagy önmagukban vagy szintaktikusan összekapcsolva alkotnak megnyilatkozásokat. A következőkben azokat a szintaktikai tulajdonságokat vesszük sorra, amelyek tekintetében a két szituációban született szövegek predikatív szerkezetei között a szituációk különbségére utaló vagy azzal magyarázható eltérés mutatkozott.

4.2.1. Az alanyi rész szerkezete

Feltételeztük, hogy a [+ SZEMÉLYES KONTAKTUS] és a [— ELIDEGENÍTETT] jegyekkel jellemzett szituációban több lesz az olyan nyelvi megnyilvánulás, amelyben kifejeződik a mondanivalónak, az elmesélt élményeknek, benyomásoknak, véleményeknek az egyénhez, a szubjektumhoz való kötődése. Feltételeztük továbbá, hogy a közlésnek ezt a személyes, mondhatnánk kitárulkozó jellegét, „alanyiság"-át jól tükrözi az egyes szám első személyű személyes névmások alanyi szerepkörben való előfordulásainak gyakorisága.

Mindenekelőtt azt vizsgáltuk meg, milyen szófajok és konstrukciók töltik be a predikatív szerkezetek alanyának szerepét a két szöveghalmazban. Az eredményeket összefoglaló ⟨4⟩ táblázathoz egy előzetes megjegyzést kell fűznünk. A magyarban az igei személyragozás nagyon sok esetben feleslegessé teszi a személyes névmási alany kitételét. Ennek megfelelően megkülönböztethetünk explicit, azaz önálló tőmorfémával jelölt, valamint implicit, azaz segédmorfémával kifejezett alanyt. Elemzésünkben az összes implicit alanyt explicitté tettük, vagyis megnéztük, mi állna az ige mellett alanyi szerepkörben, ha az alany a személyragozáson túl is jelölve lenne.

Mint táblázatunk mutatja, az SSZ-ben lényegesen többször funkcionált alanyként valamilyen főnév, mint a BSZ-ben. Ez már önmagában is arra utal, hogy az SSZ személytelenebb volt, mint a BSZ. Emellett nyilvánvalóan azt tükrözi a főnevek megnövekedett aránya az SSZ predikatív szerkezeteinek alanyi összetevőjében, hogy a kísérleti személyek a [+ TELJESÍTMÉNY] jegyű beszédhelyzetben pontosabb, egyértelműbb és lexikálisan gazdagabb, színesebb megfogalmazásra törekedtek.

⟨4⟩ Az alany szerepét betöltő szófajok és szerkezetek a két szövegtípusban

	BSZ %	SSZ %
főnév	23,0	36,6
névmás	46,4	43,1
általános alany	9,9	8,4
alanyi mellékmondat	12,3	11,8
értelmezhetetlen predikatív szerk.	10,3	—
	100,0%	100,0%
	N=3945	N=2438

Lássuk most, milyen súllyal fordulnak elő a kérdésfeltevés szempontjából releváns névmások a predikatív szerkezetek alanyaként. A ⟨5⟩ táblázat tanúsága szerint a BSZ-ben a névmási alanyoknak több mint kétszer akkora hányada került ki az egyes szám első személyű névmások közül, mint az SSZ-ben. Az összes predikatív szerkezeteket tekintve a BSZ-ben az egyes szám első személyű személyes névmások az összes alanyi szerep 14,1%-át (N = 3945) foglalták le, az SSZ-ben viszont csak az 5,4%-át (N = 2438). Az eredmények tehát igazolták azt a feltevésünket, hogy a kísérleti személyek a BSZ-ben olyan nyelvi formát választanak, amely a közlést személyesebbé, szubjektumhoz kötöttebbé teszi, az SSZ-ben viszont olyat, amely személytelenebbé.

⟨5⟩ Az alanyként szereplő névmások megoszlása a két szövegtípusban

	BSZ %	SSZ %
egyes szám első személyű személyes névmás	30,8	12,4
többes szám első személyű személyes névmás	7,8	6,9
más személyű személyes névmás	18,3	20,8
egyéb névmások	43,1	59,9
összes névmások	N = 1819 100,0%	N = 1070 100,0%

A ⟨5⟩ táblázaton a többes szám első személyű személyes névmások alanyi szerepkörben történt előfordulásainak gyakoriságát is feltüntettük. Emögött egy olyan megfigyelés rejtőzik, amelyet nagyon fontosnak tartunk. Mint látjuk, az alanyi szerepkörben álló első személyű személyes névmások között az SSZ-ben lényegesen magasabb a többes számúak aránya, mint az BSZ-ben. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a kísérleti személyek az SSZ-ben egyéni mondandójukat úgy igyekeznek meggyőzőbbé tenni, hatásosabban alátámasztani, hogy magukat egy közösség, egy széles-

körű vélemény szószólójának szerepével ruházzák fel, amit a többes szám első személyű előadásmód fejez ki. Megfigyelésünk arra utal, hogy a kísérleti személyek [+ TELJESÍTMÉNY] és [— SZEMÉLYES KONTAKTUS] jegyekkel jellemzett szituációban ösztönösen vagy tudatosan a propagandából ismert elemi hatáskeltő fogásokat is felhasználnak.

4.2.2. Az állítmányi rész szerkezete

Megkülönböztetünk igei állítmányt és névszói állítmányt, az igei állítmányon belül pedig olyan igét tartalmazó állítmányt, amely az alanyon kívül nem kíván más kiegészítéseket, és olyan igét tartalmazó állítmányt, amely az alanyon kívül más kiegészítéseket (tárgy, határozók) is megkövetel maga mellett. A predikatív szerkezetek állítmányának szerepében álló konstrukciók előfordulásának gyakoriságát ragadtuk meg a ⟨6⟩ táblázaton.

⟨6⟩ Az állítmány szerepét betöltő szerkezetek a két szövegtípusban

	BSZ %	SSZ %
igei állítmány	48,9	55,2
névszói állítmány	40,7	44,8
értékelhetetlen predikációk	10,3	—
összes állítmány	N = 3945 100,0%	N = 2438 100,0%
olyan igei állítmány, amelyben az ige csak alanyi kiegészítést követel	32,1	27,1
olyan igei állítmány, amelyben az ige nemcsak alanyi kiegészítést követel	67,9	72,9
összes igei állítmány	N = 1346 100,0%	N = 1970 100,0%

A BSZ-ben valamivel nagyobb az igei állítmányok gyakorisága, és ezeken belül is az olyan állítmányoké, amelyekben az ige csak alanyi kiegészítést követel. Ennek magyarázata lexikális természetű. A két szövegben a személyragozott igék gyakoriságának különbsége abból adódik, hogy a BSZ-ben többszörösen nagyobb a *lenni* létigének az előfordulása, mint az SSZ-ben (félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a *lenni* ige létezést kifejező *van, volt* stb. alakja nem azonos a névszói állítmányok *van, volt* stb. alakú, logikai-nyelvi segédszerepet betöltő kopulájával), sőt a létigének a többszörösen nagyobb gyakorisága a BSZ-ben gyakorlatilag kimeríti a két szöveg között az igék előfordulásának számában mutatkozó különbséget, joggal feltételezhetjük tehát, hogy az igei állítmányok különböző típusainak gyakoriságában is ez a tényező játszik közre.

A létige állítmányi szerepkörben történő nagyszámú előfordulása a BSZ-ben és viszonylag kisszámú előfordulása az SSZ-ben arra utal, hogy a kísérleti személyek a BSZ-ben gyakran produkáltak olyan predikatív

szerkezeteket, amelyek tartalmukban valaminek a létezését mondták ki, az SSZ-ben viszont tartózkodtak az ilyen közlésektől. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a létezést kimondó predikációk rendszerint csekély információs értékűek, és a kísérleti személyek úgy érezték, hogy amíg a [— IDŐBEN KORLÁTOZOTT], [— TELJESÍTMÉNY] és [+ SZEMÉLYES KONTAKTUS] jegyű szituáció könnyedén elviseli a redundanciát, addig a [+ IDŐBEN KORLÁTOZOTT], [+ TELJESÍTMÉNY] és [— SZEMÉLYES KONTAKTUS] jegyű nem.

4.2.3. Szórend a predikatív szerkezetekben

Megkíséreltük a két szövegtípust a predikatív szerkezetek szórendjének tekintetében is összehasonlítani, itt azonban kudarcot vallottunk. A magyar szórendnél ugyanis oly sok tényezővel, oly sok típussal és altípussal kell számolni, hogy egy szórendi elemzés csak áttekinthetetlen zűrzavart okozna a mi — egyébként nem is grammatikai-leíró jellegű — vizsgálatunkban. Mentségünkre szolgáljon még, hogy a magyarban a szórend problematikája nyelvészetileg közel sem tisztázott és lezárt kérdéskör.

4.2.4. A predikatív szerkezetek hosszúsága a két szövegtípusban

A predikatív szerkezetek hosszúságát az egy predikatív szerkezetre eső szavak számával mértük, mégpedig egyszer az összes szavakat alapul véve, másodszor csak az önálló lexikális jelentéssel rendelkezőket. A „szavak száma/predikációk száma" index értékeit tünteti fel a következő táblázat.

⟨7⟩ A predikatív szerkezetek hosszúsága a két szövegtípusban

	BSZ		SSZ	
összes szó / összes predikatív szerkezet	16143 / 3945	4,09	10719 / 2438	4,3
összes önálló lexikális jelentéssel rendelkező szó / összes predikatív szerkezet	11506 / 3945	2,9	8899 / 2438	3,6

Mint látjuk, az SSZ-ben mindkét indexszel mérve hosszabbak a predikatív szerkezetek, erre már korábban utaltunk is. Az indexek összevetéséből kiderül, hogy a BSZ az összes szóra felállított index tekintetében jobban megközelíti az SSZ-t, mint az összes lexikális jelentéssel rendelkező szóra felállított index tekintetében. Ez azzal magyarázható, hogy a BSZ-ben sokkal több az önálló lexikális jelentéssel nem rendelkező szó (módosítószó, kötőszó stb.), mint az SSZ-ben, és ezeknek a szavaknak a nagyobb gyakorisága jelentősen megnöveli és az SSZ-ben megfigyelthez közelíti a BSZ predikatív szerkezeteinek hosszúságát.

A predikatív szerkezetek nagyobb terjedelmét az SSZ-ben valószínűleg a szituáció [+ TELJESÍTMÉNY] jegye motiválja. A KSZ-ek stúdiohelyzetben megpróbáltak bonyolultabban beszélni. Ennek egyik megjelenési formája az volt, hogy hosszabb predikatív szerkezeteket állítottak elő, mégpedig több lexikális információval.

Az, hogy az SSZ-ben a BSZ-hez képest növekszik az egy predikációra eső önálló lexikális jelentéssel rendelkező szavak száma, egyben az SSZ tömörebb szerkesztésmódját, koncentráltabb információeloszlását is jelzi, amelyben a szituáció [+ IDŐBEN KORLÁTOZOTT] jegye játszhatott közre.

4.2.5. A predikatív szerkezetek komplexitása

Megmértük és összehasonlítottuk a két szövegtípusban a predikatív szerkezetek szintaktikai komplexitását. A komplexitás mértékéül Yngve mélységhipotézisétől indíttatva a balrekurzív[4] szerkezetek bal oldali ágán levő csomópontok számát választottuk. Ez a mérték jól tükrözi a nyelvi intuíciót, a tapasztalat szerint ugyanis a nyelvhasználók a balrekurzív szerkezeteket — különösen többszörös bal oldali elágazás esetén — valóban bonyolultnak érzik.

A szövegekben kétféle jellegzetesen balrekurzív konstrukció fordult elő olyan mennyiségben, amely az összehasonlítás alapját képezheti: a főnevek közötti birtokos kapcsolatból előállt szerkezetek és olyan melléknévi igeneves jelzői szerkezetek, amelyekben az igenév mellett kiegészítések is találhatók, pl.

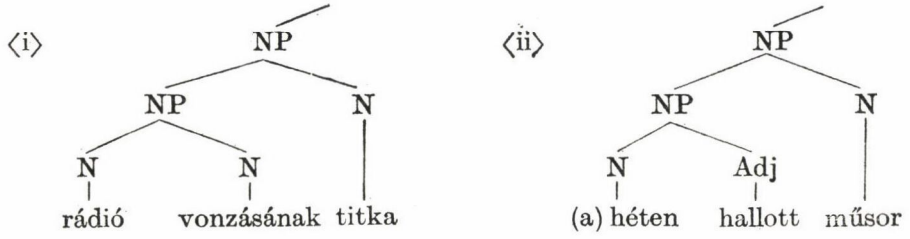

A bal oldali ágon levő minden csomópontért (elágazásért) 10 pontot adtunk példáink esetében mindkét konstrukció 20 pontot kapott. Ezután szövegtípusonként összesítettük a pontokat és osztottuk az össz-predikatív szerkezetek számával. Így a K komplexitás-indexhez jutottunk, amely a két szövegben a következő értékeket vette fel:

$K_{BSZ} = 0{,}9$
$K_{SSZ} = 1{,}9$

Stúdióhelyzetben tehát a kísérleti személyek szintaktikailag komplexebb összetevőket építettek a predikatív szerkezetekbe, mint a beszélgetés során. Nyilvánvaló, hogy ezt elsősorban a [+ TELJESÍTMÉNY] jegy motiváló hatásával magyarázhatjuk: a mikrofon előtt a KSZ-ek a nyelvi forma kezelésével is igyekeztek produkálni magukat.

[4] Vö. V. H. Yngve, A mélységhipotézis: *A nyelvtudomány ma* (Bp., 1973. Szerk. Szépe György). 441—458.

A komplexitás növekedésének magyarázatában a nyelvi teljesítményre való törekvés kiemelése mellett két másik, nem ilyen kézenfekvő, mégis legalább ilyen fontos tényezőre is fel kell hívnunk a figyelmet. Az egyik ezek közül az, hogy a kísérleti személyek a BSZ-ben szinte egyáltalán nem, és az SSZ jó részében sem mindig világos és részletekbe menő tartalmi és szintaktikai tervet megvalósítva építették fel megnyilatkozásaikat, hanem a mondanivaló lényegét és a grammatikai jólformáltság általános követelményét szem előtt tartva szavanként, szókapcsolatonként rögtönözték a szintaktikai struktúrát. Így aztán gyakran előfordult, hogy egy-egy szó vagy szókapcsolat szintaktikai státusza kimondásának pillanatában még meghatározatlan volt. Következésképpen a folytatást csak a szándékolt mondanivaló vezérelte, szintaktikai terv viszont nem. Mire a nyelvi kontroll belépett, a kísérletben résztvevő beszélő már kényszerhelyzetbe került: a kimondott szavakat már csak azon az áron tudta utólag grammatikailag helyes egységbe ötvözni, hogy vállalt egy bonyolultabb szerkezetet. Jó példa lehet erre a következő részlet a stúdiószövegek egyikéből: „nagyon örülnénk, hogyha *a hallgatók kedvenc műsorainak a* (rövid hezitáció) *...a megismétlése gyakrabban lenne hát...*". A kísérleti személy nyilvánvalóan azt akarta mondani, hogy „*a hallgatók kedvenc műsorait gyakrabban megismételnék*". De a nyelvi kontroll csak azután lépett be, miután exponálta a második birtokviszonyt is *(műsorainak a)*. Ekkor viszont, hogy a grammatikai szabályokat meg ne sértse, egy bonyolultabb szerkezetbe kellett transzformálnia a mondanivalót. A helyzet felismerése megzavarta, megállt egy pillanatra, számba vette a lehetőségeket, majd rátalálva a megoldásra, újra nekilendült, de biztonságát már elvesztette, amit a predikatív szerkezet végéhez hozzátoldott *hát* szócska jelez. Az esetek többségében a beszélők nem jutottak túl ilyen simán a hasonló akadályokon. Az egyik alany így kezdte a stúdiószöveget: „*Jól ismerjük a rádió műsorainak a szerkesztői munka, szóval a szerkesztői munka nehézségeit.*" Látjuk, hogy ez a kísérleti személy is felismerte, hogy grammatikailag nem szerencsésen kezdte a mondatot, a felismerés nyomán azonban meg sem kísérelte egy bonyolultabb szerkezet vállalásával grammatikailag elfogadható szinten tartani a közlést, hanem az egyszerűbb megoldást választotta.

Megjegyezzük, hogy az, amire a fentiekben megpróbáltunk rámutatni, nemcsak a komplexitás növekedésének szempontjából érdekes, hanem azért is, mert megvilágítja a beszélő stratégiáját stúdióhelyzetben. Kitűnik, hogy a mikrofon előtt a szöveg produkálásának folyamatában hol a nyelvi, hol a tartalmi kontroll kerekedik felül, és nyomja el egyik a másikat. A példaként felhozott első szövegrészben a nyelvi, a másodikban a tartalmi szempont győzött. Természetesen az utóbbi eset lényegesen gyakoribb, amit később a nyelvi hibák bemutatásánál dokumentálni is fogunk. Ennek ellenére a szintaktikai szabálykövetés tartalmat torzító jelentőségét sem szabad lebecsülni. Ezt legjobban a következő SSZ példával szemléltethetjük. Az egyik kísérleti személy, akinek szövegében *az általános véleményem* fordulat állandóan visszatérő sztereotip kifejezés volt, előbb a prózai, majd a zenei műsorokról beszélt. Miután lezárta a prózai műsorokról szóló mondanivalóját, így tért át az új témára: „*A prózai műsorokkal*

kapcsolatos általános véleményemen kívül én leginkább a komoly zenei műsorokat szeretem hallgatni". A mondat szintaktikailag kifogástalan, tartalmilag azonban legalábbis furcsa. Feltehetően azt akarta mondani, hogy „*a prózai műsorokon kívül*", de nem tudott elszakadni „*az általános véleményé*"-től, vagyis kedvenc fordulatától. Eközben határozott szintaktikai tervet követett, amelytől a szövegbe nem illő szemantikai elemek sztereotipikus jellegénél fogva automatikus kimondása sem térítette el.

A BSZ-ben ilyen erős és határozott nyelvi terv és kontroll egyáltalán nincs. De nincs is rá szüksége, hiszen a [+ SZEMÉLYES KONTAKTUS] jegyű szituációban a beszélőnek nem kell attól tartania, hogy kisebb-nagyobb kódolási hibák miatt a kommunikáció egyoldalúvá válik vagy megszakad. Segítenek a metakommunikatív jelek, segít a közvetlen visszacsatolás, amely azonnal jelzi, ha zavar támad, és segít az a biztonságot adó tudat, hogy fennáll a rugalmas korrekció lehetősége. A beszélő át tudja fogni, „be tudja látni" a kommunikáció minden elemét, és így figyelemmel kísérheti az interakció egészét.

E kitérő után kanyarodjunk vissza a két szövegtípus komplexitás szerinti összehasonlításának problémaköréhez. A másik előre jelzett tényező, amely a [+ TELJESÍTMÉNY] jegy mellett, de azzal szoros összefüggésben, hozzájárult az SSZ szövegek predikatív szerkezeteinek nagyobb komplexitásához, néhány viszonylag bonyolultabb fordulat állandóan visszatérő, sztereotíp használata. Szinte mindegyik kísérleti személy kialakított magának egy személyes terminológiát a témával kapcsolatban, és e „házi" terminológia elemeit újra és újra alkalmazta a mikrofon előtt. Egy-két ilyen, a szövegeken belül gyakran visszatérő kifejezés: *a valamivel kapcsolatos vélemény; a rádió műsorainak szerkesztése; a rádió műsorainak hallgatása; a valamikor a rádióban hallott műsor; a rádió valamilyen műsorainak kedvelői; a valamiről szóló műsor; a valakinek szóló műsor;* stb.

4.2.6. A predikatív szerkezetekben elkövetett hibák

Összehasonlítottuk a két szövegtípust abból a szempontból, hány szintaktikai hibát követtek el a KSZ-ek a predikatív szerkezetekben.

A táblázaton felsorolt hibatípusok nem zárják ki egymást, tehát a predikatív szerkezeten belül többféle hiba is előfordulhatott. Vegyük közelebbről is szemügyre a szabálysértéseket. Az egyeztetés hibái az alany mellett az állítmány, a számjelző mellett pedig a jelzett szó grammatikai számának helytelen megválasztásából adódtak, pl. *alig van ilyen érdekesebb, tudományos előadások; kevés ilyen műsorok.* A hibák következő típusa úgy keletkezett, hogy az ige mellől elhagyták a kötelező tárgyat vagy vonzatot, pl. *(a filmeket csak ritkán látjuk, mert én este dolgozom, mindig este kell menni, amikor) a tévében mutatják...* Hasonló a harmadik hibatípus, azzal a különbséggel, hogy itt nem az igei kiegészítések, hanem más összetevők hiányoznak, pl. *nem ismerem az egész... szóval, ...nem tudom, hogyan van ez...* Nagyon gyakori, hogy a kísérleti személyek az egyik összetevőt vagy annak egy részét megismétlik, pl. *ez a műsor ez nagyon teteszett.* Sokszor megbomlik a predikatív szerkezet azáltal, hogy a jelző utólag,

⟨8⟩ A predikatív szerkezetek hibái a két szövegtípusban

Az elkövetett hibák típusai	A hibás predikatív szerkezetek az összes szerkezet százalékában	
	BSZ %	SSZ %
egyeztetési hibák	25,8	9,6
az ige kötelező kiegészítése hiányzik	20,7	3,2
nem fejezi be az egyik összetevőt vagy a predikatív szerkezet egészét	20,2	9,9
egy össztevőt megismétel	16,6	1,7
a jelzőt utólag fűzi a jelzetthez	8,8	4,3
rossz a szórend	10,9	8,9
a szerkezet egésze felismerhetetlen	22,6	8,2
	N = 3945 100%	N = 2438 100%

a mondat végén kapcsolódik a jelzett szóhoz, pl. *itt volt ez a műsor, ez a tegnapi*. A szórend természetellenességeit általában a határozók és az értelemmódosító elemek rossz elhelyezése okozza, pl. *szeretem nagyon hallgatni a komoly zenét*. Az utóbbi három típus alá eső hibák önmagukban nem jelentenek szintaktikailag súlyos szabálysértéseket, így pl. az utólag betoldott jelzőket akár grammatikusnak is tekinthetjük. Hogy ezeket mégis a deviáns esetek közé soroltuk, annak az a magyarázata, hogy a közlés szándékolt tartalmát széttördelik, az összetartozó információkat szétszórják, a logikai szerkezetet felismerhetetlenné teszik. Az utolsó típusba tartoznak egyrészt a teljesen értelmezhetetlen, de predikatív státuszú szerkezettöredékek, amelyekben sem alanyi, sem állítmányi részt nem lehet felismerni, pl. *(a gyerek, a gyerek az alá szokta húzni az újságban), úgyhogy nem is annyira...*, másrészt azok a predikatív szerkezetek, amelyek tartalmaznak ugyan azonosítható összetevőket, de azok nem állnak össze teljes értékű grammatikai egységgé, pl. *a feleségem csak a, sőt kifejezetten...*

A ⟨8⟩ táblázaton látjuk, hogy a BSZ-ben lényegesen több hibát ejtettek a beszélők, mint az SSZ-ben. Míg az előbbi szituációban 1,2 hiba esett átlagban egy predikatív szerkezetre, addig az utóbbiban csak 0,4. A magyarázat kézenfekvőnek látszik. A stúdióhelyzetben a [+ TELJESÍTMÉNY] jegy korrektebb nyelvi produkcióra késztette alanyainkat. Emellett — mint az előző részben fejtegettük — nem szabad elfeledkezni a szigorú szabálykövetésnek a [— SZEMÉLYES KONTAKTUS] jegyből fakadó kommunikációs követelményéről sem. A valóság azonban ennél valamivel bonyolultabb. A kísérleti személyek ugyanis, miközben a [+ TELJESÍTMÉNY] és a [— SZEMÉLYES KONTAKTUS] jegyektől motiválva korrektebb beszédre törekedtek, részben éppen ezeknek a tényezőknek a jelenléte miatt nem tudták megvalósítani azt a nyelvi ideált, amelyet követtek. Ez azt jelenti, hogy a második szituáció erőteljesen a szabálykövető nyelvi viselkedés irányába hatott, de ugyanakkor gátolta is a szabálykövető viselkedést. Nagyon jól alátámasztja ezt az előző részben említett egyik

példa: a kísérleti személy éppen ott hibázott, ahol görcsösen igyekezett tartani magát a szabályszerűhöz. A továbbiakban még sok olyan megfigyeléssel fogunk találkozni, amely megerősíti elgondolásunkat a szituatív jegyek hatásáról.

4.3. A megnyilatkozások jellemzői a két szövegtípusban

A megnyilatkozások — mint a szövegek általános szintaktikai jellemzésénél mondottuk — a szövegek legkisebb önálló közlési egységei. Ideális esetben egyszerű vagy összetett mondatoknak felelnek meg, ez a megfelelés azonban nem mindig áll fenn a vizsgált szövegtípusokban (különösen az elsőben nem), mivel a mondathatárok elmosódtak. Ezért a megnyilatkozásokat predikatív szerkezetek valamilyen módon megszervezett halmazának tekintjük.

4.3.1. Predikatív szerkezetek a megnyilatkozásokban

Megvizsgáltuk, hogyan oszlanak meg a megnyilatkozások a két szövegtípusban aszerint, hány predikatív szerkezetet tartalmaznak. Az egy predikatív szerkezetet tartalmazó megnyilatkozások az egyszerű mondatoknak felelnek meg, a kettőt vagy ennél többet tartalmazók pedig az összetett mondatoknak. Hangsúlyozzuk, hogy ez a megfelelés csak a nyelvileg tökéletesen formált megnyilatkozások esetében áll fenn.

⟨9⟩ A megnyilatkozások megoszlása a két szövegtípusban aszerint, hány predikatív szerkezetet tartalmaznak

Hány predikációt tartalmaz a megnyilatkozás	Megnyilatkozások százalékos eloszlása az egyes típusokban	
	BSZ %	SSZ %
egy predikatív szerkezet	14,8	17,1
két predikatív szerkezet	6,5	24,2
három predikatív szerkezet	12,5	24,6
négy predikatív szerkezet	16,2	19,5
öt vagy annál több predikatív szerkezet	50,1	14,6
összes megnyilatkozások	N = 608 100,0%	N = 787 100,0%

E táblázat adatai nagyon világosan tükrözik a két szövegtípus közötti különbséget. Míg a BSZ-ben a szöveg a mondathatárok elmosódottsága miatt tulajdonképpen a predikatív szerkezetek alig tagolt folyamának tűnik, addig az SSZ (legalábbis a BSZ-hez képest) erőteljesen tagolt. A BSZ nagyon is magán hordozza a hétköznapi beszédmodort: a szöveg nem válik szét grammatikailag lezárt közlési egységekre. A közlési egységek, vagyis a megnyilatkozások határa nem esik egybe a grammatikai egységek, azaz a mondatok határaival, a megnyilatkozások megformálásában a gramma-

tikai szempont háttérbe szorul. Lássunk egy szövegrészletet, amely magán hordozza a BSZ szerkesztésmódnak ezt a vonását:

(Azt kérdeztük, mi a véleménye a rádió műsorairól. A szövegrészlet erre a kérdésre válasz.)

Tehát magáról a műsorokról . . . hogy . . . hát persze nagyon nehéz, hogy . . . úgy röviden . . . és tényleg csak beszélgetés formájában, a véleményemet elmondani, mert ugye gondolkoztam rajta otthon, ez lesz úgyis a téma, talán abban különc lennék, hogy azt mondom, hogy . . . hogy egészen a legnagyobb . . . az . . . az általánosságban véve, tulajdonképpen azt mondom, hogy . . . hogy a rádióra értve, nem a televízióra, hogy . . . végeredményben jól szerkesztett, kielégítő, szóval a nagyjából nem tudnék semmit ellene vetni, mert én megéreztem, hogy szembe tudok helyezkedni magamban azokkal a rádióújságban lévő reklamálókkal és különböző beszélgetés folyamán reklamálókkal, hogy miért nincs ebből annyi, miért nincs abból annyi, szóval az, hogy nincs . . . szóval az, hogy van horgász öt perc vagy ilyen öt perc, hát nekem . . . én nem vagyok horgász, nekem el kell fogadni azt, hogy más az, és én nem követelhetem, hogy ugyanaz . . . hogy nem tudom én, zene legyen fél öttől huszonnégy óráig . . .

Ugyanez a kísérleti személy lényegében ugyanezt az üzenetet a következőképpen mondta el a stúdióhelyzetben:

A rádió műsoráról nagy általánosságban az a véleményem, hogy az gondosan sokoldalúan szerkesztett, és igyekszik minden igényt kielégíteni, minden rádióhallgató kedvébe járni a maga kedvenc műsoraival. Szembenállok azokkal a véleményekkel, akik időnként hangot adnak, leginkább hát a Rádióújság üzeneteiben olvasható, hogy egyes műsorokat kevesellnek, egyes műsorokból pedig hát nagyon sokat hallanak. Én azt mondom, hogy ezeket az arányokat a rádió műsorának szerkesztői eltalálják. Itt nekünk, hallgatóknak, tudomásul kell vennünk, hogy nagyon sokan vagyunk, nagyon sok különböző igénnyel, nagyon sok különböző érdeklődéssel. Teljesen el kell fogadnunk azt, hogy mások az ő kedvenc műsoraikat, ha szívesen hallgatják, esetleg akkor az egy nekünk nem tetsző, nem kellemes műsor. Ezt azonban tudomásul kell vennünk.

Míg az első szövegrészben a megnyilatkozás szorosabban vagy lazábban, szintaktikailag helyesen vagy helytelenül összekapcsolt predikatív szerkezetek tagolatlan folyama, addig a másik szöveg grammatikailag is többékevésbé jól formált megnyilatkozások szemmel láthatóan szervezett együttese.

4.3.2. A predikatív szerkezetek kapcsolatának jellege a megnyilatkozásokban

Ebben a részben azt vizsgáljuk meg, milyen szintaktikai kapcsolat fűzte össze a predikatív szerkezeteket a több predikatív szerkezetet tartalmazó megnyilatkozásokban. A predikatív szerkezeteket összefűző kapcsolatokat mindenekelőtt mellérendelőkre és alárendelőkre osztottuk.

Ezután az alárendeléseken belül feltártuk az alanyi, tárgyi, jelzői és határozói alárendelések arányát.

⟨10⟩ Mellé- és alárendelés a megnyilatkozásokban

	BSZ %	SSZ %
értelmezhetetlen kapcsolat	3,1	—
mellérendelés	37,7	26,7
alárendelés	59,2	73,3
összes szintaktikai kapcsolat a megnyilatkozásokban a predikatív szerkezetek között	N = 3336 100%	N = 1614 100%

⟨11⟩ Az alárendelések szintaktikai típusai a két szöveghalmaz megnyilatkozásaiban

	BSZ %	SSZ %
alanyi alárendelés	24,7	24,3
tárgyi alárendelés	35,6	25,9
jelzői alárendelés	21,9	26,4
határozói alárendelés	17,8	23,4
összes értékelhető alárendelés	N = 1970 100%	N = 1183 100%

A ⟨10⟩ táblázatról kiderül, hogy az SSZ-ben csökkent a mellérendelések, és növekedett az alárendelések száma. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az SSZ-ben a BSZ-hez képest kevesebb volt a megnyilatkozásokban az egyszerű konjunkció jellegű hozzátoldás, másrészt, hogy az SSZ-nek az előző részben megvilágított tagoltabb grammatikai szerkesztése elkerülhetetlenül együtt járt az általában erősebb kohéziót jelentő alárendelések számának gyarapodásával. Nem kétséges, hogy mindezek mögött a [+ TELJESÍTMÉNY] jegy hatását kell sejtenünk.

4.3.3 A megnyilatkozások bonyolultsága

A megnyilatkozások komplexitásának mérésében a megnyilatkozások tartalmazta predikatív szerkezetek közötti szintaktikai kapcsolatok formális természetéből indultunk ki. A predikációk közötti kapcsolatoknak három formális típusát különböztettük meg.

(i) Többszörös elágazás jellemzi azokat a megnyilatkozásokat, amelyek predikatív szerkezeteknek egy lineáris egymásutánjából álltak elő.

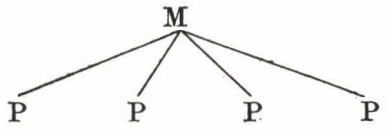

M = megnyilatkozás
P = predikatív szerkezet

pl. *Rádiójátékokat rettenetesen szeretem, nálunk ez családi vonás, ugye mindenki szereti a jó műsorokat, és még a zenét is nagyon szeretem...*

(ii) Jobbra beágyazás jellemzi azokat a struktúrákat, amelyekben egy predikatív szerkezet úgy ékelődik egy másik predikatív szerkezetbe, hogy abban az összetevők lineáris rendjében az utolsó helyre kerül.

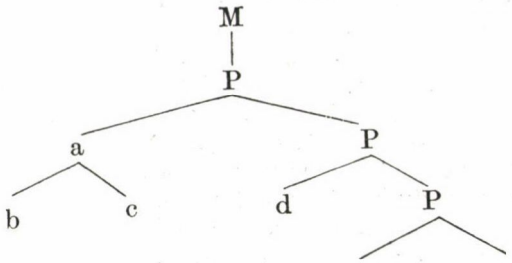

Pl. *még azt szeretném mondani, hogy nagyon pártolom az úgynevezett ismétléseket, amelyek ellen szintén nagyon sokan vannak.*

(iii) Befészkelődés útján keletkeztek azok a struktúrák, amelyekben egy predikatív szerkezet egy másik predikatív szerkezet összetevői közé ékelődik.

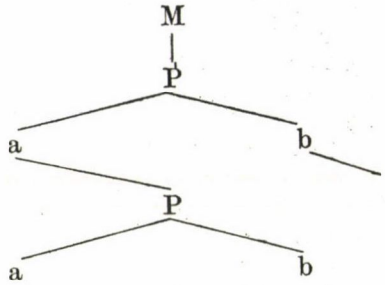

pl. *Az az igazság, hogy ami műsor, amit úgye esténként megnézek, a TV-ben lenni szokott, hát úgye nem valami jó.* (A példák a stúdiószövegekből származnak.)

A tapasztalat szerint a predikatív szerkezetek közötti kapcsolatoknak e három típusából szintaktikailag az első a legegyszerűbb, a második közepesen bonyolult, a harmadik pedig már meglehetősen bonyolult. És most lássuk, hogyan oszlanak meg a két szöveghalmaz predikatív szerkezetei közötti szintaktikai kapcsolatok e három típusban.

⟨12⟩ A megnyilatkozások komplexitása a két szövegtípusban

	BSZ %	SSZ %
többszörös elágazás	34,1	24,3
jobbra elágazás	38,3	39,8
befészkelődés	27,6	35,9
összes értékelhető kapcsolat a predikatív szerkezetek között	N = 3230 100%	N = 1614 100%

Az adatok értelmében az SSZ-ben a BSZ-hez képest növekedett a bonyolultabb kapcsolatok száma és csökkent a kevésbé bonyolultaké. A szintaktikailag nagyon laza szerkesztésű jobbra beágyazások, nagyobb részben pedig még szorosabb szerkesztésű befészkelődések váltották fel.

A befészkelődések számának növekedésében még egy nagyon fontos tényező is közreműködött. A mikrofon előtt a kísérleti személyek a jobbra beágyazó szerkezeteket előszeretettel cserélték fel befészkelődő szerkezetekre, pl. az egyik kísérleti személy a bonyolultabb *Azt, hogy a Rádiónak sok érdeklődést kell kielégíteni, nagyon jól tudjuk* befészkelődő szerkezetet használta a lényegesen egyszerűbb *Nagyon jól tudjuk, hogy a Rádiónak...* jobbra beágyazó szerkezet helyett. A szigorúan strukturális különbségeken kívül egy másik lényeges eltérés is van a két szerkezet között. Az elsőben ugyanis a *nagyon jól tudjuk* szókapcsolat comment, a másodikban viszont nem. A commentbe foglalt összetevők általában nyomatékosabbak, hangsúlyozattabbak, mint a topic alá tartozók, feltehetjük tehát, hogy az idézett kísérleti személy a beágyazott predikatív szerkezet tartalmának köztudott voltát akarta aláhúzni, kiemelni és ehhez kellett bonyolultabb szintaktikai szerkezetet létrehoznia. A kép teljességéhez az is hozzá tartozik, hogy — most már a szövegszerkesztés szintjéről tekintve — az idézett befészkelődő szerkezet szervesen illeszkedik egy sajátos kontextusba, nevezetesen arra szolgál, hogy elindítson egy, a tartalmában vele nagyon is ellentétes gondolatsort. A fenti idézet így folytatódik: ...*De akiket bánt a sok... ifjúsági zeneszámok, a beatzenék, alig talál magának megfelelő műsort a délutáni órákban.* Az esetek nagy részében a befészkelődő struktúrák éppen egy ilyen, szándékát tekintve erőteljesebb hatásra törekvő szövegszerkezet bevezető elemei. Emellett azonban még egy további és távolabb eső, de a fentihez szorosan kapcsolódó tényezővel is számolhatunk az SSZ befészkelődések gyarapodásának magyarázatában. Ha alaposan szemügyre vesszük az idézett szerkezetet, felismerhetjük, hogy az szintaktikai struktúráját tekintve a beszélt mozgalmi-politikai zsargonra jellemző, ahol lényegében a fentiekben leírt funkciót tölti be a szövegszerkesztésben. Nem elképzelhetetlen, hogy itt éppen annak a beszédstílusnak, mint nyelvi ideálnak a hatása érvényesül. Ha ez az ideálkövetés nyelvi szinten fennáll, márpedig ebben nem kételkedünk, amögött is a stúdiószituáció [+ TELJESÍTMÉNY] jegyéből fakadó motivációt kereshetünk

4.3.4. A megnyilatkozásokban elkövetett hibák

A megnyilatkozások hibái természetszerűleg magukba foglalják azoknak a predikatív szerkezeteknek a hibáit, amelyekből felépülnek. A predikatív szerkezetek hibáiról korábban már szó volt, ezért itt kizárólag azokkal a szabálysértésekkel fogunk foglalkozni, amelyeket a kísérleti személyek a predikatív szerkezetek összekapcsolásában, megnyilatkozásokká szervezésében követtek el.

E szabálysértések nem zárják ki egymást, azaz egy megnyilatkozáson belül több hiba is előfordulhatott ugyanannak a két predikatív szerkezetnek az összekapcsolásában.

⟨13⟩ A predikatív szerkezetek szintaktikai összekapcsolásában elkövetett hibák a két szövegtípus megnyilatkozásaiban

	BSZ %	SSZ %
hiányzik az exponált mellé- vagy alárendelt predikatív szerkezet	8,9	3,1
az alárendelt predikatív szerkezet nincs egyeztetve a fölérendelttel	19,9	2,3
az alárendelt predikatív szerkezet szórendileg rossz helyen van	21,6	2,3
az alá- vagy mellérendelt predikatív szerkezet indokolatlan hozzátoldás az előzményekhez	36,9	11,2
az alárendeléssel megszakított predikatív szerkezetet rosszul folytatják	14,2	4,3
az alárendeléssel megszakított predikatív szerkezetet nem folytatják	17,3	4,1
a predikatív szerkezetek közötti kapcsolat szintaktikailag teljesen értelmezhetetlen	3,1	—
	N = 3336	N = 1614

Ugyanazt tapasztaljuk, mint amit a predikatív szerkezeteken belül elkövetett hibák esetében. A stúdiószövegben a BSZ-hez képest lényegesen csökken az elkövetett hibák száma. Míg a BSZ-ben átlagosan 6,7 hiba jutott egy megnyilatkozásra, addig az SSZ-ben mindössze 0,6. Ebben a nagyon is szembeötlő eltérésben persze alapvetően közrejátszott, hogy a BSZ-megnyilatkozások lényegesen több predikatív szerkezetet tartalmaztak, mint az SSZ-megnyilatkozások.

Ha a két szövegtípusban összesítjük a predikatív szerkezeteket megnyilatkozásokká ötvöző kapcsolatokban elkövetett szintaktikai hibákat a predikatív szerkezeteken belül elkövetett (már korábban tárgyalt) szintaktikai hibákkal, akkor a következő adatokhoz jutunk. A BSZ-ben a kísérleti személyek összesen 8026 szintaktikai hibát követtek el, ez a hibamennyiség 540 megnyilatkozásban, azaz az össz-BSZ-megnyilatkozás 88,6%-ában oszlott el. Ezzel szemben az SSZ-ben az összes szintaktikai hiba száma 1528 volt, és ez a mennyiség 503 megnyilatkozásban, azaz az össz-SSZ-megnyilatkozás 62,8%-ában oszlott el. Így a BSZ-ben átlagosan 13,2 szintaktikai hiba esett egy megnyilatkozásra, az SSZ-ben viszont csak 1,9. Itt is szerepet játszik persze az, hogy az SSZ-ben a BSZ-hez képest kevesebb volt a predikatív szerkezet a megnyilatkozásokban.

5. A szövegstruktúrák összehasonlítása

5.1. A topic/comment viszony

A szövegszintű elemzés tárgya természetesen már nem a kétszer száz percnyi minta, hanem a személyes beszélgetések és a stúdiószereplések teljes anyaga. Szövegnek tekintettük egy-egy kísérleti személy egyazon

szituációban elhangzott összes megnyilatkozásainak halmazát. A BSZ-ben az általunk feltett kérdéseket is a szöveg elemei közé soroltuk.

A szövegstruktúrák elemzésében a topic/comment fogalompárt alkalmaztuk, de nem a szokásos mondatgrammatikai értelemben. Topicon — ebben a kontextusban — egy kisebb vagy nagyobb szövegrész témáját értettük, tehát azt, a m i r ő l a szövegrész szólt, commentnek pedig azon információk összességét neveztük, amelyek ebben a szövegrészben a topicra vonatkoztak.

A BSZ-ben a szövegszerkezet alapösszetevője a kérdés és a kérdésre adott válasz szerves egysége volt. A kérdések adták meg a topicot, a válaszok pedig az ezen topicra vonatkozó commentet. A BSZ tehát kérdés-válasz egységek sorozatából állt. Ezen egységek összetartozását, azaz a szöveg folytonosságát az biztosította, hogy a kérdések maguk is alárendelődtek egy még általánosabb témának. A topicot T-vel, a commentet C-vel jelölve a BSZ szövegstruktúrájának általános szerkesztésmódját a következőképpen szimbolizálhatjuk:

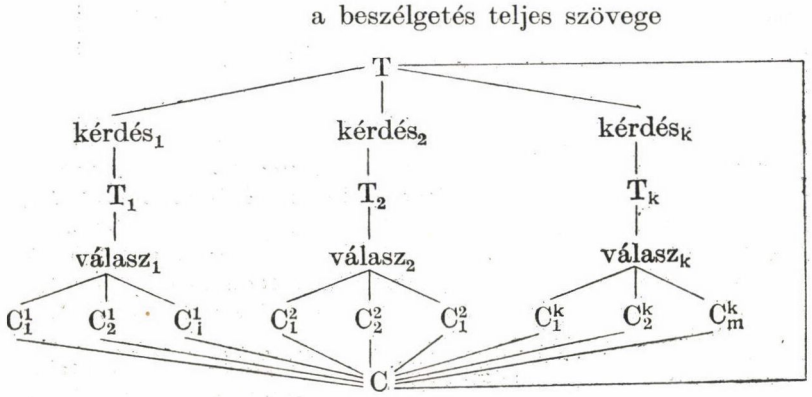

ahol k, i, j és $m \geq 1$, valamint bármely T_u és bármely C_v logikailag alá van rendelve T-nek, illetőleg C-nek, ahol $1 \leq u \leq k$ és $1 \leq v \leq i\ j,\ m$.

A T mint a beszélgetés egészének alaptémája, amelyet úgy fogalmazhatunk meg, hogy 'a kísérleti személy viszonya a rádió (és esetleg a televízió) műsoraihoz' természetszerűleg minden beszélgetésben ugyanaz.

A C a beszélgetés egészének alaptémájára adott információk összessége.

Valamely T_u az a topic, amelyet mi jelöltünk meg valamelyik kérdésünkben a beszélgetés egészének alaptémáján belül, tehát pl. 'a kísérleti személynek a prózai műsorok minőségéről alkotott véleménye'.

Valamely C_v azon commentek, vagyis azon információk egyike, amelyet a KSZ adott valamelyik kérdésre nyújtott válaszában, pl. *szerintem a prózai műsorok egészen kitűnők.*

A kérdéseknek a beszélgetés alaptémája *(T)* alá rendelt topicjaira *(T_u)* a válaszokban megadott commentek *(C_v)* összessége teszi ki végső soron a beszélgetés egészének commentjét *(C)*.

A válaszokban adott commenteket ideális esetben egy olyan megnyilatkozás tartalmazza, amely egybeesik egy grammatikailag jól formált és

lezárt mondattal. Mivel a felvett szövegekben a mondathatárok elmosódnak a sok grammatikai hiba következtében, a commenteket (C_v) egy vagy több predikatív szerkezet hordozza.

Az empirikus elemzést a vázolt fogalmi és formális apparátus segítségével végeztük. Mivel a személyes beszélgetés során mindegyik kísérleti személynek ugyanazokat az alapkérdéseket tettük fel, szövegeik könnyen összevethetők voltak abból a szempontból, milyen szerkezetük van az egyes kérdésekkel indított szövegrészeknek a különböző válaszolóknál. Az alábbi három, minden beszélgetésben feltett kérdésre kapott válaszok szerkezetét elemeztük:

(i) Mikor szokott rádiót hallgatni?
(ii) Mi a véleménye a rádió műsorszerkesztéséről általában?
(iii) Melyek a kedvenc műsorai?

A válaszok szerkezetének feltérképezésével három különböző szövegszerkesztő típushoz jutottunk.

A beszédes típust az jellemzi, hogy a feltett kérdésre önállóan, minden további verbális segítség nélkül, a témától nem elkalandozva és azt a maga részéről kimerítve válaszol.

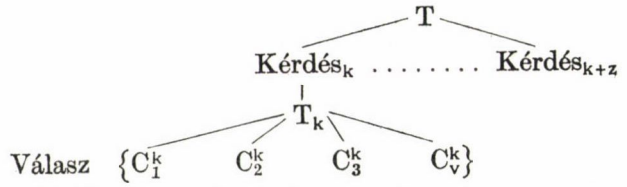

Pl. T_k = a kísérleti személy kedvenc műsorai
C_1^k = komoly zene
C_2^k = reggeli zenés műsor
C_3^k = aktuális riportműsorok
C_v^k = egyéb, amit még a KSZ említett

A szűkszavú típus az alapkérdésre egy vagy legfőljebb néhány predikatív szerkezetből álló egyetlen megnyilatkozással válaszol. Hogy az alapkérdésben megadott témára vonatkozóan több információt szerezhessünk, újabb, az alapkérdés témája alá tartozó topicot megjelölő kérdést vagy kérdéseket kellett feltennünk.

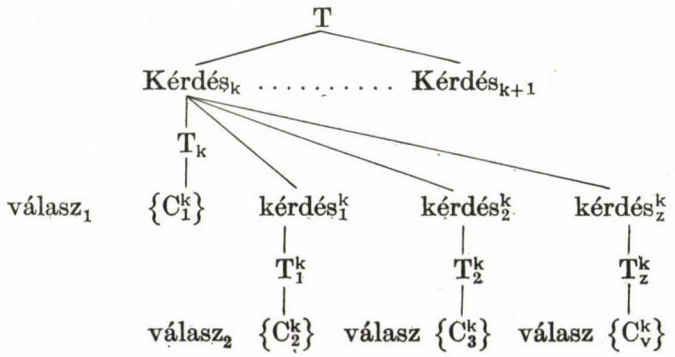

Pl. T_k = a kísérleti személy kedvenc műsorai
C_1^k = a Kettőtől hatig c. műsor
kérdés$_1^k$ = Mit szeret még ezen kívül?
T_1^k
C_2^k = tánczene
kérdés$_2^k$ = Szívesen hallgat rádiójátékokat?
T_2^k
C_3^k = a rádiójátékok nem tartoznak a kedvenc műsorai közé.

A fecsegő típus önállóan beszél, de állandóan elkalandozik a témától, nemcsak az alapkérdésben adottól, hanem a beszélgetés egészének témájától is.

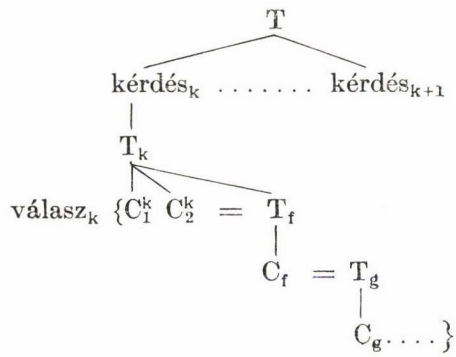

Pl. T_k = a kísérleti személy kedvenc műsorai
C_1^k = tánczene
C_2^k = a Csúcsforgalom c. műsor
C_f^k = a közlekedés problémái
C_g^k = metróépítés
(A továbbiakban a kísérleti személy elmeséli, hogyan utazik a munkahelyére, és milyen változást okozott számára a metró, majd az egyik budapesti buszjáratról mondja el a véleményét.)

A kísérleti személyek szövegében keveredik egymással e háromféle szerkezeti típus. Bár egyik szöveg sem képviseli tisztán a három típus valamelyikét, a domináns vonások alapján jól el tudtuk helyezni a kísérleti személyeket, pontosabban az általuk produkált szövegeket e szerkezeti típusokban. Mielőtt azonban erre rátérnénk, ejtsünk néhány szót az SSZ szerkezetéről is.

Az SSZ-ben kérdések nem voltak, így a kísérleti személyek maguk jelölték meg megnyilatkozásaikban a soron következő témát, a soron következő topicot. Pl. *először a rádió minőségi színvonaláról szeretnék beszélni, a rádió műsoraival kapcsolatban az az általános véleményem* stb. Ezt leszámítva a topic/comment viszony alapstruktúrájában nem volt különbség a kétféle szituációban keletkezett szövegek között.

Az alapszerkezeten belüli típusokban azonban az SSZ természetszerűleg eltért a BSZ-től. Az SSZ-ben a szűkszavú típus jegyei nyilvánvalóan nem érvényesülhettek a topic/comment viszony szerkezetében, hiszen a megállapodás szerint mindegyik beszélőnek legalább öt percig kellett folyamatosan beszélnie a mikrofon előtt. Ezért az SSZ-ben csak két típust állíthatunk szembe egymással: beszédest és fecsegőt. Egyébként a szűkszavú és vele szemben fecsegő típusnak a szövegszerkesztés mellett mondatgrammatikai területeken is megmutatkoznak a sajátosságai. Erre utóbb még visszatérünk.

⟨15⟩ Szövegszerkezeti típusok a két szituációban a topic/comment viszony alakulása szerint

	BSZ		SSZ	
szűkszavú	5	20%	—	
beszédes	9	36%	19	76%
fecsegő	11	44%	6	24%
összes szöveg	25	100%	25	100%

A szűkszavú típus az SSZ-ben egytől egyig a beszédesbe ment át, vagyis a szűkszavúak nem tagadták meg önmagukat, nem váltak fecsegőkké. A fecsegő típus alá tartozók száma majd a felére csökkent az SSZ-ben. Ez a [+ TELJESÍTMÉNY], a [+ IDŐBEN KORLÁTOZOTT] és a [— SZEMÉLYES KONTAKTUS] jegyek hatásának tudható be elsősorban. A fecsegőknek a többsége azonban még a stúdióban sem tudott koherensebb szerkezetet kialakítani.

Most pedig térjünk ki egy pillanatra a szűkszavú és a fecsegő típusok mondatgrammatikai ismertető jegyeire. Megvizsgáltuk, eltér-e ezekben a típusokban az egy-egy megnyilatkozásra eső predikatív szerkezetek száma az átlagostól és ha igen, milyen irányban? A BSZ-ben az egy megnyilatkozásra eső predikatív szerkezetek száma átlagosan 6,4 volt. A szűkszavú típusnál ez a szám 3,6, a fecsegőnél 7,9 (a beszédesnél pedig 6,1).

Feltételeztük, hogy a típusok az SSZ-ben is megőrzik ezt a vonásukat, még akkor is, ha más vonatkozásban (pl. mint fentebb láttuk, a szövegszerkesztésben) halványodnak vagy el is tűnnek különbségeik. Feltevésünk igazolódott. Míg átlagosan 3,08 predikatív szerkezet jutott egy-egy megnyilatkozásra, addig a szűkszavú típusban 2,0, a fecsegőben pedig 4,0 (a teljesség kedvéért a beszédesben 2,5). Mindez nagyon világosan azt mutatja, hogy a beszédnek a különböző nyelvi szinteken megfigyelhető tulajdonságai nem függetlenek egymástól, hanem bizonyos esetekben nagyon szorosan együtt járnak. Azt tapasztaltuk, hogy a megnyilatkozások laza, a szabályokat esetlegesen követő szerkesztésmódja, mely az egy megnyilatkozásra eső predikatív szerkezetek magas számában (is) kifejezésre jutott, együttjárt a szövegszerkesztési lazasággal is. (Megjegyezzük, hogy ennek a fordítottja semmiképp sem áll a szűkszavú típusra: nem biztos, hogy ez utóbbi típus mondatgrammatikailag szabálykövetőbb, szövegszinten pedig koherensebb, jobban szerkesztett volt.)

5.2. Az információk logikai szerkezete

Megvizsgáltuk, hogyan csoportosítják, hogyan rendezik el a KSZ-ek az egyazon topicra vonatkozó commenteket. Az elemzés tárgyát egyrészt a BSZ beszédes és fecsegő típusához tartozó szövegekben a kiválasztott (és a fentiekben már bemutatott) három kérdésre adott válaszok, másrészt az SSZ teljes anyaga képezte.

Mindenekelőtt két nagy szerkezeti típust jelölhetünk ki ebből a szempontból. N y í l t vagy s t r u k t u r á l a t l a n a szerkesztés, ha az egyazon topicra vonatkozó commenteket semmiféle belső erő sem tartja együtt azonkívül, hogy ugyanarra a topicra vonatkoznak. Z á r t vagy s t r u k t u r á l t a szerkesztés, ha az egyazon topicra vonatkozó commentek között logikai kapcsolatok állnak fenn.

A nyílt szerkesztésmódon belül is kétféle típussal találkoztunk.

A l e l t á r o z ó típus a topicra vonatkozó commenteket mindenféle belső rendezés nélkül felsorolja. Példa erre a típusra az a kísérleti személy, aki nem tesz mást, csak sorba veszi az általa ismert műsorokat és mindegyikhez fűz egy-két megjegyzést, amelyeknek egymáshoz semmiféle kapcsolatuk nincs (erősen rövidítve valahogy így: a TV műsor nagyon rossz; kevés az ismeretterjesztő műsor; szeretem az izgalmas nyugati filmeket; rosszak a gyermekműsorok; a történelmi filmek lejáratják a történelmi hősöket; nagyon érdekesek a természettudományos filmek; sok a politikai szöveg a műsorban stb.)

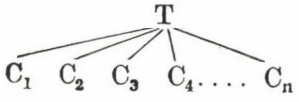

Az a s s z o c i a t í v típust az jellemzi, hogy egészen világosan felismerhető asszociatív láncban tálalja a topicra vonatkozó commentjeit. Ebbe a típusba tartozik annak a kísérleti személynek a szövege, aki a következő utat járta be (a szöveg erősen rövidítva): *szeretem a Kettőtől hatig című műsort; nagyon jó benne X riporter; az Y is nagyon jó riporter; az ő műsorában mindig jó zeneszámokat lehet hallani; elsősorban ezek miatt szoktam hallgatni, de a komoly zenét is szeretem, különösen az operát; sokszor meghallgatom az operaközvetítéseket; színházközvetítéseket is szoktam hallgatni; éppen a múlt héten hallottam a* ... stb.

Az asszociatív típust nem szabad összetéveszteni a fecsegő típussal. Mindenekelőtt azért nem, mert különböző szempontú osztályozásból jöttek létre. Míg az előző részben a commenteknek a topichoz (vagy topicokhoz) való viszonyát vizsgáltuk, addig itt az egyazon topicra vonatkozó commentek egymáshoz való viszonyát elemezzük. Emellett, mint a vázlatos példa is mutatja, az asszociatív szerkesztésmód nem jelenti feltétlenül azt, hogy a beszélő elkalandozik a témától, míg a fecsegő ismérve, hogy egy idő után teljesen szem elől téveszti a szöveg egészének a topicját is.

Még azt is fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nyílt vagy strukturálatlan szerkesztés egyik típusa sem eredményez feltétlenül rossz szöveget.

Csupán arról van szó, hogy a szöveg formális szerkezete nem tükrözi a közlésre szánt információk természetes logikai összefüggéseit.

A zárt vagy strukturált szerkesztésmódon belül ismét két típust figyelhetünk meg.

A holisztikus vagy deduktív típus a legáltalánosabb jellegű információkból kiindulva halad a konkrét egyedi információk felé.

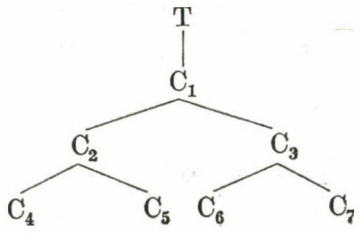

(Az ábrán egyvonalban álló commentek a magasabban álló szimbólumoknak logikailag alá vannak rendelve.)

Íme egy rövidített szövegrészlet a holisztikus típus szemléltetésére: *Szeretek rádiót hallgatni, nagyon jónak tartom a rádió műsorát, gyermekkorom óta zenekedvelő vagyok, a rádióban a zenei műsorokat hallgatom legtöbbet, elsősorban a szimfonikus zenét figyelem, de nem idegenkedem a könnyebb műfajoktól sem, úgy érzem, zenei igényeimet a rádió kielégíti, esetleg a zenei műsoroknak a műsoridőben történő elosztásán változtatnék.*

A partisztikus vagy induktív típus éppen ellenkezőleg, a konkrét egyedi információktól halad az általánosabbak felé. A következő rövidített szövegrészlet szolgálhat példaként: *nemrég hallgattam egy rádiójátékot, nagyon tetszett, az ilyen és ehhez hasonló rádiójátékokat mindig meghallgatom, általában nagyon tetszenek* (ezután a kísérleti személy lényegében ugyanezt elmondja a riportműsorokról és az ismeretterjesztő műsorokról, majd így folytatja), *mindezekkel a műsorokkal elégedett vagyok, örülök, hogy színvonalasak, mert igen fontosak számomra, ugyanis nagyon szeretek olvasni, és ezek a műsorok olyanok, mint egy olvasmány, azt hiszem, mindenkinek, aki szeret olvasni, ez a véleménye a prózai műsorokról.*

A holisztikus és a partisztikus típusok (mint többnyire a dedukció és az indukció is) szorosan kiegészítik egymást. Általában a szöveg indítása holisztikus, a befejezése pedig partisztikus szerkesztésű, ezért akár együtt is kezelhetjük őket.

A szövegekben e szerkesztési típusok keverednek egymással. Kezdetben majd mindegyik kísérleti személy zárt, strukturált szerkesztéssel kezd, de hamarosan elveszti a fonalat és nyílt, strukturálatlan szerkesztésbe vált át. A következőkben megvizsgáljuk, milyen szerkesztéssel indították szövegüket, majd milyen szerkesztési típus vált uralkodóvá a szöveg további részében.

A táblázatból kiderül, hogy a kísérleti személyek többsége az SSZ-ben megpróbálkozott egy határozottabb szövegszerkezeti típust követni, az első néhány megnyilatkozás után azonban feladta a zártabb struktúrát és egy kevésbé kötöttre tért át.

⟨16⟩ Szövegszerkezeti típusok az SSZ-ben a commentek elrendeződése szerint

	A szöveg elejének szerkesztésmódja		A szöveg további részében eluralkodó szerkesztésmód	
leltározó	4	16%	11	44%
asszociatív	3	12%	7	28%
holisztikus-partisztikus	18	72%	7	28%
összes szöveg	25	100%	25	100%

5.3. A redudáns információk mennyisége a két szövegtípusban

Megszámoltuk, hogy hány olyan predikatív szerkezet van a két szövegtípusban a kétszer száz percnyi szövegmintát tekintve, amelynek tartalma redundáns a szövegnek azon a pontján éppen adott topic szempontjából. A tartalmilag redundans predikatív szerkezetek a BSZ-ben az össz predikatív szerkezetek 43,8%-át ($N = 3945$), az SSZ-ben a 16,5%-át ($N = 2438$) tették ki, vagyis az SSZ sokkal kevésbé volt redundáns, mint a BSZ. Ebben egyrészt a [+ TELJESÍTMÉNY], másrészt a [+ IDŐBEN KORLÁTOZOTT] jegy játszott közre.

6. Összefoglaló áttekintés a két szövegtípus összehasonlításáról

A mikrofon előtt produkált szöveg kétségkívül a grammatikalitás magasabb fokán állt, mint a beszélgetések során keletkezett válaszok. Erőteljesebb volt a mondat- és szövegszintű szerkesztés, kevesebb volt a nyelvi hiba, nőtt a szerkezetek komplexitása, koncentráltabb volt a lexika, csökkent a redundáns elemek száma. A stúdióhelyzetben tehát a nyelvi anyag erőteljes javulásának lehettünk tanúi.

Ugyanakkor azt is megfigyeltük, hogy a stúdiószituáció globálisan jobb nyelvi teljesítményre ösztönző jegyei nemegyszer váltak olyan tényezőkké, amelyek a célul kitűzött nyelvi teljesítmény tökéletesebb megvalósítását gátolták. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a stúdiószituáció tulajdonképpen két irányban hatott: egyrészt határozottan jobb nyelvi produkciót eredményezett, mint amilyennel a személyes beszélgetésben találkoztunk, másrészt viszont gátolta a kísérleti személyeket egy még jobb, a kitűzött ideált még határozottabban megközelítő nyelvi produktum előállításában.

A nyelvi teljesítmény javulásában elsősorban a [+ TELJESÍTMÉNY] jegy játszott közre, de a [– SZEMÉLYES KONTAKTUS], [– METAKOMMUNIKÁCIÓ], [– KÉTIRÁNYÚ INFORMÁCIÓÁRAMLÁS] és [+ IDŐBEN KORLÁTOZOTT] jegyek hatása is érvényesült. A még jobb nyelvi teljesítmény megvalósítását gátló tényezők a stúdiószituáció kommunikatív specifikumait alkotó [– SZEMÉLYES KONTAKTUS], [– METAKOMMUNIKÁCIÓ] és [– KÉTIRÁNYÚ INFORMÁCIÓÁRAMLÁS] jegyek mellett elsősorban a [+ ELIDEGENEDETT] jegyet

kell kiemelnünk, de még a [+ TELJESÍTMÉNY] jegy hatásával is számolhatunk, hiszen a kísérleti személyek görcsös igyekezete, hogy szebben beszéljenek, gyakran a visszájára fordult.

Azt is megfigyeltük, hogy a stúdióhelyzetben a személyes beszélgetéshez képest enyhén sztereotipizálódott a szöveg. Ebben ismét a [+ TELJESÍTMÉNY] jegy hatása érvényesült.

Stúdióhelyzetben a kísérleti személyek a [+ TELJESÍTMÉNY] jegytől motiválva nyilvánvalóan úgy igyekeztek beszélni, hogy kielégítsék azokat a normákat, amelyek számukra a magas szintű nyelvi viselkedés elengedhetetlen feltételeit jelentik. Ezért az SSZ anyagából arra is következtethetünk, milyen nyelvi eszményt tartanak szem előtt kísérleti alanyaink, amikor olyan helyzetbe kerülnek, melyben a közlés tökéletes nyelvi megformálásának követelménye döntő jelentőségűvé válik. A két szövegtípus közötti különbségek alapján megállapíthatjuk, hogy a kísérleti személyek szemében a színvonalas, „szép" beszéd kritériumai a grammatikalitáson túl az alábbiak voltak:

(a) zárt szövegszerkezet;
(b) feszes mondatszerkezet;
(c) szintaktikailag komplex mondatok;
(d) hosszú mondatok;
(e) a lexikális információk koncentrációja;
(f) kevés redundancia;
(g) a közéleti nyelvből átvett sztereotip fordulatok gyakori használata;
(h) személytelenség.

Az tűnik ki, hogy a kísérleti személyek tömegkommunikációs helyzetben pontosan azt a nyelvi formát tekintették ideálnak, amelyen maga a tömegközlés szól hozzájuk.

Magyar Rádió és Televízió,
Tömegkommunikációs Kutatóközpont,
Budapest

Dezső László

Az ószerbhorvát oklevélszövegek szerkezete[1]

1. A szövegeinkről

Az emlékeink között vannak világiak: oklevelek, Dusán cár törvénykönyve, és egyháziak, amelyek közül legfontosabb a Vatikáni Horvát Imakönyv. Ez utóbbinak mint szövegnek a sajátságaival nem foglalkozunk, az általános szövegelmélet szempontjából érdekesebb az imakönyveket alkotó két szövegtípus: a zsoltár és a bibliai elbeszélés lenne, amelyek alkalmasak két igen korai szövegfajta: a lírai vers és a rövid elbeszélés, pontosabban ezek gyűjteményének jellemzésére. Mindkettő igen korán megjelenik, s mindmáig él és produktív. Elemzésük azonban jóval túlvezetne azokon a határokon, amelyeken belül nekünk mozognunk lehet. Inkább az oklevéllel foglalkozunk, amely szintén korai szövegtípust képvisel, a középkor előtt is megvolt, és változott formában ma is él (gondolunk a hivatalos levelezésre, rendeletekre stb.). Az irodalmi műfajproblémáktól itt eltekinthetünk, de megmaradnak a szöveg általános kérdései, amelyek maguk is éppen elég jelentősek ahhoz, hogy rövid tárgyalásuk ne hagyjon sok kívánni valót maga után.

A középkori szláv oklevelek nem szükségszerűen kapcsolódnak valami antik előzményhez, hiszen a szóbeli közlésből, az üzenetből nőttek ki, amelynek egyik legérdekesebb, az élő közléshez leginkább kapcsolódó változata a novgorodi nyírfakéreg oklevelekben maradt fenn. Az ilyen üzenetnek tartalmaznia kell információt arról, hogy ki küldi és kinek, s ez általában a szöveg elején áll, a küldő ugyan szerepelhet a közlés végén, illetőleg ott is. Hivatalos oklevelekben a címzett lehet általános, azaz mindenki, akit illet. Az ezt tartalmazó szövegrészt hívjuk s z ö v e g e l ő z ő-nek (p r e t e x t u s), amely lényeges része a szövegnek, bár elmaradhat, ha evidens; akár a megszólítás a szóbeli közlésben. A szöveg lényegi részét, magát az üzenetet neveznénk t e x t u snak, s az utána következő utó-

[1] Ez a cikk *Ószerbhorvát mondattan* című disszertációnknak (Bp., 1970) egy részlete, amelyet némileg rövidítve és az ószerbhorvát példák magyar fordításával adunk közre. Megközelítésünk az oklevélszöveg vizsgálatában empirikus, ezen túl csak a mondattömbök elemzése mutat a disszertáció megfelelő fejezetében, a mondattömbök felől azonban — nézetünk szerint — nem lehet felépíteni egy szövegnyelvtant. Eddigi ismereteink alapján nem láttuk viszont a lehetőségét arra, hogy a meglevő globális szöveggrammatikák bármelyikét hatékonyan alkalmazni lehessen a szövegek részletekbe menő elemzésében.

lagos, járulékos részt posttextusnak. Ez utóbbi tartalmazhatja a záró üdvözletet a levélformájú oklevélben, az oklevél hitelesítését, az átokformulát, az oklevél keltezését és az írnok személyét stb. Ez még kevésbé kötelező a közlés érdemi részét tekintve, míg a pretextusra a közlés szempontjától azért van szükség, mert a közvetett közlésben, az üzenetben, oklevélben nem evidens a küldő és a címzett, a posttextusra pragmatikai szempontból van szükség: az oklevél hitele, a levélbeli közlés társadalmi szabályai követelik meg. Az oklevél bevezető része pragmatikailag is lényeges, az oklevél enélkül nem lenne társadalmilag elfogadható.

Az oklevél szerkezete nyilvánvaló analógiát mutat az olyan mondattömbével, amelynek egyik mondata információt tartalmaz a beszélő és a címzett személyére és a közlés módjára vonatkozóan, míg a másik magát a közleményt tartalmazza: *Péter mondta Jánosnak: Gyere ide!*, illetőleg *Péter azt mondta Jánosnak, hogy jöjjön oda; Péter megkérdezte Jánost: Eljössz-e oda? Péter megkérdezte Jánostól, hogy eljön-e oda.* A közlési adatokat tartalmazó mondatra is akkor van szükség, ha elmondjuk másnak a történteket vagy ha üzenetként továbbítjuk. Az ilyen mondattömb maga üzenet lehet, de az oklevelek tőle nemcsak pragmatikus vonatkozásban különböznek, hanem terjedelemben is, s ez itt lényeges. A szöveg lehet egy mondattömb is, de ez határeset, a tipikus szöveg nem egy, hanem több tömbből, egész mondatláncból áll.

A szövegben elfoglalt helyéből következően a pretextus előre utal a textusra. Az előbb mondottak magyarázzák, hogy az oklevelekben ez gyakran úgy realizálódik, hogy a pretextus egy mondattömb első része, amelynek második része már a textus: *po milosti bžijei ja stefan' vla(d)slav' pišu te kneže dubrov'č'ski i vši op'kině ja sam imal' k vam' obět' da priječm' tomu gradu i da mu rabotam' uz' jegovu poč'st'*... (1238—40 St 15) „Isten kegyelméből én Sztefán Vladiszláv fia írok neked dubrovniki herceg és az egész közösségnek ígéretet tettem nektek hogy kedvezek ennek a városnak és felemelkedésén munkálkodom..." (a textus tovább folytatódik); a tömbből létrejöhet összetett mondat is: *vaša ljubov' da uzna kako nam' prěda Šmil' vaš čelnik i sr'dcem' věrni vi sluga srebra vašega sedam' sat' i devet' deset' lit'r fina srebra*... (1396 St 145), „kedvességed hadd tudja meg, hogy Smil udvari ispán és szívében hűséges szolgátok átadatott a ti ezüstötökből hétszázkilencven liter finom ezüstöt", itt a közlő főmondatot megelőzte az üdvözlő rész, amely tartalmazta a küldőt és a címzettet. Nem soroljuk fel a lehetséges változatokat, csak megjegyezzük, hogy ez a szövegrész előremutató, előkészítő jellegű, s legfeljebb mellékmondatra előreutaló névmást tartalmaz. A textusban már lehetnek valós anaforikus tömbök, de ezek különösen jellemzőek a posttextusra, pl. *tazi-m' vsa potvr'žduje crŝvmi simzi zapisanijem crŝva mi* (1362 St 100) „mindezeket felségem megerősíti felségem ezen írásával."

Az oklevél tulajdonképpen gyűjtőneve több egytípusú szövegfajtának: adománylevél, privilégium, határjárás, elbocsátó levél és levél. Ez nemcsak a textus tartalmában mutatkozik meg, hanem a pretextus és posttextus kialakításában is. Az adománylevél, privilégium mindenkihez szól, és az adomány, illetőleg privilégium leglényegesebb részének kifejtése után közli a másodlagos megállapításokat. A levél meghatározott cím-

zetthez szól és üzenetet tartalmaz, az elbocsátó levél a kettő között van: lehet címzettje és az anyagi kötelezettségek alóli felmentés tényét részletezi. Leglényegesebb szövegkialakítási különbség a posttextusban van: az adománylevél és főleg a privilégium hitelesített, tartalmazhat átokformulát, és közli az oklevél keltezési adatait. A szóbeli üzenethez legközelebb a levél áll és az elbocsátó levél, az adománylevél és privilégium hitelessége megköveteli a hagyományos formulázást, s leginkább elszakad a szóbeli üzenettől. A határjárás ritka, inkább a horvát okleveleket jellemzi, mint külön oklevélfajta.

Az oklevelek szövegének megformálásában sok kombináció lehetséges, s érdemes lenne külön foglalkozni velük, de erre nincs módunk. Ehelyett szólunk az oklevél és a törvénykönyv kapcsolatáról, mert ez tovább vezet bennünket a szövegkomplexumok kérdéséhez. A törvénycikk maga sok hasonlóságot mutat a privilégiumok textusával: bizonyos alapmegállapítást tesz, és közli a járulékos megállapításokat, köztük elsősorban a cikk megsértéséért járó büntetést. A törvénycikkben fölösleges a pretextus és a posttextus, a törvénykönyv elején közös pretextus van, amely az egészre vonatkozik. Így a cikkek textusaiból egy textuskomplexum jön létre, amelyhez közös pretextus járul. Az oklevelek közül a különböző személyeknek, közösségeknek adott privilégiumok is bizonyos laza, logikai és tartalmi egységet alkotnak; akár a törvénynek, a privilégiumoknak is ellentmondásmentesnek kell lenniük. Különböző privilégiumokat különböző személyeknek lehet adni. A törvénykönyv rögzíti a kor jogrendszerét, a privilégiumok együttese tükrözi a kor gazdasági rendszerét, de nem teljesen és nem explicite. A már meglevő össze nem foglalt jogszokásokat előbb-utóbb rendszerezi egy törvénykönyv, míg a privilégiumokat nem foglalják össze ilyen formában. Formailag a privilégiumok ezért nem alkotnak egy textus-komplexumot, mint a törvénycikkek a törvénykönyvben, mindegyik önálló egész. További sajátos szövegkapcsolatot jelent ugyanazon privilégium megújítása: ugyanaz a textus ismétlődik meg, más és más pre- és posttextussal. Ugyanez áll természetesen az adománylevél felújítására is. A levelek, illetőleg a levélváltás viszont más jellegű komplexumot alkotnak, amely különbözik mind a törvénykönyvtől, mind a privilégiumok, adománylevelek megújításától. Ezek állnak legközelebb az emberi közlés természetes szóbeli formájához, s a párbeszéddel, pontosabban a tárgyalással mutatnak rokon vonásokat, de a partnerek egy-egy közlési aktusa külön szöveget alkot.

Érdekes lenne megvizsgálni a hivatalos írásbeliség és az irodalom szövegkomplexumainak kapcsolatát, s vele a szövegek történeti fejlődését. Az egyes elbeszélésekből az irodalomban kialakult az elbeszéléssorozat, majd a regény középkori formája, amelyet a főhős személye kapcsol össze, aki lehet kollektíva is. Ennek másik műfaji előzménye a krónika, amelyben egy város, nép történetét a krónikás örökíti meg. Tárgyát tekintve közel áll egymáshoz a krónika és a történeti személyek levélváltása, mivel az utóbbi igen gyakran konkrét eseményeket örökít meg. Itt még az a különbség sem kifejezetten releváns, hogy a krónika irodalmi műfaj, a levél pedig nem, hiszen van irodalmi érték nélküli krónika és irodalomba illő levélváltás. Felépítését tekintve viszont a krónika egy-egy feljegyzése éppen

úgy egy-egy textusa a textus-komplexumnak, ahogy a törvénycikk része a törvénykönyvnek.

A fejlődés nyilvánvalóan a rövid szövegektől a terjedelmesek felé vezet: a törvénykönyv egy-egy törvénye minimális teljes szöveg volt, a krónika egyes följegyzései is azok lehettek: tartalmazták a textuson kívül a pre- és posttextust is, ha erre szükség volt, de a szöveg-komplexumban ezek már fölöslegesek, csak az egyes textusok maradnak meg, a szöveg kötelező, minimális részei; és az egész szöveg-komplexum kap, illetőleg kaphat pre- és posttextust.

Az oklevelek elemzésében bennünket a szöveg-komplexumok csak annyiban érdekelnek, hogy felfedik a szöveg egyes részeinek szerepét, és azért, mert az oklevél korpuszban megvannak a szöveg-komplexum felé mutató tendenciák.

Az oklevél a következő főbb részekre oszlik: a pretextusban van a címzés és a bevezetés, a bevezetéshez kapcsolódik a textus. A posttextus megerősítő, átok- és hitelesítő formulákból áll és a keltezés zárja le. Az alábbiakban példákkal illusztráljuk a szöveg egyes részeit. A pretextus kezdetlegesebb változatában a küldő és a címzett inkorporálódik a közlés, adományozás kifejtésébe: *piše krlvšt mi da je vědomo vsakomu, dalo je krlvšt mi mlst' dubrov'čam' : da si prodaju vino bez' vode...* (1219—28 St 4) „írja felségem hadd legyen tudott mindenkinek, privilégiumot adott felségem a dubrovnikiaiknak: hadd adjunk el bort víz nélkül...", az egész pretextus egy szerves egészet alkot, egy tömb elejét, amely folytatódik a textusban. A tömb azonban elég laza, az összetett mondat és a valós mondattömb határán áll. A pretextus fejlődése során elválhat a küldő és címzett megnevezése a textust bevezető résztől: *Slavnomu i veľmožnomu gdnu vl'ku brankovikju i gšpgi marě i nich' sňovom' gr'guru gjurgju i lazaru i ostaloi nich' děci koja se prirode i obretu u gdna vl'ka od' vladuštago dubrov'čkago kneza i od vse opkine v' vsem' ljubimo pozdravljenije vaša ljubov' da uzna kako nam' prěda Šmil'...* (1396 St 145) „A híres és nagyhatalmú Vuk Brankovics Úrnak és Mária Asszonyságnak és fiaiknak Grugurnak, Gyurgynak és Lázárnak és többi gyermekeinek akik Vuk úrnak születnek és lesznek, az uralkodó dubrovniki hercegtől és az egész közösségtől mindenben kedves üdvözlet Kedvességed hadd tudja meg hogy nekünk átadta Smil...", a küldő és címzett egy terjedelemes üdvözlő részbe kerül, s elválik a textus bevezetésétől. A címzés ilyen kiemelése a levelekre jellemző. Mivel ezek lehetnek válaszok, tehát egy másik textussal kapcsolódnak össze, szerepelhet bennük az előzményre utalás, sőt ennek rövid tartalmi összefoglalása is, s azt követi a válasz, pl. az üdvözlés után: *pisanije tvoje ljubve primismo po vašem služe i što naam vaša ljubov' upisa i po njem poruči dobrě razuměsmo a što vaša ljubav' piše za radonju naš' počteni prijatelju to je vidomo v'semu světu a i tvojei ljubvě jer' je dubrovnik' slobodno město...* (1399 St 133) „Kedvességed írását szolgád közvetítésével megkaptuk és amit nekünk Kedvességed megírt és rajta keresztül megüzent jól megértettük de amit Kedvességed ír Radonjáról Tisztelt Barátunk az az egész világnak köztudott és Kedvességednek is hogy Dubrovnik szabad terület...", majd a megválaszolt levél főbb pontjaira történik utalás. Máskor megtalálható a megválaszolt levél lényegének ismertetése is (az

üdvözlés után): *po radoslavu županu primismo list vaše ljubve i razuměsmo i takogje go(v)ri nam na rěč' re(č)ni radoslav' i potom' primismo od vaše ljubve takovigje list' a jer' piše vaša ljubov' da vi zaimemo dukate vašoi ljubve na to odgova(r)mo...* (1399 St 128) „Radoszláv zsupántól megkaptuk Kedvességed levelét és megértettük ugyanígy mondta szó szerint a fent nevezett Radoszláv és azután Kedvességedtől hasonlatos levelet kaptunk és mivel azt írja Kedvességed hogy adjunk kölcsön Kedvességednek dukátokat erre azt válaszoljuk..."

A textus felépítése bonyolultabb, mint a pretextusé, mondatlánc alkotja, amelyből mondatblokkok emelkednek ki. A belső szervezettséget a mondanivaló adja, amelynek egy vagy néhány főbb pontja és több alpontja van, a fontosabb mondanivaló általában megelőzi a kevésbé lényegest. Az egyes pontok maguk szervezett egységek, de a többihez lazábban kapcsolódnak. Először bemutatjuk az egyik korai rövid oklevelet, amelyből az egész textus áttekinthető: (pretextus) *piše krlvšt mi da je vědomo vsakomu dalo je krlvšt mi mlst' dubrov'čam'* „írja felségem hadd legyen tudott mindenkinek privilégiumot adott felségem a dubrovnikiaiknak" (textus, főpont) *da si prodaju vino bez' vode i med' u ucěn' u br'skově u tr'gu krlvšt* „hadd adjanak el bort víz nélkül és mézet a megállapított áron Brszkovban felségem piacán" (alpont) *ako se kto naide prodav' vino s vodom' i med' prěz' ucěn' da mu se vse uzme što ima* „ha találtatik valaki aki vizes bort adott el vagy mézet a megállapított áron felül attól minden vétessék el amije van" (kapcsolatos alpont) *a za ine tr'žnike da ne ima pečali krlvšt mi* „a többi kereskedőt ne érje felségem büntetése" (posttesxtus-féle) *da im' se (se) ne pomete doku stoje u pravdě kralvštu mi.* „ne háborgassa őket senki míg felségem előtt igazságban állnak" (1291—28 St 4). A textus főpontja szoros láncon át kapcsolódik a bevezetéshez, az alpont egy összetett mondat, amelyhez a kapcsolatos alpont mellékmondatként járul. A megerősítő posttextus alanya anaforikus névmás, amely az egész textusra vonatkozik. Ilyen a privilégiumok tipikus felépítése, s jól látható benne a szöveg három részének és a textusnak a szervezettsége. A szöveg egyes részeiben a mondatkapcsolódás bizonyos mértékig megszabja a szórendet is.

Hosszabb oklevelekben több lényeges pont van, amelyet külön bevezető rész emel ki: *I ošte se obětuje gdn' kral Stefan...* (1387 St 86) „És még ígéri Sztefán király úr", amely az 1387. évi oklevélben többször ismétlődik. Az érdekes itt a szórendet illetően az, hogy a textus ilyen pontjai szintén igével kezdődnek, mint maga az egész szöveg (pl. fenti példában). A pontok kialakítása történhet természetesen más igével vagy külön ige nélkül: *I ošte š nimi sikozi ut'kmi cršvmi... i potvr'di im' cršvmi zakone i povele...* (1357 St 95) „És még így egyezett meg velük felségem...és megerősítette felségem a törvényeket és okleveleket", de ugyanaz a szórend jellemző a külön pontot kezdő mondatra.

A posttextus áll a textust megerősítő formulából: *tazi-m' vsa potvr'žduje cršvmi simzi zapisanijem' crša mi* (1362 St 100) „mindezeket nekik felségem megerősíti felségem ezen írásával", *a kraljev'stvo mi da sijega nikoliže ne potvori* (1378 St 81) „felségem ezt soha meg ne szegje", *a sizi mir' i sizi obet' da sě nikakorě nikim're delom' i nikim're kon'cem' da sě ne reši ni da sě pod'perě ně pače bude tver'd' u veki* (1240 St 8) „ez a béke és

egyezség sehogy semmi dologgal semmi módon ne bomoljék föl hanem megerősíttessék és örökre szilárd legyen", amely visszautal a textusra anaforikus névmással vagy névmásos főnévvel *(mir, obět)*. Az ilyen anafora azonban nem alkot igazi tömböt, mert az egész textusra vonatkozik. Hasonlóan viszonyul az előzményhez az átokformula: *kto li dr'zne i potvori sije slo(v) i obeštanije naše u koje se smo obeštali i zapisali takovi da prime na se i na svoju dšu one kletvi koje smo oboi my izrekli prěd' stym' jevglijem'* (1378 St 81) „ha valaki oly elvetemült és megszegi ezen szavainkat és írásunkat amelyre ígéretet tettünk és (amelyet) leírtunk az olyan hadd vegye magára és lelkére azokat az átkokat amelyeket mi mindketten kimondtunk a szent evangélium előtt", és a hitelesítési formula: *ja dragaš' kosačik' bich' semuzi pisanju milostnik'* (1374 St 108) „én Dragas Koszacsics voltam ennek az írásnak hites tanúja". Az oklevél keltező formulája az egész szövegre vonatkozik: *stvori se sija milost' miseca ijunja .īī. dñ' na dobrušti poveljenijem' velikago g(d)na gjurgja* (1374 St 108) „megadatott ez a privilégium június hónap 18 napján Dobrustában Gyurgy nagy úr parancsára"; *I sije zapisasmo niže širokoga broda u lesu k'di se diže sracimir i gjurg' i pade na mati k'di iděchu na krala mšca gjenara .žī. dñ' i toi da je věrovano postavismo našu pečat'* (1368 St 105) „És ezt leírtuk Siroki Brod alatt az erdőben amikor fölkelt Szracimir és Gyurgy és az anyjukra támadt és amikor a király ellen vonultak január 17 napján s hogy ez hiteles legyen pecsétünket tettük rá", az esetek jelentős részében passzív igével nyit a formula; ha az ige cselekvő, az anaforikus tárgy az első helyre került. Az igével kezdő mondat azt is jelzi, hogy ez a formula nagyobb önállóságot élvezett a szövegben.

A posttextus tehát nagyjából azonos jellegű anaforikus formulákból állt, amelyek a textusra, illetőleg az egész szövegre utaltak vissza. Az ilyen bonyolult posttextus az oklevelekben volt használatos, a leveleket lezárhatta egyszerű üdvözlés, amelyet azonban gyakran megelőzött egy hitelesítő formula, amely az üzenet közvetítőjére vonatkozott: *i što vi govorě moi kalugjer' nikola virujte ga moje su riči i dai bi (sic!) bg̃ zdravje* (1353 St 70) „és amit nektek mond az én szerzetesem Nikola higyjetek neki az én szavaim és adjon nektek az Isten egészséget".

2. Valós mondattömbök a szövegben

Valós mondattömbnek nevezzük azokat, amelyek a felszíni szerkezetben nem összetett mondatban, hanem önálló mondatokban realizálódnak. Minden tömb legalább két mondatból áll, s az egyik jelölt: anaforikus névmás, kérdő névmás vagy partikula, felszólító módú, illetőleg partikulás ige van benne. Ez egyszersmind a kötelező része a tömbnek, nem állhat zérófokon, magyarán nem hiányozhat. Az anaforikus mondat előzménye lehet egy egész szövegrész (mint fentebb láttuk). A kérdő és felszólító tömb kérdést, illetőleg felszólítást kifejező része, amely tartalmazza a közlőt és a címzettet is, hiányozhat, ha szituációból ismert. Emlékeinket az anaforikus tömbök jellemzik, de előfordulnak felszólító jellegűek is.

A valós anaforikus tömböt illusztráló adatainkat aszerint csoportosítjuk, hogy az anaforikus elem (1) főnévre, (2) mondatra, illetőleg mondattömbre; (3) szövegrészre vagy szövegre vonatkozik-e, tehát a szövegegységekből indulunk ki. A szórendet ezen belül vesszük csak figyelembe.

A főnévre vonatkozó anaforikus mondatokban, amelyek a tömb másik mondatát alkotják, az anaforikus elem általában a tárgy, ritkábban az alany. Az anaforikus alany a mondatélen áll, s a szórend SVO: *(bez' prav'de nikto da im' ništa ne ispakosti) u kojei li se župě što ispakosti t a z i ž u p a volja da da kriv'ce volja da plati* (ante 1321 St 40) „(jog nélkül senki nekik semmit se ártson), (ha) valamely zsupánban valami ártalom esik *az a zsupa* vagy adja ki a bűnöst vagy fizessen". A következő példában előfordul anaforikus alany, majd a rá visszautaló tárgy: *ašte piše knigu carstvo mi ili po sr'čbě, ili po ljubvi, ili po milosti za někoga, a ona-zi kniga razara zakonik', ne po pravdě i po zakonu, kako piše zakonik', sudije t u-z i k n i g u da ne věruju* (Zak Duš 134) „ha felségem valaki iránti haragból szeretetből vagy kegyből írást ad és az az írás megszegi a törvénykönyvet és nem az igazság és a törvény szerint van, ahogy a törvénykönyv írja, a bírák a z t a z í r á s t hitelesnek ne fogadják el". Az anaforikus tárgy itt SOV szórendű mondatban állt, de a tipikus az az anaforikus névmás mondatéli helyzete, a szórend zömmel OVS: *a o n u z i vi z e m l j u dava cršvmi da jest' vaša i kada budete u cřstva mi da vi cršvmi zapiše o n u z i z e m l j u* (1362 St 102) „*azt földet* pedig nektek adja felségem legyen a tiétek és amikor országomban lesztek írja felségem rátok a z t a f ö l d e t", itt az első *onuzi (vi) zemlju* előzménye másik oklevélben szerepel, a második *onuzi zemlju* a mondat végén áll, mert csak már az előző anaforikus főnévi csoportra utal. Előfordul az OSV szórend is: *dřevo tere im' se razbije na mori pri zemli kralvšmi de se z a o n o z i d ř e v o nik'to ne zadegje od' vlastel' kralvmi* (1326 St 41) „(ha) valamely a hajójuk a tengeren országomnál hajótörést szenved a h h o z a h a j ó h o z felségem főurai közül senki se nyúljon".

A felsorolt példákból látható, hogy az anaforikus tömbök szerkezete nem egyszerű; ha az lenne, s két egyszerű mondat követné egymást, akkor összetett jelzői mondat jönne létre a felszíni szerkezetben. A jelzői összetett mondat keletkezését meggátolja az a tény, hogy a két mondat fő kapcsolata nem jelzői, hanem más, például feltételes, bár ez nem explicit: *u kojej li se župě što ispakosti t a z i ž u p a volja da da kriv'ce volja da plati* (ante 1321 St 40) „(ha) valamely zsupában valami ártalom esik a z a z s u p a vagy adja ki a bűnöst vagy fizessen" és *dřevo tere im' se razbije... da z a o n o z i d ř e v o nik'to ne zadegje od' vlastel' kralvmi* (1326 St 41) „(ha) a hajójuk a tengeren ... hajótörést szenved a h h o z a h a j ó h o z főúrai közül senki se nyúljon". Ha a feltétel explicit, és az anaforikus kapcsolat másodlagos: *ako li se obrěte kto uz'm' posilijem što ljubo t o g a z i k r i v c a da ište crš mi* (1357 St 94) „ha pedig találtatik valaki aki bármit erővel elvett a z t a b ű n ö s t felségem kerestesse meg", *ako li koja sva(d) bude... z a t u z i s v a d u da ne ratuju* (1362 St 100) „ha valamely vita lesz... e z e n v i t a m i a t t ne háborúskodjanak," már összetett mondattal állunk szemben. A fő kapcsolat lehet kapcsolatos részletező is: *ašte piše knigu carstvo mi ili po sr'čbe, ili po ljubvi, ili po milosti za někoga,*

a o n a - z i k n i g a razara zakonik' (Zak Duš 134) „ha felségem valaki iránti haragból szeretetből vagy kegyből írást ad és a z a z í r á s megszegi a törvénykönyvet". Az anaforikus mondatok szorosabb mondatba kapcsolódását gátolhatja az is, hogy maguk bonyolultabb egységek tagjai, ilyen a következő példa: *što se obrětaju ljudije crśvmi koi budu prěšli u ston' potoli k'di ga ješ dal dubrovčanom gšn' cř' stopočiviši roditel' crvšmi t e z i l j u d i crśvmi dubrovčane da odženut'* (1357 St 95) „(ha) felségem valami emberei találtatnak akik átmentek Sztonba azután amikor azt a dubrovnikiaiaknak adta a megboldogult király úr felségem apja felségemnek a z o n e m b e r e i t a dubrovnikiaik hadd űzzék el". A fenti (1326 St 41) példában emellett kapcsolatos mellérendelés is van. Végül nem jöhet létre összetett mondat, ha az előzmény más szövegben van, pl. föntebb (1362 St 102).

Összegezésül megállapítható, hogy az anaforikus mély szerkezeti tömb elsődlegesen összetett mondatban realizálódik; másodlagosan, valós tömbként csak akkor jelenik meg a felszínen, ha valamely tényező nem teszi lehetővé az összetett mondat keletkezését. Az anaforikus kapcsolat kísérhet más kapcsolatot (feltételes, ellentétes), de lehet, hogy az előbbi révén jön létre szorosabb egység, összetett mondat. Az anaforikus kapcsolat azért lényegesebb a formailag nem kifejezett (pl. feltételes) kapcsolatnál, mert explicit; sőt a mellérendelő explicit kapcsolattal szembesítve is előnyének tudható be alárendelő jellege, amely a kapcsolat szorosabb fajtáját jelenti.

A mondatra, illetőleg mondattömbre utaló anaforikus mondatok zöme, akár a főnévre utalók, a textusban helyezkedik el és a textusra is utal vissza. Az anaforikus névmás zömmel a mondat élén áll, de ez nem kötelező: *i ovud'je mimo dubrovnik' mimovede ich' vsaki dñ' i našěmi očima t o z i vidimo* (1397 St 184) „és erre Dubrovnik mellett vezetik őket minden nap és saját szemeinkkel e z t látjuk"; ebben a példában egyszerű, a következőben összetett mondatra utal az anaforikus névmás, s az ilyen fordulat gyakori felmentő oklevelekben: *(da znate) jere dr'žal' tr'ge crśvmi marko vasiljevik' i brat' mu mate i stepe žurgovik' tr'g' novobrdski i tr'g' prězrěnski da crśvmi ich' razloži i nagje ich' pravěch' i ne ostaše ni u čim' krěvi crśvmi da o v s e m' ich' osvobodi crśvmi (i učinich' mlšt' i povelju po zakonu po vašemu)* (1348 St 38) „(hadd tudjátok) hogy felségem piacait tartotta Marko Vasziljevics és testvére Mate és Stepe Zsurgovics a novobrdi piacot és a prizrini piacot hogy felségem elszámoltatta őket és igaznak találta őket és semmiben sem maradtak adósak felségemnek hogy m i n d e n b e n felmentettette őket felségem (és kegyet gyakoroltam és oklevelet írattam törvényünk szerint)", ahol az *ovsem* 'mindenben' a textus egész előző részére vonatkozik, bár a textus igen rövid. Az így összekapcsolódó mondatok között az utóbbi példában némi okozati kapcsolat van, amely nem explicit, de nem is tisztán okozati, mivel következményes árnyalata is van. Egy másik felmentő oklevélben jól megfigyelhető az anafora tartalmának növekedése, amely végül az egész textust felöleli, akár az előző példában: *(da znate) razložiše nikola lukarěvik' marin' držik' i dumoně golěbik' od trga vavlon'skoga što mi držaše za .v. godište i v s e mi isplatiše i ne ostaše mi ništa dlžni crśtmi i z a t o im' crśtmi zapisa povelju kako je po zakonu*

s vami (1347 St 57) „(hadd tudjátok) felmentést kapott Nikola Lukarevics, Marin Drzsics és Dumone Golebics a vavloni piactól amit nekünk 3 évig tartottak és m i n d e n t kifizettek nekem és nem maradtak adósak semmiben felségemnek és e r r ő l felségem oklevelet íratott ahogy kell a veletek való törvény szerint", a *vse* az előző mondatra vonatkozik, a *za to* pedig, amely értelmezhető mind okhatározóként, mind másodlagos tárgyként, az egész előzményre vonatkozik.

Így eljutottunk az olyan anaforikus kapcsolatokig, amelyek már nemcsak mondatra, tömbre, hanem az egész textusra vonatkoznak, bár a textus igen rövid, csak néhány mondat volt. A posttextus megerősítő, átok és hitelesítő formulái az egész, gyakran igen hosszú textusra vonatkoznak, példákat már láttunk az előző alpontban a szövegrészek elemzésében, most elég némi kiegészítés: *o v s e m' o t o m' da vi cršvmi utvr'di i zapiše kako da bude tvr'do do věki i o v a z i vsa da vi cršvmi ispl'ni i s'vr'ši na bzě i na věrě cršvmi* (1362 St 102) „m i n d e t e z t hadd erősítse meg felségem és írassa le, hogy örökre szilárd legyen és e z t m i n d e t hadd teljesítse és tegye felségem istenre és felségem hitére", a példában kétszeres visszautalás van a posttextusban.

A textusra azonban nemcsak a posttextusból lehet visszautalni, hanem a pretextusból is előre: *s i k o v u m l s̃ t stvori kralev'stvo mi vlasteličikem dubrov'č'kim' da gredu s' tr'gom' u zemlu kralev'stva mi i . . .* (1219—28 St 3) „i l y e n k i v á l t s á g o t adott felségem a dubrovniki uraknak hadd járják árujukkal királyságom", de ilyenkor a textust általában főnév nevezi meg. Hosszabb textus esetén, külön pontok alakulnak ki a textusban, és ezekre is történhet előre utalás: *I s i j e z i s e o b e š t a n i j e obešta se kraljev'stvo mi vlastelem' da ima choditi dubrov'č'ki tr'g' i tr'ž'ci svobodno . . .* (1378 St 79) „És e z t a z í g é r e t e t ígérte meg felségem az uraknak hadd járjon a dubrovniki áru és a kereskedők szabadon", s ennek is lehet külön megnevezése *(obeštanije)*, bár nem kötelező.

A mély szerkezetben szereplő f e l s z ó l í t ó t ö m b ö k szokásos realizálódása is összetett mondatban történik, amelynek második része felszólító jellegű: *vaša mls̃t naručila na pro(t)vistijara i na tripka da mu plate* (1399 St 476) „Kegyelmességed rábízta a protovisztijárra és Tripákra, hogy fizessenek neki". A felszólító tömb és a mondat között áll a nem teljesen megformált összetett mondat: *dalo je krl̃vst mi mls̃t dubrov'čam' da si prodaju vino bez' vode i med' u ucěn' u br'skově u tr'gu krl̃všt mi* (1219—28 St 4) „privilégiumot adott felségem a dubrovnikiaiknak hadd adjanak el bort víz nélkül és mézet a megállapított áron Brszkovban felségem piacán", amely az adott esetben az oklevél pretextusának és textusának határán áll, s második része a kiváltságot tartalmazza. Az összetett mondat létrejöttét megakadályozhatják bizonyos tényezők, akár föntebb a vonatkozó mondatét, ilyen a mellérendelő kapcsolat előtérbe kerülése: *ako se kto naide prodav' vino s vodom' i med' prěz' ucěn' da mu se vse uzme što ima a za ine tr'žnike da ne ima pečali krl̃všt mi da im' se (se) ne pomete doku stoje u pravdě kral̃vštu mi* (1219—28 St 4) „ha találtatik valaki aki vizes bort adott el vagy mézet a megállapított áron felül attól minden vétessék el amije van a többi kereskedőt ne érje felségem büntetése ne háborgassa őket senki míg felségem előtt igazságban állnak", az iménti oklevél textusának zömét

kitevő idézet első részét egy *ako* kötőszavas feltételes mondatot tartalmazó összetett mondat alkotja, amelyhez mint előzményhez kapcsolódik az *a* kötőszóval bevezetett két utolsó mondat.

Az oklevelek textusára igen jellemzők a felszólító mondatok; ez érthető, hiszen kiváltságokat, rendelkezéseket tartalmaznak. A rendelkezések általában feltételhez kötöttek, s megformálásuk főleg feltételes mellékmondatot tartalmazó összetett mondatban történik, de ezek elég gyakran nem tökéletesen megformáltak, s feltételes kötőszó híján csak *da* partikula köti a mondatokat; nézzünk egy jellemző szövegrészletet: *i koi tr'gov'c' kupi konja na tr'gu i plati za n'cřinu da reč(e) cřinik dušom jere ješ togazi konja kupil' i za nega platil' cřinu a tati ne zna da mu za tozi svoda nĕst'* „és (ha) valamely kereskedő lovat vett a vásáron és fizetett érte illetéket (akkor) mondja a vámos lelkére (esküdve), hogy (kereskedő) azt a lovat vette és érte illetéket fizetett a tolvajt pedig nem ismeri ezért (további) igazolás erre vonatkozóan ne legyen", itt az első feltételes mondat megformálatlan, a potenciális főmondatot *da* ('hadd') vezeti be, utána jön egy valódi tárgyas mondat és egy potenciális következményes mondat *da* partikulával; ezután szabályos feltételes mondat következik: *ako li ga takozi ne opravi cřinik' da da svod' u koga ješ kupil'* (1357 St 94—5) „ha viszont (a kereskedőt) így nem igazolja a vámos igazolja kinél vette".

Az eddigiekben a szöveget elemezve, megvizsgáltuk a mondattömböket, mint a szöveg szervezett részeit. A valós mondattömbök akkor alakulnak ki, ha az egymáshoz kapcsolódó mondatok nem szerveződtek, illetőleg nem szerveződhettek összetett mondattá, bár ehhez rendelkezésre álltak bizonyos anaforikus vagy egyéb kapcsoló elemek. Az ilyen egységeket neveztük mi valós tömböknek. Ezek sajátos változatát alkotják az olyan anaforikus alakulatok, amelyekben az előzmény egész szövegrész, s így igazi valós tömb nem is jöhet létre. A szövegben, elsősorban a textusban tehát kiválaszthatók az összetett mondatok és a valós tömbök, mint a mély szerkezetében összefüggő tömb két változata. Az összetett mondat azonban maga része lehet egy őt felölelő tömbnek, mint ahogy beilleszkedhez egy őt is befogadó összetett mondatba is, s a tömb maga része lehet egy nálánál nagyobb tömbnek, pl. a már idézett: *i koi tr'gov'c' kupi konja na tr'gu i plati za n' cřinu* „és (ha) valamely kereskedő lovat vett a vásáron és fizetett érte illetéket" mondat előzménye egy felszólító tömbnek, amelynek második része még három mellékmondatot is tartalmaz: *da reč(e) cřinik dušom jere ješ togazi konja kupil' i za nega platil' cřinu a tati ne zna* „mondja a vámos lelkére (esküdve) hogy azt a lovat (a kereskedő) vette és érte illetéket fizetett a tolvajt pedig nem ismeri" s mindez előzménye egy újabb tömbnek, amely így zárul: *da mu za tozi svoda nĕst'* (1357 St 94—5) „ezért (további) igazolás erre vonatkozóan ne legyen". Az oklevél szövege azonban nem a tömbök hierarchiája, amelyben a textus úgy jön létre, hogy egyre nagyobb tömböt kapunk, amely végül a textussal lesz egyenlő. A pretextus és posttextus lehet egy tömb, a textus csak igen rövid oklevél esetén lehetne egy tömbbel egyenlő, de még az olyan rövid oklevél, mint a már idézett (1219—28 St 4) is néhány összekapcsolt tömbből áll.

3. A textust alkotó mondatláncról

A textus, mint mondtuk az imént, nem szupertömb, hanem a tömbök és a mondatok lánca. Míg a tömbre az alárendelő kapcsolat jellemző, a láncra a mellérendelés, ennek a szónak abban az értelmezésében, amelyben a középkori oklevelekre alkalmazható. A középkori szláv, de nemcsak szláv szöveg, főleg a textus, általában viszonylag rövid, s így formálisan nem tagozódik paragrafusokra, bekezdésekre. Hiányzik tehát egy közbülső egység a tömb és a textus között, s ott is lánc képződik, ahol pedig mi megszakítanánk.

Az eddigiekben a tömbösülés ábrázolása sem volt könnyű, holott alakilag is jobban megfogható, bár eléggé szétágazó, szétfolyó szerkezetekkel volt dolgunk. A textus egészének szerkezetét, bevalljuk, nem tudjuk kellő részletességgel ábrázolni, mindössze néhány illusztrációra szorítkozunk.

Mint fentebb is tettük, válasszunk ki egy rövidebb oklevelet, amelyben jobban követhető a textus szerkesztési módja; az eredetiben nagybetű emeli ki az új pontokat, amelyek külön paragrafusok is lehetnének, bár az ilyen bekezdés igen rövid lenne. (Ahol nagybetűvel kezd a szöveg, mi külön bekezdést indítunk el.)

. . . kl'nu vi se bez' vsakoga propad'stva jěkore da vi sm' prijatel' i moje dět' doku ste pravi.

I ako kto vaš' vrag priběgne u moju zemlu da vi ga dam' ako vi ime što pakostiti iz moje zemle:

I da gredu vaši ludije po mojei zemli s' tr'gom' bez' v'sake boježni

I da im' ně nikere sile n' da si prodaju i kupuju svobod'no a što je zakon' tr'žnikom' u mojei zemli da mi daju:

I da ne jemle sr'bin' vlacha bez' suda n' ako se se učni krivina megju gradom' i moov' zemlov' da se staju sudije gde je zakon i da ispravlaju a da ne izma (circ 1215 St 3).

„. . . esküszöm nektek minden hamisság nélkül, hogy barátotok vagyok és gyermekeim (is) azok amíg igazak vagytok.

És ha valaki ellenségetek az én országomba menekül kiadom nektek ha valami kárt okoz nektek országomból:

És hadd járjanak embereitek áruval országomban minden félelem nélkül

És ne tegyenek velük erőszakot hanem adjanak és vegyenek szabadon de ami a kereskedőkre törvény országomban adják meg nekem:

És ne fogjon el szerb olaszt bíróság nélkül hanem ha a város az én országom között vita támad állíttassanak bírók ahol törvény (szerint kell) és ne legyen kivétel".

Az egyes pontokat az *i* kötőszó vezeti be, problematikus csak a 3. *i*-vel kezdődő pont értelmi megindokoltsága, de az *i*-re szükség van. Az egyes pontokat egy-egy „összetett mondat" alkotja, amelyben az alárendelésen kívül ellentétes mellérendelés is lehetséges. Helyesebb az ilyen egységeket szoros láncnak tekinteni, szemben a bekezdések laza láncolatával. Ennek a rövid oklevélnek a szerkezete rendkívül világos és áttekinthető. Tipikus a mondanivalója, s szerkezetileg a nála terjedelmesebb s szövevényesebb oklevelek olyan mintájának fogadható el, amelyben a többiek szerkezete letisztult formában található meg. (Megint más azonban az elbocsátó levelek és levelek szerkezete.) Jellemző az is, hogy az új pont igével, határozott jegyű személyes névmási tárggyal vagy határozatlan, illetőleg általánosító névmással kezdődik.

A textus elemzésében láttuk, hogy hosszabb oklevelekben is kiemelkednek a textus bizonyos pontjai, amelyek az alább idézett 1387. évi oklevélben (1387 St 86) rendszeresen követik egymást, bár a grafikai megvalósítás, a nagybetű használata nem következetes. Az imént már bemutatott igével kezdődő szórend mellett előfordul a hely- és időhatározóval indító pont is: *A s'da u ovoi vrěme bg̃' svoiom mlštiju umnoži gospodstvo njegovo* . . . (1387 St 86) „Most pedig ebben az időben isten kegyelmével megnövelte (a király) hatalmát", amelyet itt indokol az előzmény, amelyben ez áll: *Jere od' staréch' vrěmen' . . . v'zda běla jest' sr'čana ljubv' . . . Megju . . . gd̃na Stefana tvr't'ka . . . I megju općinu . . . gra(d) dubrovněka.* „Mivel a régi időktől . . . mindig szívbéli szeretet volt . . . Sztefán Tvrtko úr és Dubrovnik város . . . közössége között", és ezt követi az előző idézet. A következő pont határozói indítású, anaforikus névmással kezdődik (már föntebb idéztük): *Toga radi . . . gd̃n' Stefan kral i općina . . . žl'deće pokrěpiti . . . staru ljubv' . . . ovoi što je niže pisano jedno sr'dce obětovaše* „Ezért . . . Sztefán király úr és a közösség . . . megerősíteni kívánva . . . a régi szeretetet . . . azt ami alább írva vagyon egy szívvel megígérte". Ezután következnek a további pontok, amelyek a textust tagolják, bennük az ígéret-formula is ismétlődik: *I ošte se obětuje gd̃n' kral' Stefan s pravěm' sr'dcem' ljubiti obarovati . . . grad,* „És még ígéri Sztefán király úr igaz szívvel szeretni és védeni . . . a várost", majd alább, újabb pont kezdetén: *I ošte obětujet' se gd̃n' kral' da on' . . . choće na toi prěseći i potvr'děti* „És még ígéri a király úr hogy ő . . . arra esküszik és megerősíti . . .", s a király ígérete után következnek a dubrovnikiak kötelezettségei: *I ošte se obětujet' se općina gra(d) dubrovněka gd̃nu Stefanu kralu ako se sluči vrěme da bi on'* . . . „És még ígéri Dubrovnik város közössége Sztefán király úrnak ha (olyan) idő következne, hogy ő . . ." A hosszú oklevelek pontjaiban tehát megismétlődhet a bevezető ige, hogy világosabbá tegye a tagolást.

Az eddigiekben bemutattuk a textus alaptagolását, értelem szerinti pontokra való osztását. Az első rövid oklevélben az egyes pontok igen rövidek voltak, egy-egy összetett mondat felelt meg nekik; a hosszabb oklevél pontjai terjedelmesebbek is lehetnek nemcsak a mondatok hosszát, hanem számát és összetételét illetően is, bár legtöbbje a fent bemutatott rövid oklevél pontjainak felépítését követi: összetett mondatok, blokkok összefüggő mellérendelt láncát találjuk, ha a pont vázát keressük. Íme az a pont, amely az említett oklevélben a fönt idézett után következik, összes, bár rövidített mondatával: *I ošte obětujet' se općina . . . ako se sluči vrěme da bi on' gd̃n' kral' . . . chotěl' doći u grad' . . . da . . . kral' . . . da je voln' i da može doći . . . a iz' gra(d) . . . . poći . . .* „És még ígéri Dubrovnik város közössége, . . . ha (olyan) idő következne hogy a király úr . . . a városba akar jönni . . . hogy . . . a király . . . ha akarja hadd jöhessen a városba . . . és a városból . . . elmehessen . . .", amely egy többszörösen összetett mondat; majd a leghosszabb, jó féloldalas pont mondatvázlata: *i ošte se obětuje grad' . . da gd̃na kra(l) . . . u gradu . . . dr'žati . . . Ostavivše . . . věru . . . kralice maréje ugr'ske ako bě se vrěme slučilo . . . kralica ugr'ska běla u svoju oblast' . . . bi . . . iskala gd̃na kra(l) Stefana . . . a u onoi vrěme . . . kral Stefan' . . . běl' u dubrovněku t'da se obětuje općina . . . da mu da rok' prav' i podobn' kako do roka može . . . kral Stefan' poći . . . gdě ljubo njemu godě bude . . . Ako li*

bě naša gopja maréja . . . kako je re(č)no iskala . . . kralja Stefana . . . prěge nego li bě on' ulězl' u dubrovnik' . . . tadai općina . . . da ne dr'žan prijati u gradu . . . kralja Stefana . . . (1387 St 87—88), „és még ígéri a város . . . hogy a király urat . . . a városban . . . tartja . . . Megőrizvén . . . hűségét . . . Mária magyar királynőnek ha (olyan) idő következne . . . a magyar királynőnek hatalmában lenne . . . hogy keresse Sztefán király urat . . . és abban az időben . . . Sztefán király . . . Dubrovnikban volna akkor ígéri a közösség . . . ad neki kellő és elég időt hogy idejében . . . Sztefán király elmehessen . . . ahova neki kedve tartja . . . Ha pedig úrnőnk Mária . . . ahogy mondva volt keresné . . . Sztefán királyt . . . mielőtt bement Dubrovnikba . . akkor a közösség . . . ne legyen köteles befogadni a városba . . . Sztefán királyt . . .", ahol a bevezető mondat után két bonyolult összetett mondat következik, amelyekre a feltételes mellékmondatok jellemzők.

A fenti két példa nem szemlélteti az oklevél-textus megformálásának minden lehetőségét, de ez nem is lehet célunk. A következő példánk inkább az előző 1215. év körüli oklevélre emlékeztet, s nem szerződéses, hanem a nemzetközi, a két ország közti szokásjogot rögzíti, s azért jól illusztrálja az ilyen oklevél és a törvényszöveg közti hasonlóságot. Mi az értelmi egységeket, a pontokat paragrafusokba és pontokba szedtük az oklevél-textusban, s így közöljük. A mondatokat helyenként lerövidítettük (1387 St 120—2):

§ 1.1. *I ako se čui(n) koja prja megu dubrovčani I sr'bli da se postavi po(l)vina sudi dubrovačkich' a Polovina sr'bl' da se pred nimi pre i da je porota dubrovčaninu negova družina dubrovčane koi su ondezi Ili koi se naigu dubrovčane u naibližnem mestu*
§ 1.2. *ako li uz'chotě oboii svedočbu koi se pre da postave po(l)vinu dubrovčan' a po(l)vinu sr'bl' a od onechzi svedok da nje voln' pobeki nijedn'*
§ 1.3. *aki li uzimaju pru sasi zdubrovčani takoge pre da se bude kako i sr'ble po(l)vina sas' sudii a po(l)vina dubrovčan'*
§ 1.4. *I da ne poziva sr'bin' dubrovčanina na sud' nikamo t'kmo pred onezi sudije takoger i sasin' da se pre pred onemizi sudijami i da se muči pred gšptvmi mi pred kefaliju*
§ 2.1. *Ako li koi dubrovčanin' kupi konja I onogazi konja (ako) uchvati sr'bin' ili sasin i r(č)e ukraden mi je I gušen da se odkl'ne dubrovčanin' kako nje svet'ca onomuzi konju ni guse ni tatbe nu ga je kupil*
§ 2.2. *ako bude drago sr'binu uzeti svoga konja Ili sasinu što bude dal' dubrovčanin' za onogazi konja tozi da mu vratě a konja ličnega da nje vol(n)' udr'žati*
§ 3. *I gde stane dubrovčanin' na stanu ako bude on' prěge stal na onomzi stanu da nje vol(n)' sr'bin' stati ondezi bez' negova chtěnija*
§ 4. *I koi gode dubrovčanin' ide . . . po tr'govech' . . . kako im' je bil' zakon' prěge . . . takozi i . . . da im' je zakon' i što da dubrovčanin' . . . svoje imanije u věru ako mu . . . (sr)bin' i re(č) nesi mi dal' da re(č) dubrovčanin' svoom' věrom' I da . . . štomu je dal dobitak da mu plakja*

„§ 1.1. És ha per támad a dubrovnikiak és a szerbek között a bírók fele a dubrovnikiak (másik) fele a szerbek közül állíttassék és előttük pereskedjenek és a dubrovnikinak esküdtjei azok a dubrovniki társai legyenek akik ott vannak vagy akik a legközelebbi helységben találtatnak
§ 1.2. ha mindkettő aki pereskedik tanúkat akar (állítani) fele a dubrovnikiak közül fele a szerbek közül állíttassék és azok közül a tanúk közül nem szökhet meg egy sem
§ 1.3. ha a szászok támasztanak pert a dubrovnikiakkal ugyanúgy történjék a per mint a szerbek esetén a bírók fele szász fele dubrovniki legyen
§ 1.4. És ne hívja szerb a dubrovnikit bíróság elé sehová csak ezen bírák elé ugyanígy a szászt is ilyen bírák előtt fogják perbe és ne hurcoltassék felségem vagy a várnagy elé

§ 2.1. Ha valamely dubrovniki lovat vesz és (ha) azt a lovat elveszi egy szerb vagy szász és (azt) mondja ellopták tőlem és elkötötték a dubrovniki esküdjön meg hogy nincs tudomása a ló elkötéséről vagy ellopásáról hanem vette
§ 2.2. ha inkább azt akarja a szerb vagy a szász hogy visszavegye a lovát azt amit a dubrovniki adott a lóért neki visszatéríttessék a lopott lovat nincs jogában megtartani
§ 3. És ha valahol megszáll a dubrovniki (és) ha már előbb megszállt abban a házban, a szerbnek nincs joga ott megszállni az előbbi hozzájárulása nélkül
§ 4. És ha valamely dubrovniki jár . . . a vásárokra . . . mint régen . . . ugyanúgy most is az a törvény vonatkozzék rá és ha egy dubrovniki . . . áruját bizományba adta (és) ha . . . a szerb neki azt is mondja nem adtad állítsa ezt a dubrovniki hitére és . . . ami árut neki a szerbnek adott (az) fizesse meg"

(Ez a „paragrafus" esetleg két részre bontható; az új *i što*-val kezdődne.)

Az 5. § hosszabb, ezért mellőzzük, idézünk még 3 rövidebbet:

§ 6. *I da nje nameta dubrovčanom' u tr'govech' gšptvami*
§ 7. *I koi se je dubrovčanin' zabaštinil' u novom br' . . . t'zi da zige grad' i čuva ktoli ugosti i nesu se zabašti(n)li da im je na voli što im' gode*
§ 8. *I ako se razbije drěvo dubrovčko u primoriju . . . koi je zakon' bil' za tozi u pr've gpde . . . t'zi zakon' da jest' i s'di*
„§ 6. És ne legyen vám a dubrovnikiaknak felségem vásárain
§ 7. És ha valamely dubrovniki letelepedett Novi Brdban az építse és őrizze a várost (ha)valaki vendégként van (ott) és nem telepedett meg akarata szerint legyen
§ 8. Ha egy dubrovniki hajó a partvidéken hajótörést szenved ami törvény vonatkozott rá az első uralkodóknál az legyen most is"

A továbbiakban még négy „cikkelyt" tartalmaz az oklevél. Úgy gondoljuk a példából látható mind az oklevél-textus szerkezete, mind a törvénygyűjteménnyel való egyezése; a különbség inkább tartalmi: büntető szankciók itt nem szerepelnek, bár ez a törvénycikkeknél sem kötelező. Az egyes „cikkelyek" és pontok mondatainak kapcsolata azonos a fenti oklevélével: összetett mondat több alá- és mellérendelt tagmondattal.

A textusok szerkezetének fenti ábrázolásában arra törekedtünk, hogy jól formált szövegrészek segítségével ábrázoljuk a szerkesztés elveit. A szöveg váza nem mindig olyan jól kitapintható, mint példáinkban. Az okleveleknek csak egy fajtáját elemeztük, a tulajdonképpeni okleveleket; az elbocsátó levelek szerkezetéről már volt szó, egyébként jóval egyszerűbb, a leveleké szintén áttekinthetőbb, s nem térünk ki rá. A textus alegységeit pontoknak neveztük, s sorrendjüket, illetőleg belső rendjüket a szöveg mondanivalójának logikája, események leírásánál az események menete szabja meg.[2]

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Általános Nyelvészeti Tanszék,
Debrecen
és
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

[2] Rövidítések:
St — Stojanović, Lj.: *Stare srpske povelje i pisma.* Knj. I. Beograd, 1929.
Zak Duš — Zakonik Dušana: Novaković, St:. *Zakonik cara Dušana.* Beograd, 1898.

Füredi Mihály

Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben

1. Cikkem első felében felvázolom az aktívum—passzívum meghatározásának egyik lehetséges módját. Ennek során bemutatom, hogyan lehetne Fillmore esetgrammatikájának egy némileg módosított variánsát erre felhasználni. A módosítás az alapvető szemantikai kategóriák meghatározásának módját, valamint a határozottság mély szerkezeti kifejezésének problémáját[1] érinti. Cikkem második felében a már megfogalmazott passzívum-meghatározás alkalmazását szeretném bemutatni a magyar nyelvre vonatkozóan. Az elemzésekben csak a mondatokon belüli kérdésekre leszek tekintettel, a szöveg problémáját itt figyelmen kívül hagyom.

1.1. A passzívum meghatározásának típusai

A passzívumnak, mint az aktívummal szemben jelöltebb kategóriának a meghatározása többféleképpen történhet:

(a) morfológiai kritériumok alapján;
(b) szintaktikai kritériumok alapján;
(c) szemantikai kritériumok alapján;
(d) az előző három kritériumból bármelyik kettő alapján;
(e) az (a), (b) és (c) kritériumok egyidejű alkalmazása alapján.

Meg kell rögtön állapítanunk, hogy az első három kritérium közül bármelyiknek kizárólagos alkalmazása nem vezet eredményre. Így eddig nem ismeretes, s a későbbiekben is igen kevéssé valószínű az olyan passzívum-meghatározás, amely csakis az (a), vagy csak a (b), vagy csak a (c) kritériumon alapuljon.

Jelen keretek között nem kívánok foglalkozni a különböző passzívum-meghatározások tipológiájával és értékelésével, a továbbiakban csak két meghatározástípusról lesz szó, s azokról is csak elméleti szempontból.

[1] Nem tartom szükségesnek, hogy a határozottságot külön kategóriaként a mély szerkezet szintjén ábrázoljuk, mint ez Fillmore-nál történik. Szerintem következetesebb, ha a határozottság kategóriája később, a transzformációk során kerül elő. Ezáltal növekszik leírásunk általánossága, s lehetőséget kapunk bizonyos, határozottsággal kapcsolatos szintaktikai és szemantikai jelenségek azonos szintű ábrázolására.

Ezek a következők: (a) szemantikai-szintaktikai meghatározás,[2] (b) morfológiai-szemantikai-szintaktikai meghatározás.[3] Mindkét meghatározástípus kiinduló alapként szolgál egy leningrádi tipológus kutatócsoport, a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Leningrádi Filiáléjának strukturális tipológiai csoportja számára, amely már évek óta olyan elmélet(ek) kidolgozásával és alkalmazásával foglalkozik, amely megfelelne a passzívum általános meghatározására és adekvát leírására. Ez a csoport egyébként feltehetően 1974. év folyamán publikálja első kötetét a passzívumról.

1.2. Két meghatározástípus azonosságai és különbségei

Alábbi megjegyzéseimben az előző pontban említett két meghatározástípussal fogok foglalkozni. Néhány ellenvetésem ellenére nem a tárgyalt alapkoncepciókat kívánom megkérdőjelezni, csak néhány olyan problémára szeretnék rámutatni, amelyeknek megoldása esetleg hozzásegítene egy, az adott téma szempontjából adekvátabb elmélet kidolgozásához.

Az egyik alapvető különbség a két koncepció között abban áll, hogy Hrakovszkij, a szemantikai–szintaktikai meghatározástípus megalkotója nem tartja lényegesnek a morfológiai jelöltséget az igén, s megelégszik a szintaktikai szinten történő jelöltséggel, míg Holodovics (és Melcsuk)[4] a ,,zalog'' kategóriáját következetesen az ige morfológiai jelöltségéhez köti.

Egy másik lényeges különbség a különböző ,,zalogok'' számában rejlik. Az egyaktánsos igénél Hrakovszkij szerint kettő, Holodovicsnál pedig három különböző ,,zalog'' lehetséges. Kétaktánsos igénél négy, illetőleg hét ,,zaloggal'' kell számolnunk a két szerzőnél, háromaktánsos ige esetében pedig hat, illetőleg harmincnégy a különböző ,,zalogok'' száma. E számbeli különbségeknek az okát a passzívum-meghatározások finomabb különbségeiben kereshetjük.

E lényegeseknek tűnő eltérések ellenére a két koncepció mégsem áll távol egymástól.

Mindkét szerző lényegileg egy szemantikai mély szerkezetből indul ki, bár azt a szemantikai kategóriahalmazt, amelyet posztulálnak, ők maguk eredetileg nem nevezték mély szerkezetnek. (Hrakovszkij egy nemrégiben megjelent cikkében azonban már a 'szemantikai mély szerkezet' terminust használja[5].) Az előre megadott szemantikai kategóriahalmaz egyes tagjait

[2] V. Sz. Hrakovszkij, Конструкции пассивного залога (Определение, исчисление): *Категория залога* (Материалы конференции) (Leningrád, 1970) 27–41. Az e cikkben lefektetett alapelveken a szerző később sem változtatott, mint erről a következő két, később megjelent cikke is tanúskodik. Vö. Uő, Активные и пассивные конструкции в языках эргативного строя: *Вопросы Языкознания* № 5. 34–41 (1972). Uő, Passive constructions (definition, calculus, typology, meaning): *Trends in Soviet Theoretical Linguistics* (Dordrecht, 1973, szerk. Kiefer Ferenc) 59–75.

[3] A. A. Holodovics, Залог. Определение, исчисление: *Категория залога* (Материалы конференции) (Leningrád, 1970) 2–26; A. A. Holodovics–I. A. Melcsuk, К теории грамматического залога (определение, исчисление): *Народы Азии и Африки*, № 4. 111–124 (1970).

[4] További megjegyzéseim egyaránt vonatkoznak Holodovics saját, s Melcsukkal közösen írt cikkére is, lásd az előző lábjegyzetet.

[5] Vö: Hrakovszkijnak 2. jegyzetben idézett angol nyelvű cikkével.

azonban egyik szerző sem határozza meg pontosan, tulajdonképpen csak a korábbi értelmezésekre és az olvasók intuíciójára támaszkodnak. Vegyünk egy példát. Holodovics a szemantikai szubjektumot a k i ? kérdéssel határozza meg, s ő maga rögtön kiemeli, hogy az adott kérdés „a szemantikára, a szituációra vonatkozik."[6] Ezzel azonban mindjárt felmerül a kérdés: lehet-e jól formált, szemantikai szubjektumra vonatkozó kérdést feltenni a m i ? kérdőszóval is? Holodovics példái között csak az egyik lapalji jegyzetben szerepel élettelen dolgot jelentő főnév szubjektum szerepében, egy olyan igen jellegzetes orosz szintaktikai szerkezet kapcsán, ahol a tulajdonképpeni cselekvő helyén nem fordulhat elő élő dolgot jelentő főnév: *Ветром сорвало крышу,*[7] 'A szél leszakította a tetőt'. Így nem tudjuk Holodovics cikke alapján eldönteni, hogy mennyiben inherens jegye a szubjektumnak az 'élőség'.

Hrakovszkijnál a szubjektumra vonatkozóan ellentmondásos meghatározást találunk: „. . . az alapzalog struktúrájában a szubjektum mindig jelen van, s az alany helyzetét foglalja el."[8] Ez a meghatározás azonban félrevezető lehet: nem tudjuk eldönteni pl. a *ключ* 'kulcs' szóról az (1) mondatban, hogy szubjektumnak tekinthető-e vagy sem, mert nem felel meg a ki nem mondott, de a példák hátterében nyilvánvaló 'élőségi' kritériumnak.

(1) *Ключ открывает дверь.*
'A kulcs nyitja az ajtót.'
(2) *Петр открывает дверь.*
'Péter nyitja az ajtót.'

(Egyébként mindkét mondatban az állítmány morfológiailag változatlan marad.)

Mind Holodovics, mind Hrakovszkij példái azt is implikálják, hogy a szubjektum kategóriájának egyik jellemzője még a [+ aktív] jegy, bár ezt egyikük sem mondja ki expliciten.

Mindkét szerző lényegében azonos szemantikai és szintaktikai kategóriákat vesz föl. Szemantikai szinten a szubjektum, objektum, adreszátum, instrumentum, cél, ok stb. kategóriák szerepelnek, míg szintaktikai szinten az alany, tárgy és határozók fogalmait posztulálják.

E két szint, tehát a szemantikai és szintaktikai szintek kategóriáinak egymással való megfelel(tet)ése alapján határozzák meg szerzőink az ún. „zalog" fogalmát.

Ha a passzívumot (vagy bármi mást) két szint kategóriáinak segítségével határozzuk meg, igen fontos, hogy e két szint egyes kategóriái egymástól teljesen függetlenül legyenek meghatározva. Ez a szigorú elhatárolás azonban nem történt meg megfelelően, aminek eredménye többek között az, hogy következetlenséget találunk az egyes kategóriák meghatározásánál, mint ezt a szubjektum példáján láttuk.

Passzívumról mindkét koncepcióban akkor beszélhetünk, ha a szemantikai szubjektumnak nem az alany felel meg szintaktikai szinten, vagyis a

[6] Holodovics saját, 3. jegyzetünkben idézett cikke, 25.
[7] Uo. 10.
[8] Hrakovszkij 1970-es, 2. jegyzetben hivatkozott cikke, 37—38.

mondat felszíni szerkezetében. (Meg kell itt jegyeznem, hogy bár az egyik szerző ma már használja a 'mély szerkezet' és 'felszíni szerkezet' terminusokat, nem egészen azt kell rajtuk érteni, amit az a generatív-transzformációs grammatikában jelent, s nincsenek ezekben a koncepciókban a felszíni szerkezet felé vezető transzformációk sem.)

1.3. A továbblépés lehetőségei

Hrakovszkij koncepciójában a valóság bizonyos fajta (de csak nem is egyértelmű) felosztásával állunk szemben, mégpedig egy — a szerző feltételezhető szándéka szerint — nyelvtől független valóságfelosztással, amelyet aztán megkísérel összeegyeztetni a nyelvi valóságfelosztással. Ekkor azonban kiderül, hogy az ilyenfajta valóságfelosztás csődöt mond, mégpedig mindkét fajta lehetséges megközelítésben:

(a) ha a valóságfelosztás a nyelvtől teljesen függetlenül történik, akkor nincs elvi garanciánk arra, hogy valóságfelosztásunk valóban univerzális a konkrét nyelvek vagy nyelvcsoportok viszonylatában;

(b) ha viszont a valóságfelosztást valamely konkrét nyelv (például az orosz) rendszerétől tesszük függővé, megint csak az univerzalitást veszítjük el, még akkor is, ha minden nyelvre külön, annak saját rendszerén belül vesszük a szemantikai és szintaktikai szintek szembeállítását.

Egy hasonlattal talán érthetőbbé tudjuk tenni a problémát. Az a valóságfelosztás, amelyről a szerzők beszélnek, körülbelül olyan szinten van, mintha a fonológián belül próbálnánk meg univerzálékat megállapítani egy nyelv fonémarendszerének alapján.

A kiutat — véleményem szerint — ugyanúgy találhatjuk meg, ahogy ez a fonológiában is történt: (a) kategóriák meghatározása helyett a szemantikai jegyek halmazával megadni az egyes kategóriákat; (b) egy fejlettebb elmélet keretébe ágyazva kell megközelíteni a problémát. Cikkünk következő pontjában éppen ezt a két lehetőséget kívánjuk bemutatni.

1.4. Fejlettebb elmélet felé

Nem kétséges,hogy minden tudomány annyiban és csak annyiban tekinthető a szó valódi értelmében „tudománynak", amennyiben felhasználja a matematika eredményeit, s képes tárgyának modelljét megalkotni. Így a nyelvnek bármiféle generatív grammatikai megközelítése elméletileg fölötte áll bármilyen taxonómiai leírásnak. A különböző generatív grammatikai koncepciókon belül pedig azok állnak elméletileg magasabb szinten, amelyek nemcsak a szintaxist, hanem a szemantikát is formalizálni tudják. Más kérdés, hogy néz ez ki a gyakorlatban: a szemantika formalizálásában még csak a kezdeteknél tartunk, a pragmatikáé pedig (ha egyáltalán megvalósítható) még szóba sem került, vagy ha igen, csak annyiban, hogy formalizálása jelenleg még nem lehetséges.

A nyelvészek elég szerencsések abban, hogy tudományuk tárgya — legalábbis a szintaxis szintjén — ma már modellálható, s ezt nem kismértékben Noam Chomsky-nak köszönhetik. Az az elmélet, amelyet Chomsky létrehozott, megfelel a korszerű tudományelméleti követelményeknek, s több más — a nyelvészettel többé-kevésbé érintkező — tudományban is

sikerrel alkalmazták. A szemantikával kapcsolatban még nem született olyan modell, amely Chomsky szintaktikai modelljével vetekedhetne elméleti megalapozottságában és univerzalitásában. Az eddigi kísérletek közül meg kell említenünk Fillmore esetgrammatikáját; a generatív szemantikusok olyan területeken dolgoznak, amelyek a passzívum modellálása szempontjából periferikusnak tekinthetők, ezért a továbbiakban nem is foglalkozunk velük. Fillmore esetgrammatikája olyan szemantikai mély szerkezetet javasol, amely a szemantika mélyebb régióit hozza mozgásba, mint Chomsky 1965-ös modelljének — szintaktikainak nevezhető — mély szerkezete. Fillmore meghatározza ugyan a szemantikai kategóriákat, de ezt nem szigorú értelemben teszi.[9] Az ágens, objektum és instrumentális kategóriáinak szemantikai funkciójegyekkel történő meghatározására már született egy javaslat,[10] a javasolt jegyeket mi is felhasználjuk e kategóriák meghatározására a következőképpen:[11]

Mély szerkezeti bővítmények / Jegyek	A_{tr}	A_{intr}	O_1	O_2	I
['tranzitív']	+	−	−	−	+
['aktív']	+	+	−	−	−
['ráhatott']	−	−	+	−	+

(3) *Péter* (A_{intr}) *sétál.*
(4) *Péter* (A_{tr}) *elad egy könyvet.*
(5) *Péter* (A_{tr}) *vésővel* (I) *hasítja a fát* (O_1).
(6) *A víz* (O_2) *hideg.*
(7) *A kulcs* (I) *nyitja az ajtót* (O_1).

Jegyrendszer alkalmazása az ágens, objektum és instrumentum mély szerkezeti kategóriák jellemzésére több szempontból is hasznos:

(a) találtunk egy olyan objektív kritériumot, amelynek alapján könnyen meg tudjuk határozni ezeket a mély szerkezeti eseteket; így ugyanis a kategóriák számát a jegykombinációktól tehetjük függővé, nem pedig fordítva;

(b) magyarázatot tudunk adni egy olyan jelenségre, amelyet eddig csak megfigyelhető tényként tarthattunk számon: miért jelenhet meg instrumentális, mint mély szerkezeti kategória a felszíni mondat alanyaként akkor, ha nincs ágens a mondatban, s ugyanakkor az igén semmilyen morfológiai változás nem történik. Vö. e két mondattal:

(8) *Péter* (A_{tr}) *nyitja az ajtót* (O_1).
(9) *A kulcs* (I) *nyitja az ajtót* (I).

[9] Ch. J. Fillmore, The case for case: *Universals in Linguistic Theory.* (New York, 1968, szerk. E. Bach és R. T. Harms) 24—25.

[10] Komlósy András, A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése: *Nyelvtudományi Közlemények* 75. 161 skk. (1973).

[11] A jegyek jelentését lásd Komlósy említett cikkében, 161. A Komlósy által megadott mély szerkezeti kategória-jellemzést némileg egyszerűsítettük, ez az egyszerűsítés azonban csak a másképpen is megadható (levezethető) mély szerkezeti kategóriákat érinti.

Függetlenül attól, hogy a (9) mondatunknak kétféle értelmezése is lehetséges, az instrumentális alanyhelyzetben van, ami a szemantikai jegyek szintjén azzal magyarázható, hogy az 'aktív' és a 'ráhatott' jegyek neutralizálódtak, s csak a tranzitív jegy lett a meghatározó.

Eddig csak az ágens, objektum és instrumentális kategóriáiról beszéltünk, de a passzívum szempontjából még legalább egyről, az experiens kategóriájáról is szólnunk kell. Az esetleges többi mély szerkezeti kategória — legalábbis a magyar nyelv passzív szerkezeteinek szempontjából — számunkra nem fontos, s nem is érintjük őket.

Az experiens[12] kategóriáját igen nehéz elemi tulajdonságok összegének halmazaként megadni. Ennek oka nyilvánvalóan a kategória igen összetett jellege. Jelenleg csak azt az utat tartjuk járhatónak, hogy az experiens kategóriáját az ige szemantikájával hozzuk kapcsolatba. Ilyen megközelítés alapján legalább a következő altípusokat kell megkülönböztetnünk:

(a) a birtokviszonyt jelentő igék elsődleges bővítményét (E_1);

(b) a beszédigék és néhány más kommunikatív tevékenységet leíró ige bővítménykeretében a kommunikatív partnert jelölő bővítményt, valamint a valaki vagy valami számára végzett cselekvésnél a címzettet (E_2);

(c) a pszichikai állapotokat és folyamatokat jelölő igék bővítménye (E_3);

(d) az adásigék másodlagos bővítménye (E_4).

E négyfajta experiensnek egymáshoz és az igék szemantikai csoportjaihoz való viszonyát két szemantikai jegy segítségével írhatjuk le, a következőképpen:

Bővítmények \ Igeszemantikai jegyek	E_1	E_2	E_3	E_4
[+ birtokviszony]	+	−	−	+
[+ adreszátum]	−	+	−	+

Az igeszemantikai jegyek értelmezése a következő:

[+ birtokviszony] az adott ige(csoport) szemantikája a széles értelemben vett birtoklást fejezi ki;

[+ adreszátum] az adott ige(csoport) szemantikája az ágensen és az esetleges objektumon kívül még más mély szerkezeti kategóriát is tartalmaz, mégpedig amely a cselekvésben nem közvetlenül résztvevő személyt vagy dolgot jelöli.

A jellemzésre felhasznált két jegy közül az egyik a szorosan vett igeszemantikához tartozik, a másik pedig az ige bővítménykeretét jellemzi egy bizonyos szempontból.

Lássunk néhány példát ezekre az experiens-típusokra:

(10) *Péternek* (E_1) *nincs lakása* (O_2).
(11) *Péter* (A_{tr}) *Pálnak* (E_2) *mutatja a naptárt* (O_1).

[12] Dezső László terminusa; Fillmore-nál 'dativus' szerepel.

(12) *Péter* (E_3) *sokáig gondolkodott.*
(13) *Péter* (A_{tr}) *Pálnak* (E_4) *adja a füzetét* (O_1).

Az E_1 külön történő tárgyalását Dezsőnél megtalálhatjuk,[13] az E_3 létére néhány kaukázusi[14] és az orosz nyelv alapján következtethetünk, míg az E_2 és E_4 különválasztását azzal indokolhatjuk, hogy így jegyeinkkel magyarázatot tudunk adni az adásigék szemantikailag összetett voltára. (Ismeretes, hogy az adásigéket úgy is fel lehet fogni, mint a birtoklásige kauzált változatait.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az E_2 egyik alosztálya (a kommunikációt leíró igék) és az E_4 kategória a legtöbb nyelvben hasonlóképpen viselkedik a felszíni szerkezetben.

Az experiens kategóriájának ilyen meghatározása csak ideiglenes munkahipotézisként fogható fel: nem tudunk meggyőző magyarázatot adni az E_2 és E_4 hasonló felszíni szerkezeti viselkedésére, s a gyakorlati hasznosságon és belső evidencián kívül nem tudjuk bizonyítani jegyrendszerünk adekvátságát sem.

1.5. Szemantikai mély szerkezet

A továbbiakban feltételezzük, hogy a szemantikai mély szerkezet minden egyes mondat esetében szemantikai jegyek (rendezett) halmazából áll. Ezt nemcsak a mély szerkezeti kategóriákra (igei bővítményekre), hanem az igére magára is kiterjeszthetjük, s ezáltal leírásunk a mély szerkezet szintjén általánosabbá lesz.

A mély szerkezet fogalmába szerintünk nemcsak a későbbi kategóriák építőköveinek, azaz szemantikai jegyeinek kell beletartozniuk, hanem egy olyan jellemzőnek is, amely meghatározó szerepű a szemantikai mély struktúra felszínivé alakításában: ez a t o p i k a l i z á c i ó.

Néhány szót kell ejtenünk magáról a topikalizációról, hogy pontosabban meg tudjuk határozni, mit is értünk belőle a mély szerkezetbe tartozónak. Szerintünk kétféle topikalizációt kell megkülönböztetni: az ún. elsődleges és másodlagos topikalizációt. E l s ő d l e g e s t o p i k a l i z á c i ónak tulajdonképpen a szintaktikai alanyválasztást tekintjük Fillmore idevonatkozó nézeteivel egyetértésben. E topikalizációfajta lényeges ismertetőjegye egyrészt az, hogy megadja a mondat 'témáját', 'topic'-ját, másrészt az, hogy feltétlenül grammatizálódik: morfológiailag és/vagy szintaktikailag is kifejezésre jut a későbbi transzformációk és jegyváltások során. (Fillmore nem eléggé következetes abban, hogy a topikalizációt nem sorolja a mély szerkezetbe, de annak hatása nála közvetetten, nem explicit szabályokon keresztül érvényesül.) Megközelítésünk Fillmore-ral szemben abban áll, hogy mi a topikalizációt (pontosabban annak a szűkebb értelmezését) a mély szerkezet szintjén kívánjuk ábrázolni, megadva ezzel a lehetőséget a szintaktikai transzformációk mély szerkezeti jegyekkel történő explicit irányítására.

A m á s o d l a g o s t o p i k a l i z á c i ó körébe olyan jelenségeket sorolunk, mint a szórend, kontrasztív hangsúly. Ezek olyan jelenségek,

[13] Dezső László: *Ószerbhorvát mondattan* (Doktori disszertáció, Bp., 1970).
[14] Vö. Komlósy 10. jegyzetben hivatkozott cikkével.

amelyek bár módosítják a mondat jelentését, nem határozzák meg azt lényegesen. A konkrét kifejeződés szempontjából a másodlagos topikalizáció szemben is állhat az elsődleges topikalizációval, legalábbis a nem kötött szórendűnek tartott nyelvekben. (Kötött szórendű nyelveknél az ilyen szembenállás különleges kiemelő transzformációk segítségével valósul meg.)

Akár az orosz, akár a magyar (alapvetően nem kötött szórendűnek tartott) nyelv vonatkozásában könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a fenti két topikalizációs szint megkülönböztetése feltétlenül szükséges. Egymástól való teljes függetlenségüket bizonyítja az, hogy bármelyik típusú elsődleges topikalizációhoz bármelyik típusú másodlagos topikalizációt hozzárendelhetjük (változtatva a kontrasztív hangsúlyt vagy a szórendet). Orosz példát véve a következő két mondat minden lehetséges permutációja grammatikális, elfogadható mondatot eredményez:

(14) *Мальчик написал письмо.*
'A fiú megírt egy levelet.' vagy: 'A fiú megírta a levelet!'
(15) *Письмо написано мальчиком.*
'A levél meg van írva a fiú által.'

Érdekes tény, hogy az analitikus jellegű tagalog nyelvben (amely közismerten ún. „sekély" nyelv, azaz a felszíni szerkezeti mondatok alig különböznek a mély szerkezeti reprezentációjuktól) nem a főnévi csoportok lineáris sorrendje szabja meg a felszíni szerkezetben grammatikailag jelölt topic-ot[15], ez is az általunk elsődlegesnek nevezett topikalizáció mélyebb volta mellett szól Az elsődleges topikalizációt a továbbiakban [±top] jeggyel rövidítem, s a megfelelő szemantikai jegyhalmaz alatt szerepeltetem. Ez azt jelenti, hogy a továbbiakban az elsődleges topikalizációt minden mondat mély szerkezetében adottnak veszem. (Az elsődleges topikalizációt éppúgy a beszélő dönti el, mint magát a kimondott mondatot is. Gép esetében az adott nyelvre érvényes összes elsődleges topikalizáció lehetőséget expliciten meg kell adnunk.)

1.6. A passzívum meghatározása

A passzívumot az eddig elmondottak alapján a következőképpen határozhatjuk meg:

Ha az ágens vagy experiens (pontosabban ezeknek valamelyik fajtája) egyikének jegyhalmaza a mély szerkezetben más jegyhalmazok társaságában elsődleges topikalizációs jegy nélkül vagy azzal szerepelhet, vagy pedig ha az egyetlen lehetséges mély szerkezeti kategória jegyhalmaza meg is kaphatja, meg nem is az elsődleges topikalizáció mély szerkezeti jegyét, akkor ezekben az esetekben — legalábbis a nominatív szerkesztésű nyelvek vonatkozásában — passzív szerkezetről is beszélhetünk. E meghatározás szerint határesetként kell kezelnünk azokat a szerkezeteket, amelyekben az ágens vagy experiens jegyhalmazában az elsődleges topikalizáció szere-

[15] Erről vö: Southard O. Bruce, Tagalog, English and topicalization: *Working papers in linguistics* N° 10. (Ohio State University, 1971, szerk. Ch. J. Fillmore).

pel ugyan, de ezt a tényt a felszíni szerkezetben csak névmási elemmel, vagy bármiféle, az adott mély szerkezeti esetet a felszínen megjelenítő morféma teljes hiányával lehet jelölni.[16]

2. A magyar aktív és passzív szerkezetek

Elvileg két út kínálkozik az aktív és passzív szerkezetek bármiféle leírására: (a) megvizsgálunk minél több (az adott esetben magyar) ilyen szerkezetet, s leírjuk a megfigyelt felszíni szerkezetek lehetséges derivációs történetét; (b) az általános nyelvelméleti tapasztalatok alapján megállapítjuk (megjósoljuk) az adott nyelvre érvényes mély szerkezeti kategória-kombinálódási lehetőségeket, s ezen kombinációk mindegyikére felvázoljuk a derivváció menetét a felszíni szerkezet felé. Jelen cikkünkben ez utóbbi utat követjük.

Az elvileg lehetséges mély szerkezeti kategória-kombinációk (a szemantikai jegyek ütközése alapján kizárható esetek feltüntetésével) a következők:

A_{intr}	$*A_{tr}$	$*A_{intr}O_1$	$*A_{intr}A_{tr}O_1$	$*A_{intr}A_{tr}O_1O_2$
	$*O_1$	$*A_{intr}O_2$	$*A_{intr}A_{tr}O_2$	
	O_2	$A_{tr}O_1$	$*A_{intr}O_1O_2$	
		$*A_{tr}O_2$	$*A_{tr}O_1O_2$	
		$*A_{intr}A_{tr}$		
		$*O_1O_2$		

Ezek közül tehát nem mind valósulhat meg nemcsak a magyarban, de bármilyen más nyelvben sem. Ennek oka az, hogy ugyanazon egyszerű mondaton belül nem fordulhat elő egyszerre A_{intr} és A_{tr}, O_1 és O_2; ugyanabból a szemantikai jegyhalmazból nem alakulhat egyszerre két különböző kategória.

Más nyelvekben, de bizonyos igeosztályoknál a magyarban is fontos szerepet játszik még az experiens kategóriája. Ennek a lehetséges ágens — objektum párokkal való kombinálódásai a következők:

O_2E_1	O_2E_2	O_2E_3	$*O_2E_4$
$*A_{intr}E_1$	$A_{intr}E_2$	$*A_{intr}E_3$	$*A_{intr}E_4$
$*A_{tr}O_1E_1$	$A_{tr}O_1E_2$	$*A_{tr}O_1E_3$	$A_{tr}O_1E_4$

Mint láthatjuk, ezekből a kombinációkból sem valósulhat meg mindegyik.

2.1. Intranzitív igék

2.1.1. Csak ágenst tartalmazó mély szerkezetek

Esetkeret: $V[_A_{intr}]$ $[+top]$

[16] A meghatározásból és az elsődleges topikalizáció értelmezéséből következik, hogy az úgynevezett körülírásos szerkezetek leírását nem tekintem feladatomnak. A témáról vö: Ruzsiczky Éva, A fogalmazás személytelenné válásának néhány kérdése: *A magyar nyelv története és rendszere* (Bp., 1967, szerk. Imre Samu és Szathmári István) 528—531.

Vegyük a következő mondatot:
(16) *Péter sétál.*
Ennek mély szerkezetét a következőképpen írhatjuk fel:

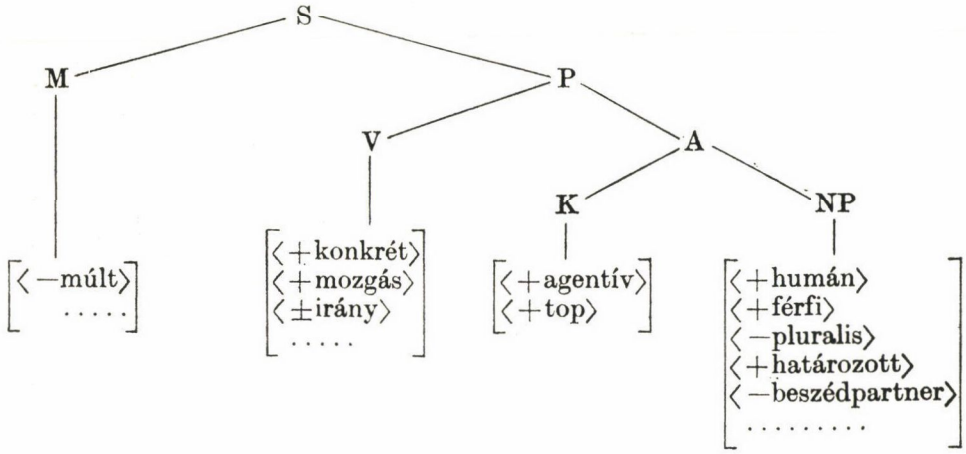

Az itt megadott mély szerkezeti jegycsoportok[17] nem jelentik azt, hogy más jegyek, vagy ugyanezen jegyek ne fordulhassanak elő más csoportosításban. Megkötések azonban vannak, mégpedig:

— az igének feltétlenül [+ konkrét] jegyűnek kell lenni;
— a mély szerkezetben csak ágenst megadó mély szerkezeti jegyhalmaz fordulhat elő (ezt a jegyhalmazt rövidítjük a kázuskomponens [+ agentív] jegyével);
— az egyetlen mély szerkezeti esetre jellemző jegyhalmaz tartalmazza a [+ top] jegyet.

Ilyen típusú mély szerkezetből a lexikai behelyttesítések után a következő transzformációkkal kapjuk meg a felszíni szerkezetet.
(a) A [+ top] jegynek megfelelően az ágens fronthelyzetbe kerül, s közvetlenül az S szimbólum alá rendelődik. Ennek következtében a P csomópont feleslegessé válik, törölhető.
(b) Az ágens kategóriájának kázuskomponense az ott levő [+ top] jegy hatására [+ nominatívus] jeggyé íródik át.

$$\mathrm{K} \longrightarrow \mathrm{K}$$
$$\begin{bmatrix} \langle + \text{ agentív} \rangle \\ \langle + \text{ top} \rangle \end{bmatrix} \qquad [\langle + \text{ nominatívus} \rangle]$$

[17] Az ágrajzok alatt csak néhány, általam lényegesnek tartott szemantikai jegyet jelöltem.

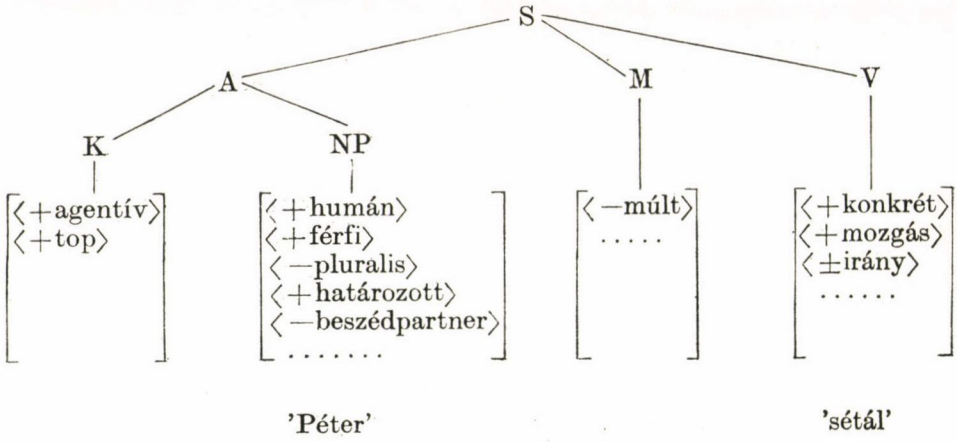

(c) A modalitás és az ige kategóriája egybeolvad: ezután az ige alatt szerepelnek az összes igére vonatkozó szemantikai és szintaktikai jegyek.

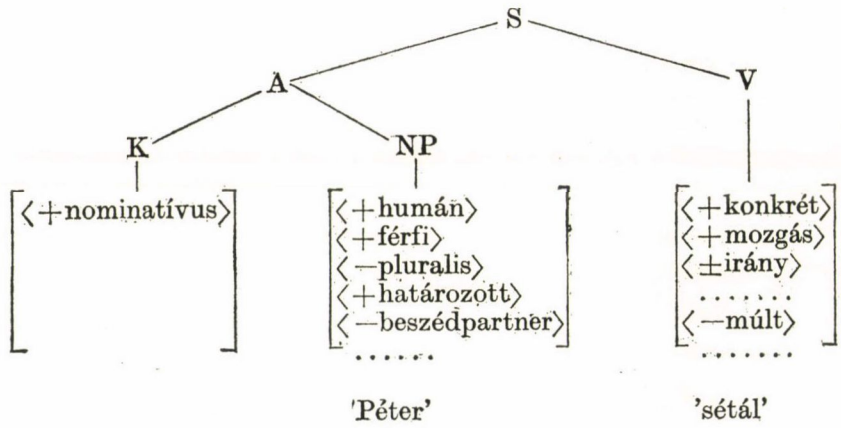

(d) Bizonyos szemantikai és szintaktikai jegyek átmásolása a [+ nominatívus] jeggyel rendelkező főnévi csoportról az ige kategóriája alá (egyeztetés).

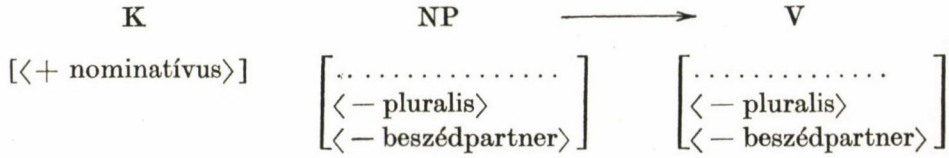

(e) A főnévi csoport és az igei csoport bizonyos szemantikai és szintaktikai jegyeinek szegmentalizálódása (szám, határozottság, ragok).

$$NP \longrightarrow (Det)\ NP\ (AFFIXUM)$$
$$V \longrightarrow V\ (AFFIXUM)$$

(f) Affixum-transzformáció, melynek során a főnévi csoport kázuskomponense az őt megillető helyekre kerül.

$$K\ (Det)\ NP\ (AFFIXUM \longrightarrow (Det\ K)\ NP\ (AFFIXUM)\ K$$

(g) Morfonológiai szabályok, amelyek a morfémák végső kapcsolódási formáit szabják meg. E szabályok leírásával két okból nem foglalkozunk:
— igen megnövelné a jelen cikk terjedelmét;
— e szabályok leírása nem tartozik közvetlenül az aktívum—passzívum problematikájához, sokkal szélesebb bázist követel meg, mint az célunk lenne e keretek között.

Az ágens topikalizációja intranzitív ige esetén úgy is kaphat felszíni kifejezést, hogy az ige határozói igeneves alakja a létigével együtt szerepel: ezeket a szerkezeteket nyelvművelőink általában helyteleneknek tartják.

Vessük össze az alábbi két mondatot:

(17) *Péter elutazott.*
(18) *Péter el van utazva.*

Ha a nyelvművelők által elfogadott nyelvhasználati normától függetlenül tekintjük ezeket a mondatokat, megállapíthatjuk, hogy a formai különbség szemantikai különbséget takar. A (17) mondat nem utal arra, hogy Péter hol tartózkodik, mindössze az elutazás tényét állapítja meg; ezzel szemben a (18) mondat még azt az információt is tartalmazza, hogy Péter az adott pillanatban is távol van, tehát nem érkezett vissza.

Ez a nyelvhasználati tény formálisan könnyen leírható. A kétféle lehetőség megválasztása azonban a beszélő nyelvi normához való alkalmazkodásának fokától függ. Lehetségesnek tartom, hogy itt egy olyan tendenciáról van szó, amely egy újabb szemantikai oppozíciót hozna létre, ezt azonban a jelenleg hivatalosan elfogadott nyelvi norma gátolja.

Esetkeret: $V[_A_{intr}]_{[-top]}$

E mély szerkezeti típus egy nyelven belül is kétféleképpen valósulhat meg:
(*α*) Konkrétan megnevezett ágenssel:

Ez azt jelenti, hogy a felszíni szerkezetben szerepel ugyan az ágens, de nem a mondat 'alanyaként', hanem valamilyen egyéb mondatrészként. A mai magyar nyelvben ilyen eset nem lehetséges, vö.:

(19) **Általam sétálva van.*
(20) **Tőlem sétálva van.*
(21) **Péter által sétálódik.*
(22) **Pétertől sétálódik.*

(β) Konkrétan meg nem nevezett ágenssel:

Ez történhet szemantikailag üres formaszó, illetőleg szemantikailag üresen használt fogalomszó segítségével. Az előbbi esetet a mély szerkezet utáni transzformációkban úgy írhatjuk le, hogy a [—top] jegyű ágens helyébe a megfelelő módon jellemzett [+névmás] kategóriajegy kerül. (Ha valamely nyelvben a konkrét ágens háttérbe szorulása csak ilyen módon történhet, akkor ezt a nyelvet — Lyons terminusával — nem-specifizált ágenses nyelvnek nevezhetjük.[18] A magyar nyelvben is lehetőség van az ágensre csak névmással utalni, vö.: *Valaki sétál az udvaron.*, de ez messze nem jelenti azt, hogy a konkrét ágens háttérbe szorulását csak ily módon lehetne benne kifejezni.) Az utóbbi esetet az olyan szemantikailag üres értékkel használt fogalomszavak jelentik, mint a *világ*, az *ember*, az *emberek* stb., amelyek használatával alkotott mondatokat — formai szempontok alapján — az előző esetkerethez tartozónak tekinthetjük. A konkrétan meg nem nevezett ágens egy harmadik megvalósulási esete az, amikor az ágens zéró-morfémában valósul meg, s erre a tényre az ige alakjában találunk valamilyen utalást. Ilyenek a magyarban a határozatlan alanyú szerkezetek.

Egy ilyen mondat mély struktúrájának esetén tulajdonképpen mindegy, hogy az ágens milyen jegyekkel van jellemezve, ugyanis a transzformációk során — legalábbis a magyarban — az összes ilyen információ feleslegesnek bizonyul. Ennek ellenére a mély szerkezetben feltétlenül szerepeltetnünk kell valamilyen módon az ágenst, mert

— az ágens kategóriájára szükség van az ige szótári komponensből történő megválasztásánál;
— az ágens törlése az előfeltétele az ige olyan transzformációjának, amelyet a határozatlan alanyú mondat megkövetel.

A határozatlan alanyú mondat levezetését nem mutatjuk be, a lényeges eltérésekre a [+top] helyzetben levő ágenssel szemben fentebb utaltunk.

Meg kell még jegyeznem, hogy a szövegkörnyezet vagy a szituáció által előidézett ágens-törlés leírását itt nem tekintem feladatomnak, mert ez a fajta ágens-törlés a felszíni szerkezetben is megjelenni képes ágens törlésére vonatkozik, vagyis: ilyen esetekben a mondatokhoz képest külső szabályok megvalósulásáról van szó.

2.1.2 Csak objektumot tartalmazó mély szerkezetek

Esetkeret: [_O_2]

Ez a típusú mély szerkezet nem lehetséges a magyarban úgy, hogy az O_2 ne kapjon egyidejűleg [+top] jegyet is.

(23) *A leves hűl.*

Azok az igék, amelyek ebben a szerkezetben előfordulhatnak, a [+állapot] vagy [+állapotváltozás] szemantikai jeggyel jellemezhetők.

Ez az esetkeret azonban a magyarban nem fordul elő úgy, hogy az objektum a [+top] és a [—top] jegyet is megkaphassa. Általános a [+top]

[18] John Lyons: *Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge, 1968) 378.

jegy megléte, míg bizonyos (személytelennek is nevezett) igéknél az objektum teljes felszíni szerkezeti hiányával kifejeződő [—top] jegy megvalósulását találjuk. Vö.:

(24) *Alkonyodik.*

2.1.3 Csak experienst (E_3) tartalmazó mély szerkezetek:

Ez az experiens a magyarban következetesen csak a [+top] jeggyel fordul elő, vö. a (26)—(31) mondatok elfogadhatatlan voltával.

(25) *Péter alszik.*
(26) **Alszik Pétertől.*
(27) **Alszik Péter által.*
(28) **Aludódik Pétertől.*
(29) **Aludódik Péter által.*
(30) **Aludva van Pétertől.*
(31) **Aludva van Péter által.*

Azokat az igéket, amelyek ebben az esetkeretben előfordulnak, közösen a [+belső állapot] szemantikai jeggyel lehet jellemezni.

Megjegyzés a **2.1.2.** és **2.1.3.** pontokhoz:
Mindegyik esetben a transzformációk lényegében úgy hajtódnak végre, mint a 2.1.1. pontban leírt esetben, csak a kázuskomponensek átírásában vannak különbségek.

2.2. Tranzitív igék

2.2.1. Ágenst tartalmazó mély szerkezetek

Esetkeret: $V[\underset{[+top]}{_}A_{tr}\ O_1]$

(32) *Péter ír egy levelet.*

A (32) mondat mély szerkezetét a következőképpen ábrázolhatjuk.

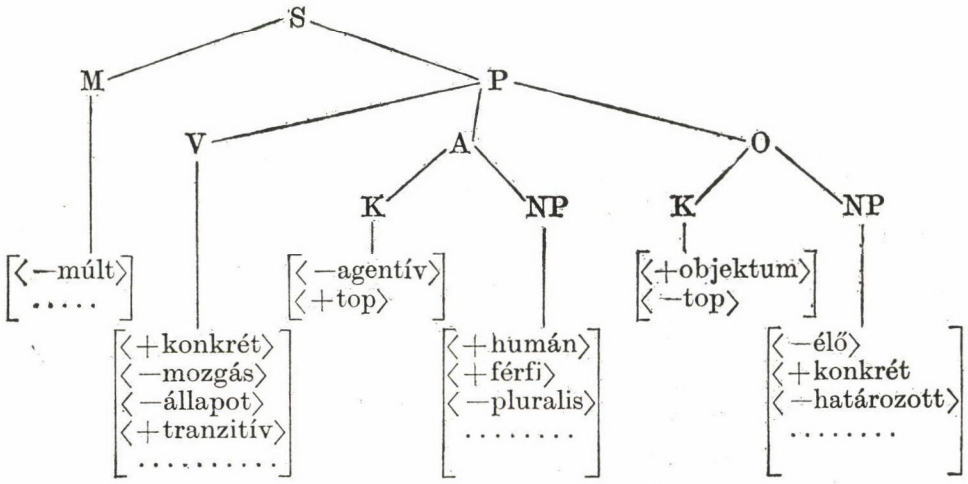

Példamondatunk mély szerkezete nem tükrözheti az összes, adott esetkeretre vonatkozó mély szerkezeti jegykombinációt. Bizonyos jegyeknek feltétlenül benne kell lenniük, másoknak nem. Így a V kategóriáját feltétlenül jellemzi a [+konkrét], [−mozgás], [−állapot], az ágenst pedig a [+agentív] jegy, amit több jegy kétféle kombinációjának rövidítésére használunk, az objektum kategóriájának esetét pedig a [+objektum] jegy, amely ugyancsak több jegy kétféle kombinációjának rövidítésére szolgál. E mély szerkezetnek a lexikai egységek behelyettesítése után különböző transzformációkon kell keresztülmennie ahhoz, hogy megkapjuk a mondat felszíni szerkezeti alakját.

(a) Az ágens fronthelyzetbe kerül a [+top] jegynek megfelelően, s közvetlenül az S szimbólum alá rendelődik.

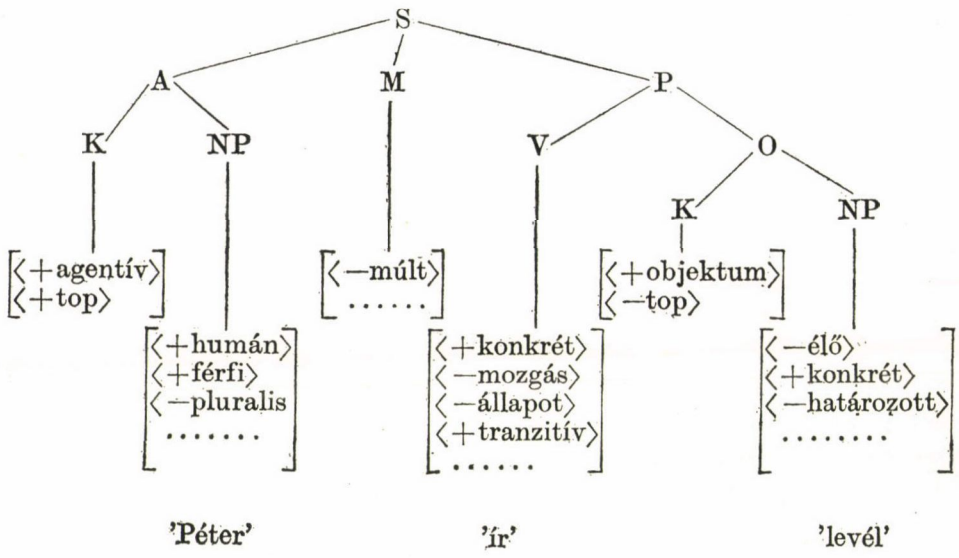

(b) Az ágens kategóriájának kázuskomponense az adott jegykombinációban [+nominatívus] jeggyé íródik át.

$$K \longrightarrow K$$

$$\begin{bmatrix} \langle +\text{agentív} \rangle \\ \langle +\text{top} \rangle \end{bmatrix} \qquad [\langle +\text{nominatívus} \rangle]$$

(c) A modalitás és az ige kategóriája egybeolvad; ezután az ige alatt szerepel az összes, közvetlenül csak az igére vonatkozó szintaktikai és szemantikai jegy.

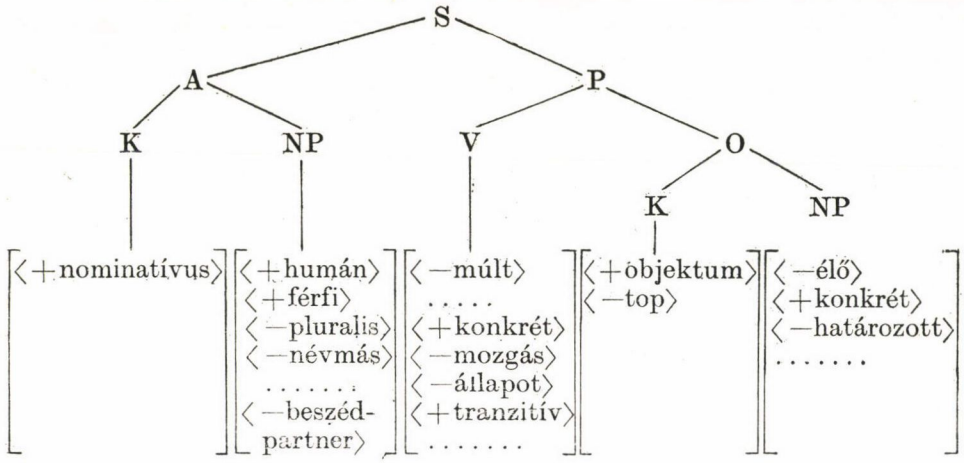

(d) A [+nominatívus] jeggyel bíró főnévi csoport bizonyos szintaktikai és szemantikai jegyei átmásolódnak az igére.

K NP ⟶ V

[⟨+nominatívus⟩] [⟨−pluralis⟩ ⟨−névmás⟩ ⟨−beszédpartner⟩ .....] [⟨−pluralis⟩ ⟨−névmás⟩ ⟨−beszédpartner⟩ .....]

Ha az adott NP [+névmás] jegyet tartalmaz, akkor a névmás grammatikai személyének jellemzőjét is át kell írni az igére.

(e) A [+objektum] jeggyel rendelkező főnévi csoport bizonyos jegyei is átmásolódnak az igére.

K NP ⟶ V

[⟨+objektum⟩ ⟨−top⟩] [⟨−határozott⟩ .....] [⟨−határozott⟩ .....]

(f) A főnévi csoportok és az ige bizonyos szemantikai és szintaktikai kategóriái szegmentalizálódnak (határozottság, szám kategóriái, ragok).

NP ⟶ (Det) NP (AFFIXUM)

V ⟶ V (AFFIXUM)

(g) A főnévi csoportok kázuskomponensei az őket megillető helyekre kerülnek:

K (Det) NP (AFFIXUM) ⟶ (Det K) NP (AFFIXUM) K

(h) Morfonológiai szabályok:

Megjegyzem, hogy a szövegkörnyezet vagy a szituáció által előidézett ágens-, illetve objektumtörlés leírását — az előzőekhez hasonlóan — itt nem tekintem feladatomnak.

Esetkeret: $V[_A\ O_1]$ [+top]

A mély szerkezetre ugyanazok a megkötések érvényesek, mint amelyeket a **2.2.1.** előző esete kapcsán már említettünk.

A magyarban ez a mélyszerkezet-típus háromféleképpen is kifejeződhet. E kifejezésmódok közötti kapcsolatot két szemantikai és egy szintaktikai jegy segítségével ábrázolhatjuk.

Szemantikai-szintaktikai jegy / Szerkezetek	Rezultativitás	Processzualítás	Ágens kifejezhetősége
Szenvedő igés	±	±	(+)
Visszaható igés	−	+	−
Határozói igeneves	+	−	−

A magyar passzívum e három kifejezési formája további kutatási feladat; meg kell vizsgálni, milyen összefüggés van e három kifejezési lehetőség és az ige morfológiai megformáltsága között, valamint, hogy az igeszemantikában és szintaktikai tulajdonságaiban mi feleltethető meg e három kifejezési formának.

(1) Szenvedő igével kifejezett passzívum:
Amennyiben az ige modalitás komponense jellemezhető a [±rezultativitás] és a [±processzualitás] jegyekkel, akkor ez a jegykombináció maga után vonhatja egy újabb jegy meglétét is a modalitás kategóriáján belül, a [+szenvedő] jegyet. Azaz:

$$\mathrm{M} \longrightarrow \mathrm{M}$$

$$\begin{bmatrix} \langle \pm \text{rezultatív} \rangle \\ \langle \pm \text{processzus} \rangle \\ \langle \pm \text{múlt} \rangle \\ \ldots\ldots\ldots \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} \ldots\ldots\ldots \\ \ldots\ldots\ldots \\ \ldots\ldots\ldots \\ \langle + \text{szenvedő} \rangle \end{bmatrix}$$

A továbbiakban a generálás folyamata ugyanúgy megy végbe, mint amikor az ágens [+top] helyzetben szerepel. Az ige [+szenvedő] jegye a későbbiekben *—TAT* morfémában szegmentalizálódik. Az ágens kázuskomponensének átírása a következőképpen történik:

$$\mathrm{K} \longrightarrow \left\{ \begin{array}{c} \mathrm{K} \\ [\text{-}TÓL] \end{array} \right\} \quad \left\{ \begin{array}{c} \mathrm{K} \\ [ÁLTAL] \end{array} \right\}$$
$$[\langle +\text{agentív}\rangle, \langle -\text{top}\rangle]$$

A mai magyar nyelvben e két átírási lehetőség fakultatív, a választás esetleg stilisztikai megfontolások alapján történik, míg régebben ennek szemantikai feltételei is voltak.

$$\mathrm{K} \longrightarrow \mathrm{K}$$
$$[\langle +\text{agentív}\rangle, \langle -\text{top}\rangle, \langle +\text{élő}\rangle] \qquad [TÓL]$$

$$\mathrm{K} \longrightarrow \mathrm{K}$$
$$[\langle +\text{agentív}\rangle, \langle -\text{top}\rangle, \langle -\text{élő}\rangle] \qquad [ÁLTAL]$$

Igen érdekes az a tény, hogy a magyar szenvedő igealak és a kauzatív igealak formailag ugyanazzal a morfémával képezhető.

Nem csak a magyar nyelvre érvényes, hogy a passzívum és kauzatívum morfémái egybeesnek. A két jelenségben van közös elem, ami ennek indoklásául szolgálhat, mégpedig az, hogy sem a passzívum, sem a kauzatívum esetében a cselekvést nem a felszíni szerkezeti mondat szintaktikai alanya végzi. Ezt az egyes mondatok derivációs története is jól mutatja.

(33) *A könyv olvastatik.*
(34) *Péter ugráltatja Pált.*
(35) *Péter olvastatja a könyvet.*
(36) *Péter olvastatja a könyvet Pállal.*

A (33) mondat levezetésére éppen most, e pontban utaltunk, az alábbiakban a (34)–(36) mondatokat vesszük sorra. Mély szerkezetük megközelítőleg:

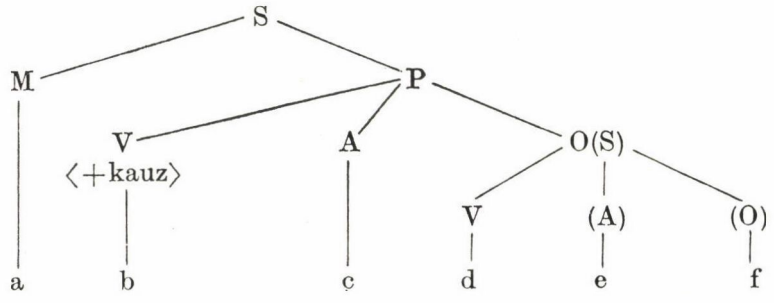

Ebben a szerkezetben a mátrix-mondat ágense lesz az egész mondat elsődleges topic-ja, míg a $V_{[+\text{kauz}]}$ jegyként íródik a beágyazott mondat igéje alá, s később kauzatív morfémaként (*-TAT*) ölt testet. Ha csak objektum vagy csak ágens van a beágyazott mondatban, akkor az a felszíni szerkezetben többnyire tárgyragot kap, ágens esetén kaphat instrumentális ragot is, míg ha mindkettő szerepel, akkor az objektum tárgyragot, a beágyazott mondat ágense pedig instrumentális ragot kap.

Nemcsak a derivációs különbségek térnek el a szenvedő ige és kauzatív ige *-TAT* morfémájánál. A két fajta igének teljesen eltérők képzési feltételeik és szintaktikai lehetőségeik. Kauzatív igét képezhetünk tárgyas és tárgyatlan igéből, de ezután is van, vagy lehet tárgya, míg szenvedő igét csak tárgyas igéből képezhetünk, de ezután már nem lehet tárgya.

(2) Visszaható igével kifejezett passzívum:
Amennyiben a transzformációk során az ágenst töröltük, akkor a modalitás kategóriájában a [−rezultatív] és a [+processzus] jegy megléte maga után vonhatja a modalitás kategóriájában a [+pszeudoreflexív] jegy megjelenését.

$$\mathrm{M} \longrightarrow \mathrm{M}$$

$$\begin{bmatrix} \langle -\text{rezultatív} \rangle \\ \langle +\text{processzus} \rangle \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} \ldots\ldots \\ \ldots\ldots \\ \langle +\text{pszeudoreflexív} \rangle \end{bmatrix}$$

Az ige és a modalitás kategóriájának összeolvadása után a [+pszeudoreflexív] jegy reflexív szuffixumban realizálódik.

Mivel a szenvedő igék használata a magyarban korlátozott, részint a visszaható szuffixumot tartalmazó igék veszik át a szenvedő szerkezetek szemantikai funkcióját. A különbséget közöttük legjobban Balassa példáin szemléltethetjük.[19]

(37) *A gyümölcs összerázódott a kosárban.*
(38) *A gyümölcs összerázatott.*

A (38) szenvedő igét tartalmazó mondat világosan utal arra, hogy a cselekvést valamilyen személy végezte el, míg a visszaható szuffixumos igével szerkesztett (37) mondatban ilyen utalásról nincs szó.

(3) Határozói igeneves szerkezettel kifejezett passzívum:
A modalitás kategóriájának [+rezultatív] és [−processzus] jegyekkel bíró jegykombinációja — az ágens korábban történt törlése után — maga után vonhatja a határozói igeneves szerkezet megjelenését.

$$\mathrm{M} \longrightarrow \mathrm{M}$$

$$\begin{bmatrix} \langle +\text{rezultatív} \rangle \\ \langle -\text{processzus} \rangle \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} \ldots\ldots\ldots \\ \ldots\ldots\ldots \\ \langle +\text{hat. igenév} \rangle \end{bmatrix}$$

[19] Balassa József: *Венгерский язык* (Moszkva, 1952) 135.

A felszíni szerkezet generálása nem tér el lényegesen az eddig tárgyalt szerkezetektől; a különbség elsősorban a kopula megjelenésében van, ami a határozói igenév állítmányi használatának természetes velejárója.

Esetkeret: $V[_A_{[-top]} \quad O_1{}_{[-top]}]$

Ez a mély szerkezet a felszíni szerkezeti kifejeződés szempontjából lényegében ugyanúgy viselkedik, mint az **2.1.1.** pont alatt tárgyalt második esetkeret, ezért itt újból nem részletezzük.

2.2.2. Experienst tartalmazó mély szerkezetek

Megjegyzés: Külön vizsgálat tárgyává kell tenni azokat az igéket, amelyek mellett a mély szerkezetben az experiens kategóriája megjelenik. Egy ilyen vizsgálat közvetett evidenciát szolgáltat arra, mennyiben megfelelő a jelen cikkben megadott experiens-felosztás, s alapokat adna arra, hogy megállapítsuk az experienst tartalmazó mély szerkezetből a felszíni szerkezethez vivő transzformációkat.

(a) Esetkeret: $V[_E_{1\,[+top]} \quad O_2]$

(b) Esetkeret: $V[_E_1 \quad O_{2\,[+top]}]$

A magyarban e kétfajta mély szerkezetnek különböző lexikai egységek felelhetnek meg, *birtokolni, bírni* stb. (a), szemben a vkinek vagy vminek *van* (b) szótári elemekkel. Ugyanaz a lexikai egység nem szerepelhet mindkét esetkereti típusban, így nincs *birtokolódik, bíródik, birtokolva van, bírva van.*

A transzformációkat illetően csak a (b) jelent érdekességet, ahol az experiensnek a felszíni szerkezetben *-NAK* végződés felel meg, s az objektum birtokragot kap.

(c) Esetkeret: $V[_E_2\ O_2]$

E mély szerkezetben mindkét kategória megkaphatja a [+top] jegyet, de általában különböző lexikai egységek rendelhetők hozzájuk. Így az egyik topikalizációs típust a *szeret* típusú igék jelentik, mikor az experiens felszíni szerkezeti megformálása úgy történik, mint az ágensé; a másik topikalizációs típust a *tetszik*-féle igék teszik ki, ahol az objektum kap olyan felszíni kifejezést, mint az ágens szokott, míg az experiens a neki szokásos *-NAK* végződést kapja. E szótári egységek nem szerepelhetnek a nekik ellenkező topikalizációs típus megtestesítőjeként.

(d) Esetkeret: $V[_E_3\ O_2]$

Az ebben a mély szerkezetben előforduló igék mindegyike jellemezhető a [+belső állapot] jeggyel. Mindkét mély szerkezeti kategória megkaphatja a [+top] jegyet, s a különböző topikalizációs lehetőségek különböző lexi-

kai egységeknek felelhetnek meg, de az is előfordulhat, hogy a két topikalizációs lehetőség ugyanabból a szótári egységből levezethető: *akar, akaródzik.*

(e) Esetkeret: $V[_A\ (O_1)\ E_2]$

A magyarban az E_2 nem kaphat [+top] jegyet, függetlenül attól, hogy a mély szerkezetben szerepel O_1 kategória vagy sem. Az E_2 minden esetben *-NAK* raggal valósul meg a felszíni szerkezetben.

(f) Esetkeret: $V[_A_{tr}\ O_1\ E_4]$

E mély szerkezettel szereplő igék mindegyike az ún. adásigék köréből kerül ki. Az E_4 kategória is megkaphatja a [+top] jegyet, de csak abban az esetben kaphatunk ilyen jegykombinációból felszíni szerkezetet, ha van olyan szótári egység a nyelvben, amely ennek a jegykombinációnak megfelel, így pl. a magyarban az *ad — kap, elad — megvesz* igepárok. Ezekben az esetekben a topikalizáció valójában kétféleképpen realizálható, (1) szemantikailag, vagyis az igepár egyik tagjának szótári megválasztásával; (2) szintaktikailag, vagyis az igepár ellentett tagjának szintaktikai és morfológiai megváltoztatásával.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Görgey Eszter – Jékel Pál – Papp Ferenc

Automatikus szövegelemzés a legalsó nyelvi szinteken

0. Bevezetőben körülírjuk a címben használt s az alábbiak számára fontos fogalmakat, majd dolgozatunk rövid vázát ismertetjük.

„Automatikus"-on azt értjük, hogy valamely folyamat lejátszódik anélkül, hogy e folyamat egyes pontjaiban be kellene kívülről avatkozni a lefutásba. „Folyamat" lehet például az elemzés. „Elemzés"-en azt értjük, hogy valamely természetben adott dolgokat (esetünkben: szövegeket, szövegdarabokat) azok nevével helyettesítünk, tehát tulajdonképpen egy természetesen adott szintről egy metanyelvi szintre térünk át. (A „szintézis" ezzel szemben az a folyamat, amikor kiindulásul bizonyos metanyelvi elnevezések vannak s ezeket helyettesítjük tárgynyelvi megfelelőikkel.)

A „legalsó nyelvi szintek" a betűk-fonémák, illetőleg a szövegszavak szintjét jelentik, tehát a morfológia és a szintaxis előtti szinteket. Kulcsfontosságú számunkra a „szöveg" fogalma. „Szöveg" lehet a jeleknek egy automata által létrehozott véges sorozata. E sorozatban az egyes jelek tetszőleges ismétlődése meg van engedve. Másrészt a jelek bizonyos csoportokat alkotnak, bizonyos hierarchia van közöttük. E csoportokat, csak a szöveg felől szemlélve a dolgot, részint a jelek eloszlása alapján állapítottuk meg, részint — ami nehezebb — szemantikájuk alapján. A jelek ilyen csoportokra való bontása tette egyáltalán lehetővé a szövegelemzést e legalsó szinteken — vagyis azt, hogy a szöveg egészét valamely, a további feldolgozás számára kiindulásul szolgálható, darabokra osszuk. A szöveg maga igen hosszú lehet (vagy nagyon rövid — ez nem lényeges), de ahhoz, hogy egyáltalán felsőbb szintű elemzésnek vethessük alá, elengedhetetlen ezen alsó szinteken a darabokra bontás.

Az írott szövegekben látszólag egyszerű a dolgunk: mondjuk, egy-egy írógépen leütött karakter egy-egy betű (jól tudjuk, hogy például a magyar íráselmélet számára nem ilyen egyszerűen áll e kérdés); egy-egy „space" között álló jelsorozat a (szöveg)szó; egy-egy pontértékű jel között álló szósorozat a mondat. A valóságban, mint alább látni fogjuk, távolról sem volt ilyen könnyű dolgunk, amikor természetes (magyar) nyelven írt szövegeket kívántunk automatikusan elemeztetni. Dolgozatunk célja éppen az, hogy megmutassa, milyen metaapparátus szükséges az analízis leírásához.

A számunkra kulcsfontosságú „szöveg" fogalma tekintetében itt még egy kitérést teszünk. Nevezetesen: az alábbiakban csak magyar természetes nyelven í r t szövegekről lesz szó. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy — például — fennállhatna a magyar természetes nyelven e l h a n g z ó szövegek automatikus elemzésének a kérdése is — sőt, ezt a kérdést egészen biztosan fel is fogja előbb-utóbb vetni a korszerű termelési-technikai gyakorlat. És akkor, ha hangzó szövegekről van szó, bizonyos értelemben új feladatok fognak előttünk állni. Amíg ugyanis az írás mintegy kvantáltan adja elénk a szöveget, addig a hangzó beszédben vannak ugyan határjelek a szöveg bizonyos darabjai között, ám lényegében az a szöveg kontinuusan kerül elénk, ott még a legkisebb egységek (a fonémák vagy azok megkülönböztető jegyei) kitaglalása is minden bizonnyal az itteninél komolyabb problémát fog jelenteni. Másrészt, és főleg: „szöveg"-ről szólván távolról sem szabad csupán (írott vagy hangzó) magyar, német, orosz stb. természetes nyelvi termékekre gondolnunk. A szöveg fent adott körülírása lehetővé, a szemiotika mai állása szükségessé teszi, hogy mindig szemünk előtt tartsuk: szöveg lehet b á r m e l y, automata által létrehozott jelsorozat. Tehát, például (vö. Zaliznyak 1962): a vallás-grammatika által létrehozott vallásos szövegek állhatnak bizonyos állandó és változó fényjelekből (a templom ablakai, vitrázsa és enteriőrje; a szertartás szerint elvégzett mozgások; a hivők mozgásai mint vizuális élmény); bizonyos hangjelekből (zene — orgona, ének, a pap hangja, egyéb hangok); bizonyos illatjelekből (pl.: tömjén, az égő gyertya illata); bizonyos tapintható és ízlelhető jelekből (pl. az ún. „áldozásnál" a száraz ostyának, más szertartásokban az ostyának és a vizezett bornak a tapintása-ízlelése stb.). Mindezen külsőre bonyolult jelenségek tehát egyetlen szerves szöveget alkothatnak (a vallásgrammatika automatája hozta őket létre, jelek, nem összevissza, hanem meghatározott rendben követik, körítik stb. egymást — ezért nem szöveg viszont például egy virágzó rét, bár nagy hasonlóságot mutat fel külsőleg egy templom-enteriőrrel: virágok, szél, méhzümmögés stb.). Fennállhat természetesen annak a szükségessége, hogy e bonyolultabb fizikai megjelenésű szövegeket is automatikusan elemezni tudjuk a mondott értelemben. Itt tehát tudatos leszűkítés eredményeképpen foglalkozunk csupán a mondott egyszerű felépítésű szövegekkel. Ugyanakkor meg vagyunk róla győződve, hogy lényegében mindenféle, tehát az itt leírtnál bonyolultabb fizikai megjelenésű szövegek leírásához, elemzéséhez az itt ismertetendőhöz nagyon hasonló metarendszerre, fogalmakra stb. lesz szükség; igyekeztünk is rendszerünket úgy leírni, hogy az esetleg szélesebb keretben is alkalmazható legyen.

Nem foglalkozunk itt azzal a kérdéssel sem, hogy hogyan lehetne automatikusan megkülönböztetni a szöveget a nem-szövegektől, a jeleket a rájuk megszólalásig hasonlító nem-jelektől. (Erről valamivel bővebben vö. Papp 1968). Egyszerűen ismertnek tekintjük azt, hogy az adott fizikai jelenségek nem egyszerűen önmaguk, hanem valamely jelek s valamely automata (esetünkben a magyar természetes nyelv grammatika automatája) által lettek szöveggé szőve.

A dolgozatunk elé kitűzött cél megvalósítása érdekében előbb röviden ismertetjük az ALGOL 60 (a továbbiakban: ALGOL) nyelven írt szövegek

struktúráját (**1.**), majd a magyar természetes nyelven írt szövegek elemzését a fonémaszinten (**2.1.**) és a szövegszók (a továbbiakban csak: szók, szavak) szintjén (**2.2.**).

1. ALGOL-szövegek struktúrája

Némi tréfálkozással azt mondhatnánk, hogy az ALGOL általában „Write only" nyelv: nem szoktunk ALGOLul olvasni, ALGOLból fordítani (csak olyan, kivételesnek tekinthető esetekben, amikor az ALGOLban írt program szövegében keresünk hibát). ALGOLról a gép fordít magának egy speciális fordító program segítségével. ALGOLul *írni* szoktunk, tehát explicit formában az ALGOLt ismertető, leíró stb. dokumentumokban nem az analízis, hanem a szintézis szabályait közlik. Ugyanakkor világos, hogy az ALGOL szabályai szerint megalkotott szövegeknek egyértelműen elemezhetőknek kell lenniük, különben nem működhetnének az említett fordító programok. Ezért az ALGOL szövegek szerkezetének utólagos áttekintése igen hasznos lehet a számunkra; az ilyen nyelven készült szövegek mintegy mintául szolgálhatnak egyéb (például természetes) nyelveken kapott szövegek jó leírásához.

Az ALGOL szövegek szerkesztésére (írására) vonatkozó *metanyelv* (az ALGOL 60-ban) a következő. Az ALGOL szövegek szintézisének szabályait definíciósorral írjuk le. A definíciókat definiáló egyenlőségek alakjában rögzítjük. A definiáló egyenlőség tartalmaz: (i) metanyelvi alapjeleket: definiáló (meta) zárójelet: ⟨ ⟩; definiáló egyenlőségjelet: : : =, amit úgy kell olvasni, hogy „lehet"; függőleges vonalat: |, melyet úgy kell olvasni, hogy „vagy (akár)"; (ii) természetes nyelvi vagy egyéb jeleket.

Ezen jeleket felhasználva a definiáló egyenlőség áll (a) egy bal oldalból, ez tulajdonképpen nem más, mint a definiálandó fogalom metazárójelek között (egy metanyelvi fogalom megnevezése a metazárójelekben); (b) a négypont-egyenlő definiáló egyenlőségjelből; (c) a jobb oldalból, melyben a bal oldal lehetséges realizációit írjuk le. A jobb oldal struktúrája többféle lehet, éspedig: I. egy jel vagy metazárójelbe tett fogalom; ezzel a bal oldali fogalomnak megfeleltetjük a jobb oldali jelet vagy fogalmat; II. több jel vagy metazárójelbe tett fogalom egymás mellé helyezett lánca; ekkor a bal oldali fogalmat az olyan jelcsoportokkal definiáljuk, amelyek a láncban megadott sorrendben összerakott elemekből állnak; III. több jel vagy metazárójelbe tett fogalom, vagy lánccal képzett összetétel függőleges vonalakkal elválasztva; ebben az esetben a függőleges vonalakkal elválasztott jelek vagy jelcsoportok mindegyike lehet azonos a bal oldali fogalommal. Egy példa: A tizedes tört formájú írásmód definiálása így történnék ezen a metanyelven:

⟨számjegy⟩ : : = 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 0 (1)
⟨előjel⟩ : : = + | − (2)
⟨természetes szám⟩ : : = ⟨számjegy⟩ | ⟨természetes szám⟩ ⟨számjegy⟩ (3)
⟨egész⟩ : : = ⟨természetes szám⟩ | ⟨előjel⟩ ⟨természetes szám⟩ (4)
⟨tizedes szám⟩ : : = ⟨egész⟩ · ⟨természetes szám⟩ (5)

Figyeljük meg a (3) egyenlőséget, itt az írásmód nagyfokú alkalmazhatósága, tömörsége és rugalmassága jól kidomborodik: természetes szám lehet akár egy számjegy, akár ha egy természetes szám után újabb számjegyet írunk, akkor ismét természetes számot kapunk. Az (1)—(5) definíciók értelmében a következő számok mindegyike tizedes szám: —5.8 0023.45 +0.5 56.96 —000005.2 — de nem tekinthető a fenti definíció alapján tizedes számnak: +.78 —55 + —45.67 23. stb.

Íme, néhány fontosabb ALGOL-definíció az előző bekezdésben érintett metanyelv segítségével leírva:

⟨azonosító⟩ : : = ⟨betű⟩ | ⟨azonosító⟩ ⟨betű⟩ | ⟨azonosító⟩ ⟨számjegy⟩ (1)
⟨változó⟩ : : = ⟨egyszerű változó⟩ | ⟨indexes változó⟩ (2)
⟨egyszerű változó⟩ : : = ⟨azonosító⟩ (3)
⟨indexes változó⟩ : : = ⟨tömbnév⟩ [⟨indexlista⟩] (4)
⟨tömbnév⟩ : : = ⟨azonosító⟩ (5)
⟨indexlista⟩ : : = ⟨aritmetikai kifejezés⟩ | ⟨indexlista⟩, ⟨aritmetikai kifejezés⟩ (6)

A fenti definíciósor az ALGOL egy fontos fogalmát, a változót határozza meg. A definíció során csak a „betű", a „számjegy" és az „aritmetikai kifejezés" tisztázatlan, de ezek pontos definíciója nélkül is mindenki követheti a többi definíciót, csak e kettő helyére a közhasználatban is így nevezett dolgokat képzelje bele (például a betűkön a latin ábécét, az aritmetika kifejezésen pedig az aritmetikai műveleteket).

Az (1) azt határozza meg, hogy azonosítón olyan jelsorozatot értünk, amely csupán betűket és számjegyeket tartalmaz és betűvel kezdődik.

A (2) azt fejezi ki, hogy a változó tulajdonképpen egy gyűjtőfogalom, amivel két dolgot együttesen jelölünk.

A (3) és (4) megadja, hogy a változók két fajtája pontosan mi. Itt arra hívjuk fel azonnal a figyelmet, hogy a (4)-ben a metazárójeles fogalmak mellett a jobb oldal láncában két olyan jelet is láthatunk (a szögletes zárójelek), ami a definiált nyelvnek valóságos jele; ezeket a jeleket nem tesszük zárójelbe.

A (3) és az (5) összevetésénél láthatjuk azt, hogy a fogalmak megfeleltetése nem kétirányú azonosítás.

A (6)-ban az (1)-hez hasonló rekurzív definíciót láthatjuk szintén.

Az ALGOL olyan mesterséges nyelv, amely arra szolgál, hogy egy feladat megoldását írjuk le vele. Egy feladat megoldását tartalmazó ALGOL szöveget programnak neveznek. A metanyelv felhasználásával szeretnénk a program szerkezetéről némi felvilágosítást adni:

⟨program⟩ : : = ⟨összetett utasítás⟩ | ⟨blokk⟩ (1)
⟨összetett utasítás⟩ : : = *begin* ⟨összetétel vége⟩ (2)
⟨összetétel vége⟩ : : = ⟨utasítás⟩ *end* | ⟨utasítás⟩; ⟨összetétel vége⟩ (3)
⟨blokk⟩ : : = ⟨blokkfej⟩; ⟨összetétel vége⟩ (4)
⟨blokkfej⟩ : : = *begin* ⟨deklaráció⟩ | ⟨blokkfej⟩; ⟨deklaráció⟩ (5)
⟨utasítás⟩ : : = ⟨feltétel nélküli utasítás⟩ | ⟨ciklus utasítás⟩ |
| ⟨feltételes utasítás⟩ (6)

⟨feltétel nélküli utasítás⟩ : : = ⟨értékadó utasítás⟩ | ⟨átirányító utasítás⟩
| ⟨eljárás utasítás⟩ | ⟨program⟩ (7)

Noha itt is van néhány olyan fogalom, ami még nincs definiálva, mégis, ha ezeket a kezdőbetűjük és esetleg egy szám által tekintjük meghatározottaknak, akkor például a következőt egy programnak fogadjuk el:
begin d2; d3; é2; e2; *begin* é3; é4; é5 *end*; á2; e3 *end*

Definíciónkban feltűnők az itt dőlten szedett szavak. Ezek az ALGOL 60-ban egyetlen jelnek felelnek meg. (Az ALGOL 68 ezt azzal is hangsúlyozza, hogy a fenti *begin* és *end* jelölésére megengedi a kerek kezdő és vég zárójelet. Az ALGOL 60 is ismer ilyen, a teljes szinonímiához hasonlítható jelenséget, például a logikai műveleti jeleknek kétféle jelölését engedi meg: $\wedge$ ill. *and*, $\vee$ ill. *or*.)
Ezek után egy valódi program álljon itt példának:

```
begin
  integer i,min,max,n;
  real m1,m2;
  read(n);
  begin
    array toemb[1:n, 1:2];
    read(toemb);
    m1:=m2:=0.0;
    min:=max:=1;
    for i:=1 step 1 until n do
      begin
        m1:=m1+toemb[i,1]×toemb[i,2];
        m2:=m2+toemb[i,2];
        if toemb[min,1]>toemb[i,1]
          then min:=i
          else
            if toemb[max,1]<toemb[i,1]
              then max:=i
        end;
      m1:=m1/m2;
      print(m1,toemb[min,1],toemb[max,1])
    end
end
```

A közölt programban jól kivehetők az egyes „mondatok" (az utasítások és a deklarációk), minthogy a definíciónk szerint a pontosvessző mindig utasítások és deklarációk után áll, vagyis azok egy-egy pontosvesszővel fejeződnek be. Ugyanakkor a definíciónkból az is kitűnik, hogy bizonyos helyen az utasítást nem a pontosvesszővel kell lezárni, hanem az *end* alapjellel. Például a 14—18. sorok egyetlen utasítást (feltételes utasítás) jelentenek, amit *end* zár le. Ugyanekkor ennek az *end*-nek a végén is áll pontosvessző, ami látszólag semmit sem zár le. Ha azonban a definíciónkat figyelembe vesszük, akkor látjuk, hogy minden *end* előtt kell egy *begin*-nek is szerepelnie, és az így meghatározott egység összetett utasítás, vagy blokk

lehet. A példa programunkban a 11. sorban levő *begin*-től a 19. sorban levő *end*-ig egyetlen összetett utasítást láthatunk, amiben a már említett feltételes utasításon kívül két értékadó utasítás is van. Maga a program egy blokk, ami az első sorban levő *begin*-nel kezdődik, és az utolsó sorbeli *end* zárja. A programon belül még egy blokk található: kezdődik az 5. sorban, és az utolsó előtti sorban fejeződik be. (A program tartalmilag kívülről megadható számú számpárt olvas be; ezeket mint egy kísérletsorozat mért eredményeit, illetőleg az eredmények súlyszámait kezeli és meghatározza a mérési adatok súlyozott számtani átlagát, valamint a legkisebb és a legnagyobb mérési adatot.)

2. Magyar természetes nyelven írt szövegek elemzése

2.1. Fonéma-szint

Erről a kérdésről másutt részletesebben írunk (Jékel—Papp 1974, Jékel 1973). Ezért itt elég, ha csak a következőket jegyezzük meg.

Amikor egy minimálisan előszerkesztett (ennek fogalmáról l. alább) magyar szöveget kapott a gép, akkor a programnak a következő fő feladatokat kellett megvalósítania ahhoz, hogy az írott szöveg jó közelítéssel a fonémák szintjét tudja reprezentálni: (a) meg kellett találni az első nem nulla jelet (a szalag elejét); (b) a szöveget meg kellett tisztítani a nem betű jelektől (ezekről az alábbiakban, l. **2.2.**, még bővebben lesz szó: ilyenek például az írásjelek, a pont, a vessző stb., amelyek nem képviselnek semmiféle fonémát); (c) az egy- és többjegyű betűket azonosítani kellett; (d) az így azonosított fonémákat gyűjteni kellett, bizonyos statisztikázást kellett velük kapcsolatosan elvégezni; (e) meg kellett találni a szöveg végét; (f) megfelelő (táblázatos) formában ki kellett írni az eredményeket. E műveletek közül a (c) a tulajdonképpeni analízis („azonosítani": épp ez jelentette azt, hogy a „természetben adott" leütéseket helyettesítette a program az egyes fonémákkal, e fonémák valamilyen módon leírt nevével), az (a)—(b) ezt lehetővé tevő előkészítés, a (d)—(f) már az analízis egy konkrét gyakorlati felhasználása, semmiképpen nem tartozik magához az analízishez. Hasonló előkészítés — tulajdonképpeni analízis-felhasználás (pl.: költői szóalaktár összeállítása) megy végbe a szövegszó szinten is, l. **2.2.**

A minimális előszerkesztésen azt értettük, hogy a lyukasztásra való előkészítés során a filológusnak meg kellett jelölnie mindazokat a helyeket, ahol a hagyományos helyesírási alakról a fonématikus megközelítésre való áttérés nem volt könnyen (memória igénybevétele nélkül) algoritmizálható. Két fő eset volt ezen belül: (a) az idegen nevek és hagyományos magyar nevek átírandók voltak „magyaros" alakra, így: *Volter, Sekszpír, eszpresszó, Battyányi, Verbőci;* (b) a szótár nélkül automatikusan nem szegmentálható betűsorok közé egy „/" (törtvonás) volt beiktatandó ott, ahol az adott szövegszóban a szegmentálást megkívántuk: *egész/ség, arc/szín, víz/sugár* stb. Az így előkészített szöveg csak megközelítőleg adott fonématikus eredményt, mert az egyedi esetek jelöletlenek maradtak. Például az *utca* lexéma minden szövegszóban *t-c* fonémákat mutat (a helyes hosszú *cc* helyett), a *tetszik t-sz* fonémákat (úgyszintén a hosszú *cc* helyett) stb. Kisebb mintákon való manuális utánaszámolás azt mutatta, hogy a közelítés elég finom

azon műveletek számára, amelyeket végezni kívántunk: nagyságrendekkel kisebb volt az eltérés a valódi fonémaalaktól annál, mint ahol a következtetéseket levontuk.

Lényeges megjegyeznünk, hogy e munkálat során már megkülönböztettük a szövegek különféle darabjait (szegmenseit). Éspedig (tekintettel arra, hogy eredetileg Ady-köteteket dolgoztunk fel): a szöveg egésze volt az életmű (ezt nem is jelöltük külön sehogy), ezen belül jelölve: kötet, ciklus, vers. A kötet állhat egy vagy több ciklusból; a ciklus egy vagy több versből. A különféle statisztikai összesítéseket e különféle szinteken kérhettük.

3. Magyar természetes nyelven írt szövegek elemzése

2.2. Szövegszó-szint

Bemenetként a **2.1.** alatt említett, minimálisan előszerkesztett magyar természetes nyelvi szövegeket tekintettük. Ahhoz, hogy e szövegek egyáltalán elemezhetők legyenek, az alább leírandó módon kellett egységeiket definiálnunk. Megjegyzendő, eredendően nehezebb volt a helyzetünk, mint az ALGOL esetében azért, mert az ALGOL eleve úgy készült, hogy egyértelműen lehessen tagolni, az ALGOL konvencióit az azt létrehozó matematikusok állították elő; ugyanakkor valamely természetes nyelv helyesírási, központozási stb. konvenciói hosszú történeti fejlődés eredményeképpen jöttek létre, a nyelvészek ebbe a fejlődésbe csak viszonylag későn szóltak bele s befolyásuk még akkor sem lehetett olyan abszolút, mint az ALGOL szuverén létrehozóié. (A magyar helyesírást nem Simonyi; az orosz helyesírást nem Fortunatov és Sahmatov hozta létre.)

A l a p j e l e k:

⟨alapjel⟩ : : = ⟨betű⟩ | ⟨kvázi betű⟩ | ⟨szóköz⟩ | ⟨mondatvég⟩ | ⟨törlő⟩ | ⟨gépjel⟩ | ⟨természetes szám⟩

⟨betű⟩ : : = a | á | ä | b | c | d | e | é | f | g | h | i | í | j | k | l | m | n | o | ó | ö | ő | p | q | r | s | t | u | ú | ü | ű | v | w | x | y | z | A | Á | B | C | D | E | É | F | G | H | I | J | K | L | M | N | O | Ó | Ö | Ő | P | Q | R | S | T | U | Ü | V | W | X | Y | Z

⟨kvázi betű⟩ : : = - | ” | / | : | ,

⟨szóköz⟩ : : = sp | nl | cr | lf | (|)*

⟨mondatvég⟩ : : = ; | · | ! | ?**

⟨törlő⟩ : : = =

⟨gépjel⟩ : : = + | Ft***

* E rövidítések értelme: sp = 'space' (szóköz), nl = 'new line' (új sor), cr = 'carriage return' (kocsi vissza), lf = 'line forward' (soremelés). Ezeknek a pusztán metanyelvi kifejezéseknek a protokollon természetes nyomuk van: köz az egyes szavak között, új sor stb.; a szalagon egy-egy sajátos és csak nekik megfelelő lyukkombináció áll ezen a helyen.

** A „;” csupán jelen feldolgozásunkban lett mondatvéget jelölő elem, mert a szövegszó környezetét elég volt, ha a legelső pontosvesszőig (a legelső pontosvesszőtől) vettük figyelembe.

*** A „Ft” jelet az adatrögzítő egyetlen billentyű lenyomásával (mintegy ligatúraként) viszi a protokollra; a szalagon egyetlen meghatározott lyukkombináció felel

⟨természetes szám⟩ : : = ⟨az **1.** alatti példában definiált!⟩

Szó és írásjel definíciója:

⟨szóelem⟩ : : = ⟨betű⟩ | ⟨szóelem⟩ ⟨betű⟩ | ⟨szóelem⟩ ⟨kvázi betű⟩
⟨törölt szó⟩ : : = ⟨szóelem⟩ =
⟨szó⟩ : : = ⟨alapszó⟩ | ⟨végszó⟩
⟨alapszó⟩ : : = ⟨szóelem⟩ ⟨szóköz⟩ | ⟨alapszó⟩ ⟨írásjel⟩
⟨végszó⟩ : : = ⟨mondatvégszó⟩ | ⟨fejezetvégszó⟩ | ⟨szalagvégszó⟩
⟨mondatvégszó⟩ : : = ⟨szóelem⟩ ⟨mondatvég⟩ | ⟨alapszó⟩ ⟨mondatvég⟩ | ⟨mondatvégszó⟩ ⟨mondatvég⟩ | ⟨mondatvégszó⟩ ⟨írásjel⟩ ⟨mondatvég⟩
⟨fejezetvégszó⟩ : : = ⟨szóelem⟩ + | ⟨mondatvégszó⟩ +
⟨szalagvégszó⟩ : : = ⟨szóelem⟩ **Ft** | ⟨mondatvégszó⟩ **Ft**
⟨írásjel⟩ : : = ⟨szóköz⟩ | ⟨írásjel⟩ ⟨kvázi betű⟩ | ⟨írásjel⟩ ⟨írásjel⟩

Ennek alapján a szó úgy van definiálva, hogy szót jelent bármely, olyan, betűvel kezdődő, betűket és kvázi betűket tartalmazó jelsorozat, melyet szóköz jel, mondatvég jel vagy gépi jel zár le. A szó végén lehet tetszőleges számú írásjel is, de ez nem teljesen azonos a szokásos írásjellel, minthogy az írásjel itt szóközzel kezdődő kvázi betűkből és szóközökből álló tetszőleges sorozat. A törölt szó az adatrögzítés során hibásan leírt szavak megjelölésére szolgáló jelölésforma, mellyel a gépet arra lehet utasítani, hogy az így jelzett szavakat a feldolgozáskor hagyja figyelmen kívül.

Mondat definiálása:

⟨mondattörzs⟩ : : = ⟨alapszó⟩ | ⟨mondattörzs⟩ ⟨alapszó⟩
⟨mondat⟩ : : = ⟨alapmondat⟩ | ⟨végmondat⟩
⟨alapmondat⟩ : : = ⟨mondatvégszó⟩ | ⟨mondattörzs⟩ ⟨alapmondat⟩
⟨végmondat⟩ : : = ⟨fejezetvégmondat⟩ | ⟨szalagvégmondat⟩
⟨fejezetvégmondat⟩ : : = ⟨fejezetvégszó⟩ | ⟨mondattörzs⟩

---

meg neki (tehát nem a *F* és a *t* lyukkombináció). A „+"-ot és a „Ft" ligatúrát igen fontos metajelekként azért használhattuk, mert folyó szövegekben úgy vettük, hogy nem fognak előfordulni (matematikai szövegeket, ahol a „+" jel a maga természetes funkciójában bőven előfordulhat, egyelőre nem szándékoztunk feldolgozni). Nagyon lényeges megérteni e jelek metajel természetét a szövegben. Ha, ami a „+" jel értelme nálunk, valami ilyesfélét írnánk helyette: „itt fog kezdődni egy új vers", vagy „verskezdet", vagy ehhez hasonlót, akkor e kifejezések bármelyikét hiába tennénk, mint itt tettük, idézőjelbe: a gép reális szavaknak érzékelné őket, megállapítaná a fonéma összetételüket (más programjainkban a hangrendjüket) és így tovább, vagyis elrontaná velük a valóban következő tárgynyelvi szöveg adatait; másrészt nem érzékelné, hogy itt éppen őhozzá, a géphez szóltunk, őt akartuk valamire utasítani, vagyis, hogy a tárgynyelvi szövegbe metanyelvi elem épült e helyen. Hasonló módon a „Ft" ligatúra helyett nem lehetett volna ilyesféléket írni, e jel jelentésének megfelelően: „itt a szöveg vége", „állj meg és lass hozzá a statisztikai összesítésekhez, mert vége a szövegnek" stb. Vö. ezzel részben az ALGOLban dőlten szedett metanyelvi kifejezéseket, utasításokat; másrészt és különösen Jakobson rendkívül világos megkülönböztetését a kód és az üzenet különböző kombinációiról (1956): a „+" és a „Ft" rendszerünkben, Jakobson terminológiájával élve, M/C típusú üzenet.

⟨fejezetvégmondat⟩
⟨szalagvégmondat⟩ : : = ⟨szalagvégszó⟩ | ⟨mondattörzs⟩
⟨szalagvégmondat⟩

Fejezet definíciója:

⟨fejezet⟩ : : = ⟨alapfejezet⟩ | ⟨végfejezet⟩
⟨alapfejezet⟩ : : = ⟨fejezet eleje⟩ ⟨fejezetvégmondat⟩
⟨végfejezet⟩ : : = ⟨fejezet eleje⟩ ⟨szalagvégmondat⟩
⟨fejezet eleje⟩ : : = ⟨természetes szám⟩ | ⟨fejezet eleje⟩ ⟨alapmondat⟩

A fejezetek elején álló természetes számok a fejezetek (versek) megjelölésére szolgálnak.

Az egyszerre lelyukasztott szöveget tartalmazó szalag definíciója:

⟨szalag⟩ : : = + ⟨szalagvég⟩
⟨szalagvég⟩ : : = ⟨végfejezet⟩ | ⟨alapfejezet⟩ ⟨szalagvég⟩

E szintaxis alapján rögzített szövegeket a gép hasonló módon értékeli, mint a nyelvet ugyan nem ismerő, de az írás jelrendszerével tisztában levő ember tenné. Tekintettel az európai alapú írásra épülő rendszerek e szempontból rokon voltára, rendszerünk természetesen távolról sincs csupán a magyarhoz kötve, hanem eléggé univerzálisnak tekinthető. Az eddigi természetes nyelven írt szövegek feldolgozási kísérleteinek szükségszerűen vagy kellett (esetleg implicit formában, nem ilyen rendszeresen kifejtve) tartalmazniuk ezt a rendszert, vagy fiaskót kellett vallaniuk már ezen az egészen kezdeti stádiumon, illetőleg ismeretlen okokból — a valóságban e stádium kidolgozatlan voltánál fogva. Az egész rendszer még a legpozitivistább iskolán felnőtt filológus számára is túlságosan bonyolultnak és pontoskodónak tűnhet. A valóság azonban az, hogy a rendszer egy cseppet sem bonyolultabb annál, mint amit az eddig vizsgált magyar természetes nyelvi szövegek megkívántak. Néhány példa: (a) ha a „szó" fogalmát lazábban definiáljuk, akkor azt nyerjük, amit mi is kaptunk első kísérleteinkkor: a „—" (gondolatjel) külön szónak számíttatott és besoroltatott ennek megfelelő „betűrendes helyére"; (b) ha a „mondat" fogalmát lazábban definiáljuk, akkor például a „. . ." („három pont") esetében két-két pont között egy-egy mondatot fog a gép érzékelni és nem fog tudni azzal mit kezdeni; (c) miután a „mondat" fogalmát a (b) alatt mondott miatt finomabban definiáltuk, teljesen hibás eredményeket kaptunk például Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év" szonettciklusa egyes szonettjeiben, nevezetesen olyankor, amikor egy pontértékű írásjel után nem egy pontértékű másik írásjel és nem egy igazi betű következett, hanem például egy idézőjel: a program emiatt teljes mondatokat szétdobott, belenyúlt jó mondatokba, kihagyott szavakat stb.

Miként a **2.1.** alatt röviden érintett „betű—fonéma"-azonosító program, úgy ez a program is bizonyos konkrét célokat is szolgált, sőt megfordítva: az itt vázolt elméletet azért voltunk kénytelenek kidolgozni, hogy a gép

meg tudja oldani a következő problémát. Szövegről kívántunk ún. KWIC [**K**eyword **i**n **C**ontext] indexeket készíteni szerzői, költői stb. szóalaktárak gépi előállítása céljából. Egy KWIC-index lényege az, hogy valamely dokumentumból kiválogatja az abban megjelölt szövegszókat, ábécébe rakja őket és meghatározott nagyságú bal és jobb környezetükkel, valamint előfordulásuk pontos helymeghatározásával együtt listán közli őket. (Mi nyelvészeti meggondolásokból minden egyes szövegszót megjelöltnek tekintettünk, tehát az olyan formaszókat is, mit az *a, az, és* stb., melyeket bármely bibliográfiai és információ-feltáró munka során természetesen ki kellene hagyni.) Itt e munkálatból csupán a szövegszószintű analízis szempontjából lényeges momentumokat ragadjunk ki: (1) a szó fenti körmönfont definíciójára éppen ezért volt szükség, hogy a gép az ezen elméletre épülő program alapján minden egyes szót megtaláljon és csak a szavakat találja meg (tehát ne találja például a gondolatjelet önálló szónak); (2) a megtalált szövegdarabokat (szavakat) egy bizonyos nagyság szerinti rendbe — betűrendbe — kellett állítania. E betűrendbe állítás egyrészt bonyolultabb volt, mint a szótárak hasonló rendezései, hiszen figyelembe kellett vennünk a kvázi betűket és mindenféle egyéb jeleket is; ezeknek is kellett sorrendi értéket tulajdonítanunk. A mi teljes ábécénk: sp nl cr lf () ; . ! — " / = : , a á ä b stb.; tehát előbb jön az a szövegszó, amely „space"-re végződött (pl.: *alma* sp), majd az, ahol ugyane szóalak sor végén állt (vagyis: *alma* nl, majd *alma* cr stb.); ezt követték ugyane szóalak különféle írásjelekkel megtoldott változatai; csak ez után jöttek azok az esetek, immár majdnem a hagyományos sorrendben, ahol az *alma* szóalakhoz valamely betűvel kezdődő elem járult space nélkül (pl. *almabor, almaként)*. Másrészt, és ezért volt sorrendünk még a betűk között is csak majdnem hagyományos: nem tudtuk elfogadni a HSzab. különféle raffinált utasításait a szoros ábécérendbe szedésre vonatkozóan éppen úgy, mint ahogy nem fogadhattuk el a betű hagyományos magyar felfogását sem (egy betű = ami egy fonémát jelöl). A sorrend nálunk: *eggyé egres egy egyet-mást egyetlen egzakt; meccs mecénás mecset messiás messze messze-messze mester meszel meszes mész* stb. Az eddig már sokszorosítva, nyomtatásban stb. elkészült (pl. az OMKDOK kiadásában megjelent) KWIC-indexek ugyanezt a gyakorlatot követik. A **2.1.** alatti előzetes munkánk eredményeképpen nekünk nem okozott volna különösebb nehézséget a hagyományos ábécérendbe állítás sem. De egyszerűen nem tudtunk vele egyetérteni és ezért nem kívántuk alkalmazni. Egészen biztosak vagyunk benne, hogy a „gépkorszak" gépi úton előállított nyelvi-nyelvészeti termékei, a mi KWIC-indexeinkhez — költői szóalaktárainkhoz hasonlóan pontosan így, az általunk is alkalmazott ábécérend szerint fognak készülni.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Orosz és Szláv Nyelvészeti Tanszék
és
Egyetemi Számítóközpont,
Debrecen

Irodalom

R. Jakobson, Shifters, verbal categories and the Russian verb (1956): *Selected Writings* II, 130—147 (1971).

Jékel Pál: *Magyar nyelvű szövegek számítógépes feldolgozása — 1. (Fonéma-szint).* (Egyetemi doktori értekezés, Debrecen, 1973).

Jékel Pál—Papp Ferenc: *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája.* (Bp., 1974).

Papp Ferenc, Filmszinkronizálás és szemiotika: *Rádió és Televízió Szemle* 1/4. 83—97 (1969).

A. A. Zaliznyak—Vjacs. Vsz. Ivanov—V. N. Toporov, О возможности структурно-типологического изучения некоторых семиотических систем: *Структурно-типологические исследования* (Moszkva, 1962) 134—143.

Herczeg Gyula

A mondatstilisztikai kutatás mint módszer

1. A szóhangulatot a kutatók általában stilisztikai tényként, stilisztikumként értékelik, mindenekelőtt a verstanban; hatását abban látják, hogy főként a szó hangalakja, hanghatása kellemetlen, kellemes, komor vagy derűs hangulatot kelt. A rímmel kapcsolatban Lotman[1] hasonlóképpen funkciót lát: a rím — és ezzel egyet lehet érteni — zenei hangzása szemantikai következményekkel jár. A fonetikai összeesés vagy akár az asszonancia is azt eredményezi, hogy míg a fonetika szintjén azonosítás található, szemantikai szinten szembeállítás játszódik le. Ennek az a következménye, hogy a rímelő szavak szemantikai tartalma kiemelődik, a rímelő szavak értelmi koncentrálódáson mennek keresztül. Közömbös vagy érdektelen szavak jelentése is nyomatékot kap a rím következtében.

A szóhangulatnak mint stilisztikumnak a szerepe a mondattan körében csak nagyon korlátozott lehet. A hangszimbolika elképzelhető éppen, amint befolyásolja a mondatok struktúráját, de ez szélsőséges eset: egész máshol kell keresni a stilisztikumot az egyszerű vagy összetett mondatok megformálása terén. A stilisztikum megragadása a szerkezetek körében esetleg a kifejező érték meghatározásával volna lehetséges, ha nem volna maga a kifejező érték annyira bizonytalan fogalom. Sokak szerint a körmondat, akár a klasszikus, alárendelésen alapuló változatát, akár a mellérendelő barokk vagy romantikus típust nézzük is, egyaránt „magasztos tartalmaknak, nagyszerű pátosznak és szenvedélyes érzéseknek magasabbrendű kifejezési formája". „Vizsgálatában a legfontosabb szempont: valóban mély érzelmi és gondolati tartalomnak felel-e meg ez a művészi forma. A művészietlen, a tartalomnak, az érzés hevének meg nem felelő alkalmazása ugyanis színtelenné, papírosízűvé silányítja. A körmondat az emelkedett stílus sajátja: a szépirodalomban is, a publicisztikában is élnek vele."[2]

[1] J. M. Lotman: *Szöveg—Modell—Típus* (Bp., 1973) 136—148. — A kötetből a témám szempontjából a legjobban hasznosítható „A művészi szöveg paradigmatikájának szintjei és elemei" (89—189) című rész. — Zlinszky Aladár már 1937-ben utalt a zenei hatások mellett az értelem szerepére a költeményben; vö. Művészi hangfestés és hangutánzás: *A magyar stilisztika útja* (Bp., 1961, szerk. Szathmári István) 294—361.

[2] Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlata* (Bp., 1958).

A magyar stilisztika vázlata című monográfia tehát a körmondat kifejező értékét a magasztos tartalomban, a nagyszerű pátoszban, a szenvedélyes érzésben és a mély érzelmi és gondolati tartalomban látja. Amikor a tartalom és az érzés heve nem csap elég magasra, színtelenné, papírosízűvé válik. A „tartalom" és a „forma" merev összefüggése azonban erősen vitatható. Igaz az, hogy sok ún. magasztos tartalom áll körmondatos stílusban, de ellentétes példák sorát idézhetjük annak bizonyítására, hogy egyrészt nem magasztos tartalmak is jelentkeznek körmondatokban, másrészt rövid mondatok is kifejezhetnek érzést, hevületet, emelkedettséget.

Olvassuk el Pázmány alábbi mondatát, amely ugyan alapvetően a mellérendelő halmozáson és szimmetrián alapul, mégis a mellékmondatok viszonylag nagy száma miatt mintegy a barokk körmondat sajátosan klasszicizáló változatának fogható fel. Érdekes a központban elhelyezkedő, csattanószerű rövid főmondat; a szimmetrikus mellékmondatot részben előtte, részben utána találjuk. A főmondat előtt nyolc, utána pedig hat mellékmondat van.[3]

Az összetett mondat két első fokú párhuzamos időhatározó mellékmondattal indul. Az elsőbe négy másodfokú tárgyi mellékmondat ékelődik be. A második és harmadik tárgyi mellékmondat ellentétet kifejező *nemcsak . . . de* kötőszópárral kapcsolódik egymáshoz. Ugyanakkor a második első fokú időhatározó mondatot egy másodfokú tárgyi mellékmondat egészíti ki, és ehhez még egy harmadfokú időhatározó mellékmondat járul.

Ez a hálózat előzi meg a főmondatot, amelyet két első fokú tárgyi mellékmondat követ. Az elsőnek nincs mellékmondata, a második első fokú tárgyi mellékmondat viszont annál összetettebb. Egy belőle induló másodfokú okhatározó mellékmondatból egyrészt egy harmadfokú feltételes mellékmondat, másrészt egy ugyancsak harmadfokú alanyi mellékmondat származik (a feltételes és az alanyi mellékmondat tehát egyenrangú: a másodfokú okhatározó mellékmondat két különböző pontján keletkeznek, de ugyanannak a mondatnak két nem szimmetrikus származékáról van szó). Végül a harmadfokú alanyi mellékmondathoz még egy negyedfokú jelzői mellékmondat is csatlakozik.

Összesen tehát tizennégy tagmondatról beszélhetünk, a főmondattal együtt tizenöt mondatból áll az összetett mondat, azaz egyetlen mondat tizenöt tagmondatból. És még nem említettük a különféle mellékmondatokban elhelyezkedő párhuzamos tárgyakat vagy határozókat, mindmegannyi olyan ismétlődő mondatrészt, amely révén az összetett mondat terjedelme jelentékenyen megnövekszik.

Hogy megértsük a pázmányi mondat szerkesztési jellegét, hivatkozzunk Deme László megállapításaira. Közlő, értekező és szépirodalmi példái közt a négy mondategységből szerkesztett mondategészek még aránylag szép számban fordulnak elő: 29 példát idéz forrásai alapján.[4] Az öt-

[3] Herczeg Gyula, Révay József Manzoni-fordítása: *Magyar Nyelvőr* 96. 297—314 (1972).

[4] Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza* (Bp., 1963); Laziczius Gyula: *Fonetika* (Bp., 1944. 1. kiadás); Fejes Endre: *Vigyori* (Bp., 1963); Németh László: *Irgalom* (*Kortárs*, 1964. okt., részlet) szerepelnek a források között. — Lásd Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* (Bp., 1971) 244—272.

t a g ú összetett mondat száma azonban csupán hat, és még ennél is kevesebb a h a t t a g ú összetett mondat: négy példát talált a szerző a vizsgált művekben, holott példái a közlő és értekező próza köréből is származnak. Több mondat tagú példát nem említ, mert a vizsgált művekben nem talált.

És most lássuk Pázmány mondatát:

Mikor eszembe vettem volna,
hogy a calvinista tanítók az erős kőszálon épített igazságot minden fegyverekkel erősen ostromolják,
és nemcsak alattomban ásnak vermet csalárd praktikájukkal,
de nyilvánvaló hatalommal is fogyatni akarják;
végezetre, hogy édes beszédekkel { az evangéliumi fényességét / a keresztyényi szabadságot, / { az újonnan felépült / { és megtisztíttatott Ecclézsiát fitogtatván sokakat megcsalnak;

mikor azt is általláttam volna,
hogy { a régi gyülekezetek végzéseit, / a szt. doktorok tanításait, / a hívek egyenlő értelmét, / az apostolok idejétől fogva meggyökerezett Anyaszentegyház vallását feltörlött homlokkal megvetik,
valamikor szájok íze szerént nem esik tanítások:
a z t t a l á l t a m m a g a m b a n,
hogy nem kell őellenek csak a keresztyén teológiának { saját tulajdon tegezéből / { és fegyverházából szedett nyilakkal lövöldözni,
azaz nem kell csak { a régi Ecclesia értelme szerént magyarázott Szentírásból, / a hívek között állhatatosan megrögzött traditiókból, / az Anyaszentegyház közönséges praxisából, / szertartásának rendiből és formájából, / a dicsőségben uralkodó martirok és szt. Atyák értelméből, / a gyülekezetek méltóságából bizonyítani;
mert — ha ezeknek helyet adnánk, — fáradtság nélkül kinyilatkoznék, *hogy* ragadozó farkasok mindazok,
kik a római Ecclesia ellen magok agyából faragott találmányokat szentírás színével támogatnák (Kalauz 623).

Az idézett hosszú összetett mondat a ,,nagyszerű pátosztól, szenvedélyes érzéstől'' meglehetősen távol esik; az alaptézis elvont teológiai állítás, egy antitézis: a kálvinista tanítók ostromolják a katolikus tanokat; de elég ellenük a keresztény egyház régi igazságaiból érveket kovácsolni. Ezekből az érvekből kitűnik, hogy az újítók ragadozó farkasok. A mondatelemzés egyébként rávilágít a bonyolítás szerkezeti fogásaira; voltaképp a halmozás segítségével csűri-csavarja Pázmány úgy a mondanivalóját, hogy az alapjában véve nem nagy horderejű mondanivaló megemelkedik, s a kor olvasója számára hatékony, kifejező olvasmányélménnyé lesz. Vagyis fordítva igaz az elméleti állítás: nem a tartalom határozta meg a választott kifejezésformát, hanem az író válogatott, és a rendelkezésére álló lehetőségek közül azt a szerkezeti formát kereste ki, amelynek segítségével — úgy vélte — leginkább tudta hatékonyan és az olvasó számára érzékletesen az elvont mondanivalót kifejezni.

Nem vitás ugyanis, hogy az ismétlődések és a paralelizmusok révén az egyes szavak, illetőleg az egyes mondatok szemantikai tere nyomatékot kap; mégpedig a szimmetrikusan elhelyezett szó vagy mondat egyrészt kifejezőbbé, tartalmilag telítettebbé válik, de ugyanakkor az egybevágóság kölcsönhatásban van a nem egybevágó vagy nem szimmetrikus szavakkal, mondatokkal is, mert strukturálisan aláhúzza a nem egybevágó, nem szimmetrikus részeket. J. M. Lotman rendkívül egyszerű példáján lehet ezt kézzelfoghatóan szemléltetni:

Felesleges ajándék, véletlen ajándék: verssorban a két félsor első tagjai egybeesnek: *ðap* [ajándék], a második tagok különböznek (illetőleg a nyelvtani forma itt is közös). Azonban a *hiábavaló* és *véletlen* szavak jelentése ellentétpárt alkot, és a szavak a verssor értelmi középpontjába kerülnek. Ha csökkentenénk a félverssorok egybeesésének fokát és *Felesleges és véletlen ajándék:* sorrá alakítanánk át az idézett, jól elkülönülő félsorból összetett sort, vagyis ha elmaradna az ismétlődő mondattag, akkor nemcsak az *ajándék* szó szemantikai ereje volna kisebb, hanem meggyengülne a *felesleges* és a *véletlen* szavak kiemelt pozíciója, és ennek folytán ezek szemantikai súlya is csökkennék; az elemek szemantikai tere alapszik ui. az alapjelentésen, illetőleg a szövegkörnyezet szavainak jelentésén, de ugyanúgy determinálja a szerkezetben elfoglalt hely, tehát a szövegkörnyezet szavaihoz fűződő kölcsönviszony is.[5]

A fenti szkéma alapján a sokkal bonyolultabb Pázmány-szöveg is két strukturálisan ellentétes részre osztható: az egybevágó részekre és a különbözőségekre. *Mikor . . . mikor . . . valamikor* (és az első két *mikor*-hoz négy, illetőleg egy *hogy* csatlakozik) biztosítja az egybevágást a főmondatot megelőző mondatrendszerben: *hogy nem kell, azaz nem kell* szintagmák jelentik a kongruenciát a főmondatot követő szerkezeti építményben. Nyilvánvaló, hogy a kongruencia által elhatárolt szelvényekben szimmetrikusan elfoglalt inkongruens tagok jelentése kiemelődik, súlyt kap éppen a vázolt ellentét révén.

A paralelizmusnak és a szimmetrikus építkezésnek a hatékonysága strukturálisan az előadottak alapján meggyőzőnek tűnhet. Ami azonban további megvilágítást kíván, az a mondatszerkezeti jelenség történeti volta, tehát az, hogy bármennyire is hatékony, kifejező a fenti mondatszervezés, mégis olyankor kerül előtérbe, amikor bizonyos történeti, kulturális, illetőleg ízlésbeli tények ösztönzik alkalmazását. Nem a tartalom tehát az elsődlegesen meghatározó, hanem a korszellem. Amikor valamilyen tartalom szerkezeti jellegénél fogva hatékony burokban megjelenik, önkéntelenül is hajlandók vagyunk a másfajta burokban feltétlenül semlegesnek tűnő tartalmat „magasztosnak, patetikusnak, szenvedélyesnek" minősíteni. A tartalom és forma közti kölcsönhatásnak eltúlzott értelmezéséről van szó, mert a mondatszerkezeti forma kifejező értékét az a történelmi helyzet határozza meg, amelyben az író értékelése, továbbá az olvasó, vagyis a címzett elvárása, ízlése meghatározott szerkezeteket kifejezőnek ítél, míg másokat elvet. A konkrét kutatás feladata kideríteni az ízlésmozgás irányulását; ne higgyük ugyanis, hogy a paralelisztikus mellérendelő vagy akár az antiparale-

[5] J. M. Lotman: *I. m.* 151—153.

lisztikus alárendelő mondatszerkesztést minden kor stilisztikailag hatékonynak tartotta olyan értelemben, hogy reájuk bízta a „magasztos, patetikus, szenvedélyes" tartalmakat. Szó sincs róla! Éppen ezért a tartalmak és a mondatszerkezeti burok közti merev összefüggés feltételezése sok bizonytalansági tényezőt hordoz magában.

2. Továbblépésünkhöz szükség van egy Dante-idézetre, és ezt a Purgatórium híres VI. énekéből választjuk; Babits fordításában az „Óda Itáliához" nevet viseli. A fordítás pontosan visszaadja szerkezetileg a dantei szöveget. Német Alberthoz fohászkodik Dante, benne véli látni a „rendcsináló"-t, az aláhanyatlott erkölcsi törvény helyreállítóját:

Jöjj, nézd, a Montaguok s a Capulettek / s Monaldi s Filippeschi, búval ottan / — te gondtalan! — s gyanúval tellve retteg. Jöjj, nézd, kegyetlen, hogy nyög elnyomottan / a hű nemesség; légy bajukra balzsam! / lásd, Santafiorban milyen állapot van. / Jöjj, nézz Rómádra, hogy sír, csupa jajban, / özvegyen, árván; s ezt zokogva folyvást: / „Cézárom, miért nem vezetsz a bajban?" / Jöjj, nézd e népet, hogy szereti egymást! / s ha már részvétre nem költ szörnyű kórunk, /jöjj legalább, hogy tennen szégyened lásd!
(Dante, *Purg.* VI, 106—117).

A költemény idézett sorai a *jöjj, nézd/nézz* négyszeres ismétlődésén alapszanak; de ritmikus és egybevágó a két vezérige után következő mellékmondat bevezetése is, amely három esetben *hogy* [*hogyan*] kérdőszóval indul, de az első esetben is érezhetően odaillik a ki nem tett *hogy*.

Babits egyébként hangszimbolikával is követi az eredetit a lehetőség határain belül. A négyszer ismétlődő *Vieni a veder/e∼vedi* alliterációját ugyan nem adhatta vissza, mert inkább kellett törekednie az igék pregnáns megválasztására, illetőleg szimmetrikus elhelyezésükre, de pl. az első idézett stanzában a komor hatású *a*-k, *o*-k és *u*-k a magyar változatban is visszatérnek, váltakozva az üdítőbb *e*-kkel (az eredetiben *e* és *i* is található): *uom senza cura: / color già tristi, e questi con sospetti*! ∼ *búval ottan / — te gondtalan*! — *s gyanúval tellve retteg.*

Hogy a tartalomnak a ritmikus és ismétlődésen alapuló, sőt hangszimbolikával színezett szöveg-e a legadekvátabb kifejezése, vagyis a leghatékonyabb megjelenési formája, — az ebben az összefüggésben elhanyagolható. A tartalom történeti tények közlése: milyen helyzetben vannak a Montaguók (az olasz szövegben Montecchi) és Capulettek (Capelletti: Babits mindkét esetben a Shakespeare-szöveg által magyar fülnek ismerősebb alakot választotta); bajban van a hű nemesség, szenved Santafiora erődítménye Siena közelében, amelyet mint a gibellinek fellegvárát, a sienai guelfek, a gibellin érzelmű Dante ellenfelei ugyancsak szorongattak, és szenved Róma is. A tárgyilagos közlésként is értelmezhető tényhalmaz azonban Dante művészi fogásai következtében erőre kap, s tényleg áthatja a sorokat a számkivetetett és gibellinhű, a német császárt kérlelő Dante szenvedélye.

Ami bennünket itt elsősorban foglalkoztat, az annak megállapítása,hogy a bemutatott ritmikus, ismétléseken alapuló szerkesztés korstílus, és Dante azért választotta, mert a pátosz érzékeltetésére ez a struktúra volt a legmegfelelőbb az író és az olvasó szempontjából.

Nemcsak az *Isteni színjáték* mutat fel számos ilyen mondatszerkezeti megoldást, hanem Dante mellett pl. Petrarca *Daloskönyve*,[6] illetőleg Petrarcának *Trionfi* című epikus jellegű műve[7] is.

A 206. petrarcai canzone fordítója,[8] Lux Alfréd híven és értően adja vissza a szimmetriákat. Pedig nem volt könnyű dolga; ebben a költeményében Petrarca halmozta az ismétléseket. *Ha mondtam azt (=S'i' 'l dissi /mai/)* a sor elején háromszor fordul elő azonos helyzetben a négy első, egyenként kilenc soros strófában: tehát összesen tizenkétszer. Ebből a rengeteg szimmetriából a fordító nyolcat valósított meg; strófánként három helyett kétszer ismételte el a szimmetrikus helyzetben levő mondatot, amely önvád, illetőleg mentegetődzés: ő ilyet nem mondott, mert ha mondta volna, akkor ,,gyűlöljön meg örökre" ,,nyájas irgalma sose érje lelkem", ,,fordítson örökre hátat."

Ha mondtam azt, gyűlöljön meg örökre,
bár napjaimnak célt szerelme ád csak:
ha mondtam azt: éltem rövidre válhat,
(. . .)
Ha mondtam azt: Ámor szívembe lőjje
arany nyilát s övébe ólmos ágat;
ha mondtam azt: ég s föld haragja várhat,
(. . .)
Ha mondtam azt: mit ember nem kívánhat,
bú érjen bőven kurta életemben;
ha mondtam azt: izzanak egyre bennem
a nála jéggé váló büszke vágyak;
(. . .)
Ha mondtam azt, mi el nem hagyta számat:
nyájas irgalma sose érje lelkem;
ha mondtam azt: szavának íze vesszen,
a szónak, mely bilincsbe verve áthat.
Ha mondtam: fordítson örökre hátat,

A dantei idézet főmondatot ritmizál, itt *ha* kezdetű feltételes mellékmondatok paralelizmusával van dolgunk.

Most térjünk vissza Dantéhoz, és az *Új élet* prózájából idézzünk egy szimmetrián és paralelizmuson alapuló részletet:

Minthogy pedig ilynemű elváltozás {a hátrahagyottaknak,
{valamint az eltávozott barátainak fájdalmat okoz,
minthogy {a jó atya s jó gyermeke,
{valamint a jó gyermek s jó atyja közt levőnél nincs mélyebb barátság,
s mert ez a hölgy a legnagyobb mértékben jóságos,
s az ő atyja is, amint sokan vélik, s úgy is van, a legnagyobb mértékben jóságos vala,
természetes dolog,
hogy ez a hölgy csordultig telt a legkeservesebb fájdalommal
(Dante: *Az új élet*, XXII, 949—956, Jékely Zoltán fordítása. *Dante összes művei* (Bp., 1962).)[9]

---

[6] Herczeg Gyula, A magyar Petrarca: *Filológiai Közlöny* 15. 412—418 (1969).

[7] Giulio Herczeg, La struttura della frase nei versi del Petrarca: *Atti Congresso Petrarchesco* (1975).

[8] *Francesco Petrarca Daloskönyve* (Bp., 1967) 268—269.

[9] Jékely rendkívül pontosan fordított. Az eredeti olasz mondatot elemeztük a következő helyen: La struttura del periodo nella prosa della ,,Vita Nuova": G. Herczeg: *Saggi linguistici e stilistici* (Firenze, 1972) 7—26.

A pázmányi mondattal összehasonlítva, kétségkívül egyszerűbb; de nyilvánvaló, hogy négy szimmetrikusan elhelyezett okhatározó mellékmondat előzi meg a pázmányi példához hasonlóan rövid, csattanóként odaállított főmondatot, amelyet azonban Danténak ebben a példájában már nem követ olyan szimmetrikus mondathálózat, mint amilyent Pázmánynál tapasztaltunk.

Ennél a mondatnál még kevésbé érezhető a pátosz, mint eddigi példáinknál: tények felsorakoztatásáról van szó; a tartalom legkevésbé sem indokolná a szimmetriát és a stílus emelését. Minthogy prózai és nem költői szöveget idéztünk, az író lemondott a költői szövegekben szokásos hangszimbolikai és szóhasználati kifejezésemelésről; pőrén áll előttünk a ritmikus és szimmetrikus próza, amely híján van olyasféle ékítményeknek, amilyeneket az imént idézett dantei és petrarcai versszövegekben észleltünk, és amelyek alkalmasak voltak a pátosz vagy fokozott érzelmi telítettség benyomását kelteni az olvasóban.

3. A kérdés gyökere meghatározott történelmi tényben keresendő; abban hogy mind a XIII. század második felében megnövekedett magánoklevélírás, mind pedig az államigazgatás keretébe tartozó kancelláriai fogalmazási gyakorlat előnyben részesítette a szabályosan szerkesztett, minden részletre kiterjedő, azonban a részeket paralelizmus és szimmetria alapján megszervező mondatstruktúrákat. Hogy a magánoklevelek megszaporodtak, annak gazdasági, társadalmi és történeti okai voltak. Maga a jelenség mindenek előtt Itáliában mutatkozott meg széles kiterjedésben, a kora-reneszánsz pénzgazdálkodása, építkezése, vállalkozása, adás-vétele szoros kapcsolatban volt a városi polgárság mindennapi életével és lehetővé tette a művelt, főként a bolognai egyetemre járt és a római jog recepciója után a római jogot behatóan ismerő jogász értelmiség megerősödését. A jogtudomány képviselői gyakran vitatkoztak azon, volt-e folyamatos jogi oktatás Justinianus itáliai uralmának összeomlása és a XI. század között, tehát a bolognai egyetem alapítása előtti századokban? Bónis György nemrég megjelent kitűnő könyvében azt a nézetet képviseli — és szerintünk igen helyesen —, hogy a Bologna előtti jogtudományról vallott felfogás ma már feltétlenül túlhaladott.[10]

Meggyőző, amikor megállapítja, hogy a korai középkor fejletlen természeti gazdálkodása nem tudta hasznosítani az árutermelő társadalom első világjogát, a római jogot. „Mihelyt az ipar és a kereskedelem — e l ő s z ö r O l a s z o r s z á g b a n s k é s ő b b m á s o r s z á g o k b a n — [Kiemelés tőlem. — H. Gy.] továbbfejlesztette a magántulajdont, nyomban újra elővették és érvénybe léptették a kialakult római magánjogot" — írja Marx és Engels.[11] A *Digesta* újrafelfedezése elképzelhetetlen az itáliai városgaz-

[10] Bónis György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában* (Bp., 1972) 18 skk. Idézi a folytonosság védelmezőit: H. Fitting és P. Riché szerzőket; az utóbbi még 1965-ben az Enseignement du droit en Gaule du VI au IX siècle: *Ius Romanum Medii Aevi* (Milano, 1965) I, 5, b *bb* című tanulmányában is felsorakoztatta a „jogi oktatás" bizonyítékait Galliában.

[11] A német ideológia: *Marx—Engels Művei* (Bp., 1960) 3. 75.

daság hatalmas felvirágzása nélkül, a jogtanítás fellendülése pedig a kommunális mozgalom győzelmes előtörésével függ össze. Az új stílus jogi gyökerei bizonyíthatók. Már G. Bertoni összefoglalta[12] azokat a munkákat, amelyek a retorika-oktatás és a jogtudomány egybefonódását szemléltetik. Elégséges az olasz irodalmi próza kezdetén olyan nagy szerepet játszott Guido Fabára utalni; már az ezerkétszázas évek elején közjegyző, majd a század húszas éveinek elején a bolognai püspök szolgálatában *scriba;* jogi tényked̈és mellett retorikát is tanít, pl. a latinul írott *Gemma purpurea* című műve levelezést tanító kézikönyv. A latin szövegbe azonban olasz példákat is beleillesztett. *Parlamenta et Epistole* című műve olasz nyelvű, s ugyancsak a levélszerkesztés technikájára oktat.[13] A közjegyzőség első ismert bolognai tanára, Rainerio da Perugia, 1211—1227 közt írta *Summa artis notariae* című tankönyvét, amelyben számos jogi formula található. Rolandino Passeggeri (1217 k.—1300) *Summa* című műve (1256 körül) már igazi jogi tankönyv és mintakönyv. Szerződési jog, végrendeletek, ítéletek és formulák szerepelnek benne, bőséges magyarázatokkal.

Itáliában ekkorra már kifejlődött a hivatalos jogtudósok rendje; Bologna és más egyetemek is adták a jogban képzett férfiakat, akik megélhetésüket a podestà, ülnök, tanácsos, ügyvéd hivatásában találták meg. Az olasz városok statutumai már a XIII. században sorra kimondták, hogy bírói, ügyvédi, tanácsosi működést csak képzett jogászok folytathatnak. Az 1265-ös bolognai statutumok szerint csak olyanoktól lehet jogvéleményt kérni, akiket felvettek az ügyvédi lajstromba.

Főként a magánoklevelek megszaporodása, a közjegyzői rend megerősödése, a magánjogi szerződések megnövekedett jelentősége, a retorikai és jogi stúdiumok szoros összefonódása a legnagyobb jelentőségű az olasz mondattan, főként pedig a mondatstilisztika szempontjából. A magánoklevél még inkább, mint a hivatalos állami, tehát kancelláriai okirat rendet, világosságot, szabályosságot, ugyanakkor azonban a tények könnyű áttekintését követeli meg. Ezek az alapvető igények szabták meg a formulák mondattani szerkezetét, amely a fenti igények értelmében másként nem is képzelhető el, mint a paralelisztikus csoportosítás révén. Különben kuszává és nehezen érthetővé válik az oklevél; ez azonban beleütközött volna az adóvevő és a gazdasági életet mozgató polgárság érdekébe. Az alárendelő, sok mellékmondatos és számos különféle kötőszóval építkező körmondat éppen ezért nem felelt meg a célnak, mert sok tényt kíván egy mondatba elhelyezni, mégpedig nem világos, áttekinthető rendben.

Az alábbiakban bizonyítékként idézzük Rainerio da Perugia *Summa* című kézikönyvének egy példájából, egy adás-vételi szerződés formulájából a záró mondatot; az eladó felsorolja azokat a jogi hátrányokat, amelyeket arra az esetre vállal, ha a megkötött szerződéstől elállna:

Si vero

{per me
{meosque heredes

---

[12] G. Bertoni: *Storia letteraria d'Italia. Il duecento* (Milano, 1939) 254.

[13] Több tanulmány közül utaljunk a következőre: A. Castellani, Le formule volgari di Guido Faba: *Studi di filologia italiana* 13. (1955).

predicta { omnia / et singula
non observavero
vel aliqua occasione presumpsero contravenire
et si legitimam semper defensionem
{ tibi
{ et tuis heredibus
{ per me
{ per meosque heredes non exhibuero
pene nomine predicte rei duplum eiusdem bonitatis et existimationis *dare* (...)
omneque dampnum l i t i s (...) s p o n d e o *resarcire* (...)[14]

A mondat szerkezetileg pontos mása a század végén keletkezett, tehát későbbi, fent idézett dantei mondatnak. A latin szövegben is ritmikusan elhelyezett mellékmondatok, mégpedig három feltételes mondat vezeti be a főmondatot, amelynek vezérigéje a *spondeo*, tehát 'vállalom, kötelezem magam'. A három feltételes mondat ugyanúgy tartalmaz párhuzamosan elhelyezett mondattagokat, mint a dantei idézet összetett mondatában a négy okhatározó mondat, amely a főmondat előtt áll. Figyeljük meg, hogy az ismétlődések mennyire tisztázó jellegűek, pontosan, szinte szőrszálhasogató módon írják körül a tényállás elemeit. A három feltételes mondat ritmusa még kiemeltebb, mint a dantei mondatban a négy okhatározó mondaté, mégpedig azért, mert a három mellékmondat alanya azonos, és mondattanilag azonosak az igei állítmányok is, három egyes szám első személyű futurum perfecti alak, *-ero* végződéssel. A főmondatot Danténál egy mellékmondat egészíti ki, a most idézett latin példában *dare* és *resarcire*, két ritmikus főnévi igeneves szerkezet (és bennük ritmikus tagokkal) csatlakozik a főmondati vezérigéhez, a *spondeo*-hoz.

A paralelisztikus, ritmikus, mellérendelő összetett mondatokon alapuló stílust a jogász értelmiség alakította ki. Azért tehette, mert a jogi és a retorikai művelődés a XIII. században összefonódott; és mert a kora-reneszánsz fejlett körülményei között az oklevél, főként magánoklevél-adási gyakorlat hihetetlenül kiszélesedett. Olyannyira, hogy a formulárék tanítása az egyetemek jogi karán és azok függvényeként a közjegyzői iskolákban egyre jobban terjedt. A jogi nyelvből került át a XIII. század olasz prózájába és költői nyelvébe; a legnagyobbak közt Dante és Petrarca, sőt Boccaccio is az *Ameto* című̈ben s több verses művében élt ezzel a mondatszerkesztési formával: olyankor is, amikor a tartalom „magasztos, patetikus, szenvedélyes'' és olyankor is, amikor érdektelen és köznapian színtelen.

4. A történelmi és társadalmi viszonyokból eredő újabb művelődési tény elhomályosítja a ritmikus, retorikus szerkesztést; ennek következtében a dantei és petrarcai struktúra túlhaladottá, „középkorivá'' válik. A *Dekameron* stílusa már olyan körmondatokat tartalmaz, amelyek a néhány évtizeddel korábbi mellérendelés helyett az alárendelésnek helyenként legbonyolultabb formai változatait mutatják. Nemcsak a főmondatba iktatódnak be mellékmondatok, hanem a mellékmondatok is kiindulópontjai

[14] A teljes 14. formuláre olasz nyelvű elemzése olvasható a 9. jegyzetben hivatkozott tanulmányunkban.

lehetnek újabb és újabb mellékmondatnak. Az is előfordul, hogy a főmondatból mint alapból párhuzamos mellékmondatok indulnak, amelyek közül pl. az egyikből további mellékmondatok származnak: másod-, harmad- és többfokú mellékmondatok; ugyanakkor pl. valamelyik másik, a főmondatnak egy másik pontján keletkezett mellékmondatnak főnévi igeneves vagy melléknévi igeneves szintagma a bővítménye. Az ilyen típusú mondatok felépítése nélkülözi a szimmetriát, amelynek előfeltétele a laza szerkesztés, a kevés és ismétlődő kötőszó, továbbá az igeneves szerkezetek viszonylag alacsony száma és egyszerű struktúrája. A retorikus stílussal szemben ez a mondatszkéma felfogható egyfajta realista szemlélet jelentkezésének is: az író a körülmények, tények felsorolását tartja szem előtt, hogy minél több részletet szolgáltasson az olvasónak és így a történet lényegét egyre bővülő és gazdagodó adattömeggel világítsa meg. Ha a részeket egy összetett mondatba akarja az író besűríteni, akkor háttérbe szorul a stílus játékossága, zeneisége, szimmetriája. A halmozás „rendetlenségének" megszüntetése, az alárendelt mondatok paralelisztikus és áttekinthető elrendezése, a jelzői mellékmondatok számának csökkentése csak a XVI. század és a XVII. század fordulóján valósul meg a barokk stílus változataként, ahogy a fejtegetésünk elején közölt Pázmány idézet bizonyítja. A boccacciói stílus lényegének az alárendelt mondatok olyan hálózatát tartjuk, amelyben a mondatok diszharmonikusan, látszólag megkomponálatlanul, szinte kaotikusan következnek egymás után, úgyhogy túltengenek a jelzői mellékmondatok.

Idézzünk egyetlen összetett mondatot; a csigavonalszerű, indázó szerkesztés mellett mondatrövidítő tagokat fogunk találni, sőt a főmondatnak két különböző pontjáról indul ki mellékmondat. Az első mellékmondatból további származék nem fejlődött, a másodikból azonban csigavonalszerű mellékmondatok sora származik.

Fu, — in Perugia un giovane
secondo che io gia intesi,
il cui nome era Andreuccio
di Pietro, cozzone di cavalli,
il quale,
avendo inteso che a Napoli era buon
mercato di cavalli, *messisi* in borsa cinquecento fiorini d'oro, *non essendo*
mai più fuor di casa stato, con altri mercatanti là se n'andò,
dove giunto una domenica sera in sul vespro
dall'oste informato, la seguente mattina fu in sul mercato
(Boccaccio, *Decameron* II, 5;3).

A mondat a gerundiális és participiális bővitmények nélkül így írható fel:

Fu . . . un giovane,
il cui nome era Andreuccio . . .,
il quale . . . là se n'andò,
dove . . . fu in sul mercato.

Ebbe az alapjában véve egyszerű vázba ékelődnek be a gerundiális és participiumos szintagmák, amelyek jócskán megnyújtják a mondat terjedelmét. Felfigyelhetünk az egyik gerundiumos szintagmára, amely tárgyi mellékmondatot tartalmaz. A *dove* kezdetű mellékmondat viszont két participium

perfectis szerkezetet olvasztott magába oly módon, hogy a *dove* szinte egyaránt tartozik a mellékmondathoz és a két particípiumhoz. Megjegyzendő az is, hogy a *secondo che* kezdetű mellékmondat párhuzamos az *il cui nome* kezdetűvel, azonban az elsőre nem épül mondatfűzér. Révay József konzseniális fordításában a mondatrövidítő gerundiumokat és particípiumokat feloldotta, s ezzel valamelyest modernizálta a szerkezetet.[15]

Az idézett egyetlen példa talán meggyőzhet arról, hogy a mondatszerkezetek tekintetében minőségi változás ment végbe a korábbi, illetőleg korabeli ritmikus prózával szemben. Az alárendelés, a mondatrövidítő szerkezetek alkalmazása összefügg a *volgarizzatorék* működésével, és főként azzal, hogy a fordítók érdeklődése Livius felé fordult. F. Maggini helyesen állapítja meg könyvében, hogy a középkor a római császárságot ismerte és csodálta. A republikánus Titus Livius politikai felfogása éles ellentétben állt a középkor monarchikus ideológiájával.[16]

Valóban, Liviust csak az új polgárság érthette meg, mindenekelőtt a XIII. és XIV. századi forrongó Firenze. Livius általában rosszat mond a patríciusokról; elítéli kemény magatartásukat, amellyel a nép jogos követeléseivel szembefordulnak. Hibáztatja pazarlásukat, mohó pénzszerző vágyukat, korrupt ügyvitelüket. Micsoda hát Livius kormányzati eszménye? Olyan kormány, amely a szenátus, az állami tisztviselők, a törvények, a kormányzó szervek tekintélyén és igazságos ügyintézésén alapszik. Azt is hangsúlyozza, hogy a tisztségek elnyerésében nem szabad származási szempontoknak szerepet játszaniuk: minden érdemes embernek részt kell vennie a kormányzásban, sőt évente cserélődjenek a tisztségekben. A volgarizzatorék azért fordultak Liviushoz, hogy feleletet kapjanak koruk égető kérdéseire, hogy Livius tanítása fegyver legyen kezükben a politikai és társadalmi változások korában. A XIV. század első éveiben lát napvilágot az első Livius-fordítás, az első decas fordítása; jónéhány kódexben maradt ránk bizonyságként, mennyire olvasták. Sacchetti a LXVI. novellájában szól egy kereskedőről, aki önfeledten olvassa a matrónák lázadását az Oppia-törvény miatt, miközben munkásai türelmetlenül várják, hogy kifizesse őket. A következő Livius-fordítás a XIV. század közepéről való, s alkotója valószínűleg éppen Boccaccio. Ez a fordítás a harmadik és negyedik decast tartalmazza; a megelőző fordításhoz képest megszaporodnak a mellékmondatok, felépítésük többsíkúvá válik, megjelennek az accusativus cum infinitivók olasz változatai, s az előzőben ritka önálló alanyú gerundiumok száma is megnő.

[15] „*Amint* hallottam, élt Perugiában egy ifjú lócsiszár, bizonyos Andreuccio di Pietro nevezetű, *ki*, *minekutána* hírét vette, hogy Nápolyban jó lovakat lehet kapni, ötszáz aranyforintot tett erszényébe, s *mivel* még nem volt soha idegenben, más kereskedők társaságában útnak indult; meg is érkezett egy vasárnap este vecsernye után, *minekutána* a fogadóstól tájékozódott, másnap reggel kiment a vásárba" (*Boccaccio művei*. Bp., 1964. 336). — A pontosvesszőt leállítja és egyszerűsíti a mondatot; kevésbé lett volna gördülékeny, de hívebb lett volna az eredetihez akkor, ha a fordító az alárendelő kapcsolást ott is megtartotta volna ekként: . . . útnak indult Nápolyba, *ahová* meg is érkezett; stb.

[16] F. Maggini: *I primi volgarizzamenti dei classici latini* (Firenze, 1952); A „Le prime raduzioni di Tito Livio" című fejezet első változata 1916-ból való.

A liviusi mondatszerkesztés mintegy rátelepszik az olasz prózára, és kialakul egy olyan mondatépítkezés, amely uralkodó jelleggel formálja, befolyásolja az olasz prózát egészen a XVIII. századig. Ahogy a ritmikus prózaszerkezetek is történelmi, politikai tényekkel hozhatók szoros kapcsolatba, ugyanúgy a klasszicizáló boccacciói próza sem véletlenség, írói ízlés vagy önkény, de legkevésbé sem a tartalomból fakadó determináltság következménye. Megformáltságuk mélyen benne gyökerezik a kor harcaiban, s éppen ezért nem lep meg az az éles hang, ahogy a kor stiliszta elméi egyik vagy másik irány mellett kiállnak. Hadd idézzük Giovanni Pico della Mirandolának (1463—1496) a stílusról írott kevéssé ismert levelét, amelyet a magyar humanista kutatásban is szereplő Ermolao Barbaróhoz intézett. A szerző érvelése az ügyvédek, illetőleg a jogi ékesszólás lebecsülésén, sőt becsmérlésén alapszik. „Quapropter nec ludendum tropis, nec verbis aut nimis luxuriandum, aut translatis lascivientum, aut factitiis audendum in re tam seria, tanti discriminis, in qua demere, addere, demutare aliquid sit flagitium."[17] Elveti a szavak játékát, a jóhangzást, a stílus pompáját és keresettségét; a nagyság érzését inkább durvaságával kelti. És ez a „durvaság" éppen a szabálytalan mellékmondatoknak és rend nélküli mondatrövidítő szerkezeteknek az alkalmazásából ered.

5. Feltűnő, hogy a hiányos mondatok vagy a nem teljes mondatok hiányoznak a régi olasz novellisztikából; nemcsak Boccacciónál nem fordulnak elő, hanem Bandello (1485—1561) 214 novellájában sincs egyetlen szabálytalanul szerkesztett mondat sem. Ugyanez a helyzet a spanyol Cervantes prózájával is, sőt a spanyol pikareszk novellák sem tartalmazzák a stilisztikai lazításnak különféle szerkezeti változatait. Az Aguilar madridi kiadó teljesnek mondható, több, mint kétezer lapos *La novela picaresca española* című gyűjteményében a kópék és szegénylegények szabályosan megformált mondatokban beszélnek egymással és más osztályok, rétegek képviselőivel; és az írói közlés sem tartalmaz szerkezeti törést, holott tartalmilag számtalanszor indokolt volna.

A középkori és újkor eleji európai próza nem látszott tudomást venni a tagolatlan mondatok feltételezett stilisztikai értékéről, vagyis, hogy az érzelmi és értelmi mozgalmasság, a gondolkodás és a lelkivilág forrongása, a cselekmény meggyorsítása, a feszültség, az izgatott vagy töprengő lelkiállapot, a kitörő indulatok szerkezetileg leginkább a hiányos vagy nem teljes mondatokban fejeződnek ki.[18] Ami még inkább meglepő, a retorikus, klaszszicizáló és barokk jellegű, különféle módon összetett és terjedelmes mondatokra épülő stílust felváltó XVIII. századi mondattípus, pl. Voltaire mondata bár rövid, pregnáns, egyszerű, kevés kötőszóval szerkesztett, mégis ugyanúgy kerüli a hiányos, kihagyásos szerkezetet. W. von Wartburg tipikusként idézi a következő szakaszt Voltaire *Zadig* című művéből:

[17] Ezért nem kell retorikai alakzatokkal játszani, nem élvezni a szóbőséget, az átvitt értelmű vagy költött szavakat ilyen fontos dologban (ti. stíluskérdésben), ahol vétek elvenni, hozzátoldani, változtatni valamit is. (Vessük össze ezt a kijelentést a középkori stilisztikai kézikönyvek amplifikációt javasló tanácsaival.)

[18] *A magyar stilisztika vázlata* 267 skk.

Laissez-moi faire, dit Zadig; vous gagnerez à cette épreuve plus que vous ne pensez. Le jour même il fit publier au nom du roi que tous ceux qui prétendaient à l'emploi du haut receveur des deniers de Sa Gracieuse Majesté Nabussan, fils de Nussanab, eussent à se rendre, en habits de soie légère le premier de la lune du Crocodile dans l'antichambre du roi. Ils s'y rendirent au nombre de 64. On avait fait venir des violons dans un salon voisin. Tout était préparé pour le bal; mais la porte de ce salon était fermée, et il fallait, pour y enter, passer par une petite galerie assez obscure. Un huissier vint chercher et introduire chaque candidat, l'un après l'autre, par ce passage, dans lequel on le laissait seul quelques minutes. Le roi, qui avait le mot, avait étalé tous les trésors dans cette galerie. Lorsque tous les prétendants furent arrivés dans le salon, Sa Majesté ordonna qu'on les fît danser. Jamais on ne dansa plus pesamment et avec moins de grâce; ils avaient tous les têtes baissées, les reins courbés, les mains collées à leurs côtés. Quels fripons disait tout bas Zadig. Un seul d'entre eux formait des pas avec agilité, la tête haute, le regard assuré, les bras etendus, le corps droit, le jarret fermé.[19] [Kiemelés tőlem. — H. Gy.]

Wartburg azért idézte ezt a nevezetes, antológiákban közkedvelt szakaszt, hogy a ritmus teljes hiányát szemléltesse. A szöveget szólamokra osztotta, a szólamok háromtól tizennégyig terjedő szótagból állanak (egyszer fordul elő kétszótagú szólam, és ugyancsak egyszer tizenöt szótag). A szólamhosszúságok szabálytalanul következnek egymásra, semmilyen rendező elv nem érvényesül. Nincs egyetlen olyan rész, mondja Wartburg, ahol „a nyelv zenéje álmodozásra késztetné az olvasót." Valóban, és ugyanakkor nincs egyetlen szabálytalanság sem: a feszes, pontos, rövid mondatokban, amelyek annyira eltérnek korábbi példáinktól, nem mutatkozik egyetlen törés, egyetlen szerkezetlen mondatrész sem.

A rövidmondatosság is európai jelenség; a XVIII. század prózájának uralkodó vonása a különféle nemzeti irodalmakban.[20] A rövidmondatos, a zeneiséget kerülő, a kötőszóban szegény próza sem érkezett el azonban oda, ahová a XIX. század végétől a jelen század elejére eljut az európai prózafejlődés: a szerkezetlenséghez és a kompozíció klasszikus, a reneszánsz retorikájától szentesített szabályai évezredes uralmának meggyengüléséhez. Komplex, de ismét politikai, társadalmi, művészeti mozgások függvényeként lazul fel a mondat, s állnak elő a nyelvi jelenségek szintjén megvalósuló különféle változások. A viszonyszók elmaradhatnak főnevek előtt, ennek folytán elszigetelt névszói szintagmák jöhetnek létre, és a predikatív szintagmától mintegy függetlenülnek. Ennek a nyelvi jelenségnek sokrétűségét a magyar és olasz nyelv vonatkozásában több tanulmányban szemléltettük.[21] Most csak a Voltaire-idézet utolsó mondatára akarunk utalni; a mondat ui. hordozza csírájában azt a folyamatot, amely a XIX. század közepétől a magyar prózában is jelentkezik, de csak a jelen század első évtizedeiben ér el bizonyos gyakoriságot. A voltaire-i mondat még strukturálisan visszatartott; az utolsó öt módhatározó előtt valóban nincs viszonyszó, tehát parataktikusan állnak, mintha függetlenek volnának. Az igei állítmányhoz azonban tartozik egy *avec agilité* módhatározó, s ebben a

[19] W. von Wartburg: *Évolution et structure de la langue française* (Lipcse—Berlin, 1934) 198—199.

[20] Giulio Herczeg, La struttura del periodo nel Settecento: *Saggi linguistici e stilistici* (Firenze, 1972) 277—305.

[21] Idézzünk itt kettőt több idevágó munkánk közül. A nominális stílus a magyarban: *Magyar Nyelvőr* 80. 40—57 és 204—217 (1956); *Lo stile nominale in italiano* (Firenze, 1967).

szintagmában van viszonyszó, az *avec*, amely összeforrva az *agilité* főnévvel módhatározóként szorosan kapcsolódik a *formait des pas* szintagmához, míg a többi módhatározó szerepe nyilvánvalóan más. Azonban az *avec* mégiscsak vonatkoztatható az öt másik főnévre is: *tête, regard, bras, corps* és *jarret* ugyanúgy függhet az *avec*-től, mint az *agilité* elvont főnév. A határozói szintagma önállósodása, sajátos értelmezős szerkezetek kifejlődése, a szerkezetlenség a magyar nyelvben kísérletező jelleggel főként a nyugatos prózával hozható kapcsolatba, anélkül, hogy általános érvényre emelkednék. Amikor Babits leír ilyen mondatot:

-„Vilma is — a legszebb lány itt akkoriban, igazi típusa a magyar telt élveteg szépségnek — *hasadt piros száj, széles áldott, királynői csípők, magától mosolygó arc, nagy barna szuggesztív szemek* — élte világát, udvaroltatott magának, öltözködött királynői módra, pesti bálokban csillogott." *(Kártyavár*, 94, id. cikkünk, 43—44; *A magyar stilisztika vázlata*, id. mű, 290)

Kosztolányi, Krúdy és Móricz is távolmarad a lazításnak, szerkezeti feloldásnak ettől a fajtájától.

A kötőszó elmaradása viszont, amely kapcsolatban áll a közlési síkok egymásba csúszásával, tehát azzal, hogy az író és szereplője (sőt az ún. népies prózastílusban Tömörkénynél, Veres Péternél, Szabó Pálnál és másoknál a „communis opinio") átmenet nélkül fonódik össze, és látszólag értelmetlenül kerülnek egymás mellé mondattagok, amelyek aztán szerkezetlennek, nem teljes vagy hiányos mondatoknak tűnnek, szélesebb visszhangra talált a magyar prózában.[22] Óvatos kezdés után a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben figyelhető meg a szabad függő beszédnek nevezett jelenség Keménynél és Jókainak a század közepe után keletkezett regényeiben, majd Móricznál mutatkozik meg teljes összetettségében, hogy napjainkig fennmaradjon bizonyos íróknál. A jelenség sajátos, a szerkezetlenséget még inkább hangsúlyozó változata a már említett népies íróknál figyelhető meg.[23]

A mondatstruktúrának évszázados hagyományai, amelyek a jól szerkesztettségen, a logikus építkezésen nyugszanak, megrendültek, sőt a logikai, tehát mellé- vagy alárendelésen alapuló mondatépítkezés hosszabb időre háttérbe szorul. A zárt mondatépítkezés fellazulása, amelynek nyelvi síkon különféle, jól megfogható formai megnyilatkozása van, olyan szerkezeti jelenség, amelynek ugyanúgy társadalmi gyökerei vannak, és amelyet ugyanúgy a kultúra komplex jelenségsorozatai alá kell rendelni, mint ahogy az összetett, logikus mondatépítkezésnél láttuk a komplex determináltságot. Ez a fellazult, a részletet logikai kapcsolódás nélkül hangsúlyozó mondattani struktúra erősen emlékeztet a naturalizmus és az impresszionizmus festésmodorára, a „folt" művészetére, arra az irányzatra, amelyben a r é s z hatása érvényesülhetett a k l a s s z i k u s a n m e g f o g a l m a z o t t k o m p o z í c i ó rovására.[24]

[22] Herczeg Gyula, Móricz Zsigmond stílusa: *Stilisztikai tanulmányok* (Bp., 1961. 240—329; Uő.: *Lo stile indiretto libero in italiano* (Firenze, 1963).

[23] Herczeg Gyula, A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja: *Magyar Nyelvőr* 87. 203—216 (1963).

[24] Herczeg Gyula, *A modern magyar próza stílusformái* (Bp., 1975) különösen 66—140.

6. Fejtegetéseink végére értünk. Azt kívántuk szemléltetni, mennyire óvatosan kell bánnunk a mondatszerkezet és a tartalom közti kapcsolat kérdésével.

Állítjuk, hogy ugyanaz a mondatszerkezet hordozhatja a legkülönbözőbb tartalmakat is, vagyis a stílushatást elsősorban hangtani hatások, szókészleti jellegzetesség, a gondolati és érzelmi tartalom, esetleg maga a szituáció kelti, és nem a mondat ilyen vagy olyan megformáltsága. Az aztán egészen természetes, hogy gyakorisági alapon az olvasóban kialakulhat egyfajta tapadás, és egy meghatározott mondatstruktúrának szubjektíven elkezd meghatározott stilisztikumot tulajdonítani. Ez azonban szerintünk másodlagos fejlődmény és a gyakorisági tényezőtől függ. A „tulajdonítás" a műfaji kategóriákban bír elsősorban jelentőséggel: az értekező prózát másként képzeljük el, mint a szépirodalmi próza különféle változatait, de az óvatosság itt is helyénvaló: az egyszerű mondatok, az alárendelés kerülése éppúgy lehet jellemzője az értekező prózának, mint a korábban divatos bonyolultság. A tudományos próza stílusa sem merev állandó.

A mondatstruktúra történelmi képződmény; az írói szabadság és választás kevésbé mutatkozik meg vele kapcsolatban, mint a stilisztikai kifejeződés egyéb területein, pl. a szóhasználatban, a képes beszéd vonatkozásában, vagy esetleg a versben nagy szerepet játszó, de a prózában is előforduló hangszimbolikában.[25]

Hogy a mondatstruktúrát mennyire állandónak fogták fel, és nem a tartalomnak, az írói szubjektivitásnak alávetett, könnyen alakuló képződménynek, arra többek közt igen jellemző a *néplélektan és mondatalkotás* összekapcsolása. A vossleri tanítások, amelyek még Wartburg idézett művében is visszhangzanak, közvetlen kapcsolatot látnak mondattani kifejeződés és kollektív lelkiség közt. A középkori ember sokkal inkább a cselekvésben él, mintsem a reflexióban: éppen ezért a mondat igeközpontú; így van ez a franciában és középfelnémetben, jegyzi meg Wartburg. A cselekmény fontossága hozza azt is magával, hogy az ófrancia mondatalkotás parataktikus, elegendő a rövid, igeközpontú mondatokat egymás mellé tenni. Az alárendelésnek a háttérbe szorulása az ófranciában végső sorban visszavezethető volna egy általános pszichológiai mozzanatra, míg az alárendelő kötőszók megszaporodása a XIV. században kapcsolatban állna „a reflexió felébredésével."[26]

Már a XVIII. században Rivarol és mások, pl. Voltaire is azt a tényt, hogy a franciában a szórend kötött, tehát kezdődik (általában) az alannyal, követi az állítmány, majd a tárgy, illetőleg a határozók, összekapcsolták „minden ember természetes logikájával", vagyis a józan ésszel. „A többi népek elhagyták az egyenes szórendet, mert inkább szenvedélyeiknek en-

[25] A funkcionális verstan sok esetben meggyőzően kapcsolja össze a hanghatásokat és a metrikai megoldásokat a tartalommal. A versmondatok szerkezeti állandósága és függetlensége azonban itt sem elhanyagolható tényező. Lásd G. Herczeg: Premesse teoriche per un' interpretazione stilistica della frase leopardina: *Atti del primo convegno internazionale di studi leopardini* (Firenze, 1964) 321—365.

[26] W. von Wartburg: *I. m.* 90—94, 120.

gedelmeskedtek". A franciában hiába minden szenvedély, „a francia mondattan megronthatatlan."[27]

Eckhardt Sándor meggyőzően teszi hozzá a fenti (és több nem idézett) megjegyzésekhez: „nem hisszük, hogy a világosságnak és logikának bármi köze volna a francia szórendhez. (. . .) A tévedés onnan ered, hogy a megkötött grammatikai forma és a lelki tartalom között keresnek kapcsolatot, h o l o t t i l y e n n i n c s (Kiemelés tőlem. — H. Gy.), mert hiszen a megkötött francia szórend mellett is épp úgy lehet pszichológiai sorrendben beszélni, csak más mondattani formák segítségét kell igénybe venni."[28]

A mondatszerkezetek és a mondatstruktúra egyrészt viszonylag állandó, másrészt változik is meghatározott körülmények közt. A változásban azonban a „lélektannak", a mondanivaló belső tartalmának a szerepe nagyon vitatható; sokkal célszerűbb a nagy politikai, társadalmi, művészeti, ízlésbeli mozgásokat figyelembe venni a részletes, finom elemzéseinknél ihletést s ötletet a történelem irányulásaiból meríteni, de mindig vigyázva, hogy egyrészt a nyelvi elemzés formai szempontjai, sajátos nyelvészeti meghatározottsága, másrészt a történelmi változások közt ne létesítsünk közvetlen kapcsolatot, ami óhatatlanul szellemtörténeti kategóriák felé vinne, és a nyelvi elemzés konkrétságát feleslegesen fellazítaná.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

[27] Idézi Eckhardt Sándor: *A francia szellem* (Bp., 1938) 218—219. — E. Lerch a vulgáris latin szórendi változásait a kereszténységgel hozta kapcsolatba.

[28] Uo. — A néplélektan, népjellem és a mondatszerkezet összekapcsolása egy időben nálunk is hódított. — A szellemtörténeti irány bírálata részletesen: Herczeg Gyula, A stílusvizsgálat módszeréhez: *Magyar Nyelvőr* 79. 204—217 (1955).

Horányi Özséb

Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez

0.1. Ennek a dolgozatnak az a feladata, hogy egy eredendően általános nyelvészeti fogalmat, a s z ö v e g fogalmát nem-nyelvi, pontosabban vizuális környezetben kipróbálja, alkalmazását megkísérelje. Teszem ezt abban a hitben, hogy a szöveg-fogalom — noha történetileg valóban általános nyelvészeti — mégsem specifikusan a nyelvészet fogalma („ismeretelméletileg"), hanem egy, a nyelvészetet és a vizuális kommunikációs rendszereket egyaránt magába foglaló (de rajtuk kívül még más kommunikációs rendszerekre is érvényes) s z e m i o t i k a fogalma. Ahhoz azonban, hogy a szöveg szemiotikai, de legalábbis a vizuális jelenségeket leírni képes fogalmához eljussunk, néhány nyelvspecifikus jegyétől meg kell szabadítanunk. Pontosan ebben ragadható meg egy vizuális szövegelmélet kidolgozásának általános, tudományos haszna (a vizualitás szempontjából természetesen az, hogy többet tudunk ezáltal róla, és egyéb antropológiai mélységű területekkel „közösen" tudjuk ezt). Azt gondolom azonban, hogy ez végeredményben a fogalom gazdagodását is jelenti, s új, a nyelvész számára sem érdektelen aspektusainak feltárulását.

A dolgozatban egyébként mindvégig törekszem arra, hogy elsősorban általános nyelvészeti szempontból is érdeklődésre számot tartó aspektusaival foglalkozzam a problémakörnek. Többek között ebből is adódik, hogy a kifejtés nem szisztematikus, és igen sok fogalom csak intuitív módon kerül bevezetésre. Ezek közül egyesek szigorúbban is definiálhatók volnának, mások nem. Ez összefügg a vizuális jelenségek teoretikus kutatásának jelen helyzetével. Kifejezetten a s z ö v e g fogalmáról vizuális környezetben (vagy különféle névváltozatairól: écriture, discours, writing stb.) csak az utóbbi egynéhány évben beszélnek,[1] legfőképpen a filmmel kapcsolatban, noha egyébként, másként nevezve, más „keretben" állandó elemzés tárgya, pl. az ún. tradicionális filmelméletben (dramaturgia). Ez a helyzet rányomja bélyegét a dolgozatra abból a szempontból is, hogy noha vizsgálódásunk köre abszolút világosan a rajztól a filmig, a fotótól a plasztikai művekig, a környezeti tárgyaktól a nyomtatott (sőt írott) betűig, a tervrajztól a városképig terjed, mégsem foglalkozhatunk mindegyikkel „érdemük" szerint,

[1] Metz 1971a, Heath 1971a, b, 1973.

hanem csak a fölhalmozott vizsgálatok, és a szerző kompetenciájának arányában.[2]

0.2. A dolgozat legelőször is bevezeti a szöveg fogalmát (**1.**), majd megkísérli kidolgozni a szöveg (vizuális) szemiotikai fogalmát (**2.**). Ezután bemutat néhány vizuális szövegelméleti problémát (pl. a szegmentálását, a topic-comment tagolását, az elbeszélés és a leírás problémáját) (**3.**), végül pedig a vizuális szövegekben „rendet" teremtő discours-tipológia kidolgozásához igyekszik néhány tipologizáló kategória jelzésével hozzájárulni.

0.3. Talán szükségtelen hangsúlyozni, hogy egy olyan inhomogén, és egy olyan kevéssé vizsgált területen mint a vizuális szemiotikai jelenségeké, semmilyen „eredmény" sem tekinthető még véglegesnek — a szó máshol érvényes tudományos értelmében sem. Ez a megjegyzés nem alábecslése a vizuális szemiotikában elért eredményeknek, hanem a helyes optika megadása a vélhetően e speciális területen járatlan olvasónak.

1. A szöveg fogalmának köznapi többértelműségén túl, tudományos környezetben való használata sem egységes, még ha ezek utólag kapcsolatba is hozhatók egymással. Legalább kétféle értelemben használatos a szövegfogalom.

1.1. Egyrészt szövegnek tekintenek minden mondatnál nagyobb nyelvi egységet (és ezzel összefüggésben a mondatközpontú nyelvészet kompetenciáján kívül esőnek). Ez a szöveg azonban más szövegekkel együtt létezik az ún. intertextuális térben vagy diskurzus-univerzumban.[3]

Ez egy „dialógus" abban az értelemben, ahogy az irodalom az irodalmi művek dialógusa. Ennek a fogalomnak a fényében szisztematikus kérdések tehetők fel a szöveg és az intertextuális tér viszonyára vonatkozóan, és általában az intertextuális térre, amely végülis így általánosan szemlélve nem más, mint a kultúra.[4] A szövegelmélet (vagy szövegkutatás) végeredményben ezeknek a vizsgálatoknak foglalata,[5] nyilvánvalóan nincs semmi ok arra, hogy ezt csak nyelvi anyagon, illetőleg az irodalomra korlátozva végezzük. Evidensnek látszik, hogy ezt általános, szemiotikai szinten is végigvihetjük, s így (ez a deduktív lépés) vizuális esetekre is értelmezzük.

1.2. Szövegnek tekintik ugyanakkor a kóddal szembenálló szemiotikai jelenséget. Ez lényegében a Saussure óta többféleképpen is definiált nyelv/beszéd (langue/parole) fogalompár szemiotikai szintű megfelelője. A szöveg e fogalma közömbös a szöveg nagyságára. A legelemibb, a legkisebb elem is vizsgálható ugyanis szövegként. Itt a rendszerszerűség típusa a lényeges jegy. Tulajdonképpen a kód és a szöveg a bennük feltárható

[2] Ez elsősorban a filmre és kisebb mértékben a fotóra terjed ki. A kapcsolódó magyar vonatkozások egy jelentős részéről lásd Horányi 1973e.

[3] Kristeva 1968, 312.

[4] Vö. Lotman 1973; noha nem pontosan esik egybe a nyelvészeti és a kulturális szöveg-fogalom.

[5] Tradicionális formájában ezt nevezik filológiának.

rendszer érvényessége alapján különíthető el. A kód általánosan a jelölő meghatározott szerveződési szintjén érvényes rendszer, vagy pontosabban fogalmazva, a szövegeknek egész csoportjára (osztályára) érvényes rendszer; míg a szöveg rendszere egyedi (szingulárisan, partikulárisan érvényes). Ez a releváns különbség köztük.[6]

1.3. E többértelműség miatt jegyezzük meg, hogy a továbbiakban ez a tanulmány k ö z l e m é n y nek (message) tekinti a discours (vö. **1.1.**) egy egységét, pl. egy filmet, egy karikatúrát, egy nyelvi megnyilatkozást (utterance) stb. A közlemény szemiotikai státusát (a jelenség típusát) pedig a s z ö v e g g e l (vö. **1.2.**)[7] jelzi, vagyis pl. egy film rendszere (struktúrája) szövegrendszer, azaz egyedi, és nem szükségképpen egyetlen egység.[8]

2. Ahhoz azonban, hogy az előző pontban jelzett módszertani keret alkalmas legyen vizuális jelenségek vizsgálatára, legalább két ponton kritika alá kell vennünk a fogalmakat: a szöveg linearitását tekintve és a kód rendszerszerűségének mivoltát illetően. A Saussure óta érvényes fogalompárban ugyanis elég határozottan a p a r o l e l i n e a r i t á s áról van szó, és a l a n g u e r e n d s z e r é n e k h o m o g é n voltáról.

E két „paraméter" változtatásának lehetőségére nyelvészeti anyagon mutatok rá annak reményében, hogy így könnyebben világossá válik a diszkusszió relevanciája a nyelvészetben, mintha csupán deduktíve tételeznénk, amihez ugyancsak volna „jogunk" a modellalkotás okán.

2.1. A szöveg l i n e a r i t á s a elvben két dolgot jelenthet: (i) Dekódolásakor szegmentumról szegmentumra haladva kapjuk meg fokozatosan a jelentést (kódolásnál ugyanígy szegmentumról szegmentumra haladva kódoljuk be a jelentést). Tudjuk azonban — legalábbis a transzformációs nyelvészet megjelenése óta — hogy ez aligha tételezhető fel, s pszicholingvisztikai adatok sem támogatják. (ii) Szokásosabb azonban a linearitáson a jelölő (a hangsor, a betűk sorozatának) linearitását (egydimenziós voltát) érteni. Elegendő utalni arra, hogy a nyelvtudomány történetében hosszú ideig tartotta magát ez a nézet, amely azonban nem tudott megbirkózni pl. a szupraszegmentumok kérdésével. Ezek jelentősége azonban nyilvánvaló, s így érthető, ha a nyelvészeti szövegelmélet egyik fontos kérdése éppen ez, pl. az emfázis vizsgálatában.[9] Vagyis a hanglejtés, a hangsúly új dimenziót nyit a nyelvi közlés jelölőjének szintjén; igaz, ettől még legfeljebb csak kvázi-nem-lineáris lesz, s nem válik valóban nem-lineárissá, mint ahogy a gesztusok, a mimika, a szemmozgás, általában a paralingvális ele-

[6] Vö. Metz 1971a, 46 pp., Heath 1973, 219, 225. — Ez a szövegfogalom is mély kapcsolatot mutat a kultúra általános mechanizmusával. Erre azonban itt nem térek ki, vö. Lotman 1973.

[7] A közlemény és a szöveg fogalmának efféle összefüggéséből érthető meg, hogy miért látható kód / közlemény is a kód / szöveg mellett.

[8] Mint a **3.5**-ben látni fogjuk majd a rendszerszerűség és az elemezhetőség (vagyis a több egységből, szegmentumból állás) nem szükségszerűen egymást feltételezőek.

[9] Teljesen hasonló problémát vet fel a nyomtatott szöveg: tipográfiai (a tipográfiáról magyar nyelven: Kapr 1971, szemiotikai keretben: Lindekens 1971), de a kézzel írt szöveg is (ezzel tradicionálisan a grafológia foglalkozik, vö. Vass 1973).

mek módosító figyelembevétele és együttes vizsgálata sem változtatja meg alapvetően e helyzetet. A lehetőségre azonban rávilágít. A vizuális jelölő rendszerek ugyanis alapvetően nem-lineáris jellegűek. A fotó, a festmény, a rajz, a karikatúra legalább kétdimenziós jelölővel dolgozik. S noha a filmben az idő ehhez lép harmadikként (a sztereofilmnél a tér negyedikként), a filmet mégis inkább kvázi-lineárisnak tekintik. Ez a benyomás (nyilván a filmek alapján alakult ki, amelyeket viszont a linearitás bűvöletéből kiszakadni nem tudó rendezők akarva-akaratlan „linearizáltak") annyira alapvető, hogy pl. a film szemiotikai vizsgálata kezdetben éppen azt a rétegét, a narratívot ragadta meg a filmnek, amelyik valóban a leginkább lineáris. Ez azonban nem általános a vizuális rendszerekben. Könnyen meggyőződhetünk róla, ha olyan kérdésekre keressük a választ mint pl. van-e eleje a szövegnek, azaz van-e iniciális szegmentum? Van-e a szegmentumok között olyan sorrend, amely befolyásolja befogadásuk (az „olvasás") rendjét, miféntjét? — Állóképekben általában nincs, de pl. karikatúrák esetében megfigyeltünk egy kötött rendet, ha pl. a szöveg címként van írva, akkor azt kell először olvasni az optimális dekódoláshoz, az aláírást utólag (l. az 1. ábrát).[10]

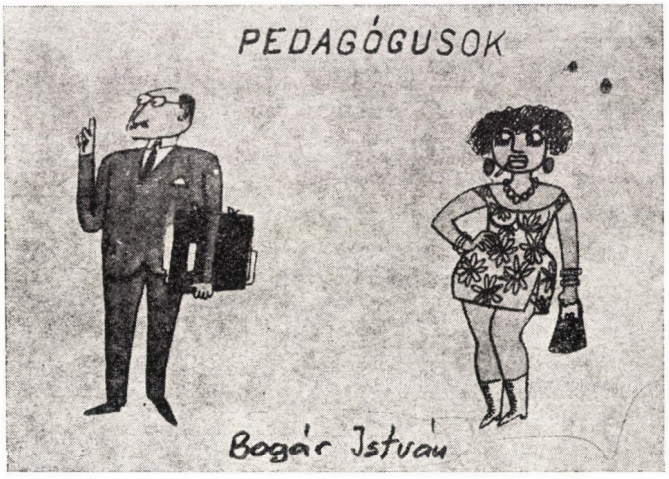

1. ábra

Nem érdemes e pillanatban a részletekben elmerülni, csupán annak megállapítása fontos, hogy a jelölő nem-linearitása egy sereg következménnyel jár a szintaxisban illetőleg a szemantikában. Ugyanakkor viszont a kutató észjárása (objektíve, vagyis nem egy-egy esetben, hanem általában) a linearitáson nevelkedett és arra van beállítva. Ebből a diszkrepanciából számtalan probléma adódik a vizuális jelölő-rendszerek vizsgálatában.

2.2. A (nyelvi) kód rendszerének homogenitásával kapcsolatos probléma egész más irányba visz, noha nem független a linearitásétól. Fussunk végig

[10] Horányi 1973b, 34.

egy nagyon leegyszerűsített szövegelemzésen gondolatban: a szöveget mindenekelőtt tagoljuk (szegmentáljuk). Ebben segítségünkre vannak olyan jegyek, mint pl. a bekezdés, a központozás, a szóközök stb.; másrészt intuitíve megállapítjuk, azzal a feltételezéssel, hogy a végeredmény igazolja vagy kijavítja (approximáció) az intuitív tagolást.[11] Ezután kapcsolatokat keresünk a szegmentumok között, relációkat állapítunk meg, esetleg műveleteket vezetünk be a szöveg magyarázatához stb.

Ez nagyon gyakran megvalósítható a filmben is. Vannak tagoló elemek (pl. elsötétedés), működik intuíciónk is stb. Ámde ha egy fotót vagy pl. ha egy ikont kell elemeznünk, gyakran kerülhetünk olyan dilemma elé, hogy egy elemet több helyre is sorolhatunk; vagyis mintha többféle szegmentálás is elképzelhető volna. Ez az ún. átfedési (overlapping) probléma, amely nem oldható meg az egységes struktúrájú kód-koncepció fenntartásával.[12] Nem arról van tehát szó, hogy a kódon belül részrendszerek (ún. szubkódok) vannak, hanem arról, hogy többszörös struktúrák, egymásra rétegzett szerkezetek tárhatók föl, amelyek a már egyszer megszervezett szöveganyagot tovább szervezik. R. Barthes-tal szólva nem horizontálisan, hanem vertikálisan tagolódó struktúrák okozzák az átfedést. Ezt tehát úgy képzelhetjük el, hogy minden rétegét külön kód generálja, minden rétegben sajátos szegmentumok különíthetők el, amelyeknek határai nem feltétlenül és általában nem esnek egybe; vagyis a szöveg általában multikódolással generálódik. Az egyetlen kóddal generált szöveget kell szemiotikai szempontból kivételesnek tartanunk.

K. Pike-ra utalok annak jelzésére, hogy a nyelvészeten belül miként vetődött fel a multikódoltság gondolata.[13] Pike szerint ugyanis nincs értelme önmagukban a nyelvi megnyilatkozásokat vizsgálni, hiszen ezek mindig a nagyon konkrét szituációban létrejövő és nem csak nyelvi eszközöket felhasználó kommunikatív behavior részei. Ezért beszél Pike behaviorémáról, mint a céltudatos emberi viselkedés alapegységéről, amelynek nyelvi síkja az ún. utteréma.[14]

2.3. A közlemény dekódolása vizuális, illetőleg auditív észlelésével kezdődik, majd az ikonikus, tehát a vizuális felismerés

[11] Más kérdés az, hogy az intuíciót megpróbálják sok esetben kiküszöbölni vagy legalábbis visszaszorítani. Ez azonban nem változtat gondolatmenetünkön.

[12] Itt most kizárjuk az ún. „ambiguitív ikonok", a többértelmű, illetőleg a paradox képek esetét, amelyben ugyanahhoz a jelenségszinthez („felszíni szerkezethez") két vagy több magyarázat („mély szerkezet") rendelhető, vö. Arnheim 1954, 223, 253; Gombrich 1956, 222; Gregory 1970, különösen 50.

[13] Pike 1967. — Teljesen nyilvánvaló, hogy a probléma „összeér" az ún. szimbolikus interakcionizmussal és bizonyos értelemben az ún. cselekvéselmélettel. Más kérdés, hogy e törekvések összetalálkoztak-e már a vizualitás problémájával. Tudomásom szerint nem.

[14] Nyilván nem ennek a tanulmánynak feladata Pike részletes ismertetése és értékelése, aminthogy irányzatáról sem ejtünk szót vagy kapcsolatáról más hasonló, az Egyesült Államokban fogant teoriákról sem pl. a kinezikáról vagy a proxemikáról, vö. Hoppál 1972. Mindenesetre a body-communication, a total communication kiterjedt kutatási terület, amely a kódolási szisztémák hatalmas nyalábját öleli fel. Ebből jelenleg bennünket leginkább a vizuális aspektus érdekel. A problémakötegről vö. Hutcheson 1972, Poyatos 1973.

kódjával való dekódolással, illetőleg az auditív felismeréssel folytatódik. E két szinthez kapcsolódik az ún. transzmissziós kód, amely a film esetében a filmfelvételnek és vetítésnek, a film fotókémiai, illetőleg a hangrögzítési technika adottságainak „átírását" értelmezi. Az ikonikus dekódolás után a közlemény egyes elemeit a proxemikus kód dekódolja tovább. Ebben a személyek közötti fizikai távolság, a tér kap értelmet. Ugyanígy a kinezikus kód esetében is, amely az ember viselkedésében a fej, a kéz, a kar mozgásának, általában a gesztusoknak, illetőleg a mimikának ad jelentést. Az ún. tárgyi szimbolizmusok kódja a ruházat, a hajviselet, a berendezési, és használati tárgyak, illetőleg ezek csoportjainak jelentését adja meg. Az ún. ikonografikus kód részletezése helyett világosan előttünk áll a probléma, ha pl. Huszárik Zoltán *Szindbád* című filmjét felidézve egyúttal P. Bonnard *Reggeli* című képére is gondolunk vagy Paal László *Út a fontainableau-i erdőben* című képére.

Az elmondottakhoz hasonlóan egy vizuális közleményben részt vehet a nyelvi kód, audiovizuális esetben a zenei, illetőleg a zörej-réteg újabb jelentést visz a szövegbe.

Az előbbiekben igyekeztünk vázlatosan jelezni azokat a kódokat, amelyek elsődlegesen részt vesznek egy szöveg generálásában. Bemutatásuk természetesen nem világítja meg „finomszerkezetüket", de nem is ez volt céljuk. Számunkra itt annak van jelentősége, hogy az egyes kódok nem függetlenek egymástól, hanem implikatív kapcsolat van köztük, így pl. az ikonografikus implikálja az ikonikus kódot, vagy másként az ikonografikusnak az ikonikus prokódja, azaz az ikonografikus jelentés dekódolásához előzőleg ikonikusan dekódolni kell már a szöveget.[15] A 2-es ábrából látható, hogy egy kódnak több prokódja is lehet. Az természetesen külön — és e pillanatban javarészt megoldatlan — probléma, hogy a kódok közötti implikatív viszony hogyan operacionalizálódik, pl. milyen típusú szegmentumok között valósul meg.[16]

2.3.2. Egyes nézetek szerint a kódok közötti kapcsolat maga is kodifikációs rendszert alkot.[17] Ebből azonban nem származik semmi különösebb haszon, hiszen rögzítettük ugyan a kódolás lehetséges útjait, alternatívákat is, de ezzel még nem tudjuk megmagyarázni a közlemény teljes szövegszerkezetét, csupán a szövegszerkezet egyes szegmentumait tudjuk inter-

[15] Vö. Metz 1971a, 77—78. Ennek értelmében az egyes kódok egymást változtatják is kapcsolatuk által. — A kodifikációs rendszerről lásd még Horányi 1972a, 1972c. Ez utóbbihoz képest kissé megváltozott álláspontom a kód és az ún. alkód (szubkód) kapcsolatát illetően. Az itt bevezetett prokód értelmében használtam ott az alkód terminust. Most úgy látom, hogy az alkódok „horizontálisan" alkotva rendszert hozzák létre a kódot, míg a kód a prokódot implikálja („vertikálisan"). Másrészt változott koncepcióm az ún. narrativ kóddal kapcsolatban is, vö. Horányi 1973a, illetőleg néhány további módosulást alább mutatok be.

[16] Fontos javaslatnak látszik e szempontból a Prieto (1966) által bevezetett szegmentum és artikulációs tipológia. Ez utóbbi lényegében a bemutatott kód-prokód koncepció analógiája „transzlingvisztikus" szemiotikai környezetben.

[17] Metz 1971a, 169—176.

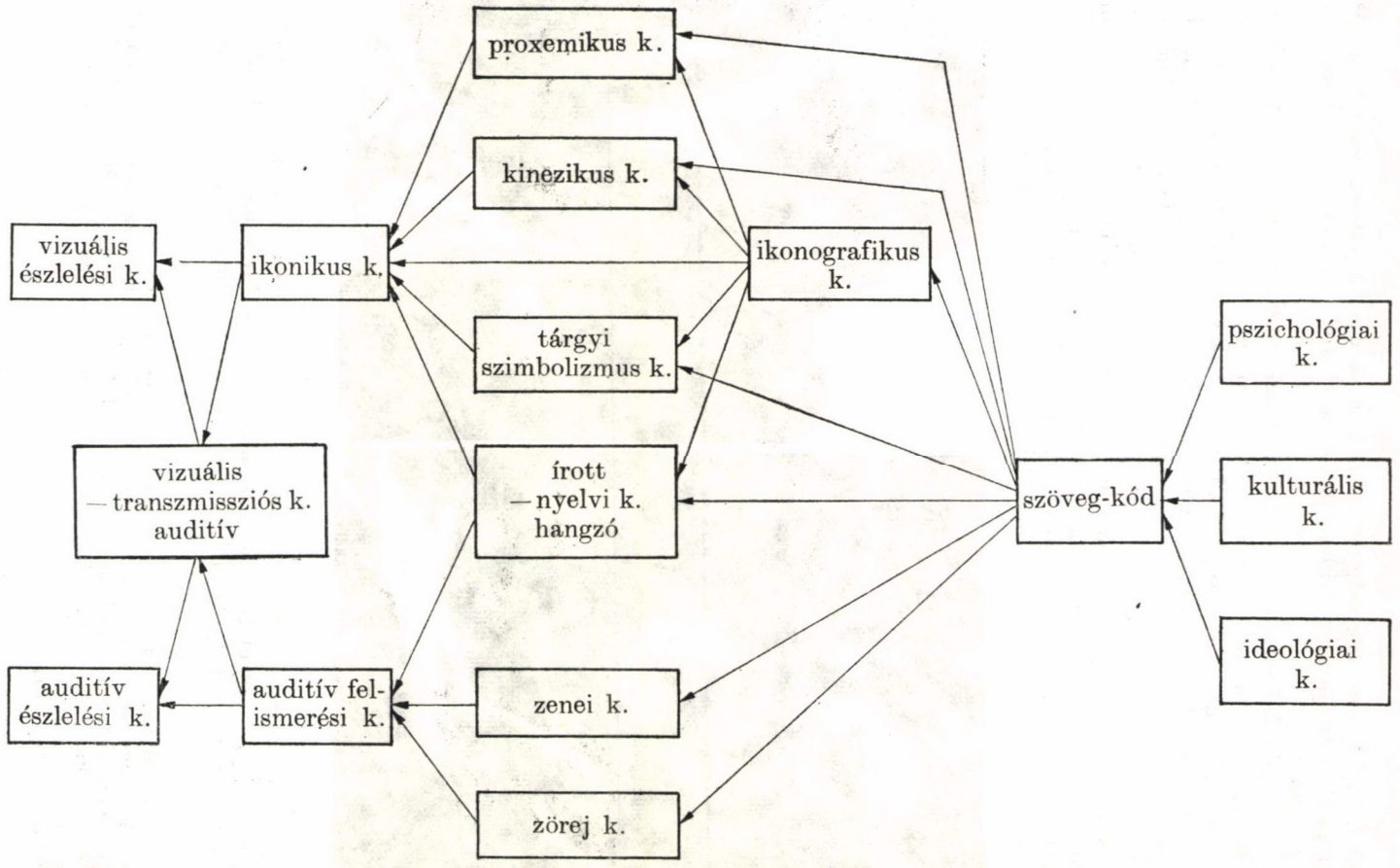
proxemikus k.
kinezikus k.
vizuális észlelési k.
ikonikus k.
ikonografikus k.
tárgyi szimbolizmus k.
pszichológiai k.
vizuális — transzmissziós k. auditív
írott — nyelvi k. hangzó
szöveg-kód
kulturális k.
ideológiai k.
auditív észlelési k.
auditív felismerési k.
zenei k.
zörej k.

2. ábra

pretálni. A teljes szöveg magyarázatát a s z ö v e g-k ó dnak kell ellátnia,[18] amelynek valamennyi korábban bemutatott kód közvetve vagy közvetlenül prokódja.

A szöveg-kód használata a dolgozatban fölvázolt modell értelmében kötelező, vagyis minden eltérés ettől szabálysértés, eredménye vagy *atextuális* szöveg, vagy *nem-szöveg*. A szöveg-kódnak vannak alternatívan (vagyis bizonyos értelemben fakultatíve) választható prokódjai. Az alternatív kifejezés értelme itt az, hogy a 2. ábrán bemutatott állapot értelmében egy-egy elágazásnál bármelyik irányba továbbhaladhatunk (bármelyik prokódot választhatjuk), de kötelező valamelyiket választani. Pl. a film kodifikációs rendszerében a szöveg-kód egyik prokódja egy természetes beszélt nyelvi kód. Nyilvánvalóan „alternatív" választás tárgyát képezi az, hogy ez éppen magyar vagy angol. A fakultativitás arra is kiterjed viszont,

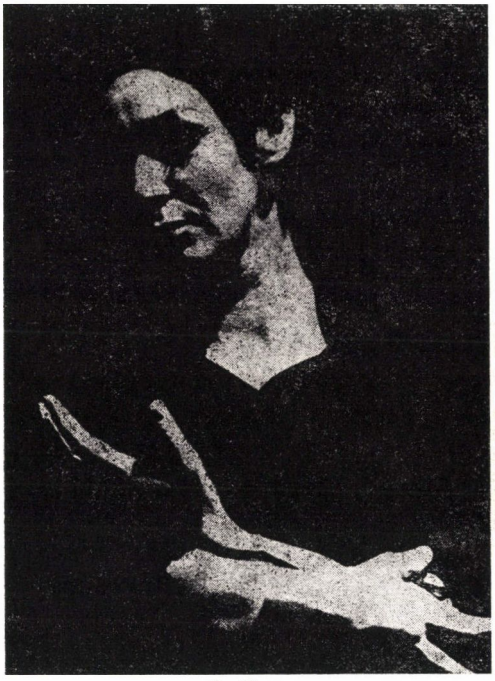

3. ábra

4. ábra

hogy az angol magyarra „változtatható" (ez a filmszinkronizálás esete). Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg pl. egyes Madonna ábrázolásokban, amikor a gyermek helyettesíthető egy gesztussal.[19] (3. és 4. ábra) — A prob-

[18] Az első látásra ellentmondásos kifejezés (hiszen a kód és a szöveg egyféle oppozíciót alkot) pontosan utal a szöveg-kód funkciójára, illetőleg semmi sem indokolja, hogy ehelyett pl. kompozicionális stb. kódról beszéljünk, noha pl. Metz (1971, 78) a szöveg fogalmát (filmique écriture) egyenesen a tradicionális koncepció szintjével hozza párhuzamba.

[19] Vö. Horányi 1972a.

léma azonban átfogóbb, pl. nyelvi (irodalmi) szövegek megfilmesítése esetében nem egy-egy kód cseréjéről („fordításról") van szó, hanem a szöveg teljes egészében való újragenerálásáról. Itt többek között azzal a teoretikus problémával kell szembenéznünk, amelynek értelmében az egyes kódok egy kódrendszerbe kerülve változnak, „eltorzulnak". Erről a torzulásról azonban még keveset tudunk; gyakorlatiasabban úgy fogalmazható meg a probléma, hogy vajon ugyanaz a szöveg-kód működik egy nyelvi megnyilatkozásban, mint a filmben, vagy más?[20]

A szöveg-kód funkciója tehát, hogy a közlemény (szöveg) felszíni szerkezetét alakítsa a kommunikáció aktuális stratégiája alapján. Ezzel összhangban kommunikatív kompetenciának nevezzük a kommunikátoroknak a szöveg-kódra vonatkozó ismeretét.[21] Ezzel azonban belép a kommunikáció aktuális szituációja is a kódolási paraméterek közé, és egyúttal a pragmatikai aspektus.[22]

2.3.3. A szöveg-kódnak valamennyi eddig bemutatott kód prokódja. A szöveg generálásában azonban még további kódok is részt vesznek, amelyeknek viszont mindig a szöveg-kód a prokódja. A tanulmányban kifejtett modellnek ezek a kódok és kapcsolataik alkotják legkevésbé tisztázott részét, de valószínűleg az egész kérdéskör legizgalmasabb problémáját is.

R. Barthes[23] és nyomában a francia szemiológia az écriture fogalmába még egy sereg további olyan mozzanatot is beleért, amelyek az itt értelmezett szöveg-fogalomban nincsenek benne, pl. az écriture-rel kapcsolatban tárgyalják az ideológia, a világkép problematikáját. Barthes szövegelemzései közben feltárja az ún. kulturális kódot (a tudás kódját), a hermeneutikus kódot (egy igazság, egy megoldás keresésének kódját), az ún. szimbolikus kódot (amely a mű minőségével, értékével van kapcsolatban). Eco[24] a korábban bemutatott kódokon kívül pszichológiai kódról is beszél.[25] S. Worth pedig egy szociálpszichológiai keretből kiindulva hozza kapcsolatba a filmkészítés és -befogadás folyamataival az alkotó, illetőleg a néző(k) hiedelemrendszerét (belief system), amelyet könnyűszerrel értelmezhetünk kódként.[26]

Nem kívánom fölvetni itt azt a kérdést, hogy vajon valóban beszélhetünk-e pl. hermeneutikai kódról a barthes-i értelemben. Maga a probléma azonban teljesen világos: helyet kell keresnünk egy sereg olyan „jelenségnek", amelyek belejátszanak a közlemény generálásába, de valamiképpen mégiscsak másként, mint a korábbiak. Leginkább talán abban ragadhatnók

[20] Néhány aspektusára a kérdésnek rávilágítottam egy tanulmányban: Horányi 1972b, c.

[21] A kommunikatív kompetencia fogalmát tudomásom szerint Habermas (1969) használja először teljesen hasonló értelemben, de csak nyelvi kommunikációra vonatkozóan.

[22] A kód / közlemény (szöveg) fogalompárnak a kommunikáció szituációjában való elhelyezkedésével kapcsolatban lásd Horányi 1973d, amely Jakobson (1960) modelljéből indul ki.

[23] Barthes 1970.

[24] Eco 1968.

[25] Mindössze a példa kedvéért említem Bergman *Ritus* című filmjét. Elemzését ebből a szempontból, de nem szemiotikai apparátussal lásd: Mérei 1970.

[26] Vö. Worth 1969, 210.

meg a különbséget, hogy a már bemutatott kódok a szöveg-kóddal együtt kommunikatívok. A most említettek pedig mintha nem kommunikatív funkciójúak volnának, hanem inkább „értékelőek".

A probléma jelentőségét pontosan abban látom, hogy a kodifikációk kidolgozásával valószínűleg lehetővé válik az é r t é k, általában az értékelés problémájának szemiotikai, más szemiotikai problémákkal való együttes kezelésére, s így megszüntethető volna az oly gyakran hangoztatott érv minimális alapja, hogy a szemiotika csak értékmentes vizsgálatokat tud végezni. Vagyis a megértés és az értékelés, a jelentés és az érték problémái úgy volnának összekapcsolhatók, hogy közben különbségeik, sajátosságaik sem volnának eliminálva.[27]

3.1. Hol vannak a szöveg-kód és a rávonatkozó kommunikatív kompetencia, illetőleg a vizuális szövegelmélet érvényességének határai, mi az a „terület", amelyen belül szabályoz? — A korábbiakkal egyezésben kétféle válasz adható. Egyrészt a szöveg-kód érvényességének területét már implicite megadtuk a kodifikációs rendszerrel. Azzal, hogy kijelöltük prokódjait és posztkódjait. Másrészt viszont — a közlemény nagyságának alapján — nem olyan egyszerű elválasztani egymástól a szövegelméletet és a grammatikát (mint ahogy elvben egyszerű a nyelvészetben — gyakorlatban talán ott sem!), mert a grammatika itt voltaképpen a prokód. Vagyis tulajdonképpen vizuális szövegek esetében nem mondhatunk affélét: a mondatközpontú grammatika érvényén túl kezdődik a szövegelmélet.

Ezek a megjegyzések voltaképpen reflexiók arra a nézetre, amelyet Ch. Metz képvisel(t).[28] A film grammatikája inkább retorika, mert a filmnek ahhoz, hogy nyelv legyen, egy kicsit művészetnek kell lennie. Metz ezzel tulajdonképpen a film grammatikájának létét vonta kétségbe. Joggal, mert ilyen aligha van, de az implikált következtetés már téves, mert ettől még a film „szabályozott" (kódolt) marad, legfeljebb csak a kód nem grammatikus jellegű, hanem retorikus, más szóval nem olyan szigorúan szabályozott, mint a mondat, hanem lazábban, mint a szónoklat: — vagyis mint egy olyan szöveg, amelyben mindig nagyobb a szabadsága a feladónak, mint az alsóbb szintű mondatban (és hozzátehetnénk, mint a még alacsonyabb szintű nyelvi jelenségekben, pl. a fonológia terrénumában). Ámde ha az ikonikus kódot nézzük vagy pl. a proxemikusat, akkor ismét nagyobbak a korlátok a film szövegéhez képest, de — kétségtelen — a proxemikus közlés már nem film.

3.2. Az „overlapping-probléma" tehát a homogén kód-koncepció elvetésével és a hierarchikusan rendeződő kódok koncepciójával oldható meg. Ebből egyenesen következik, hogy a szegmentálás is kódonként önállóan megoldandó feladat. Kérdés azonban — most csupán a szöveg-kódra kor-

[27] Ebbe a cikkbe már nem tudom bekapcsolni Hankiss (1974) sokban hasonló gondolatát, illetőleg vele kapcsolatban álláspontomat kifejteni, mert már elkészülte után jelent meg.

[28] Metz 1968, 79. — A problémával kapcsolatban egy másik nem elhanyagolható szempont: Eco 1968, 133.

látozódva —, hogy milyen eljárások állnak rendelkezésünkre a szegmentumok megállapításában.[29]

A legegyszerűbb esetben vannak olyan elemek, amelyek tagolják a szöveget, és így a szövegen belül meghatározzák a szegmentumokat. Efféle funkciójú elemeket elsősorban a filmből ismerünk, mint pl. az elsötétedést vagy az ún. áttűnést (ebben folyamatos az átmenet a film egyik jelenetéből a másikba), az elhúzott panorámázás is betölthet „határoló" (interpunkciós) funkciót. Ezek azonban olyan elemek, amelyek ugyan a közvetlen (naiv) szemlélőnek is nyilvánvaló értelműek, de igen gyakran idegennek érezzük egy vizuális szövegben.

Éppen ezért más módokat is keresnek: ezek a határoláson kívül egyéb funkciót is ellátnak a szövegben. Jancsó pl. egy jelentből úgy vezet át egy másikba, azaz két szegmentumot úgy kapcsol össze, hogy a térbeli különbséget hangsúlyozza: a kamera elmegy az egyik helyről a másikra, és azáltal köti össze a kettőt, hogy az első jelenetből kiválaszt egy szereplőt, majd pedig kamerájával a második helyszínig követi. — A magyar animációs filmekben figyeltük meg az alábbi kapcsolási (illetőleg tagolási) módot (5. ábra). Az ábrán a kapcsoló elem két lehetséges változatát is bemutatjuk.

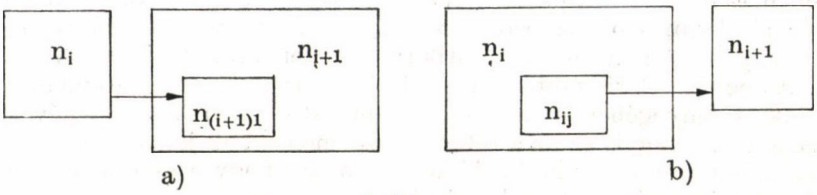

5. ábra

Az összekapcsolandó szegmentumok az n_i és az n_{i+1}. Mindkettő tovább bontható. Ezek közül a másodlagos (a) szegmentumok közül csak a számunkra fontosat rajzoltuk ki. Az 5/a ábrán az n_i-nek, az 5/b ábrán az n_{i+1}-nek alszegmentuma a kapcsolóelemként funkcionáló elem. A kapcsolás mechanizmusának lényege az, hogy szintaktikailag a saját szegmentumhoz tartozik, szemantikailag pedig a másikhoz. (Az 5/a változaton bemutatott szerint épül fel pl. a *Hajrá, mozdony*! című film, az 5/b szerint pedig a *Párbaj.)*

Vilardebo *Kiskanál* című „dokumentumfilmjében" (amely egy 3000 éves egyiptomi szoborról készült) megint más típusú határolási módot figyeltünk meg. Ez lényegében egy, a filmben érvényes „szabályrendszerként" fogalmazható meg:[30]

[29] Az első probléma valójában magának a vizuális szövegnek elkülönítése (szegmentálása) a „nem-szövegtől". Vagyis a vizuális szöveg kiemelése környezetéből. A szöveg és a „nem-szöveg" elkülönítése nyilvánvalóan a kódok segítségével végezhető el. Az esetek egy jelentős részében azonban külön h a t á r j e l e k is segítik ezt, pl. a keret a festmény esetében (vö. Schapiro 1969.) vagy a kirakat a kommunikatív funkcióval felruházott nem-kommunikatív funkciójú tárgyakkal kapcsolatban. — Egyes esetekben a kommunikátor szándéka a szöveg és a nem-szöveg határát igyekszik elhomályosítani, pl. amikor egy fotót „visszahelyeznek" eredeti környezetébe, oda ahonnét a „látványt" az expozíció kiemelte.

[30] |———| jelöli a szegmentumot, # a határoló-elemet, {⋮⋮⋮} az alternatívan választható sorokat, mint megoldásokat, + a felsorolást, ∅ a hiányt, S_c a szegmentum egyik elemét, amely oppozícióban áll az E-vel mint kontextusával, MP a szöveg zenei

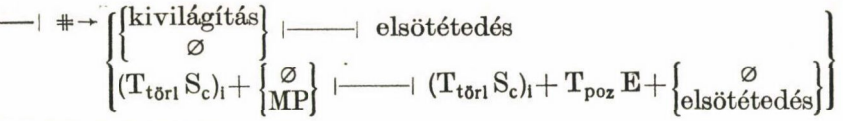

A második sor első tagjában a fakultatív zenei rész nyomatékosít is, a második tagban a $T_{poz}E$ pedig a korábbiakban leírt kapcsoló funkciót teljesíti, de úgy, hogy a szemantika kizárásával szintaktikailag kapcsol.

Nyilván nincs szükség az interpunkció bemutatásakor azoknak az árnyalatnyi különbségeknek ismertetésére, amelyek az egyes megoldások között fönnállnak.[31]

3.3.1. Szempontunkból sokkal fontosabb az a tény, hogy az interpunkció általában fakultatív a vizuális szövegekben. Ott is, ahol vannak ilyen elemek. A film esetében az ún. elbeszélés logikájára szokás hivatkozni annak magyarázataként, hogy miért nincs kötelezően ezekre az elemekre szükség.[32] Mit jelent azonban az „elbeszélés logikája"? Különösen olyan esetekben, amikor nyilvánvalóan nincs elbeszélésről szó, pl. egy fotó esetében, és interpunkció sincs? Nyilvánvalóan itt egy sokkal általánosabb problémáról van szó. Ez pedig az ún. preszuppozíciók kérdése.

Egy-egy szegmentum szemantikájában két „réteget" különböztetünk meg. Az egyiket leginkább talán állított tnak (esetleg alapnak) nevezhetnénk, s lényegében a korábban bemutatott kódok segítségével dekódolhatjuk ezt, vagyis ez az a rétege a szegmentumok jelentésének, amelyet a kódok ismeretéből tudunk. Ahhoz azonban, hogy a szegmentumnak (és így állított jelentésének) funkciója is legyen a szövegben, hozzá kell — az esetek többségében, ha nem éppen mindig — egy vagy több ún. feltételezett jelentést (preszuppozíciót) is kapcsolnunk, amelyet az állított jelentéssel ellentétben nem a kód ismeretéből, hanem a „világ", a „kultúra" ismeretéből tudunk.[33] E pillanatban nincs szándékunkban részletesen kidolgozni a vizuális szövegek preszuppozíciós problémáit, mindössze utalnánk arra, hogy ha — természetesen nem is így nevezve — az eizensteini montázselméletnek ez a kulcsfogalma, hiszen ott mindig arról van szó, hogy két képsor egymás után vágva valami harmadikat (általában hozzáteszik: egy elvontabbat a képsorok értelménél, egy fogalmibb szintűt) jelent.[34] Jó példa erre az ismert Kulesov kísérlet. Egyetlen konkrét példával világítjuk meg itt a preszuppozíciók kérdését:

---

részét, T pedig az ún. transzformációt, a $T_{törl.}$ egész → → rész transzformációt: a teljes szobor helyett ennek csak egy részletét, a $T_{poz.}$ pedig a kamera-állást.

[31] Vö. Metz 1971b, Szilágyi 1972.

[32] Általában (történeti) tendencia, hogy ezek az elemek legalábbis a közvetlen felszínről egyre inkább eltűnnek.

[33] A problémakörről, az állított és a feltételezett jelentés funkciójáról a közlésben vö. Black 1962, Droste 1973, Fillmore 1969, Morgan 1969, Russell 1957, illetőleg egy összefoglaló szemelvénygyűjteményt: Petőfi 1973. — Tudomásom szerint a preszuppozíciók kérdését vizuális közegben nem vizsgálták, illetőleg Pryluck (1973) „kikövetkeztetett jelentés" fogalma súrolja ezt a kérdést. Expressis verbis ő sem beszél azonban róla.

[34] Eisenstein 1957.

I. b e á l l í t á s: egy idős asszony fekszik egy ágyban, láthatóan igen legyengült állapotban, és néhány szót vált egy fiatalemberrel, akiről tudjuk, hogy a fia.

II. b e á l l í t á s: egy templomban mise folyik, és három egymás mellett álló alakot láthatunk hátulról, akik közül az egyik az I. beállításbeli fiatalember.

Lényegében a leírtak a két beállítás állított jelentését igyekeztek verbalizálni. Ahhoz azonban, hogy a két beállításból álló képsort is értsük egy preszuppozícióra is szükség van: az idős asszony meghalt. Ez azonban nem állított, hanem feltételezett jelentés, amely nélkül azonban nem tudunk következtetni arra, hogy mit ábrázol a képsor.[35]

Nyilvánvaló, hogy a preszuppozíciók elméletének kidolgozása (amely természetesen nem korlátozódna a szekvenciák preszuppozícióinak vizsgálatára, mert a kép és a képelemek szemantikájában ugyanígy feltárhatók) egy sereg aktuális elméleti kérdésre választ adna. Tulajdonságaik mélyebb ismerete hozzásegítene a kommunikáció hatékonyságának emeléséhez, hiszen pl. világos képet alkothatnánk arról, hogy mikor milyen ismeretek tekinthetők tudottnak, magyarázatra nem szorulónak egy-egy filmben. Valószínűleg pontosabban meg tudnánk mondani milyen nem lehet egy iniciális szegmentum és így tovább.

3.3.2. A preszuppozíciók lényegében kapcsolatot teremtenek az egyes szegmentumok között, vagy kissé pontosabban fogalmazva: lehetővé teszik, hogy egymással kapcsolatban állóként interpretáljuk a szegmentumokat. Lényeges tulajdonsága ennek a módnak, hogy a szemantikán belül marad, és — valószínűleg — nincs szintaktikai következménye. Vagyis a preszuppozíció nem determinálja a szegmentumok szintaktikai szerkezetét.

A szegmentumok közötti relációk kódolásának egy másik eszköze a s z e g m e n t u m-r e n d, amely szintaktikai kód, de különböző szemantikai feltételek megtartásával szemantikai relációt kódol. Belátható, hogy csak olyan szövegek esetében lehet sorrenddel kódolni, amelyekben a szegmentumok „olvasása" kötött. Nincs mód pl. egy fotóban előírni a fotó egyes elemeinek egymást követő befogadását.[36] Automatikusan teljesül azonban ez a feltétel azoknál a fotósorozatoknál, amelyben a szerző megadja a sorrendet, vagy a filmben (jó példája ennek az ún. párhuzamos montázs, amely különböző helyszínt, de időbeli szinkronitást kódol). Általában tehát azokban a szövegekben, amelyeknek idődimenziójuk van, pontosabban szekvenciális szerkezetűek.

3.4. Az előbbiekben bevezetett interpunkció (határoló-, illetőleg kapcsolóelem) és a szegmentum-rend szintaktikai relációkat definiál a szegmentumok között. Ugyanakkor ezek a szintaktikai relációk és a preszuppozíciók a szeg-

[35] A példa Bresson *Zsebtolvaj* című filmjéből való.

[36] Nagyon hasonlók ehhez az ún. „dobozregény" által felvetett problémák — szigorúan ebből a szempontból, hiszen általában nem állíthatjuk, hogy pl. a fotó szemantikailag nyitott, mint a dobozregény.

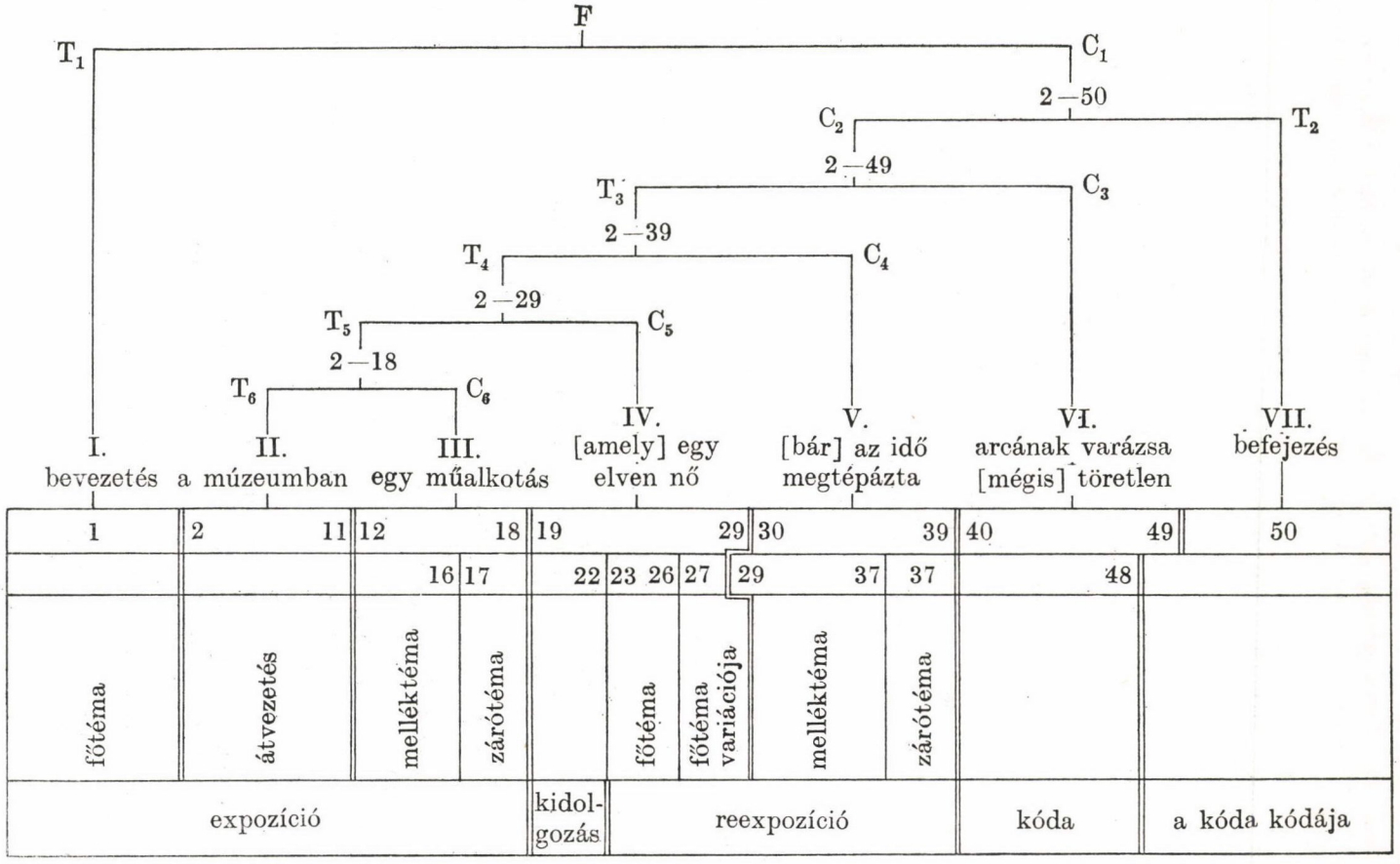
F
T1
C1
2—50
C2
T2
2—49
T3
C3
2—39
T4
C4
2—29
T5
C5
2—18
T6
C6
I. bevezetés
II. a múzeumban
III. egy műalkotás
IV. [amely] egy elven nő
V. [bár] az idő megtépázta
VI. arcának varázsa [mégis] töretlen
VII. befejezés
1
2 11
12 18
19 29
30 39
40 49
50
16 17
22
23 26
27 29
37 37
48
főtéma
átvezetés
melléktéma
zárótéma
főtéma
főtéma variációja
melléktéma
zárótéma
expozíció
kidol-gozás
reexpozíció
kóda
a kóda kódája

6. ábra

mentumok közötti szemantikai relációt is definiálják, természetesen a szegmentumok állított jelentésével összhangban. Animációs filmeket elemezve implikatív, konjunktív és diszjunktív relációkat figyelhettünk meg.[37] A *Bohócok* című Fellini filmben negációt is találtunk.[38]

Általános nyelvészeti szempontból azonban talán érdekesebb a topic-comment jelenség.[39] Két példát mutatok be. Az első Vilardebo: *Kiskanál* című filmjének elemzéséből való. Az elemzés egyik célja az volt, hogy megmagyarázza a film teljes szövegszerkezetét.[40] A film 50 beállítást tartalmaz (6. ábra), amely hét szöveg-szegmentumba szerveződik. (Minden szöveg-szegmentum további alszegmentumokra bontható.) A T_1 bevezetésre (I — amelyet a narrátor hangja képvisel —: *„Egy múzeum folyosója néha egy szeretett arc képmásához vezet. A művészi alkotásokkal úgy vagyunk, mint az élőlényekkel, nem tudjuk biztosan mi fűz hozzájuk, mégsem tudjuk levenni a szemünket róluk. És hogy ez a pillantás egy másodpercig tart vagy évekig? . . . A szépség fittyet hány az időnek.")* felel a film (C_1: II—VII), amely tovább bomlik T_2 befejezésre (VII) és a C_2-re: ez most már a ténylegesen *új* (II—VI). T_6 rögzíti a múzeum tényét, amelyre ráfelel a C_6, az a műalkotás, a kiskanál, amelyet kiemelünk belőle. Ez a kiskanál (T_5) azonban nem egy közönséges műtárgy, hanem valami módon egy eleven nő (C_5), aki elevenségét bizonyítva úszik (20—22), sőt nemére jellemzően: öltözködik (23—25), három „ruhát" próbál, ugyanis a múzeumi szobrocska habitusa, ruhája az a tárló (környezet), amelyben él. Ezt a múzeumban élő műtárgyat, ezt az eleven nőt (T_4) azonban megtépázta az idő, testén számtalan sérülés nyoma látható (C_4), de arcának varázsa mégis töretlen (C_3).[41]

Másik példánk a 7. ábrán közölt karikatúra,[42] amelyet intuíciónk szerint szellemesnek tartunk: fölfedezzük benne azt a szemantikai inkongruenciát, amely a poént hordozza. A karikatúra inkongruens eleme a törpe, mert állított szemantikája — a giccs jelleg miatt — [—MŰVÉSZET] jeggyel írható le, míg a múzsa preszuppozíciója a [+MŰVÉSZET] jegy. S noha a giccs és a múzsa kizárják egymást, az azonos tematikus mező miatt az azonosság is jelen van. A poén forrása tehát az a felismerés, hogy a törpe a karikatúra által exponált szemantikai összefüggésbe bizonyos szempontból

[37] Horányi 1973a.

[38] Horányi 1973c — noha a negáció legfeljebb csak egyváltozós relációként kezelhető, itt mégis kétváltozósnak kezeltük, mert egy n_i és n_{i+1} szegmentumokat összekapcsoló preszuppozícióban valósult meg, vagyis kontextuálisan.

[39] A T—C és az előbb bevezetett relációk kapcsolatáról vö. Dahl 1969.

[40] A film elsődlegesen semmi egyebet nem céloz meg, mint egy múzeumi műtárgynak bemutatását, de ez a képi és zenei anyagában (Beethoven: F-dúr Vonósnégyes No. 1. II. tétele) egyaránt meditatív film valójában mérföldekkel tágabb léptékben mozog: egy mosoly titkát kutatja, a szépség örökkévalóságát feszegeti. Nincs módunkban azonban itt közölni a film teljes leírását, amely alapja a bemutatandó elemzésnek, ehhez vö. Horányi 1970.

[41] A film zenei anyaga szonáta formában van megírva. Ez a nagyon szigorúan fölépített szerkezet szinte mindenütt párhuzamos a képpel és nem értelmezi azt. A vizuális anyag interpretációja önmagán belül elvégezhető, a zenei anyag legfeljebb igazolja a képi szerkezetet.

[42] A *Ludas Matyi* című hetilap „Ragasszunk karikatúrát" című pályázatára beérkezett mű. Az anyag részleges feldolgozását lásd Horányi 1973b.

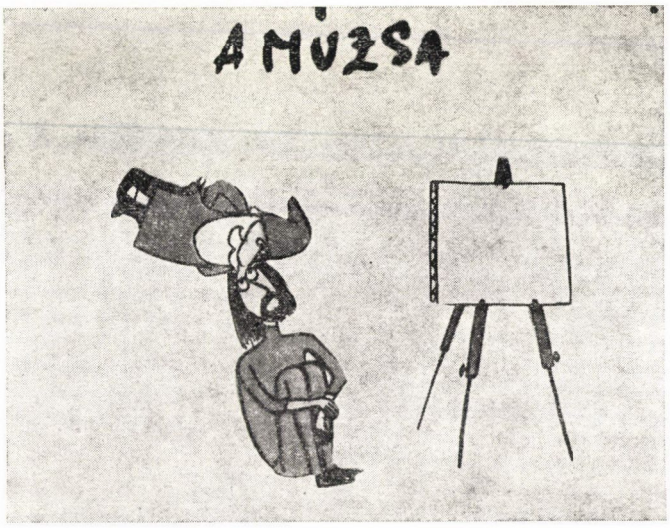

7. ábra

beleillik, egy másik kritérium alapján viszont nem. Ennek megjegyzésére viszont szükség van a karikatúra T—C elemzéséhez:[43]

$$K \begin{cases} T = £(a\ [\text{FESTŐ, MŰVÉSZET}]\ b\ [+\text{MŰVÉSZET}]) \\ C = £(a'\ [\text{FESTŐ, MŰVÉSZET}]\ b'\ [-\text{MŰVÉSZET}]) \end{cases}$$

A topic lenne tehát a kiinduló szemantikai összefüggés, a comment pedig az ettől való eltérés, az inkongruencia, vagyis a topichoz képest új információ. Ezt a mély szerkezetet transzformációs szabályok a következő felszíni szerkezetbe alakítják át:

$$K \rightarrow L(a\ [\text{FESTŐ, MŰVÉSZET}]\ b \begin{bmatrix} + \text{MŰVÉSZET} \\ - \text{MŰVÉSZET} \end{bmatrix})$$

Egyúttal az is látható, hogy a felszíni szerkezetben a topic, illetőleg a comment szinte teljesen egymásba olvadnak (természetesen ez nem szükségszerű).

3.5. Ezen a ponton visszakanyarodhatunk a szegmentum problémájához. Láttuk, hogy a vizuális szövegekben a szegmentumokat határoló, illetőleg összekapcsoló elemek noha lehetnek csak „grammatikai" funkciójúak (ún. syncategorematicusok) is, egyre inkább olyan elemek látják el ezt a funkciót, amelyeknek egyéb funkcióik is vannak a szövegben. Más szempontból ez azt is jelenti, hogy a grammatikai funkciók (syncategorematicusok) kontextustól független (context-free) elemek helyett egyre inkább kontextusra érzékeny (context-sensitive) elemekkel vannak megvalósítva.

[43] a = hosszúhajú, b′ = törpe, £ az *a* és *b* szegmentumokat összekapcsoló szintaktikai szabályok, [ ] között soroljuk föl a releváns szemantikai jegyeket.

Láttuk továbbá azt is, hogy a vizuális szöveg szegmentuma bizonyos körülmények között nem állítható elő szegmentálással, vagyis a jelölő „fizikailag is érvényes felosztásával", amely nem azonos az ún. „overlapping-problémával", hanem az ún. analóg (folytonos), illetőleg digitális (diszkrét) jelölők (szegmentumok) kérdését veti fel. Egy beállítást a filmben diszkrét szegmentumnak tekinthetünk, míg a beállításon belül folytonos szegmentumok vannak (bár találhatók ott is diszkrétek), a nyelvben a szavak, a mondatok diszkrét szegmentumok, a hangsúly, a hanglejtés stb. folytonos.[44] Vizuális szövegekben ezért sokkal inkább egy általánosabb elemzés útján állítjuk elő azokat a „szegmentumokat", amelyekből a szöveg épül, semmint a szokásos szegmentálással. Ez az elemzés lényegében kategóriák hozzárendelését jelenti szegmentálható egységekhez. Maguk a kategóriák vagy „megkülönböztető jegyek", vagy „szemantikai jegyek" a legkülönfélébbek lehetnek a t o p i c és a c o m m e n t jegyektől olyanokig, mint a h e l y és az i d ő stb. Rendszerükről ma még alig mondhatunk valamit, de az valószínű, hogy ezek egy ún. m é l y s z e r k e z e t be lesznek majd elrendezhetők, a terminusnak fillmore-i értelmében, amelyek mintegy magyarázzák a felszínt, a látványt.[45] A Fillmore-féle mély szerkezet koncepció ugyanis valóban alkalmasnak látszik arra, hogy univerzális kerete legyen a közlemények szerkezetének, minthogy az emberi cselekvést általánosan jellemző kategóriák vannak beleépítve.

Autonóm szegmentumnak vagy nagyszegmentumnak[46] végeredményben azt a legnagyobb kontinuumot nevezzük, amelyben a szövegszemantikai jegyek közül l e g a l á b b e g y állandó, míg a szövegszegmentum „alsó határát" (legkisebb alszegmentum) azáltal definiálhatjuk, hogy legfeljebb egy jegy változik meg benne.[47]

3.6. Végül még egy problémát érdemes kissé részletesebben exponálnunk, a sokat vizsgált elbeszélés/leírás kérdést. Szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy itt — különösen — csak vizuális szövegekre érvényesen fogalmazunk. Úgy látszik ugyanis, hogy pl. nyelvi-szövegekben az elbeszélés és a leírás problémáinak megoldása sokban eltér ettől. Maga a probléma azonban szemiotikai szintű.[48]

A probléma az ún. referenciális funkcióval kapcsolatban tárgyalható, ezen belül is a legfontosabb jegy a jelölt „t" időbelisége. A pontosabb definíció helyett néhány szinonimát adunk t-re:

+t = szukcesszív (pl. esemény, folyamat)
−t = egyidejű, szimultán (állapot, tárgy, statikus szituáció stb.)

Ugyanezzel a jeggyel jellemezhető a közlemény (pontosabban itt csupán a jelölő releváns, tehát maga a közlemény fizikai hordozója):

[44] Az analóg / digitális problémához vö. Metz 1970, Morris 1946: 271 pp., 281 pp., Ruesch 1972, Sebeok 1962, Watzlawick 1968, Wilden 1972, Horányi 1970.
[45] Fillmore 1968.
[46] Metznél (1968) „nagy-szintagma".
[47] A problémának jelentős és közismert irodalma van, egyetlen magyar utalást ebből: Voigt 1970. A filmre vonatkoztatva Aprà 1967, Horányi 1970.
[48] A problémát animációs filmek elemzésével kapcsolatban vizsgáltuk meg: Horányi 1973a.

+t = film, képsorozat
−t = (egyedi) kép: fotó, festmény stb.
Ebből négy lehetőség adódik:

jelölő	jelölt	
+t	−t	leírás
−t	−t	
+t	+t	elbeszélés
−t	+t	

Ez a táblázat megadja a narráció és a vele összekapcsolt leírás fogalmának „definícióját", a két fogalom összefüggését és különbségét. A definícióban azonban nem szerepel egy nagyon fontos és szokásos mozzanat, a jelen/múlt kérdés (a jövőről nem is szokás beszélni, pedig legalább ugyanannyira jogos volna, pl. sok science-fiction okán). Véleményünk szerint ugyanis egy múltbeli jelölt is leírható és egy jelenben folyó esemény is elbeszélhető (pl. egy tv adásban), ti. a szokásos megfeleltetés:

leírás = jelenben és térben

elbeszélés = múlt.[49]

Azt gondolom, hogy ezek speciális eszközöket igényelnek ugyan, de nem az alapvető viszonyt érintik.

A táblázat negyedik soráról érdemes azonban megjegyezni, hogy itt most nem részletezhető problémákat vet fel. Lényegileg ide tartozna pl. az olyan fénykép, amely ún. elmozdulással ábrázolja a mozgást (+t a jelölőben), vagy festészeti példára utalva: az a képtípus, amelyikben egyetlen vászonra több „jelenetet" festettek, mint pl. Brueghel *Vadászat*. Kétséges azonban, hogy ez valódi narráció-e!

Itt lényegében arról van szó, hogy az elbeszélt idő, a történés ideje (jelölt) hogy transzformálódik (kódolódik!) az elbeszélés idejében (jelölő). Ez a probléma, az idő ábrázolása mindig is fontos kérdés volt (mint ezt a klasszikus filmdramaturgia is bizonyítja), de újabban még inkább az, hiszen a francia új hullámmal érkezett rendezők közül nem egy kísérletezik állandóan az ún. fizikai időn túl az ún. pszichológiai idő, az ún. időtartam ábrázolásával.[50]

Mindebből következik talán, hogy az általánosan elfogadott nézettől eltérően a narrációt vagy a deszkripciót nem tartjuk önálló kódnak, csupán egy-egy szerkezettípusnak a szöveg-kódon belül, a szöveg-kód alkódjainak, amelyek a szöveg-kód eszközeit sajátos konfigurációban mozgatják.

4.1. A szövegszerkezet típusok (amelyek nyilvánvalóan nem korlátozódnak a narrációra és a leírásra), általában a szöveg-kód különböző alkódjai, azonban még nem elégségesek a vizuális szövegek valamennyi felszíni formájá-

[49] Metz 1968, 147.
[50] Bíró 1964, Ivanov 1971.

nak megmagyarázásához. Az eddigiekben, mégha utalunk is konkrét példákra, az illusztrált eszközök nem volnának alkalmasak a jelenségek teljes magyarázatára, vagyis az egyes diskurzus-típusok magyarázatára.[51]

A korábbi szövegvizsgálatokban csupán a szövegre koncentrálva igyekeztem néhány sajátosságra felhívni a figyelmet: ezek szintaktikai és szemantikai problémák voltak. A diskurzus típusainak vizsgálata azonban csak pragmatikai keretben, pontosabban a pragmatikai aspektus bekapcsolásával együtt végezhető el. Vagyis a diskurzus típusok jellemzésében az alkalmazott kódokon és a szövegszerkezet típusokon kívül minősítő jegynek kell tekintenünk a szöveg elsődleges funkcióját és a kommunikációs szituáció egyéb elemeit, illetőleg a velük kapcsolatos funkciókat, valamint a kommunikáció idejét és helyét is.[52]

Néhány példa e szempontok tipologizáló erejére:

a szöveg elsődleges funkciójának szempontjából különbözik pl. egy formatervezett iparcikk, munkaeszköz és egy plasztikai (képzőművészeti) alkotás;

a téma (topic) szempontjából különbözik pl. egy western és egy bűnügyi (detektív) film;

kódok: a fotó és a karikatúra különbségeinek egyik forrása az alkalmazott kódokban van;

szövegszerkezet: a fotó és a fotósorozat műfaji különbségei ezen a szinten ragadhatók meg;

feladó (illetőleg emotív funkció): itt külön meg kell emlékeznünk egy igen fontos problémáról, a szövegvizsgálatokkal összekapcsolt ún. nézőpont („point of view") kérdésről. A leírás/elbeszélés problémája hagyományosan össze van ezzel kapcsolva. Milyen viszonyban áll az elbeszélt cselekménnyel az elbeszélő, az alkotó (feladó), milyen állásfoglalása van, milyen torzító, eszményítő, ferdítő stb. hatással van/lehet az elbeszélő az általa elbeszélt cselekményre és általa a befogadóra (a nézőre). Lukács György két „pozíciót" említ: a megfigyelést és vele szemben a beleélést.[53] Leegyszerűsítve, de a lényeget nem eltorzítva a következő azonosítást adja:

leírás = megfigyelés
elbeszélés = beleélés.

Kétségkívül ezek korrelálnak egymással, de észre kell vennünk, hogy különböző dolgokról van szó. A feladó a jelölthöz való viszonyát nem a referenciális funkcióval, hanem az ún. emotív és kisebb részben a konatív

[51] Itt most tudatosan kerülöm a műnem vagy a műfaj megjelölést, noha pontosan ezekkel szinonim értelemben kívánom használni a discours terminust. Csakhogy a vizuális szövegek között vannak olyanok is, pl. egy belső tér vagy egy tervrajz, amelyek a szó szokásos értelmében nem alkotnak műnemet. Ezért a semlegesebb, magyarosított diskurzus terminust — a nemzetközi terminológiával is egyezésben — alkalmasabbnak találom a műnemnél (vagy a műfajnál).

[52] A tipológia metodikájára vonatkozóan vö. Voigt 1971.

[53] Vö. Horányi 1973a.

funkcióval kapcsolatban „fejti" ki. Vagyis a szemiotikai (kommunikációs) analízis az elbeszélés/leírás problémájában a jelölt időbeliségével kapcsolatos és a feladó—jelölt viszonnyal kapcsolatos ábrázolási módokat megkülönbözteti annak megjegyzésével, hogy nem zárjuk ki (sőt külön vizsgálatra érdemesnek tartjuk!) korrelációjukat, korrelációjuk gyakoriságát, fokozatait stb. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a leírás/elbeszélés problémájában nem szokás ezt a referenciális—emotív funkció szétválasztást elvégezni. Ezért mondható ki olyan tétel,[54] hogy az ábrázolás narratív vagy deskriptív módja a feladó szándékán múlik egyedül. Itt tehát valójában a referenciális funkció vonatkozásában hangzik el egy kijelentés, de csak az emotív funkció vonatkozásában érvényes;

c í m z e t t (illetőleg k o n a t í v f u n k c i ó): ebből a szempontból különbözik egy reklámfilm és egy gyermekfilm vagy egy ún. művészfilm és egy ún. közönségfilm;

c s a t o r n a (illetőleg f a t i k u s f u n k c i ó): itt kell megkülönböztetni a filmet mint műnemet a tv-től mint műnemtől;

p o é t i k a i illetőleg r e f e r e n c i á l i s f u n k c i óban különbözik egymástól egy dokumentumfilm egy művészfilmtől (ez egyúttal arra is utal, hogy a kódokon belül a választott szubkódnak is jelentősége van a diskurzus típusának kialakításában);

a k o m m u n i k á c i ó i d ő p o n t j á v a l összefüggésben ragadhatók meg a stílusok abban az értelemben, hogy egy-egy jegykonfigurációnak egy-egy meghatározott időről időre más a valószínűsége, pl. más konfigurációt szorgalmaztak a fotón belül 50 éve mint 10 éve (természetesen vannak a konkrét példával kapcsolatban más különbségek is);

a k o m m u n i k á c i ó h e l y e is meghatározó tényező, amellyel leírható pl. a keleti ortodox és a kínai ikonográfia közötti különbség, egy klasszikus angol és egy francia kert különbsége.

Természetesen az egyes jegyekkel összefüggő paraméterváltozások távolról sem függetlenek egymástól, különlegesen sokszoros az összefüggés a h e l y és az i d őpont között. Nyilvánvaló, hogy egyrészt a stílus, másrészt a műfaj nem választható el a konkrét történeti-társadalmi folyamatoktól. Ennek vizsgálata azonban más kérdés, ami a szövegelmélettel közvetlenül összefügg az egyrészt a kód(ok)hoz, illetőleg a szöveghez való viszonyában, másrészt pedig abban ragadható meg, hogy miképpen operacionalizálódik ez a különböző lehetőségek „terében".

Ebből a szempontból a stílus, illetőleg a diskurzus-típus egy-egy jellegzetes konfiguráció, amely mellett alighanem valamennyi másik lehetséges konfiguráció is megtalálható, éppen csak szignifikánsan alacsonyabb valószínűséggel.

4.2. Végül egy példán igyekszem megvilágítani, hogy szerencsés esetben szinte nyomon követhetjük egy diskurzus-típus kialakulását éppen azáltal, hogy az operacionalizálás változásait figyeljük. Megvizsgáltuk a magyar animációs filmek szövegszerkezetének típusait 1950 és 1970 között, és nagyon világosan megfigyelhető periodizációt találtunk:

[54] Vö. Metz 1968 magyarul is, Hoppál 1974, 84.

1951—58 „klasszikus ötös": öt autonóm szegmentumból áll, amelyek között az implikatív kapcsolaton kívül meghatározott funkcionális viszony van. Ezt a klasszikus dramaturgiából ismerjük: expozíció, bonyodalom, a cselekmény kibontakozása, tetőpont, megoldás.
1960—65 „klasszikus hármas": a három autonóm szegmentum között az implikáción kívül van egy funkcionális viszony is: a II. tagadja az I-t, a III. pedig a II-t. A szerkezettípus erősen emlékeztet a tézis-antitézis-szintézis hármasságára.
1965— „lavina": a szegmentumok között egy jellegzetes kapcsoló mechanizmus teremt kapcsolatot, pl. az *Öt perc gyilkosság* című filmben az egyik szegmentumban bemutatott gyilkosság merénylője a következő áldozata.
1968— „implikatív": az egyes szegmentumok között csak implikatív reláció van.

E pillanatban nincs jelentősége a részleteknek és a pontosabb osztályozásnak,[55] csupán annak a világos tendenciának, amely a szerkezeti kötöttségektől való fokozatos megszabadulásban ragadható meg, vagy más szavakkal az animációs film sajátos szerkezettípusának felszínre törésében. Érdemes felfigyelni a fokozatosságra is: a klasszikus hármas ugyanis kétségkívül kevesebb kötöttséget jelent a klasszikus ötösnél, ugyanakkor 1975-től a választott szerkezetek szintjén is megjelenik a polarizálódás.

Aligha kell különösen hangsúlyoznom, hogy e tanulmány legfeljebb csak vázolhatott néhány problémát, de távolról sem a manapság már elérhető teljességgel vagy rendszerességgel, márcsak azért sem, mert ma még igen-igen képlékeny a „szövegelmélet", s aligha volna jó stratégia a feszes elméletépítés és -bemutatás. Remélem azonban, hogy a nem-vizuális kérdésekkel foglalkozó olvasó előtt is feldereng egy fontosságát tekintve nehezen túlértékelhető terület, amelynek „érdemi" vizsgálata még igencsak gyermekcipőben jár, pl. a nyelvről való ismereteinkhez képest.

Pannónia Filmstúdió,
Budapest

Irodalom

Aprà, A.—Martelli, L, Premesse sintagmatiche ad un analisi di „Viaggio in Italia di Rossellini": *Cinema e Film* 2.198—207 (1967).
Arnheim, R.: *Art and Visual Perception* (London, 1954).
Bach, E.—Harms, R. T. (szerk.): *Universals in Linguistic Theory* (New York, 1968).
Barthes, R.: *S/Z* (Párizs, 1970).
Bíró Yvette: *A film formanyelve* (Bp. 1964).
Black, M., Presupposition and Implication: *Models and Metaphors* (Ithaca, 1962), 48—63.
Dahl, O.: *Topic and Comment. A Study in Russian and General Transformational Grammar* (Göteborg, 1969).

[55] Vö. Horányi 1973a.

Dezső L.: *Bevezetés a mondattani tipológiába* (Bp., 1972).
Droste, F. G., Presupposition, truth and grammaticality: *Communication and Cognition* 6/2. 2.25—36 (1973).
Eco, U.: *La struttura assente* (Milano, 1968).
Eisenstein, S.: *Film forma — Film tartalom* (Bp., 1957).
Fillmore, C.: The case for case: *Universals in Linguistic Theory* (New York, 1968, szerk. E. Bach—R. T. Harms) 1—88.
Fillmore, C.: *Some problems for case grammars* (Stanford, 1971).
Gombrich, E. H.: *Művészet és illúzió* (Bp., 1973).
Gregory, R. L.: *Az értelmes szem* (Bp., 1973).
Habermas, J. On Systematically distorted communication I; Towards a Theory of Communicative Competence II: *Inquiry* 13. 205—218, 360—375 (1969).
Hankiss, E. Megismerés és értékelés: *Valóság* 1974. 1,25—36.
Heath, S. (szerk.): *Signs of the times (Introductory Readings in Textual Semiotics)* (London, 1971).
Heath, S., Metz's Semiology: A Short Glossary: *Screen* 14. 1—2, 214—226 (1973).
Hoppál Mihály, Gesztus-kommunikáció: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8. 71—84 (1972).
Hoppál Mihály—Szekfü, A. (szerk.): *A mozgókép szemiotikája* (Bp., 1974).
Horányi Özséb: *Jelek a filmben* (Kézirat, 1970.)
Horányi Özséb, A fotókódról: *Fotóművészet* 4, 14—20 (1972).
Horányi Özséb, Megfigyelések a filmrefordítás elméletéhez: *A novellaelemzés új módszerei* (Bp., 1972, szerk. Hankiss E.)
Horányi Özséb, Mi az információ?: *Természet Világa* 104 4.146—152. (1973a).
Horányi Özséb, Vizuális szemiotikai rendszerek (Beszámoló egy ankétról): *Fotóművészet* 3.44—50 (1973b).
Horányi Özséb—Kelemen Tibor—Mikó Imre—Vári Antal: *Animációs filmek szövegszerkezetei* (Kézirat 1973).
Horányi Özséb, Megfigyelések irodalmi és filmalkotások kontrasztív vizsgálatához: *Jelentéstan és stilisztika* (Bp., 1974, szerk. Imre Samu—Szathmári István—Szűcs László).
Ivanov, V. V., A filmnyelv funkciói és kategóriái: *A mozgókép szemiotikája* Bp., 1974, (szerk. Hoppál Mihály—Szekfű András) 53—72.
Jakobson, R., Nyelvészet és poetika: *Hang — Jel — Vers* (Bp., 1972, szerk. Fónagy Iván—Szépe György) 229—276.
Kapr, A.: *Könyvtervezés — könyvművészet* (Bp., 1971).
Kristeva, J., Problèmes de la structuration du texte: *Théorie d'ensemble* (Párizs, 1968.)
Lindekens, R.: *Semiotique de l'image: analyse des caractères typographiques* (Urbino, 1971).
Lotman, J.: *Szöveg — Modell — Típus* (Bp., 1973, szerk. Hoppál Mihály)
Mérei Ferenc, Nyomozás vagy azonosulás — Ritus: *Filmkultúra* 4. 29—37 (1970.)
Metz, Ch.: *Essais sur la Signification au Cinéma* Párizs (1968).
Metz, Ch. A kép — túl az analógián: *Filmkultúra* 1.76—81 (1971a).
Metz, Ch.: *Langage et cinéma* (Párizs, 1971).
Metz, Ch., Ponctuations et démarcations dans le film de diégèse: *Cahiers du Cinéma* 234—235, 67—78 (1971b).
Morgan, J. L., On the treatment of the presupposition in transformational grammar: *Papers 5th Reg. Meeting Chicago L. S.* (1969).
Morris, C., Signs, Language, and Behavior: *Writings on the General Theory of Signs* (Hága, 1972.)
Pelc, J., On the Concept of Narration: *Semiotica* 1. 1—19 (1969)
Petőfi S. J.—Franck, D. (szerk.): *Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik* (Frankfurt/M., 1973).
Pike, K. L.: *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior* (Hága 1967).
Poyatos, F.: *Cross-Cultural Study of Paralinguistic „Alternants" in Face to Face Interaction* (preprint, 1973).
Prieto, L. J.: *Messages et signaux.* (Párizs, 1966).
Pryluck, C., A mozgókép mint szimbólumrendszer: *A mozgókép szemiotikája* (Bp., 1974, szerk. Hoppál Mihály—Szekfű András.)

Radics Vilmos, Szemelvények külföldi képeslapok néhány évi tördelési és tipográfiai anyagából: *Magyar Grafika* 12. 9—24 (1968).
Ruesch, J.: *Semiotic Approaches to Human Relations* (Hága, 1972).
Russell, B., Mr. Strawson on referring: *Mind* 64 (1957).
Schapiro, M., On Some Problems in The Semiotics of Visual Art: Field and Vehicle in Image-Signs: *Semiotica* 3. 223—242 (1969).
Sebeok, T., Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében: *Nyelvtudományi Közlemények* 66. 285—303 (1969).
Strawson, P. F., On referring: *Mind* 59 (1950).
Strawson, P. F.: *Introduction to logical theory* (London, 1966).
Szilágyi Gábor, A tagolás jelölése a filmen: *Fotóművészet* 3, 25—31 (1972).
Vass Károly: *A kézírás vizsgálata* (Bp., 1973).
Verón, E., L'analogique et le contigu (Note sur les codes non digitaux): *Communications* 15. 52—69 (1970).
Voigt Vilmos, A novellák felépítésének elemzése: *Alföld* 21/6. 39—48 (1970).
Voigt Vilmos, A műfajhierarchia és a strukturális elemzés kommunikációelméleti megközelítése: *Filológiai Közlöny* 1—2 103—119 (1971).
Watzlawick, P.—Beavin, J. H.—Jackson, Don D.: *Pragmatics of Human Communication (A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes)* (London, 1968.)
Weimann, R.: *Az „Új Kritika"* (Bp., 1965).
Wilden, A., Analog and Digital Communication: On the Relationship between Negation, Signification, and Emergence of Discrete Element: *Semiotica* 6. 50—82 (1972).
Worth, S., Filmszemiotikai problémák: *A mozgókép szemiotikája* (Bp., 1974, szerk Hoppál Mihály—Szekfű András).

Kanyó Zoltán

Szövegelmélet és irodalomelmélet

1. A szövegelmélet jelentkezésével meglehetősen rövid idő alatt, immár másodszor vetődik fel a kérdés: viszonylag önálló teóriának vagy a nyelvelmélet egy meghatározott részterületének célszerű-e tekinteni az irodalomelméletet? Ez a dilemma első ízben az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején a generatív grammatika kialakulása után fogalmazódott meg. A kérdésfeltevést az indokolta, hogy egyrészt az irodalomelmélet nem rendelkezett a tudományos követelményeknek megfelelő elvi-módszertani alappal, másrészt a generatív grammatika elmélete és módszertana elvileg lehetővé tette irodalmi szövegek tudományos elemzését is. E helyen nincs módunkban részletekbe menően bizonyítani, hogy az irodalmi szövegek tudományos elemzése, egy, a kor színvonalán álló irodalomelmélet kidolgozása nem képzelhető el a modern nyelvtudomány és elsősorban a generatív grammatika eredményeinek felhasználása nélkül:[1] a vitának ezt az elvi részét a magunk részéről eldöntöttnek tekintjük, a következőkben csupán a kérdés módszertani vonatkozására kívánunk kitérni. Vagyis véleményünk szerint elvileg mind a két megoldás megvalósítható: megadható egyrészt egy olyan komplex nyelvi rendszer, amelynek szabályai mind a „normál" nyelvi, mind pedig az irodalmi szövegeket elő tudják állítani, s ily módon az irodalmi problematika egy átfogóan értelmezett nyelvi-szemiotikai összefüggésnek rendelhető közvetlenül alá, másrészt pedig megadhatók olyan egymással meghatározott viszonyban álló, bizonyos értelemben egymásra épülő részrendszerek, amelyek egyenként csupán a nyelvi jelenségeknek meghatározott típusait — tehát pl. köznyelvieket, illetőleg irodalmiakat — generálják; ekképp a nyelv-, illetőleg irodalomelmélet viszonylagos önállósága fenntartható. A kérdés ilyenformán úgy fogalmazható meg, hogy a két megoldás közül melyiket célszerű általános módszertani elvek alapján (ellentmondásmentesség, a vonatkozó jelenségek elvi feldolgozásának teljessége, az eredmények empirikus ellenőrizhetősége, a leírás, az explikáció, illetőleg az alkalmazott rendszer egyszerűsége és gyakorlati alkalmazhatósága, stb.) kiválasztani.

[1] E kérdéssel kapcsolatban vö. Ihwe (1972), van Dijk (1972 a), Kanyó (1973).

1.1. A szövegelméleti problematika taglalása előtt indokoltnak látszik, hogy röviden áttekintsük a grammatika vonatkozásában felmerült vita főbb eredményeit. Egyértelműen tisztázódott, hogy a grammatika, illetőleg az irodalomelmélet — vagy a szakirodalomban általánosan használt terminussal szólva — a poétika által explikálandó nyelvi jelenségek osztályainak terjedelme lényegesen különbözik egymástól: röviden azt mondhatjuk, hogy a poétika körébe tartoznak egyrészt olyan nyelvi jelenségek, amelyek megfelelnek a grammatikában megfogalmazott grammatikalitás követelményeinek (elvileg valamennyi ilyen jellegű nyelvi jelenség ide sorolható), s másrészt olyanok is, amelyek ennek a követelménynek nem, illetőleg csak meghatározott mértékben felelnek meg.

A grammatikainál átfogóbb jellegű poétikai jelenségek explikálására a generatív grammatika eszközeivel a következő kísérletek történtek:

(a) A poétikai jelenségeket mint grammatikális és nem, illetőleg kevésbé grammatikális nyelvi jelenségek osztályát a grammatikalitás fokozatosságának elve alapján, mint meghatározott grammatikális nyelvi szerkezeteket, illetőleg meghatározott grammatikai szabályok megsértése révén előállítható eltérő grammatikai szerkezeteket fogták fel.[2] Ez a megközelítésmód számos sajátságosan poétikai szabályszerűségre nem tud magyarázatot adni.

(b) A poétikai jelenségeket explikáló poétika átfogó grammatikaként építendő föl, amely a tulajdonképpeni grammatikai é s a poétikai jelenségeket egyaránt generálja.[3]

(c) A poétika másodlagos rendszer, amely sajátos szabályokat alkalmaz a grammatika által előállított nyelvi szerkezetekre.[4]

Az adott vonatkozásban a (b) és (c) megoldás érdemel figyelmet. A gyakorlat azt mutatja, hogy a poétikai szabályok sokfélesége és pragmatikai tényezőktől való fokozott függősége miatt gyakorlatilag rendkívül gazdaságtalan volna a nyelvi jelenségek (köznyelviek és poétikaiak) osztályát egyetlen egységes rendszer alapján értelmezni [(b) megoldás]; még az irodalmi jelenségek magyarázata szempontjából is célszerűbb a (c) megoldást, vagyis egy kötelező érvényű grammatikai rendszert és esetenként választható (opcionális) kiegészítő jellegű másodlagos szabályrendszer(eke)t alapul venni; — ez egyébként pontosabban tükrözi az irodalmi és köznyelvi szövegek között intuitíve világosan érzett oppozíciót, illetőleg azt az ugyancsak intuitíve általánosan belátható tényt, hogy az irodalmi szövegek a grammatikain kívül további, „másodlagos" szerveződésnek vannak alávetve.[5]

1.2. A nyelvelmélet, illetőleg poétikai kutatások előrehaladásával a generatív grammatika elméleti alapjának kibővítése során a „szöveg" fogalmát eredetileg olyan átfogó jellegű kategóriaként vezették be, amely mint tetszőleges szövegek absztrakt ekvivalencia-osztálya a konkrét irodalmi vagy

[2] Vö. Saporta (1960), Voegelin (1960), Levin (1965) és (1971), Fowler (1971), Hendricks (1971), Thorne (1971), Steube (1966) és (1968).
[3] Vö. Bezzel (1970).
[4] Vö. Bierwisch (1965), Ihwe (1972), van Dijk (1972 a és b), Kanyó (1973 és 1974).
[5] Vö. Lotman (1964), (1967) és (1970).

köznyelvi stb. konkrét megvalósulásával szemben indifferens, más szóval a szövegelmélet (szöveg-grammatika) elvileg tartalmazná mind a köznyelvi, mind pedig az irodalmi (poétikai) szövegek elméletét.[6]

A szövegelméletnek már eddigi, viszonylag kezdetlegesnek mondható eredményei alapján is úgy tűnik azonban, hogy még a vizsgálatnak ez az absztrakt szintje sem túl általános ahhoz, hogy a (mondat)grammatika vonatkozásában említett különbségek irodalmi és nem irodalmi szövegek között ne jelentkeznének itt is az egész elmélet, illetőleg módszertan megfogalmazási lehetőségét döntően befolyásoló súllyal. A következőkben néhány konkrét szövegelméleti összefüggés alapján amellett kívánunk érvelni, hogy a grammatika és a poétika között tett megkülönböztetéshez hasonlóan [(c) megoldás] ajánlatos különbséget tenni (nem-irodalmi) szövegelmélet és az irodalmi szövegek elmélete (irodalomelmélet) között oly módon, hogy az előbbi a szövegalkotásnál kötelező érvénnyel alkalmazandó szabályokat tartalmazza, az utóbbi pedig ezt a szabályrendszert, valamint további, az általános szövegalkotás szempontjából nézve fakultatíve választható, másodlagos szabályokat foglalja magába.[7]

2. Az egyik alapvető érv, amely emellett a megoldás mellett szól az, hogy a grammatikaiakkal szemben álló poétikai szabályok ugyan kivétel nélkül befolyásolják a szövegalkotást, azonban nem mind tulajdonképpeni szövegalkotási szabályok, sőt, amennyiben azok, akkor nem általános érvényűek, hanem — a szó fenti értelmében — másodlagosak. A szövegelméletben megadott, illetőleg kidolgozandó szövegalkotási és egyéb szabályok, illetőleg általános megkötések (constraints) majdnem kizárólag a mély struktúra legabsztraktabb, „legmélyebben fekvő" szintjeire — többnyire az absztrakt logikai-szemantikai szintre, vagy ennek pragmatikai jelöltségére, illetőleg meghatározására vonatkoznak.[8] Ezzel szemben a poétikai szabályszerűségek közül — mint ahogy ezt más összefüggésben kimutattuk[9] — csak a szemantikaiak fordulnak elő ezen a szövegalkotást elsődlegesen meghatározó absztrakt szinten. Idevonatkozó korábbi vizsgálataink eredményeit röviden összefoglalva a következő elméleti-módszertani hipotézist fogalmazhatjuk meg: irodalmi szövegek explikálásánál a kötelező érvényű, általános grammatikai és szövegelméleti szabályszerűségeken túl célszerű megkülönböztetni a sajátos felszíni struktúrát létrehozó ún. retorikai transzformációs szabályokat és a sajátos másodlagos rendszerezést biztosító, s részben az előbb említett retorikai szabályokat motiváló poétikai szabályokat. A poétikai szabályok a szövegelméleti korlátozásokhoz hasonlóan szűrőként funkcionálnak és a mély struktúrában foglalnak helyet, éspedig

[6] A szövegelméleti kutatások átfogó ismertetésével kapcsolatban — a jelen kötet idevágó tanulmányain túl — vö. Brinker (1971), Ihwe (1972), van Dijk (1972 a.), Isenberg (1972).

[7] A két terület szigorúan módszertani alapon történő szétválasztására irányuló törekvések a szakirodalomban másutt is találhatók, vö. van Dijk (1972 c.), Isenberg (1972).

[8] Vö. Bellert (1970) és (1971), Kummer (1972), van Dijk (1972 a.), Ihwe (1972).

[9] Vö. Kanyó (1973 és 1974).

attól függően, hogy a szöveg mely szintjét, illetőleg szintjeit érintik, a levezetés mélyebb, illetőleg kevésbé mély, a felszíni struktúrához közelebb eső pontján. Így pl. a szövegnek az intonációra, illetőleg meghatározott fonetikai jegyek rendezésére vonatkozó ritmikai-fonetikai kódja a levezetésnek jóval későbbi szakaszában lép fel, mint egy szemantikai-szintaktikai poétikai kód (pl. a chiasmus kódja). Nyilvánvaló, hogy egy ritmikai-fonetikai kódot önmagában még nem tekinthetünk szövegalkotási szabálynak: az a körülmény, hogy valamilyen szótárelemekből összeállított sor megfelel egy adott ritmikai-fonetikai kód előírásainak, nem ad semmi biztosítékot arra nézve, hogy az adott sor ténylegesen szöveg, vagyis, hogy rendelkezik a szöveg alapvető ismertetőjegyeivel (koherencia, jobb és bal oldali zártság, helyes megformáltság, helyes komponáltság stb.[10]). Ezzel szemben egy szemantikai-szintaktikai poétikai kód — pl. az előbb említett chiasmusé — a (mondat)grammatika általános szabályaival együtt minden valószínűség szerint szöveget határoz meg: a poétikai kód itt eleve előírja a koherencia, illetőleg szövegizotópia[11] által megkövetelt szemantikai egyezéseket. Viszont semmi esetre sem áll fönn az a követelmény, hogy egy nyelvi közlemény azért, hogy szövegnek minősüljön, meg kell, hogy feleljen a chiasmus poétikai kódjában előírt követelményeknek. Az alábbiakban konkrétan rá fogunk mutatni néhány olyan példára is, amelyekben a poétikai kód követelményei kifejezetten szemben állnak az általános szövegelméletben megfogalmazott szabályszerűségekkel. Mindezekből az az általános következtetés vonható le, hogy általános szövegelméleti szabályokat célszerű megkülönböztetni poétikai szabályoktól; — ez utóbbiaknak sajátos, különálló státuszt kell biztosítani az irodalmi szövegek explikációja során.

3. A szövegelmélet egyik alapvető feladata abban áll, hogy világosan megfogalmazza azt a különbséget, amely szöveg és mondatok tetszőlegesen összefűzött sorozata között áll fenn. A szövegszerveződés egyik legelemibb feltétele a koherencia, az eddigi szövegelméleti kutatások egybehangzó megállapítása szerint meghatározott elemek ismétlődését tételezi fel a szövegszerveződés lineáris tengelye — Jakobson klasszikus terminusával — a kombináció tengelye mentén.[12] A koherenciának ezt az általános alapkövetelményét van Dijk nyomán így adhatjuk meg:

(1) $(Jx)\ (x \in S_{i+1} \rightarrow x \epsilon S_i)$
ahol x szemantikai jegy
S_i és S_{i+1} két egymásután következő mondat jelentés-struktúrája[13]

A szabály, amelyet van Dijk a szövegszerveződés szükséges (minimális), de önmagában még nem elégséges feltételének nevez,[14] szavakban megfogalmazva azt jelenti, hogy egy szöveg mély struktúráját meghatározó

[10] Vö. Isenberg (1968), (1970) és (1972).
[11] Ez utóbbi terminussal kapcsolatban vö. Greimas (1966) és Agricola (1969).
[12] Vö. Jakobson (1960).
[13] van Dijk (1972 a) 108. A koherencia más, hasonló formális definícióit lásd: Bellert (1970), Kummer (1972).
[14] Vö. van Dijk (1972 a) 100.

mondatok jelentés-struktúrájában legalább egy olyan szemantikai elem kell, hogy legyen, amely az egymásra következő mondatok jelentés-struktúrájába egyaránt beletartozik. E szabály a legszembetűnőbben az anaforikában[15] jelentkezik, de érvénye semmiképpen sem szűkíthető le csupán a névmás használatára stb., hanem általános szemantikai összefüggések kimutatására is alkalmas.[16]

Ha ez a szabály ilyen általános és minimális követelmény, elvben érvényes kell, hogy legyen az irodalmi szövegekre is. Az alábbi példák viszont arra utalnak, hogy meghatározott típusú irodalmi szövegekben az előírt összefüggés nem mutatható ki:

(2a) *Hulldogál a rózsalevél,*
Szegény huszár sok búval él,
Sokat búsul, gondolkodik,
Sokat éhezik, szomjazik.
(Magyar népdal)

(2b) *Alvó szegek a jéghideg homokban.*
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagytad a folyosón a villanyt.
Ma ontják véremet.
(Pilinszky: Négysoros)

A (2a) példában az első és a többi, a (2b) példában pedig minden egyes sor között (a sorok szerinti tagolás itt nagyjából megegyezik a mondathatárokkal) a kapcsolat a fenti szabály értelmében problematikusnak látszik. A (2a) példában sem anaforikus kapcsolat, sem szorosan vett szemantikai egyzés nem mutatható ki, pontosabban mondva az a távoli implikatív viszony, amely a *rózsalevél hullása* és a *bú*, illetőleg *búsulás* között feltételezhető, önmagában még nem teszi koherenssé a szöveget. A példa következő, köznyelvi parafrázisa:

(2a') *A rózsa levelei egymásután lehullnak. Kovács nagyon el van keseredve, sokat bánkódik, gondolkodik, nincs mit egyen és igyon.*

kétségkívül szokatlannak, nem eléggé jól formáltnak hat. A szöveg további részének megértése szempontjából a kezdő mondatnak különösebb funkciója nincs, elvben minden további nélkül eliminálható, sőt, a szöveg koherenciája érdekében szinte kívánatos az eliminálása. Ennek ellenére az idézett népdalt összefüggő (irodalmi) szövegként fogadjuk el, de hangsúlyoznunk kell, nem tulajdonképpeni szöveg-grammatikai, hanem sajátos poétikai szabályok alapján. Az itt szóba jövő poétikai szabályszerűségek véleményünk szerint a következők:

(a) az önmagában véve értelmes és jól formált mondatokból álló szövegnek a szemantikai szintnél kevésbé absztrakt szinteken ható poétikai kód szerinti tagolása. Itt általában — mint az idézett példában is — a ritmikai-

[15] Vö. Kummer (1972), Harweg (1971).
[16] Vö. Bellert (1970), van Dijk (1972 a).

fonetikai kód (ritmus és rím) jön leginkább számításba. Ez azonban — mint az alábbi példa mutatja — (szintaktikai) paralelizmussal is kiegészülhet:

(3) *Vékony héja, de vékony héja van a piros almának.*
Szép szeretője, de szép szeretője van a honvéd bakának.
(Magyar népdal)

(b) a magyar népdalok típusára jellemző sajátos (poétikai jellegű) szövegkompozíciós szabály, amely előírja, hogy a szöveg kezdő mondata olyan alanyi funkcióban álló főnevet (N) kell, hogy tartalmazzon, amelynek szemantikai struktúrája a [+TERMÉSZET], vagy még általánosabban [—EMBER] megkülönböztető jeggyel rendelkezik; ezzel szemben a második, illetőleg következő mondatok mély struktúrájában ez az elem nem fordul elő, a neki megfelelő funkcióban álló főnév pedig ott [+EMBER] szemantikai jeggyel kell, hogy rendelkezzék. A két szemantikailag eltérő alanytól függő mondat, illetőleg mondatlánc közötti kapcsolat szemantikailag motiválható:

(4a) *Téli, nyári piros alma*
Az én babám tuba rózsa . . . (egyezés: piros szín)

(4b) *Kidűlt a fa mandulástól*
Elszakadtam a rózsámtól . . . (egyezés: elszakadás, elválás)

Viszont ez a motiváció egyáltalán nem kötelező érvényű előírás, két, a fenti követelményeknek megfelelő, közös szemantikai jegyet nem tartalmazó mondat is minden további nélkül összekapcsolható:

(5a) *A csitári hegyek alatt régen leesett a hó.*
Azt hallottam kisangyalom, véled esett el a ló . . .

(5b) *Tisza mellett van egy város, Beregszász,*
Volt szeretőm, néha ötven, néha száz . . .

A fent idézett (2b) példa szintén nem tesz eleget az idézett szövegkoherencia követelménynek, mégis egységes (irodalmi) szövegnek tekinthető. A szövegben ugyan kimutatható egyfajta szemantikai egyezés az egyébként teljesen különálló mondatok között: az első mondat *alvó*, a második mondat *éjjelek*, a harmadik mondat *ég a villany* szegmentumból kihámozható egy közös „éjszaka" elem, amellyel az utolsó mondat egészéből implikált „belső éjszaka" kapcsolatba hozható, azonban ezek a kapcsolatok nem a tényleges szemantikai mély struktúra elemei, illetőleg azok jelentés-struktúrája között állnak fenn, hanem — legalábbis részben — olyan elemek között, amelyek sajátos (retorikai) transzformáció útján a levezetés későbbi szakaszában kerültek bevezetésre. Az első mondat *alvó szegek* metaforáját, amely az egyik kapcsolóelemet tartalmazza, egy „szegek hevernek" mély struktúrából kell szubsztitúcióval előállítanunk,[17] vagyis a kérdéses *alvó* szegmentum a szemantikai mély struktúrában nem is szerepel. Ehhez még hozzá kell vennünk azt, hogy a szöveg kapcsolódása az említett jegy vonat-

[17] van Dijk (1970), Steube (é. n.), Dubois (1970).

kozásában sem egyértelmű, pontosabban a kapcsolat szinte szándékosan rejtett. A szöveg egységét itt véleményünk szerint a következő momentumok biztosítják.

(a) a (2a) példához hasonlóan a ritmikai-fonetikai kód (ritmus és rím)

(b) a fentiekben leírt „másodlagos" szemantikai egyezés a retorikai transzformációval levezetett jelentésegységek között, illetőleg a kapcsolat retorikai (jelentésátvitelen nyugvó) jellege. Véleményünk szerint a koherencia fogalmának olyan kiterjesztéséről van itt szó, amely a nem irodalmi szövegek vonatkozásában nem áll fenn, vagyis kizárólag az irodalmi szövegek meghatározott típusaira érvényes;

(c) a modern költészet egyik sajátos kompozíciós törekvése, amely a szöveget alkotó mondatok közti (szemantikai) összefüggés csökkentésére, illetőleg megszüntetésére, egymástól viszonylag messze álló jelentéstartalmak összefűzésére irányul. (E szövegkompozíciós hagyomány részletesebb elemzésére az adott keretek között nem térhetünk ki.[18])

Az elemzett példákból levonható néhány általános következetetés:

(i) A poétikai kód, amely — mint láttuk — nem tekinthető szöveggrammatikai szervezőelvnek, az irodalmi szövegekben átveheti az általános szövegalkotási szabályok funkcióját, vagyis adott esetben helyettesíti azokat.

(ii) A „helyesen megformáltság" és a „helyesen komponáltság" viszonya az irodalmi szövegek bizonyos típusaiban meglepő sajátságokat mutat. Mint Isenberg kimutatta,[19] a „helyesen megformáltság" kritériuma az általános szövegelméletben valamennyi szövegre érvényes kell, hogy legyen, a „helyesen komponáltság" kritériuma viszont csak a szövegek meghatározott típusára (a kompozíciós szövegekre) érvényes. Így pl. előfordulhat az, hogy egy szöveg helyesen megformált és ugyanakkor még sincs helyesen megkomponálva. Most viszont azt láttuk, hogy az irodalmi szövegek körében előfordul olyan eset, amikor a szöveg helyesen van megkomponálva s mégsem tesz eleget a szövegelmélet általános „helyesen megformáltság" követelményének, az irodalmi igényeknek megfelelő kompozíció ellentmond az általános szöveggrammatika szabályainak. Ezen a ponton tehát ismét megfogalmazódik a korábbiakban felvázolt dilemma: tágítsuk-e ki a szövegelmélet szabályait oly módon, hogy ezek a speciális esetek is beleférjenek, vagy pedig alakítsunk ki magyarázatukra egy sajátos részrendszert, amely az általános szabályrendszert megfelelő módon kiegészíti. Az elmondottak alapján — úgy véljük — könnyen belátható, hogy, mivel efajta jelenségek kizárólag irodalmi szövegekben lépnek fel (létrejöttük kifejezetten poétikai előírásoktól, kódoktól függ), célszerűtlen lenne explikálásukkal az általános szövegelméletet megterhelni, és indokolt az i r o d a l m i / n e m - i r o d a l m i o p p o z í c i ó t ezen a szinten is fenntartani, illetőleg módszertanilag leképezni.

4. Az irodalmi szövegnek az előzőek során a szövegkoherencia vonatkozásában kimutatott szembenállása a nem irodalmi szövegekkel a szövegelmélet

[18] Vö. ebben a vonatkozásban van Dijk (1972 a) 116 sk.
[19] Vö. Isenberg (1972).

más tételei kapcsán is bizonyítható. Induljunk ki W. Kummer egyik szabályszkémájából.[20] Ha egy mondat előfeltételezéseiben (Presupposition) kifejezésre jutó összefüggéseket a mondat kezdő információjának (KI), a mondatban ténylegesen kifejezésre jutó állítást véginformációnak (VI) nevezzük, két egymásra következő mondat véginformációja között, amennyiben azok predikátumai összeférhetetlenek egymással, nem lehet szó megegyezésről:

(6) $\left.\begin{array}{l} \text{KI} : \text{P (A) VI} : \text{P}_j\text{(A)} \\ \text{VI} : \text{P}_i\text{(B)} \end{array}\right\} \text{A} \cap \text{B} = \varnothing$
Feltétel: $\text{P}_j \supset \sim \text{P}_i$

Ha pedig nincs egyezés a két mondat között — folytathatjuk tovább az előbbi szakaszban elmondottak alapján — akkor nem koherens a szöveg. Vagyis a koherencia nem csupán ismétlődést, hanem „nem negált" ismétlődést tételez fel. A pontosság kedvéért tegyük hozzá, hogy ez a követelmény bizonyos — elsősorban dialogikus szövegtípusokra mint a korrekció,[21] kommentár[22] stb. nem vonatkozik, azonban ettől a megszorítástól az irodalmi szövegek vonatkozásában eltekinthetünk. A fenti szabály voltaképpen nem más, mint a „harmadik kizárása" néven ismert elemi logikai törvény alkalmazása a szövegösszefüggések szintjén. Meg kell jegyeznünk, e logikai törvény szövegelméleti adaptációja távolról sem új keletű, az antik költészettan egyik alapelve volt, így pl. Arisztotelész is alkalmazza Poétikájának XXIV, és XXV. fejezetében, különösen, amikor az egyes költői szövegekben található (logikai) ellentmondásokról, problémákról beszél. Sőt, felveti a bennünket közelebbről érdeklő kérdést, mennyiben tekinthető kötelezőnek ez a szabály a költői alkotásokban.[23]

De térjünk vissza az újabb keletű szövegelméleti meggondolásokhoz. A Bellert-féle megkülönböztetés[24] értelmében a fenti összefüggés azt jelenti, hogy egy koherens szövegben nem fordulhatnak elő

(a) egymással kontradiktorikus viszonyban levő mondatok;

(b) olyan mondatok, amelyek állításai, illetőleg következményei a világról alkotott tudásunk alapján összeférhetetlenek egymással.

Az (a) feltétel kizárja, hogy egy (monologikus) szövegben előforduljon a következő mondatkapcsolat:

(7) *Péter itt van. Péter nincs itt.*

A (b) feltétel pedig pl. a következő mondatkapcsolat inkoherens voltára mutat rá:

(8) *Péter élete nagyrészét Párizsban töltötte. Csak egyetlen egyszer hagyta el néhány hétre az angol fővárost.*

Ez az alapvetőnek mondható szöveg-grammatikai szabály azonban meghatározott típusú irodalmi szövegekre nem érvényes. Tekintsük a következő

[20] Kummer (1972) 41 sk.
[21] Harweg (1971) 137 sk.
[22] Vö. Posner (1972).
[23] Vö. Aristoteles (1972) 103 sk.
[24] Vö. Bellert (1970).

közmondást:

(9) *Ahol egy van, ott egy sincs.*[25]

Ezt az egy mondatos szöveget (Ein-Satz-Text)[26] a következő logikai-szemantikai mély struktúrából származtatjuk:

$$(9') \; (x)\{\overline{f(x) \cdot (\exists y)g(y) \cdot h(x, y) \cdot (z)\,[g(z) \cdot h(x, z) \supset (z = y)] \supset} \; \overline{\supset (\exists y)g(y) \cdot h(x, y)}\}$$

ahol f = család, g = gyermek, h = van neki, birtokol

Szavakban megfogalmazva:

(9'') Bármely x családra nem igaz az, hogy ha a családban van egyetlen egy y gyermek, akkor a családban van gyermek.

Könnyen belátható, hogy a (9') logikai szkéma kontradiktorikus, a mély struktúrának ez a sajátossága magyarázza a szöveg sajátos, eltérő jellegét. Ilyen kontradiktorikus sémából származtatható szövegek nem ritkák az aforizmák, paradoxonok stb. között, de ezen túl vannak olyan, a klasszikus retorikában is ismert retorikai-poétikai jelenségek, pl. az oxymoron, amelyek poétikai kódja kifejezetten előírja egymással antitetikus viszonyban levő jelentésegységek közvetlen összekapcsolását.[27] Ezekben az esetekben ismét azt tapasztaljuk, hogy a sajátos poétikai szövegszerveződés hatályon kívül helyezi az általános szöveggrammatikai szabályt.

Ami az ellentmondásmentesség következményének más, a világról szóló ismereteinken nyugvó vonatkozását illeti, meg kell jegyeznünk I. Bellert meggyőző érvelése alapján,[28] hogy érvénye sok más nyelven kívüli tényezőtől is függ. Az idézett (8) példát egy olyan valaki, akinek földrajzi ismeretei rendkívül szegényesek, rendbenlevőnek találhatja, feltételezvén, hogy Párizs Anglia fővárosa. Sőt, általánosan feltételezhetjük a következő összefüggést: „In interpreting a text for which the condition of coherence is not satisfied in a unique manner, the receiver, who assumes that the text is intended as a coherent text, postulates the possible propositions which satisfy the required condition of coherence and yield the necessary repetitions. He thus takes the risk of imposing his own interpretation, which may differ from that intended by the speaker or author."[29] Az irodalom nagymértékben kihasználja az interpretátornak (olvasónak) ezt a hajlandóságát, amely — mint az alábbi példa igazolja — általánosan elfogadott ismereteknek ellentmondó feltevések, illetőleg kijelentések elfogadásáig is elmehet:

(10) *Ekképen jutottak át Lengyelországba,*
Lengyelek földéről pedig Indiába;
Franciaország és India határos,
De köztök az út nem nagyon mulatságos.
(Petőfi: *János vitéz*, X. 1—4.)

[25] Ti. gyerek, vö. O. Nagy (1966) 166.
[26] Vö. Isenberg (1970).
[27] Vö. Kanyó (1973).
[28] Vö. Bellert (1970).
[29] Uo. 362.

Az a tény, hogy az irodalmi szövegekben meghatározott tapasztalati tényeknek ellentmondó feltevések, kijelentések is megengedettek, az ilyen szövegek fiktív jellegével áll kapcsolatban. Az adott összefüggésben csak egy megjegyzés erejéig utalhatunk arra, hogy e pragmatikai jegy [+FIKTIV] világosan elkülöníti az irodalmi szövegeket, illetőleg azok jelentős részét a nem irodalmi szövegektől,[30] s újabb érvet szolgáltat az irodalmi szövegeknek viszonylagosan különálló vizsgálata mellett: mint láttuk, e jegy megléte befolyásolhatja bizonyos szöveggrammatikai szabályok alkalmazási körét.

5. Az adott összefüggésben nem térhetünk ki minden egyes olyan momentumra, amely az irodalmi szövegek szerveződését a nem irodalmiaktól megkülönbözteti. Csak röviden szeretnénk utalni arra, hogy — amint másutt részletesen igazoltuk[31] — vannak az irodalmi szövegek létrehozásánál olyan transzformációs szabályok, amelyek a nem irodalmitól eltérő szövegfelszínt hoznak létre. Így pl. kimutattuk, hogy az elbeszélés szövegtípusára általánosan jellemző szövegkezdet — az első mondat argumentuma határozatlan névelővel bevezetett főnév, ill. a logikai-szemantikai struktúrában referenciális operátortól[32] függ — irodalmi elbeszélések meghatározott típusaiban permutálható, illetőleg kiküszöbölhető. Az ilyen kifejezetten irodalmi szövegekre jellemző transzformációk státusza a fent említett retorikai transzformációkéhoz hasonló: ez utóbbiak meghatározott poétikai kódtól, illetőleg stiláris előírásoktól függő, a tulajdonképpeni mondat-grammatika rendszerét opcionálisan kiegészítő szabályrendszert alkotnak az egyes, mondatoknak a normálistól eltérő, retorikai-poétikai jellegű felszíni struktúrája létrehozására, az előbbiek pedig a lineáris szövegstruktúra egyes a szövegszerveződésben kitüntetett szegmentumait — nem feltétlenül mondategységeket — transzformálják a normálistól, nem irodalmitól eltérő pozícióba. Ez a tény arra késztet bennünket, hogy feltételezzük, bizonyos, az irodalmi szövegekre jellemző jelenségeket (a szövegfelszín sajátos „eltéréseit") célszerű egy, a nem irodalmi, általános szövegszerveződés szabályrendszeréhez kapcsolódó „másodlagos" transzformációs szabályrendszer segítségével magyarázni.

Ezen túlmenően részben az előzőekben tárgyalt jelenségek, részben egyéb összefüggések alapján indokoltnak tűnik a poétikai kódhoz hasonló, illetőleg annak részét alkotó sajátos irodalmi szövegszervező elvek feltételezése. Ebben a vonatkozásban ismét csak röviden szeretnénk utalni egy másutt bővebben tárgyalt összefüggésre. Greimas nyomán Agricola részletesen igazolta,[33] hogy ahhoz, hogy szemantikailag koherens, „izotóp" szöveg jöjjön létre, szükség van arra, hogy az önmagukban véve többértelmű lexikonegységek a szövegszerveződés folyamán egyértelművé váljanak. Ezt a folyamatot „dezambiguálás"-nak (Desambiguierung) nevezte el. Ez a fo-

[30] A fikciónak a generatív poétikában való felhasználásával kapcsolatban vö. Baumgartner (1971), Ihwe (1972) 203 skk.
[31] Vö. Kanyó (előkészületben).
[32] E logikai-szemantikai operátorral kapcsolatban vö. Bellert (1970) 355.
[33] Vö. Agricola (1969).

lyamat természetesen az irodalmi szövegek szerveződésében is érvényesül, ugyanakkor itt bizonyos esetekben megfigyelhető egy ezzel merőben ellentétes folyamat is, amelynek a célja többértelmű, többféleképpen értelmezhető struktúrák előállítása. Ezt az „ambiguáló" folyamatot közmondásokon vizsgáltuk,[34] érvénye azonban nem szűkíthető le pusztán az ilyen és ehhez hasonló, viszonylag egyszerű struktúrák (pl. szójátékok) létrehozására, a többértelműségre való törekvés az irodalmi szövegek egész sorára jellemző. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy az „ambiguálás" sajátos poétikai szövegszervező elv, nem irodalmi szövegek létrehozásánál nem játszik szerepet. Véleményünk szerint az ilyen és más hasonló jellegű szövegszervező elveket célszerűbb nem a szöveg-grammatikai előírások közé, hanem a p o é t i k a i k ó d o k osztályába sorolni.

6. Végezetül még egy részben elméleti, részben terminológiai kérdést kell röviden érintenünk: az irodalomelmélet (az irodalmi szövegek elmélete) egyfajta (irodalmi) k o m p e t e n c i á t vagy pedig valamilyen sajátos (nyelvi) p e r f o r m a n c i á t explikál? A vélemények megoszlanak ebben a kérdésben. Chomsky idevágó megjegyzéseinek tanúsága szerint[35] a performancia körébe sorolja az irodalmi jelenségeket. Ezzel szemben Bierwisch kifejezetten egy sajátos poétikai kompetencia, az ún. „poeticitás" segítségével kívánja magyarázni őket, ezt a kategóriát a grammatikalitás kategóriájának megfelelően értelmezi.[36] Ihwe és van Dijk közbülső álláspontot foglal el: egyrészt rámutatnak arra, hogy az irodalmi művekben érvényesülő szabályrendszerek alkalmazása egészében véve nem tekinthető velünk született adottságnak, mint ezt Chomsky a nyelvi kompetenciával kapcsolatban feltételezi, hanem szerzett képességnek, másrészt az irodalmi jelenségek általános elterjedtsége és a bennük manifesztálódó lényegileg azonos alkotóelvek megléte miatt mégiscsak felvesznek egy poétikai kompetenciát, amelyet az általános nyelvi kompetenciától megkülönböztetendő derivált kompetenciának tartanak.[37] Számításba kell vennünk továbbá azt a körülményt, hogy az utóbbi években a nyelvpragmatikai és szociolingvisztikai kutatások eredményeképpen a kompetencia értelmezése jelentősen kibővült a Chomsky-féle felfogáshoz viszonyítva, s távolról sem szűkíthető feltételezett velünk született és változatlan képességekre, hanem szükségképpen kiterjesztendő szerzett és történelmileg, társadalmilag, illetőleg pszichológiailag behatárolt időleges tényezőktől függő nyelvi megnyilvánulásokra is.[38]

A kompetencia ez újabb keletű felfogásával a magunk részéről messzemenően egyetértünk, ugyanakkor azonban rá kell mutatnunk a fogalom elértéktelenedésének potenciális veszélyére, amelyet értelmezéskörének korlátlan kiterjesztése magában rejt. Kétségkívül lehetséges egy idiolektum kompetenciájáról is beszélni, sőt egy ilyenfajta megközelítésnek az adott idiolektum tudományos feldolgozása szempontjából meglehetnek a maga előnyei, ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy ez másfajta

[34] Vö. Kanyó (1973).
[35] Vö. Chomsky (1970) passim.
[36] Vö. Bierwisch (1965). E felfogás bírálatát adja Kanyó (1969).
[37] Vö. Ihwe (1970) és (1972) 290 ssk., van Dijk (1972 a) 171. ssk.,
[38] Vö. Wunderlich (1971 a és b), Kanyó (1972).

kompetencia, mint a langue-é. A magunk részéről célszerűnek látjuk a kompetencia terminust kizárólag ez utóbbira alkalmazni és kizárólag általános emberi nyelvhasználati képesség értelmében használni. Minthogy effajta kompetencia az irodalmi szövegek létrehozása során nem mutatható ki — ebben a kérdésben teljes mértékben egyet értünk Ihwével és van Dijkkal — szerintünk nincs értelme poétikai kompetenciáról beszélni. Viszont lehetséges és jogosult — ebben ismét igazat adunk az említett szerzőknek — egyfajta *derivált kompetenciát* számításba venni. Viszont e derivált kompetenciát velük ellentétben nem kívánjuk olyan komplexumként értelmezni, amely a nyelvi kompetenciát *és* performanciát is magába foglalja.[39] A derivált kompetencia felfogásunk szerint azt jelenti, hogy a történetileg kialakult poétikai kódok a nyelvrendszer bizonyos általános (nem feltétlenül biológiailag, hanem adott esetben a társadalmi kommunikáció konstans jegyei által determinált) „univerzális" jegyein nyugszanak, a poétikai kód meghatározott nyelvi jegyeknek a nyelvrendszerekben használatos módon való, de nyelvi rendszerben ténylegesen meg nem található, újfajta rendezését írja elő. Ilyen formán a poétikai szabályrendszer egy, az absztrakt nyelvi rendszerből potenciálisan levezethető (deriválható) rendszerként fogható fel, felhasználása, alkalmazása nem tételez fel egy különálló, sajátos „poétikai kompetenciát", hanem pusztán az általános kompetencia alapján bizonyos nyelvi szabályszerűségek alkotó felhasználását. Az effajta kreativitás kibontakozásában azonban kétségtelenül jelentős szerepet játszhat a nyelvi rendszer más, hasonló alkalmazásainak ismerete, egyfajta jártasság a poétikai szabályok alkalmazása terén, amit azonban nem kívánunk a poétikai kompetencia rangjára emelni, jelölésükre a „poétikai kód" terminust alkalmazzuk.

Az elmondottakat a következő példával világíthatjuk meg: az a képesség, hogy a nyelvi elemeket meghatározott jegyeik, tulajdonságaik alapján ekvivalencia-relációba hozzuk egymással, hogy ekvivalencia-osztályokat hozzunk létre köztük, a nyelvi kompetencia körébe tartozik. A nyelv használata elképzelhetetlen ezen ekvivalencia-osztályok (fonémák, szófajok, szemantikai jegyek stb.) ismerete és aktív felhasználása nélkül. A nyelv elemei azonban a nyelvi rendszerben felhasznált jegyek, tulajdonságok alapján az említett ekvivalencia-elv segítségével olyan ekvivalencia-osztályokba sorolhatók, amelyekre a nyelvi rendszernek nincs szüksége a nyelv normális alkalmazása során (pl. a rímelő szavak ekvivalencia-osztályai), de amelyek a poétikai szövegek megfogalmazása során felhasználásra kerülnek. Úgy véljük, hogy ezen „másodlagos", vagyis a nyelvi rendszerben ténylegesen elő nem forduló, de annak elemeire épülő, osztályok nem tételeznek fel különálló kompetenciát, hanem az általános nyelvi kompetencia alapján válnak érthetővé, illetőleg felhasználhatóvá. Az ilyen másodlagos osztályok nyelvi megvalósítása egy, a normális nyelvhasználaton nyugvó, attól azonban bizonyos fokig eltérő szabályrendszert tételez fel. E sajátos nyelvhasználatnak azon szabályszerűségeit, amelyek a normális nyelvi rendszerben elő nem forduló osztályok alkalmazásainak miként jét írják elő, poétikai kódnak neveztük. Ez utóbbiak megfogalmazása (vö. rímképletek)

[39] Vö. Ihwe (1972) 290 ssk.

igen változatos lehet, valamennyi megfogalmazás azonban elsődlegesen az említett másodlagos osztályok létrehozásától, vagyis a nyelvi kompetenciában adott elvek, nyelvi jegyek alkotó felhasználásától függ.[40]

Az elmondottak alapján belátható, hogy az irodalmi szövegek generatív-transzformációs módszerrel történő leírása megtörténhet anélkül, hogy egy elméletileg nehezen körülírható poétikai kompetenciát bevezetnénk. Maga az általános nyelvi kompetencia, illetőleg a nyelvi rendszer lehetőséget nyújt arra, hogy bizonyos szabályszerűségeit azoknak az adott rendszerben történő tényleges felhasználásán túl alkalmazzuk, s így az adott nyelv axiómarendszeréből potenciálisan levezethető szabályrendszerek absztrakt algebráját állítsuk elő. A történetileg létrejött poétikai kódok, illetőleg struktúrák elvileg ennek az absztrakt rendszerhalmaznak (valódi) részhalmazát fogják alkotni.

7. Az a tény, hogy a különálló poétikai kompetencia posztulálását elvetettük, nem mond ellent a korábbiakban hangoztatott igényünknek, hogy az irodalmi szövegeket célszerű egy viszonylag önálló elmélet keretében tárgyalni — épp ellenkezőleg: e poétikai kódnak fent javasolt visszavezetése egyfajta derivált kompetenciára csak aláhúzza „másodlagosságát" és a tulajdonképpeni nyelvfelhasználástól elütő jellegét, ugyanakkor pedig utal a nyelvi rendszerrel alkotott szoros kapcsolatára is.

Az elmondottak alapján célszerűnek látszik az irodalmi szövegeket a következő elvi-módszertani meggondolások figyelembe vételével vizsgálat alá venni:

(a) Az irodalmi szövegek explikációjának kiindulópontja a nem irodalmi szövegek vonatkozásában kötelező érvényű általános, azaz nem speciális szöveg-grammatika, illetőleg az ehhez kapcsolódó hasonló jellegű mondatgrammatika.

(b) Az explikációhoz ezen túlmenően célszerű bizonyos kiegészítő szabályrendszereket felvenni, éspedig

(α) az eltérő szöveg-, illetőleg mondatfelszínt meghatározó („retorikai") transzformációs szabályokat,

(β) az eltérő szövegszerveződést meghatározó, a mély struktúrában helyet foglaló poétikai kódokat.

József Attila Tudományegyetem,
Német Filológiai Tanszék,
Szeged

Irodalom

Agricola, Erhard.
1969 Semantische Relationen im Text und im System: *Linguistische Studien.* Halle (Saale).
Aristoteles.
1972 *Poetik.* Lipcse.

[40] E kérdésről bővebben lásd Kanyó (1973).

Baugärtner, Klaus.
1971 Der methodische Stand einer linguistische Poetik: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven.* Szerk. J. Ihwe. Frankfurt a. M. III. köt. 108—119.
Bellert, Irena.
1970 On a Condition of the Coherence of Texts: *Semiotica* 4. 335—363.
1971 On the Use of Linguistic Quantifying Operatore: *Poetics* 2. 71—85.
Bierwisch, Manfred.
1965 Poetik und Linguistik: *Mathematik und Dichtung. Versuche zur Frage einer exakten Literaturwissenschaft.* Szerk. R. Gunzenhäuser és H. Kreuzer, 49—65.
Brinker, Klaus.
1971 Aufgaben und Methoden der Textlinguistik. Kritischer Überblick über Forschungsstand einer neuen linguistischen Teildisziplin: *Wirkendes Wort*, 4. 217—237.
Chomsky, Noam.
1970 *Aspekte der Syntax-Theorie.* Berlin.
van Dijk, Teun A.
1970 Neuere Entwicklungen in der literarischen Semantik: *Text—Bedeutung—Ästhetik.* Szerk. S. J. Schmidt. München. 106—135.
1972a. *Beiträge zur Generativen Poetik.* München.
1972b. On the Foundation of Poetics. Methodological Prolegomena to a Generative Grammar of Literary Texts: *Poetics* 5. 89—122.
1972c. Foundation of Typologies of Texts: *Semiotica.* 6. 297—322.
Dubois J.—Edeline F.—Klinkenberg J. M.—Minguet Ph.—Pire F.—Trinon H.
1970 *Rhétorique générale.* Párizs.
Fowler, Roger.
1971 Zur Interpretation von Nonsense-Ketten: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven.* Szerk. J. Ihwe. Frankfurt a. M. II/2. köt. 358—370.
Greimas, A. J.
1966 *Sémantique structurale.* Párisz.
Harweg, Roland.
1971 Quelques aspects de la constitution monologique et dialogique de textes: *Semiotica.* 4. 127—148.
Hendricks, William O.
1971 Drei Modelle zur Beschreibung von Dichtung: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven.* Szerk. J. Ihwe. Frankfurt a. M. II/2 köt. 403—431.
Ihwe, Jens.
1970 Kompetenz und Performanz in der Literaturtheorie: *Text—Bedeutung—Ästhetik.* Szerk. S. J. Schmidt. München. 136—152.
1972 *Linguistik in der Literaturwissenschaft. Zur Entwicklung einer modernen Theorie der Literaturwissenschaft.* München.
Isenberg, Horst.
1968 Überlegungen zur Texttheorie: *ASG-Bericht* 2. 1—18.
1970 Der Begriff "Text" in der Sprachtheorie: *ASG-Bericht* 8. 1—21.
1972 *Texttheorie und Gegenstand der Grammatik.* (Kézirat)
Jakobson, Roman.
1960 Linguistics and Poetics in: *Style in Language.* Szerk. Th. A. Sebeok. New York—London. 350—377.
Kanyó Zoltán
1969 Beiträge zu einer semiotischen Literaturtheorie. I. Semiotik und generative Poetik: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Acta Germanica et Romanica.* Szeged 4. 27—38.
1972 A pragmatika a szemiotikában és nyelvészetben: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok.* VIII. k. 105—118.
1973 *Zur Theorie der Einfachen Formen (Sprichwörter). Eine semiotisch-literaturtheoretische Untersuchung.* (Kézirat.)
1974 A grammatikain túli (paragrammatikai) szabályszerűségek kérdéséhez: *Jelentéstan és stilisztika.* Szerk. S. Imre, I. Szathmári, Z. Szüts. Bp. 237—241.

[előkészületben] Az irodalmi elbeszélés szövegkezdetének kérdéséhez: *Szemiotika és irodalomtudomány* (sajtó alatt).

Kummer, W.

1972 Outlines of a Model for a Grammar of Discourse: *Poetics* 3. 29—55.

Levin, Samuel R.

Statistische und determinierte Abweichung in poetischer Sprache: *Mathematik und Dichtung. Versuche zur Frage einer exakten Literaturwissenschaft.* Szerk. R. Gunzenhäuser és K. Kreuzer. München 33—47.

1971 Interne und externe Abweichung in der Dichtung: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven.* Szerk. J. Ihwe. Frankfurt a. M. II/2. köt. 345—357.

Lotman,

1964 Лекции по структуральной поетике. Вып. I. (Введение, теория стиха). *Труды по знаковым системам* I., Tartu.

1967 Тезисы к проблеме "искусство ряду моделирующих систем": *Труды по знаковым системам* III., Tartu, 30—38.

1970 *Структура художественного текста,* Moszkva.

Posner, Roland.

1972 *Theorie des Kommentierens. Eine Grundlagenstudie zur Semantik und Prag-, matik.* München.

Saporta, Sol.

1960 The Application of Linguistics to the Study of Poetic Language: *Style in Language.* Szerk. Th. A. Sebeok. New York—London. 82—93.

Steube, Anita.

1966 *Gradation der Grammatikalitat und stilistische Adäquatheit (dargestellt an moderner deutscher Poesie).* (Inauguraldissertation). (Kézirat.)

1968 Gradation der Grammatikalität: *Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik.* Szerk. R. Růsička. Lipcse. 87—113.

é. n. *Zum Verhältnis von Grammatik und Poetik. Eine Untersuchung der Metaphorik.* (Kézirat.)

Thorne, James P.

1971 Dichtung Stilistik und imaginäre Grammatiken. *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven.* Szerk. J. Ihwe. Frankfurt a. M. II/2. köt. 432—436.

Voegelin, C. P.

1960 Casual and Noncasual Utterances within Unified Structure: *Style in Language.* Szerk. Th. A. Sebeok. New York—London. 57—69.

Wunderlich, Dieter.

1971a. Terminologie des Strukturbegriffs: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven.* Szerk. J. Ihwe. Frankfurt a. M. I. köt. 91—140.

1971b. Pragmatik. Sprechsituation. Deixis: *LiLi Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 1—2. 153—190.

Kelemen János

Szöveg és jelentés

A társadalom- és humán tudományok huszadik századi története a karteziánus szubjektum összeomlásával esik egybe. A marxizmus, a pszichoanalízis és a nyelvre irányuló új típusú reflexiók kihúzták a talajt a magába zárt, autonóm és racionális szubjektum mítosza alól, mely metafizikailag a lélek pszichologista elméletében, a gondolkodás és a nyelv egymástól való elszakításában, illetőleg a nyelv privát koncepciójában fejeződött ki. Ez a mítosz a polgárság klasszikus korszakának, az elszigetelt magántermelők társadalmi viszonyainak a terméke, s nyilvánvalóan tarthatatlan a „késő-kapitalizmus" és a szocialista forradalom századában.

Nyilvánvaló, hogy a szubjektum mítoszának elvetése több dolgot jelenthet. Jelentheti egy új szubjektum-fogalom kidolgozását (a marxizmus antropológiai koncepciója alapján), de jelentheti a szubjektum minden releváns értelemben való felszámolását is. Ezt tette a logikai pozitivizmus, s ennek vagyunk tanúi akkor is, amikor a „szubjektum" helyébe a „struktúra" vagy a „nyelv" kerül, mint minden emberi jelenség végső magyarázó elve. („A nyelv — mondja Barthes — nem állítmánya egy szubjektumnak . . ., a nyelv a szubjektum".[1])

A nyelvfilozófia, a nyelvészet és a szemiotika félévszázados története azt mutatja, hogy a különféle iskolák többnyire az utóbbi értelemben voltak „antikarteziánusok". Amiből persze nem az következik, hogy az új humán tudományok diszciplínáin a hagyományos metafizikához való visszatérés segíthet, mint Chomsky véli, aki a karteziánus racionalizmus vizeire reméli visszakormányozni a nyelvészet hajóját.[2]

A tudományosság új kritériumainak kialakításáért a humán tudományok olyan árat fizettek, hogy ez a visszatérés mindenképpen ráfizetéses lenne. Egy rövid történeti utalás elegendő annak bemutatására, hogy maga az „antikarteziánus", „antipszichologista" fordulat is mennyire ellentmondásosan ment végbe, s hogy a „karteziánus szubjektum" milyen szívós ellenállás után adta meg magát. Éppen Saussure példája tanulságos ebből a

[1] R. Barthes: *Critique et vérité* (Párizs, 1966) 70.

[2] N. Chomsky: *Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rationalist Thought* (New York, 1966).

szempontból. A genfi nyelvész minden bizonnyal jogosan tekinthető a modern nyelvtudomány megalapítójának: a langue és parole közti distinkciója — eltekintve attól, hogy eredeti formájában ma már elfogadhatatlan — fogalmi eszközt szolgáltatott ahhoz a felismeréshez, hogy a nyelv nem az individuális racionalitás kontrollja alatt működik. Saussure ugyanakkor megmaradt a jelentés pszichologista elmélete, a jelentés mentális entitásként való értelmezése mellett, s ebben a tekintetben nem annyira egy új áramlat kezdeményezője, mint inkább az évszázados hagyomány folytatója.

Ha a langue és a parole distinkciójára vetünk egy pillantást, további érdekes tanulságok adódnak. A parole a langue-gal, mint társadalmi intézménnyel szemben „egyéni akarati és értelmi aktus", s ebben a minőségében a nyelvi elemek kombinációs lehetőségeinek megvalósítása. Így a mondatalkotás művelete, mely par excellence módon k o m b i n á c i ó, az egyéni beszéd-tevékenység, a szabad és közvetlenül racionális értelmi aktusok szférájában, nem pedig a langue elemeinek társadalmi természetű és tudattalanul struktúrálódó hálójában bontakozik ki. A t é n y l e g e s n y e l v i p r o d u k t u m o k tehát Saussure-nél is inkább a hagyományos racionalista metafizika szellemében nyernek magyarázatot, ami jól összeillik a jelentés természetéről alkotott felfogásával.

Mindez rányomja bélyegét a szemiotikának arra a programjára, melyet az európai tudományosság Saussure-re hivatkozva tett magáévá. A saussure-i szemiológia egy lényeges értelemben csupán annak az implicit szemiotikának explicitté tétele, mely a nyelvről alkotott metafizikai koncepcióknak és a nyelvtudománynak mindvégig az európai kultúra hagyományaiban gyökerező hallgatólagos premisszája volt. Ennek az „implicit szemiotikának" a magva a jel kritikátlan és differenciálatlan fogalma, mely a szenzibilis és intelligibilis, a testi és lelki jelenségek merev szembeállításának eredménye. E felfogásban a nyelv jelek (szavak) összessége, a jelek pedig egyetlen jel-relációt testesítenek meg, vagyis mindegyikük ugyanolyan módon vonatkozik a fizikai világra, s rendelkezik (egy fix mentális entitással, a fogalommal, a képzettel stb. azonosított) jelentéssel.[3]

Föntebbi megjegyzéseink pusztán illusztratív jellegűek, a modern szemiotika történetében kísértő tradicionális előfeltevések jelenlétét hivatottak jelezni. Mindez a nyelvészet és a szemiotika viszonyát illetően azt jelenti, hogy a nyelvészeti fogalomképzés átvételével vádolható szemiotikai elméletek tulajdonképpen nem a nyelvészetre, hanem a nyelvészeti modellalkotás mélyén is működő „implicit szemiotikára" épülnek. A mondottakhoz érdemes horzátenni, hogy ugyanennek a fogalom-apparátusnak része a referens, illetőleg a denotátum elmélete, mely logikai síkon a frege-i megfogalmazásban öltött klasszikus formát,[4] és — mint a későbbiek során bebizonyosodott — elkerülhetetlenül paradoxonokhoz vezet.[5]

[3] Lásd bővebben: Kelemen János, Az ideák jelei (Locke nyelvelmélete): *Világosság* 12. 738—739 (1973).

[4] G. Frege, Über Sinn und Bedeutung: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100. 25—50 (1892).

[5] Lásd: Strawson, On referring: *Philosophy and Ordinary Language*, (Urbana, Illinois, 1963, szerk. Ch. E. Caton) 162—194.

A tradicionális nyelvfelfogás, s a benne rejlő implicit szemiotika igazi meghaladása annak a felismerésnek fényében lehetséges, hogy a nyelv a viselkedés és a tevékenység kategóriáiban ragadható meg, vagyis nem az információk átadásának a valóságon kívül lebegő áttetsző közege, hanem magának a valóságnak tényleges ható eleme. Egy nyelv nemcsak eszköze az ismeretek megszerzésének és továbbításának, hanem sajátos struktúrájában ismertek tárgyiasulása, s ezen túlmenően egy meghatározott életforma is. Aki egy nyelvet használni tud, az a világban való tájékozódás valamilyen stratégiájával, az emberi környezet valamilyen interpretációjával, egy viselkedési sémával rendelkezik. Ez a nézet, melynek premisszái meggyőződésünk szerint benne rejlenek a marxi emberfelfogásban, Vigotszkijnál és a késői Wittgensteinnél körvonalazódott. Az analitikus nyelvfilozófia, elvetve a nyelv jelrendszer voltának abszolutizálását, ennek alapján dolgozta ki a mindennapi nyelv elemzésének hasznos módszereit. Az így kialakult perspektívában a szavaknak m i n t szavaknak nincs referensük vagy denotátumuk, a referencia ugyanis b e s z é d-a k t u snak (speech act) és nem a jelekhez inherensen hozzátartozó, a jelekkel eleve adott viszonynak minősül. A szavak konkrét használatuk során tölthetik be a referenciális funkciót, s hogy valóban betöltik-e, az meghatározott feltételek teljesítésétől függ. Ezzel elesik a jelentés hagyományos felfogása is, a belőle fakadó paradoxonokkal együtt. A jelentést nem lehet többé a tárgyak mintájára leírni, vagyis nem lehet olyan „fix" entitásnak tekinteni, melynek önmagában véve pontosan elemezhető struktúrája van. Sokkal inkább úgy kell értelmezni, mint a szavak használatára vonatkozó előírások gyűjteményét, vagyis azoknak az előírásoknak az összességét, melyek meghatározzák, hogy bizonyos funkciókat egy szó milyen feltételek közt tölthet be, pl. milyen feltételek mellett, a tárgyak mely körén belül lehet a segítségével sikeresen referálni. A szó a mondatban funkcionál, a mondat az a keret, melyben a hagyományosan a szavaknak tulajdonított jelrelációk (denotáció és jelentés) egyáltalán vizsgálhatók. Emellett a mondatban realizálódnak az alapvető leszéd-aktusok (speech act), melyek tipológiáját Austinnak köszönhetjük.[6]

Az analitikus filozófián belül végbement fejlemények kétségtelenül szakadékot teremtettek a nyelv filozófiai és nyelvészeti megközelítésének szempontjai között. Ezért válhatott vita tárgyává, hogy a nyelvtudomány megállapításai relevánsak lehetnek-e egyáltalán a nyelvfilozófia számára.[7] A problémának ezt a megfogalmazását szükségszerűen figyelmen kívül hagyjuk, s csak a két megközelítési mód tényleges különbségére utalunk. Jelenleg az egyik oldalon a késői Wittgenstein és Austin használat-elmélete áll, a másik oldalon pedig a generatív grammatikára épülő szemantika, melyet a generatív grammatikán belül végbement változások nyomán a nyelvészek többsége immár a nyelvészeti leírás integrális részének tekint, s mely a nyelv bármely terminusának inherens jelentés-struktúráját kívánja modellálni. Az utóbbi törekvés is nemegyszer filozófiai igénnyel je-

[6] Lásd: J. L. Austin: *How to do things with words* (Oxford, 1962).

[7] Colin Lyas, Editor's introduction: *Philosophy and Lingustitics* (London, 1971) 11—39.

lenik meg, pontosabban azzal az igénnyel, hogy a nyelvtudomány technikai apparátusára támaszkodva filozófiailag is releváns módon adjon számot a jelentésről. Történetileg Katz és Fodor modellje[8] számít ezen a téren elsőnek, s bár joggal váltott ki heves bírálatokat, előfeltevéseit a generatív nyelvészek, köztük a bírálók többsége is követi. Ez a nyelvészeti megközelítés nem vesz tudomást a wittgensteini elemzésekről, ami azt jelenti, hogy képviselői a jelentésre vonatkozó hagyományos felfogásokhoz térnek vissza, ha explicit módon nem is azonosítják a jelentést valamilyen entitással (nem nyilatkoznak a jelentés „természetéről"). „Hagyományos felfogásról" itt abban az értelemben beszélünk, hogy a jelentést megállapodott, mozdulatlan strutúrának tekintik, a grammatika szemantikai komponensét pedig olyan megvilágításba helyezik, mintha egy önmagába záródó, elvileg pontosan leírható r e n d s z e r modellje lenne. Hogy nem azonosítják valamilyen entitással azt, aminek a struktúráját ily módon megragadni remélik, nem annyit jelent, hogy a módszerből és a mögötte meghúzódó alapvető szemléletből nem következik egy sajátos entitás feltételezése, hanem csak annyit, hogy a „természetére" vonatkozó kérdést nyitva hagyják. A nyelvtudományban így az a helyzet alakult ki, hogy a Wittgenstein és Austin által képviselt nyelvelméletet minden további vita nélkül helytelennek ítélik. Nem teszik fel azt a kérdést, hogy „a jelentés formális reprezentációjának milyen típusa lenne megfelelő, h a Wittgensteinnek és Austinnak igaza lenne."[9]

E kérdésfeltevés tudatosítása bizonyára gyümölcsöző lenne, hozzájárulna ahhoz, hogy a nyelvről mint valóságos tevékenységről szóló elmélet tudományosan is kontrollálható formát öltsön. Ugyanakkor látni kell, hogy az analitikus filozófia módszereinek alkalmazása is csak elég szűk határok közt lehetséges. Pontosabban szólva, az analitikus iskola a nyelvi jelenségek meghatározott körének elemzéséből vonta le a maga következtetéseit: megállt annál a határkőnél, melynél a nyelvtudomány összes iskolája is megtorpant. Ez a határkő a mondat. Az analitikus filozófusoknak a mondatra koncentrált elemzései releváns szempontokat foglalnak magukban olyan problémák megvilágításában, mint amilyen a logikai és a grammatikai struktúrák (az állítás és a mondat) viszonyának, a természetes nyelvben érvényesülő logikai összefüggések sajátosságainak, a preszuppozíciók logikájának, a referenciának és predikációnak mint beszéd-aktusnak a kérdésköre stb. Kétséges azonban, hogy e módszerekkel a mondaton túl is ugyanúgy lehet boldogulni. Márpedig a valóságos nyelvi produkciók többnyire szövegek formájában szerveződnek meg.

A mondatok halmaza önmagában véve nyilván még nem alkot szöveget, pontosabban: nem alkot „egy" szöveget. Léteznie kell valamilyen szervező elvnek, melynek alapján a szöveg mint sajátos, tovább nem redukálható egység válik azonosíthatóvá. Nos, miben áll ez a szervező elv?

[8] J. J. Katz—J. A. Fodor, The structure of a semantic theory: *The Structure of Language. Readings in the Philosophy of Language* (Englewood Cliffs, New Jersey, 1964) 479—518.

[9] Ch. E. Caton, Overview: *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Lingusitics, and Psychology* (Cambridge, 1971, szerk. D. D. Steinberg és L. A. Jakobovits) 13.

A kérdés — mint várható — egy elméleti űrre utal. S ennek az űrnek a kitöltése lehet napjainkban a szemiotika egyik leglényegesebb feladata. A szemiotika ily módon a nyelvtudomány és a nyelvfilozófia réseibe ékelődik, olyan elméletté, s a gyakorlati eljárások olyan módszerévé konstituálódva, mely nem a jel egy hipotetikus absztrakt fogalmából indul ki, és nem is az összes jelrendszer általános, s ezért szükségszerűen semmitmondó törvényeinek statikus rögzítését tűzi ki célul, hanem a jelek „termelésének", mint állandóan mozgásban levő, egymást átható, de egymásra visszavezethetetlen tevékenységtípusoknak a vizsgálatát, a szemiózisnak mint szövegekben objektiválódó praxisnak a megragadását. Egy ilyen célkitűzésnek az az előfeltevése, hogy nem lehetséges egy általános jel-fogalom, mely a szemiózis minden jelenségét maga alá foglalja, hiszen ezek a jelenségek nem a valóság fölött lebegő elkülönült és autonóm világot alkotnak, hanem magának a „gyakorlati életfolyamatnak" termékei, s egyben konstitutív feltételei.

Az utóbbi évtized szemiotikai kutatásai egyre inkább a jelzett irányban mozognak, ami különösen egyes olasz és francia szemiotikusok munkásságáról mondható el. Ha nem tudunk ellenállni a mindig önkényes megállapításokra késztető „besorolási reflexnek", akkor ezen az alapon beszélhetünk olasz, illetőleg francia „iskoláról".

Ami e két iskola koncepciójában elsősorban figyelmet érdemel, az a jel-fogalom kritikája, illetőleg ezzel összefüggésben a szemiotika társadalmi és ideológiai elkötelezettségének hangsúlyozása. J. Derrida a „jel kritikáját" abban a történeti összefüggésben dolgozta ki, mely a jel-fogalom és az európai metafizika kapcsolatára vet fényt. A „jel" kora szerinte a „logos" kora, abban az értelemben, hogy egy meghatározott jel-fogalom munkál az európai metafizika kérdésfeltevéseinek mélyén, elválaszthatatlanul összefonódva a test—lélek probléma konceptualizációival.[10] Derrida ezzel azt az előfeltevés-rendszert veszi bonckés alá, melyet a fentiekben „implicit szemiotikának" neveztünk. Hasonló megfontolások tapinthatók ki J. Kristevának abban a törekvésében, hogy a szemiotikát mint „kritikai tudományt" s mint „a tudomány kritikáját"[11] építse fel. Az így felfogott szemiotika nevében is különbözik a hagyományos metafizikával összefonódott, merev és absztrakt fogalmakkal dolgozó szcientista jeltudománytól. A „szemanalízis" (sémanalyse) nevet kapja, ami azt hivatott kifejezni, hogy a szöveget mint a jelentések keletkezésének helyét tanulmányozza. Nem kész jelentésekkel, nem a signifiant és signifié egységeként értelmezett saussure-i jellel van tehát dolga, hanem magával azzal a „munkával", a „differenciálódásnak, rétegződésnek és konfrontációnak" azzal a folyamatával, mely a nyelvben minden jelentésadást megelőzően megy végbe, s melynek „signifiance" a lefordíthatatlan neve. Így a „jelölő, a szubjektum és a jel mögé kell hatolnia, akárcsak a beszéd grammatikai szerveződése mögé", egészen addig a pontig, ahol mindannak a gyökerei együtt vannak, „ami a nyelvben jelenteni fog."[12] A jelentések keletkezésé-

[10] J. Derrida: *De la Grammatologie* (Párizs, 1967) 24.

[11] J. Kristeva: *Σημειωτική. Recherches pour une sémanalyse* (Párizs, 1969) 27—43 [a továbbiakban: *Semeiotiké*].

[12] J. Kristeva: *Semeiotiké* 9.

nek helye, vagyis a szöveg, melynek kristeva-i értelmezésére még visszatérünk, két irányba mutat: egyrészt a jelölő (jelentő) rendszerre irányul (itt hangsúlyozottan a jelentő rendszerről, egy még jelentés nélküli strukturálódásról van szó), másrészt pedig a társadalmi folyamatra, melynek — mint beszéd — részét képezi.

A hagyományos jel-fogalom egészen más szempontú kritikáját dolgozta ki U. Eco. Itt csak emlékeztetünk a referens elleni polémiájára, melynek eredményeként a jelentést mint kulturális egységet határozhatta meg,[13] illetőleg az ikonikus jelek területén folytatott kutatásaira, melyek egyik elméleti eredménye éppen az ikon-fogalom ellentmondásosságának, tautologikus jellegének bizonyítása volt.[14] Ami számunkra adott vonatkozásban lényeges, az a „korlátlan szemiózisról", illetőleg a partikuláris szemiotikai rendszerek és a teljes szemiotikai mező viszonyáról szóló hipotézise köré csoportosítható. A „korlátlan szemiózis" elve azt fejezi ki, hogy a jelentések sohasem merevednek zárt és végleges rendszerré, hiszen a jelek univerzuma a kommunikáció folyamatában állandó mozgásban van, a kódok folyamatosan átstrukturálódnak. A Katz- és Fodor-típusú szemantikai modellek ezért szükségképpen illuzórikusak. Itt olyan kritikával van dolgunk, mely alapgondolatait tekintve megfelel az analitikus filozófusok polémikus szempontjainak, de velük ellentétben nem mond le a nyelv átfogó vizsgálatáról, nem korlátozza a kutató feladatát miniatűr nyelvi jelenségek aprólékos elemzésére. Mindez nem jelenti, hogy a „rendszer" teljes egészében kimerikus fogalom lenne. Csupán arról van szó, hogy minden rendszer parciális, mindig a jelek univerzumának egy-egy partikuláris szférája szerveződik rendszerré, míg a társadalmi-történelmi gyakorlat és a kultúra egészét átfogó szemiotikai mező történetileg nyitott.

A szemiotika szerepének ez az átértékelése, mely az előbbi reprezentatív példák tanúsága szerint a pozitivista szcientizmussal szembeni jogos szembefordulást tartalmazza, nem jelenti, hogy az említett szerzők minden tekintetben világos alternatívát javasolnak. Ecónak a referens elleni polémiájába logikai félreértések csúsznak, ami a logikai és a szemiotikai elemzés viszonyának tisztázatlanságával jár együtt.[15] Súlyosabb ellenvetéseket tehetünk Kristeva koncepciójával szemben, mivel az általa javasolt „szemanalízis" — szemben az ecói szemiotikával, mely végső célként a tartalom szerveződési elveit kívánja megragadni — túlzottan a „jelentőnek", a signifiantnak a kérdéseit helyezi előtérbe. Ez az attitüd azzal van összefüggésben, ahogyan Kristeva a „karteziánus szubjektumot" elveti. Filozófiailag ugyanis nem egy új szubjektum-fogalom mellett kötelezi el magát, hanem egy olyan álláspont mellett, melynek keretében a szubjektumnak semmilyen releváns értelemben nincs helye. Szövegelméletének

[13] U. Eco, A semiotic approach to semantics: *Versus* 1. (1971).

[14] U. Eco, Introduction to a semiotics of iconic signs: *Versus* 2. (1972).

[15] Kelemen János, Sémiotique et analyse philosophique du langage: *Versus* megjelenés alatt. (U. Eco e cikkre írt személyes válaszában közölte, hogy a *Versus* 1. füzetében megjelent tanulmányában, illetőleg a *Le forme del contenuto* című munkájában kifejtett koncepcióját módosította.) Lásd még: Kelemen János, The Semiotic Conception of Versus: *Semiotica* 11. (1974). 74—97

vázlatában, mely egy irodalomszemiotika feladatait is hivatott lenne specifikálni, Mallarméből kiindulva programszerűen szögezi le, hogy a szövegnek „nincs szerzője", vagyis „nincs szubjektuma". A szöveg „anoním folyamat" eredménye, melyben nem lehet szó a „létrehozó" és a „létrehozott", az „ok" és az „okozat" teleológikus, illetőleg kauzális viszonyáról. Anonim folyamat eredménye abban az értelemben, hogy „szubjektuma" „a signifiant törvényeiben és törvényei által objektiválódik."[16] A szemanalízis — a szubjektum és a jel leépítésével — „egy olyan tartományt nyit meg, ahol ezek még nem léteznek." Az „értelem kidolgozódásának és generálódásának problematikáját" ily módon a „signifiant elmélete" szívja magába, mely a freudi útmutatások alapján körvonalazható. (Valójában nem annyira a freudi koncepciót, mint inkább annak lacani átalakítását, illetve a Freud és Marx közötti althusseri szintézis-kísérletet használja Kristeva elméleti bázisként.)

A kristevai szemanalízis jelenleg egy olyan jó szándékú erőfeszítést tükröz, mely még nem vált úrrá a tudományosság új kritériumait hordozó elméleti kiindulópontok (a generatív grammatika, a Saumján-féle applikatív modell, a francia strukturalizmus, a marxizmus és a „lacanizált" pszichoanalízis) eklektikus összekapcsolásán. Kétséges, hogy ennek a fogalmi apparátusnak segítségével megalapozható az a kritikai ismeretelméleti funkciót is betöltő szemiotika, mely Kristeva elképzelése szerint a burzsoá ideológia meghaladásának hatékony formája lenne. Az eklektikusan összeválogatott eszközök és a szándék diszkrepanciája egy sor formai és tartalmi ellentmondásban kerül felszínre. A szemanalízis egymást kizáró meghatározásokat kap: hol úgy jelenik meg, mint kritika, hol pedig úgy, mint önkritika, a marxizmus ismeretelméletének alapja, a dialektikus materializmus alapja, illetőleg maga a materialista filozófia. Emellett igényt tart a logika, sőt a dialektikus logika státuszára is.[17]

Ugyancsak a helyeselhető célok és a realizálásuk módja közti feszültség mutatkozik meg akkor, amikor Kristeva a szöveg fogalmáról úgy nyilatkozik, hogy „visszavezethetetlen a kommunikáció nyelvének — a nyelvtudomány tárgyának — ismert kategóriáira." Ami annyit tesz, hogy „a kommunikatív nyelvészeti jelentés törvényeit" nem lehet „minden jelentő eljárás egyedül érvényes törvényeinek" elfogadni.[18] Ezzel egyet lehetne érteni, ha a „kommunikatív nyelvészeti jelentés törvényeinek" abszolutizálásán Kristeva azt az elméletet értené, mely a nyelv egyetlen funkciójának az eleve meglevő gondolattartalmak közlését, vagyis a racionális értelemben vett információt tartja, melynek keretei között tehát a szó csak úgy fogható fel, mint a dolgok árnyéka, s nem mint a dolgok világában végrehajtott valóságos cselekvés. Megállapításait azonban csak úgy lehet értelmezni, hogy egyfelől teret enged ennek a hagyományos koncepciónak, úgy vélve, hogy az információ-átadás, a kommunikáció külön szférát alkot, melynek adekvát leírását a nyelvtudomány adná, másfelől pedig posztulál

[16] J. Kristeva, Séamanalyse et production du sens: *Essais de sémiotique poétique* (Párizs, 1972, szerk. A. J. Greimas, [a továbbiakban: *Essais*]) 220.
[17] J. Kristeva: *Semeiotiké* 20—21.
[18] J. Kristeva: *Essais* 212.

egy minden kommunikációtól és szubjektivitástól független közeget, a signifiant öntörvényű strukturálódásának világát, ahol a szöveg szerveződése, az ún. „genotext"-től a „fenotext"-ig haladó mozgása, a konstitutív szöveg-elemek elkülönülése és szembeállása önmagát tételező, csakis a saját okaira visszavezethető folyamatként megy végbe. Ez a különböző típusú nyelvi jelenségek és funkciók radikális szétválasztását, illetőleg a szövegnek a nyelv köréből való kiemelését jelenti, amin mit sem változtat az a Mallarmét parafrazáló kijelentés, hogy a szöveg — bár a nyelvtől i d e g e n — nincs a nyelven k í v ü l.

Amit Kristeva el akar vetni, az nem más, mint a gondolkodás és a nyelv szétszakításának, illetőleg a gondolkodás szubsztanciális önállóságának karteziánus eredetű metafizikája. Csakhogy sajátos módon reprodukálja annak szerkezetét: a kommunikáció másodlagossá válik a signifiant eleve adott mély rétegéhez képest, mely a szöveg generálásának a helye. S ebben az összefüggésben csupán verbális jelentősége van annak, hogy a szóban forgó, önmagát tételező réteg nem a sajátmaga tudatában levő karteziánus c o g i t o, hanem a pszichoanalitikus értelemben vett t u d a t t a l a n, mely már egy preszemiotikai állapotot képvisel. Ez nem kis mértékben annak az eklekticizmusnak következménye, melynek jegyében Kristeva a generatív grammatika modelljét alkalmazza. Az történik ugyanis, hogy átveszi a monologista és innátista nyelvkoncepció bázisán fogant modellt az általa logikailag előfeltételezett racionális szubjektum nélkül. Amit viszont a helyébe állít (vagyis a t u d a t t a l a n mint s i g n i f i a n t), akarva-akaratlanul ugyanazt a funkciót veszi fel, részévé válik a „külső" és „belső" oppozíciójának. Más szóval: a kommunikatív nyelv és a szöveg szembeállítása a „külvilág" és a „szubjektív bensőség" metafizikai szembeállításával egyenértékű.

Célszerű ezért visszatérni a kommunikációhoz mint átfogó fogalomhoz. Persze nem az eleve adott gondolatok közlését értve rajta, hanem a szociológia és szociálpszichológia által leírt társadalmi interakciók sajátos típusát. Ez a nézőpont nem zárja ki konceptuális apparátusunkból a tudattalant, mint az értelem kidolgozódásának helyét, hanem a társadalmi viszonyok, az interperszonális kapcsolatok függvényévé, funkciójává teszi. A mondottakhoz szinte fölösleges hozzátenni, hogy így nem ahhoz térünk vissza, amit Kristeva a „kommunikatív nyelvészeti jelentés törvényeinek" abszolutizálásaként tart számon. A kommunikáció nem feltétlenül, s nem is elsősorban racionális folyamat, hiszen felöleli a (szociálpszichológiai, s nem logikai értelemben vett) metakommunikációs aktusok teljes skáláját. A tudattalan mechanizmusok annak a személyiségstruktúrának képezik részét, mely a kommunikációs aktusok során az interperszonális kapcsolatok interiorizációjaként szerveződik meg. A személyiségszerveződés kristályosodási pontja a nyelv, de magától értetődően csakis a kommunikáció nyelve. A szöveg generálásának elvei, az értelem kidolgozódásának mechanizmusai ezért nem „visszavezethetetlenek". Ha szert is tesznek relatív önállóságra, a kommunikáció oldaláról fejthetők meg.

Ha a kommunikáció és a társadalmi interakció e szélesebb nézőpontjához térünk vissza, összhangba kerülünk azzal a felfogással, hogy a verbális cselekvések éppúgy cselekvések, mint bármely más cselekvés. (Újabban

— E. Benveniste kezdeményezése nyomán[19] — a francia nyelvészeti és szemiotikai irodalomban vannak explicit kísérletek is ennek a szempontnak, és általában az analitikus nyelvfilozófia kategóriáinak integrálására. O. Ducrot és T. Todorov ilyen irányú törekvései[20] már csak azért is jelentősek lehetnek, mert — mint ismeretes — az analitikus filozófusok kizárólag az angol nyelv kifejezéseit tanulmányozták, így filozófiai következtetéseik általános érvénye sokak szemében megkérdőjelezhető. Módszereiknek egy új nyelvterületre való behatolása rendkívül tanulságos lehet ebből a szempontból.)

Mint láttuk, Kristeva a kommunikatív nyelv struktúráit „átszelő" s i g n i f i a n c e konceptualizálását jelöli meg a szemiotika feladataként. Hogy a szemiotika egyáltalán képes e l g o n d o l n i az értelem kidolgozódásának ezt a folyamatát, szerinte nem kis mértékben annak köszönhető, hogy egy bizonyos irodalmi praxis felszínre hozza, illetve felhasználja a kommunikatív struktúrákra visszavezethetetlen mélyebb funkciókat. A szóban forgó praxist Mallarmé, Lautréamont, Artaud stb. neve fémjelzi. Két megjegyzés kívánkozik ide. Kristeva megállapítása egyrészt azt a gondolatot implikálja, hogy az irodalmi szövegek szemiotikai vizsgálatának az irodalmi jelenségeken túlmutató érvénye lehet, hiszen az irodalmi szövegeket is egy olyan, mélyen fekvő mechanizmus generálja, mely minden s p e c i f i k u s szemiotikai strukturálódást és jelentés-adást megelőzően a signifiant általános törvényei szerint működik. Egy ilyen következtetéssel nagyrészt egyet lehet érteni. Magunk is úgy véljük, hogy az irodalom-szemiotikának szükségszerűen van általános mondanivalója is, hiszen a maga sajátos megközelítési módjának keresztmetszetében a nyelv egészének működésébe enged bepillantani. Ezzel természetesen nem mondunk újat. Jakobson pontosan ennek a gondolatnak jegyében határozta meg a nyelvészet és a poétika viszonyát, ami ugyanakkor a nyelvi funkciók egyfajta tipológiájára is lehetőséget adott.[21] Félreértés lenne azt hinni, hogy a nyelv csak a nyelvtudománynak lehet tárgya. Mint Todorov is leszögezi, „az irodalom ismerete és a nyelv ismerete szimultán egymással, s csak annyiban tudunk az irodalmi beszédről beszélni, amennyiben általában a szóról is tudunk, és megfordítva." Ez nem azt jelenti, hogy az irodalom tanulmányozása a nyelvészetnek rendelődik alá, hiszen „a nyelvről való mindenfajta ismeret ugyanolyan mértékben lehet hasznos, származzon bár a pszichoanalízisből vagy az antropológiából, a nyelvészetből vagy a filozófiából."[22]

Kristeva előbbi megállapításához fűzött másik megjegyzésünk a következő. A szemiotikát egy sajátos irodalmi praxishoz, vagyis egy meghatározott irodalomtörténeti korszak bizonyos áramlataihoz köti. Míg tehát a nyelv és az irodalom viszonyának tekintetében a szemiotika megfelelően

[19] E. Benveniste, La philosophie analytique et le langage: *Problèmes de la linguistique générale* (Párizs, 1966) 267—277.

[20] Lásd pl.: T. Todorov, Recherches sémantiques: *Langages* 1. 6—42 (1966); O. Ducrot, Les indéfinis et l'énonciation: *Langages* 17. 3—11 (1970).

[21] R. Jakobson, Nyelvészet és pétika: *Hang — Jel — Vers* (Bp., 1972. 2. kiadás) 229—276.

[22] T. Todorov, Poétique: *Qu'est-ce que le structuralisme?* (Párizs, 1968, szerk. O. Ducrot—T. Todorov és mások) 107.

tág horizontot kap, addig vizsgálódási anyagának és általánosítási bázisának tekintetében csak korlátozott érvényre tarthat igényt. Amit az a kijelentés is alátámaszt, hogy „a szöveg fogalmát mindenekelőtt az ún. modern irodalomra alkalmazzuk, mely szakít a klasszikus reprezentáció kódjával."[23] Bár Kristeva bizonyos klasszikus szövegeket sem zár ki a maga szöveg-fogalmának alkalmazhatósági köréből, nála is érezhető (akárcsak a *Tel Quel*-csoport többi tagjánál), hogy az elmélet túlságosan a modern irodalom „testére szabott". A francia szemiotikai iskola nemegyszer arra is szolgáltat példát, hogy a szemiotika, az irodalomkritika és maga az irodalom elválaszthatatlanul összefonódik. Ezzel arra utalunk, amit Barthes a strukturalizmus vonatkozásában úgy fogalmaz meg, hogy a strukturalizmus tulajdonképpen tevékenység, méghozzá olyan tevékenység, mely elmos minden „gyakorlati különbséget" a tudományos strukturalizmus, az irodalom és általában a művészet között.[24] Itt már nemcsak arról van szó, hogy az irodalmi szövegek is a nyelvi törvényszerűségek általános működésének terepei, s ezért e törvények az irodalomszemiotika oldaláról is megvilágíthatók, hanem arról, hogy a művészet, a kritika, és az elmélet felolvad az őket hordozó általános közegben, a nyelvben. Pontosabban: az í r á sban (écriture), mert Barthes ezt a fogalmat vezeti be annak a tevékenységnek jellemzésére, mely mindezt előidézi. Az „í r á s" (écriture) Barthes meghatározásában nem „síkban" szervezi meg a signifiant-t, hanem „térfogatot" ad neki, mintegy lépcsőzetesen tagolja. E rétegződés mögül sohasem tűnhet elő egy végső fundamentum, mert az írás (szemben a „stílussal") nem tűri a forma és a formától különböző fundamentum szembenállását. Az „írás" egy nyelv teremtése, aki pedig egy nyelvet teremt (pl. Sade, Loyola vagy Fourier), az nem „mond semmit". Az „írás" tehát nem kommunikáció, hanem végtelen mozgás a signifiant terében (a nyelv „határtalanítása").[25]

E metaforikus körülírásból is kitűnik, hogy Kristeva szöveg-fogalma nagyjából megfelel annak, amit Barthes „írásnak" nevez. Amikor Barthes olyan fordulattal él, hogy az irodalom nem kimondja a kimondhatatlant, hanem „nem-mondja" a kimondhatót, lényegében azt az előbbiekből már ismert gondolatot fogalmazza meg, hogy a szöveg a „kommunikáció nyelvétől" teljesen független térben teremti önmagát.

Nyilván nem lenne nehéz kritikai szempontokat találni azzal az eljárással szemben, mely a szemiotikai fogalmakat bizonyos típusú szövegek sajátosságainak megfelelően építi fel, s egyben el is mossa a határokat a művészi gyakorlat és az elméleti magyarázat mögött. Ezek megfogalmazása helyett azonban célszerű — immár a mondottakra támaszkodva — a szemiotika, a nyelvészet és általában a nyelvre irányuló különféle reflexiók viszonyának problémájához visszatérni. Közismertté vált és igen sok kommentárra adott alkalmat Barthes-nak az a nézete, hogy Saussure javaslatát megfordítva a szemiológiát kell a nyelvészet részének tekinteni. Ez így nem fogadható el, de csak azért, mert maga a saussure-i kérdésfeltevés rossz. A szemiotika nem a nyelvészet része, de a n y e l v é s z e t s e m r é s z e

[23] J. Kristeva: *Essais* 212.
[24] R. Barthes, A strukturalista aktivitás: *Helikon* 1. 102 (1968).
[25] R. Barthes: *Sade, Loyola, Fourier* (Párizs, 1971) 10.

a szemiotikának. Azok a jelenségek azonban, melyek a szemiotikai vizsgálódásoknak nem egyetlen, de legfontosabb, legátfogóbb tárgyát képezik, nyelvi jelenségek. Ha Barthes ezt akarja mondani, akkor igaza van. S úgy tűnik, ezt akarja mondani, amikor leszögezi, hogy a szemiotika „a beszéd nagy jelentő egységeinek" tanulmányozására vállalkozik, hozzájárulva az antropológiában, a szociológiában, a pszichoanalízisben és a stilisztikában folytatott, a jelentés fogalmára orientált kutatások egységesítéséhez.[26] A „beszéd nagy jelentő egységei" pedig a mondaton túli, a szöveg szintjén szerveződő egységek, melyek komplexitása mindeddig határt szabott a tudományos leírásnak. Ezt az űrt a szemiotika nem úgy tölti ki, hogy hierarchikusan más tudományok fölé, vagy valamely tudomány alá rendelődik, hanem úgy, hogy jellegzetes határtudományként összekapcsolja a különböző megközelítési módokat.

Van-e lehetőség a szöveg szervező elveinek, a szöveg-egység formális ismérveinek megragadására? A kérdést úgy szokták feltenni, hogy a szöveg létrehozása vajon egyéni, tehát tudatos és szabad kreációként, vagy pedig a racionális szubjektivitástól független, a signifiant törvényeinek engedelmeskedő processzusként értelmezhető-e. Ez a kérdésfeltevés — mely a karteziánus szubjektum fenntartásának és a szubjektum abszolút elvetésének metafizikai dilemmáját tükrözve a szubjektivizmus és az objektivizmus közti választást követeli meg — csak egyoldalú válaszokra ad lehetőséget. A barthes-i szemiológia vagy a szemanalízis a második alternatíva mellett dönt. Ez fejeződik ki abban az állításban, hogy „az írónak nem marad hátra más, mint a variáció és a kombináció tevékenysége, vagyis nincsenek alkotók, csak kombinátorok."[27] S ez fejeződik ki abban is, hogy a szemiotika a signifiant szemiotikájává válik. A kreativizmusnak a strukturalista objektivizmus alapján való elvetése kétségtelenül megragadja azt a tényt, hogy az író egy sor, akaratától független, kényszerítő erőnek engedelmeskedik, hiszen alá kell vetnie magát a nyelv korlátozó szabályainak, a szubjektivitását meghaladó különféle (társadalmi, ideológiai stb.) feltételeknek. A szöveg azonban egy tudatos szándéknak, egy teleológiának is a megtestesülése. Ennek elismerése vajon a kreacionizmus feleleventését jelenti-e? Nincs-e kiút az áttetsző racionalitás és a tudattalan harapófogójából? Igaz-e, hogy tertium non datur?

Maga az empirikus anyag, a rendelkezésünkre álló szövegek sokasága és a naiv intuíció is sugall egy harmadik megoldást. A nyelvben a tudattalan és a tudatos dialektikája érvényesül, s minél inkább magasabb egységekre térünk át, annál inkább kell számolni a második mozzanattal. Ugyanez mondható el a homogenitás és a heterogenitás viszonyáról: minél átfogóbb és szélesebb egységről van szó, konkrét szerveződését annál inkább határozzák meg nemcsak nyelvi, hanem pszichológiai, kognitív, ideológiai és történeti feltételek. A szöveg eredetisége végülis e feltételek összességének eredményeként áll elő. Az elmélet feladata itt nyilván nem az, hogy megadja a szövegnek, mint a heterogén komponensek összegének általános képletét, hanem az, hogy feltárja azokat az elveket, melyek fényében a kü-

[26] R. Barthes, Éléments de sémiologie: *Le degré zéro de l'écriture* (Párizs, 1964) 81.
[27] R. Barthes: *Saggi critici* (Torino, 1966) xiv.

lönféle komponensek viszonya és szimbolikus síkra való transzponálódása a konkrét szöveg szintjén is elemezhetővé válik. Annak a feltárása tehát a feladat, hogy h o g y a n kell figyelembe venni e g y s z e r r e a tudattalant és a tudatost, a szimbolizmus öntörvényűségét és a teleológiát, mely nélkül, mint egyetlen más emberi objektiváció, úgy a szöveg sem jöhetne létre. A szöveg-fogalomnak azok a formális kritériumai, melyek után kutatunk, s melyek lehetőségére rákérdeztünk, csak akkor lesznek tudományosan hasznosíthatók, ha el tudjuk őket helyezni ebben a dimenzióban.

Egy ilyen követelményt is kielégítő modell, vagyis a ,,harmadik megoldás", még legföljebb töredékeiben áll rendelkezésünkre. Valószínű, hogy alapját a szemantikai analízis fogja képezni, ami azt jelenti, hogy a s z ö v e g k o h e r e n c i á j á t nem a mondatból ismert szintaktikai struktúrák kiterjesztésével reméljük megragadni. (Ennek egyik variációja lenne az a Katz- és Fodor-féle elképzelés, hogy a szöveg tulajdonképpen egy ,,hosszú mondat", melynek a ,,magmondatokat" reprezentáló részmondatai pronominálisan és kötőszavak segítségével kapcsolódnak össze.[28]) Ha a mondat szintjén a szemantikai probléma a szintaxis részeként jelenik meg, akkor a szöveg szintjén m e g f o r d u l a v i s z o n y: vagyis a mondat szintaktikai szerkezetéből elvont szemantikai komponens válik immár szervező elemmé. (Nincs azonban az sem kizárva, hogy — Chomsky korábbi elméleteivel ellentétben — már a mondat esetében is a szemantika jelentheti a nyelvészeti leírás középpontját, vagyis a generatív grammatikából ismert transzformációk és derivációk egyenesen a szemantikai reprezentáció és a felszíni struktúra összekapcsolását szolgálják.[29])

A szemantikának a szövegelmélet középpontjába való állítása eleget tesz annak a szempontnak, hogy a t u d a t t a l a n s z i m b o l i z m u s t és a v a l ó s á g t u d a t o s r e p r e z e n t á c i ó j á t együttesen kell megragadni, egységes magyarázat részévé kell tenni. Pontosan a szemantika lehet az a kapocs, mely a szövegnek ,,a signifiant terében" való generálódását a valóságos társadalmi praxishoz és az általa hordozott *kognitív* struktúrákhoz köti.

Kérdés azonban, hogy milyen legyen ez a szemantika. Nyilvánvalóan nem lehet ellentétben azzal a nyelvszemlélettel, mely a nyelvi jelenségeket a praxis, a viselkedés, a beszéd-aktusok kategóriáiban fejti meg. Ha ez így van, akkor viszont nem törekedhet egy olyan globális szemantikai struktúra felépítésére, melynek emanációi lennének a valóságos nyelvi megnyilatkozások. Utóbbi megjegyzésünk a komponenciális (pl. a Katz- és Fodor-típusú) szemantikákkal szembeni bizalmatlanságunkat ismétli meg, melyek abból a hipotézisből indulnak ki, hogy a szójelentések felbontásának eredményeként megadható az elemi jelentésegységek listája, s ezek, mint ,,szemantikai kategóriák", ,,szemantikai markerek" vagy ,,megkülönböztető jegyek", hierarchikus rendbe szedhetők és egységes kritériumul szolgálnak egy szó minden konkrét előfordulásakor az illető szó jelentésének jellemzésében.

[28] G. Lakoff, On generative semantics: *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics, and Psychology* (Cambridge, 1971, szerk. D. D. Steinberg és L. A. Jakobovits) 232—296.

[29] A. J. Greimas: *Sémantique structurale* (Párizs, 1966).

Egy olyan szövegelmélet körvonalait, mely a szöveg „koherenciáját" a szemantikai összefüggések segítségével magyarázza, Greimas rajzolta meg. Greimas „strukturális szemantikája"[30] is „komponenciális" jellegű: a „szémák" (sème), „szemémák" (sémème) és „klasszémák" (classème) hierarchiája, mellyel a jelentés szerkezetét jellemzi, hasonlít a „szemantikai markerek" szerinti elemzésre. A komponenciális szemantikákkal szembeni bizalmatlanságunkat ez a modell sem oszlatja el, bár olyan fontos operacionális fogalmat vezet be, mint az izotópia fogalma. Az izotópia nem más, mint egy-egy nyelvi szint valamely egységének tetszőleges számú ismétlődése. Speciális szemiotikai értelemben az izotópia a tartalom formájának kategóriája (az a nyelvi szint, melyet Hjelmslev a tartalom formájának nevez, Greimasnál a szemiológiai szint: a szémák mint a jelentés elemi megkülönböztető jegyei, az ún. kontextuális szémákkal vagy klasszémákkal kombinálódva, itt szerveződnek szemémákká, mely utóbbiak a nyelvi realizálódás során lexémákban manifesztálódnak). Szemiológiai izotópiát a különböző szemémák manifesztálódása hoz létre, amennyiben mindegyikük tartalmaz legalább egy olyan szémát vagy széma-csoportot, mely a többi szeméma ún. nukleáris részében is előfordul. Anélkül, hogy a szemémák között elemi logikai kapcsolatok lennének, a közös szémák és széma-csoportok meghatároznak egy homogén mezőt (izotópiát).

Ahhoz, hogy egy korpuszt szövegnek tekinthessünk, legalább egy izotóp síkkal kell rendelkeznie. A szövegben persze több izotópiát is feltárhatunk, ekkor a szöveget többféleképpen „olvashatjuk" („interpretálhatjuk"). Ha a többjelentésű (poliszémikus) lexémák között, melyek éppen a poliszémia révén több izotóp síkon olvashatók, legalább egy olyan lexémát találunk, melyet csak az egyik izotópia mentén tudunk elhelyezni, akkor az utóbbi izotópia autonómnak tekinthető. Ha pedig egy olyan lexémára bukkanunk, melyet egyik korábban felismert izotópia mentén sem tudunk olvasni, akkor arra következtethetünk, hogy a szöveg tartalmaz egy még fel nem ismert izotópiát. Az izotópiák egymást előfeltételezik, az egyikről a másikra való átmenetet azok a poliszémikus lexémák biztosítják, melyek minden síkot átfognak.[31]

Amellett, hogy ily módon a szöveg egységének egyik lehetséges formális kritériumát is megkapjuk, a műalkotás többértelműségének hagyományos problematikájához nyerünk új szempontokat. Az a banális megállapítás, hogy egy műalkotásnak bizonyos változó határokon belül végtelen számú értelmezési lehetősége van, kiegészül olyan útmutatásokkal, melyek a műértelmezés alapvonalainak, az alapvető olvasási lehetőségeknek egzaktabb megragadását segítik elő.

A baj csak az, hogy korábbi megjegyzéseink értelmében a szójelentések lebontása, vagyis a szemémák szémikus elemzése önkényes. Elméletileg lehetetlen meghatározni azoknak az elemi szemantikai jegyeknek a listáját, melyek kombinációjaként értelmezhetnénk a lehetséges szemémákat. (Mint

[30] A. J. Greimas, Introduction: *Essais* 18—19.
[31] A. J.. Greimas: Sémantique structurale (Párizs, 1966) 69—101.

Wittgenstein megmutatta, nincs természetes határa annak, hogy egy jelentés-egységet egyszerűbb elemekre bontsunk.)

A kutatások jelenlegi állását figyelembe véve az az út tűnik járhatónak — s ezt már tanulmányunk konklúziójaként, illetőleg egy lehetséges elméleti kiindulópont körülhatárolásaként állapítjuk meg —, hogy a szémikus elemzés eredményeit regulatív hipotézisként kezelve az izotópiák különféle típusait tegyük a szövegek azonosításának kritériumává. A szémák szerinti lebontás regulatív hipotézisként való kezelése annak a lehetőségnek a szem előtt tartását tartalmazza, hogy az elemzés mindig tovább folytatható, s minden újabb széma-csoport kiválasztásakor retrospektív módon is megváltozik az eljárás egész menete. Főleg az onbanazt az előfeltevést foglalja magában, hogy a lexémák ilyen és ilyen szemémának való megfeleltetése és adott szémákra való lebontása csupán a szóban forgó szövegen, irodalmi művön belül stb. érvényes. Más szóval: lehetséges, hogy egy másik szövegben az illető lexéma egészen más módon bontható elemi egységekre, ami pontosan azzal egyértelmű, hogy a szövegek, főleg az irodalmi szövegek, maguk teremtik meg szemantikai univerzumukat, nem a szémák rajtuk kívül adott fix készletét kombinálják. Nem tükröznek egy globális, a legelemibb jelentésegységek szintjéig struktúrált szemantikai univerzumot, mert ilyen univerzum nem létezik.

Eövös Loránd Tudományegyetem,
II. Filozófiai Tanszék.
Budapest

* Ez a tanulmány nyelvfilozófiai premisszákból kiindulva főleg a francia szemiotikai iskola néhány alapvető tételét helyezi kritikai megvilágításba, — egyúttal javaslatot téve a vitatott (főként a szemiotikának és az irodalomszemiotikának feladataival és a szöveg fogalmával kapcsolatos) kérdések további kimunkálására és megoldási irányára. A szemiotika és a szemiológia műszavakat szinonim értelemben használjuk, mégpedig olyan okokból, amelyeket U. Eco fejtett ki: *Le forme del contenuto* (Milano, 1971) 2.

Kiefer Ferenc

A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról

0. A szövegelmélet meghatározásszerűen a mondatnál nagyobb nyelvi egységet, a szöveget vizsgálja. A szövegelmélet tárgyának pontos meghatározása azonban korántsem könnyű feladat (vö. Lang 1973a). A probléma elsősorban abból adódik, hogy a szöveg mint nyelvi egység nem határozható meg tisztán grammatikai eszközökkel. Ennek következtében a szöveg definíciója lényegesen eltér a grammatikában használt nyelvi egységek definíciójától. A grammatika fogalmát itt tágabb értelemben fogjuk használni: a generatív grammatika hagyományai szerint a grammatika magában foglalja a szintaxist, a szemantikát, a fonológiát és a morfológiát. A generatív grammatikában tulajdonképpen a szabályrendszer, vagyis az egész grammatika definiálja a nyelvi egységeket annak az egy nyelvi egységnek a kivételével, amelyet alapvetőnek tekintünk (általában a morfémát szokták alapegységnek tekinteni, de ez nem szükségszerű). Ismert dolog, hogy a morféma, a szó, a szintagma és a mondat fogalma formális eszközökkel is definiálható (vö. például Chomsky 1965). Ha tehát azt mondjuk, hogy a morfémánál nagyobb nyelvi egység a szó, a szintagma és a mondat, a szónál nagyobb nyelvi egység a szintagma és a mondat és a szintagmánál nagyobb egység a mondat, akkor — egy adott elméleten belül — pontosan tudjuk, hogy miről van szó. Kijelentéseimnek van értelme. Elmondható-e ugyanez cikkünk első mondatáról?

A generatív grammatikában használatos ábrázolásmódot alkalmazva hasonlítsuk össze a következő két struktúrát:

(1)

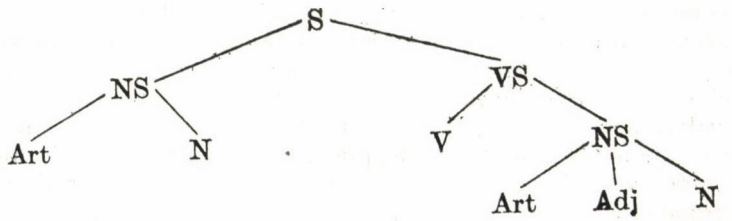

(2)

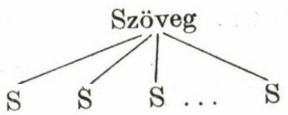

Az első ábrában egy mondattípus ágrajzát látjuk. Ezt a típust ismerjük: sok mindent tudunk róla. Így meg tudjuk többek között állapítani, hogy a mondat nominális (NS) és verbális szintagmából (VS) áll. Az ágrajzból az is leolvasható, hogy a szóban forgó mondattípus két nominális szintagmát tartalmaz, az első névelőből (Art) és főnévből (N), a másik névelőből, melléknévből (Adj) és főnévből áll. Ha eltekintünk azoktól a nehézségektől, melyeket a funkcionális kategóriák meghatározása rejt magában (vö. pl. Fillmore 1968), akkor azt is mondhatjuk, hogy az első nominális szintagma a szóban forgó mondattípus alanya, a második pedig az ige (V) tárgya. A verbális szintagma a mondat állítmánya. Más szóval, (1)-ből elég sok mindent leolvashatunk a kérdéses mondattípus struktúrájára vonatkozóan.

Ezzel szemben (2) semmilyen lényeges információt nem nyújt. A (2) alatt bemutatott séma tulajdonképpen csak azt a triviális állítást ábrázolja, hogy a szöveg mondatokból áll. Két fontos kérdésre, mely (2)-vel kapcsolatban felvetődhet bennünk, nem kapunk választ. Ezek a következők: (A) Mi a Szöveg mondatainak egymás közti viszonya? (B) Milyen viszony áll fenn a Szöveg egyes mondatai és a Szöveg között? E kérdések nyitott volta értelmetlenné tesz minden olyanfajta kísérletet, amely a szöveget a mondatgrammatikában használatos úgynevezett átírási szabállyal kívánná generálni, (azaz olyasféle szabállyal mint

$$\text{Szöveg} \rightarrow S^n \quad (2 \leq n < \infty),$$

amely a (2) struktúrához vezetne.[1]

A szöveg tehát szintaktikai eszközökkel — jelenlegi ismereteink mellett — nem generálható. Ebből következik, hogy nem definiálható a generatív nyelvelméletben szokásos rekurzív módszerrel sem.

A szöveg fogalmát természetesen nemcsak generatív módszerek segítségével kísérelték meg megfogalmazni. A szöveg fogalmának meghatározásánál két fő módszert különböztetünk meg. Az egyik módszer a mondat felől közelíti meg a problémát. Fenti megjegyzéseink erre a módszerre vonatkoznak. A másik a szöveget tekinti a nyelv legalapvetőbb egységének és a mondat fogalmát is a szöveg fogalmából kiindulva kísérli meg meghatározni. Itt azonban a szöveg fogalma valami mást, a grammatika keretén kívül eső momentumokat tartalmaz. Nem véletlen, hogy a szövegelmélettel foglalkozó kutatók tekintélyes része irodalomtudós. Következésképpen a szöveg fogalmát gyakran azonosítják az irodalmi mű fogalmával. Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy ez a megközelítésmód sem tudott a szöveg fogalmára pontos meghatározást adni. Itt azonban a nehézség más természetű, nem grammatikai. Éppúgy, ahogy az irodalmi mű természetéből kifolyólag valószínűleg sohasem leszünk képesek az irodalmi mű fogalmát meghatározni, ugyanígy nem lehet az irodalmi művel azonosított szöveg fogalmának meghatározása sem pontos.[2]

[1] Ezt a módszert találjuk például Isenbergnél (1968b). Kritikájával Lang (1973a) is foglalkozik (300—301).

[2] Több kutató különbséget tesz d i s k u r z u s és t e x t u s között. Koch például így definiálja a két fogalmat: „Jeder beliebige Text (oder Teile eines Textes), der

Az irodalmi szövegelemzés — bármennyire is vannak nyelvészeti vonatkozásai — tulajdonképpen kívül esik a nyelvészeten. Az irodalomtudománynak megvannak a saját szempontjai és saját módszerei. A nyelvésznek azonban a szövegelemzés és szövegleírás indokoltságára saját, azaz nyelvi érveket kell kovácsolnia.

A fentiekből talán kiderül, hogy a szövegelmélet nincs egészen tisztában saját kutatásának tárgyával. Ez önmagában még nem lenne meglepő. Az atomelmélet sem tudja pontosan, hogy mi az atom; a halmazelmélet sem határozza meg a halmaz fogalmát. Viszont az atomelmélet pontos atommodellel vagy modellekkel dolgozik, a halmazelmélet pedig egzakt elmélet, amely az elmélettel szemben támasztott minden formális követelménynek eleget tesz. Ez semmiképpen sem mondható el a szövegelméletről. A szövegelmélet nem rendelkezik egzakt modellel; ezenkívül még saját létjogosultságát sem tudta eddig egzakt módon megindokolni.[3] Nem tudunk e helyen a különféle szövegelméletek kritikájára kitérni, és ez nem is feladatunk. A mondatnál nagyobb nyelvi egységek vizsgálatát mindenképpen indokoltnak tartjuk. Ennek az állításnak az alátámasztására azonban olyan egyértelműen és világosan megfogalmazható problémákat kell találnunk, amelyek mondatgrammatikán belül nem oldhatók meg. Cikkünk érdemi részében egy ilyen problémával kívánunk részletesen foglalkozni.

A szövegelméletet mindaddig, amíg nem elégíti ki egy elmélettel szemben támasztott követelményeket, e x p l i c a n d u m nak, azaz megmagyará-

---

Manifestationen eines einzigen Themas enthält, wird als Diskurs betrachtet." „Jede beliebige Satzfolge, die temporal und spatial derart angeordnet ist, daß sie den Eindruck eines Ganzen erweckt, wird als ein Text betrachtet" (*i. m.* 16). Nyilvánvaló, hogy ilyesfajta definíciókkal egy, az egzaktság igényével fellépő nyelvelmélet semmit sem tud kezdeni. Nem sokkal jobbak Petőfi definíciói sem (de ő ezt tudja is), *i. m.* 214 „. . . kann unter 'Diskurs' diejenige maximale zusammenhängende Satzfolge verstanden werden, unter deren Sätzen noch grammatische (syntaktische bzw. im weitesten Sinne verstandene semantische) Beziehung aufgezeigt werden kann." A textus fogalmát a szerző az irodalmi mű fogalmával azonosítja (*i. m.* 223). A diskurzus lenne ezek szerint a nyelvészeti szövegelmélet tárgya, míg a textus vizsgálata elsősorban az irodalomtudomány feladatai közé tartozna. Ezzel természetesen a problémát csak átkereszteltük, de nem oldottuk meg.

[3] Ahhoz, hogy egyáltalán beszélhessünk szövegelméletről, egy sor alapvető feltételnek kell teljesülnie. Ezek közé Lang (1973a) szerint legalább a következők tartoznak (*i. m.* 287—288):

(1) Es gibt eine verlässliche Differenzierung von 'Satz' und 'Text'.
(2) Dieser Unterschied ist dergestalt, dass 'Text' diejenige linguistische Einheit ist, die die 'über die Satzgrenze hinausweisenden Strukturzusammenhänge' trägt.
(3) Der Begriff 'Text' ist auf eine signifikante Weise dem Begriff 'Satz' so vorgeordnet dass eine befriedigende Beschreibung und Explikation von 'Satz' nur via 'Text' erfolgen kann.

Ezeken kívül legalább a következő három kérdésre is választ kell tudnunk adni:

(4) Was sind modellsprengende Fakten? (Durch Demonstration eines für eine Klasse von Phänomenen stehenden Beispiels)
(5) Was sind qualitative Veränderungen in einem Beschreibungsmodell? (Im Gegensatz zu, sagen wir, additiven Veränderungen oder/und Veränderungen im Arrangement der Komponenten)
(6) Wie sind die gerechtfertigten Fälle von (4) auf die gerechtfertigten Fälle von (5) zu beziehen, damit die postulierte Adäquatheitsstufe erreicht wird?

A jelen dolgozat a (4) kérdés tisztázásához kíván elsősorban hozzájárulni.

zandó fogalomnak és nem explicatumnak, magyarázatnak, vagy elméleti constructumnak kell tekintenünk.

Mielőtt dolgozatunk érdemi részére térnénk, foglalkoznunk kell néhány olyan kérdéssel, melyeket gyakran szoktak a szövegelmélet indokolására felhozni, de melyek véleményünk szerint erre nem alkalmasak, mivel a mondatgrammatikán belül is megoldhatók.

1. A szövegelmélet létjogosultságának igazolására leggyakrabban két problémakört szoktak említeni: az egyik a névelőé, a másik az anaforáé (vö. például Petőfi 1971).

Mielőtt ezeket a problémákat sorra vennénk, rá kell mutatnunk okoskodásunk egy fontos szempontjára. Tegyük fel, hogy valamely grammatikai jelenség feltételei a mondatgrammatikában ismertek. Jelöljük e feltételek halmazát F_i-vel. Vegyünk két mondatot S_1-et és S_2-t. A két különálló mondat nyelvi műveletekkel (mellé- és alárendelés) egy összetett mondattá kapcsolható össze. E nyelvi műveletek halmazát jelöljük ψ-vel. Akkor az S_1-ből és S_2-ből képezhető összetett mondatok halmaza

$$A = \psi(S_1, S_2)\text{-vel}$$

jelölhető. Az S_1 és S_2 mondatokból viszont szöveg is képezhető. A szövegképzés műveleteinek halmazát jelöljük φ-vel. Az így nyert szövegek halmazát jelölhetjük

$$B = \varphi(S_1, S_2)\text{-vel.}$$

Ha egy grammatikai jelenség, például a névelő használat, vagy a pronominalizáció F_i feltételei ugyanazok A és B esetében, akkor a szóban forgó grammatikai jelenség nem lehet érv A és B megkülönböztetése mellett (más szóval, a szövegelmélet mellett), de nem is használható fel érvként a két halmaz megkülönböztetése ellen. Ha viszont az F_i feltételek A és B esetében kimutathatóan különbözők, akkor ez a körülmény A és B megkülönböztetése mellett szól.

1.1. A névelők közül a határozott névelőnek van olyan funkciója, mely szövegelméleti kérdéseket vethet fel. A határozott névelőnek, mint ismeretes, egyik funkciója, hogy segítségével általános igazságokat fejezhetünk ki („generikus mondat"):

(3) *Az ember halandó.*
A kutya emlős állat.
Az alma gyümölcs.

Az előbbi funkcióval rokon a határozott névelőnek meghatározásokban való használata:

(4) *A négyzet egyenlő oldalú paralelogramma.*
A törzsszám olyan szám, amely csak 1-gyel és önmagával osztható.
A morféma a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egysége.

Mind az általános igazságokat kifejező mondatok, mind pedig a meghatározások önmagukban megállnak: nem kívánnak szövegkörnyezetet.

A határozott névelő másik — és a köznyelvben gyakoribb — használata azonosító funkciónak nevezhető. A logikában a határozott névelő az ún. határozott leírásnak („definite description" vö. Reichenbach) nevezett szerkezetek egyik jellemzője. A következő mondatok ezt példázzák:

(5) *A postás éppen most hozta a levelet.*
A kisfiú tegnap elveszett.
A vendég holnap érkezik.

A példamondatokban szereplő határozott leírások (*a postás, a levelet, a gyermek, a vendég*) nemcsak az említett személyek és tárgyak létezését tételezik fel (preszupponálják), hanem azokat ismertnek is veszik (a személyek, dolgok ismert jellege is előfeltételezés, preszuppozíció). A postást ismerjük, tudjuk milyen levélről van szó. Tudjuk azt is, hogy ki az a kisfiú, aki tegnap elveszett, és ki az a vendég, aki holnap érkezik. Ismereteink lehetnek hézagosak vagy teljesek aszerint, hogy a nyelvi vagy nyelven kívüli kontextusból mennyi információt kapunk. Ez az a pont, ahol a szöveg szükséges lehet a határozott névelő jelentésének megmagyarázására. Az (5) alatti mondatokat beágyazhatjuk a megfelelő kontextusba:

(6) *Kaptam Júliától egy levelet. A postás éppen most hozta (a levelet).*
Keresek egy kisfiút. A kisfiú tegnap elveszett.
Vendéget várok. A vendég holnap érkezik.

Jegyezzük meg, hogy 'ismert személyeket', mint például a postást, nem kell külön bemutatnunk. Mindenki tudja, kiről van szó. A határozott névelő tehát ily módon kifejezheti azt a tényt, hogy az illető tárgyat vagy személyt már említették a beszédben („szövegben"). Nyilvánvaló azonban, hogy az (5) alatti mondatok akkor is érthetők, ha nem szerkesztünk hozzájuk mondatkörnyezetet, ha nem ágyazzuk be őket egy szövegbe. Ebben az esetben a nyelvi leírásban az előfeltételezés („preszuppozíció") fogalmát használjuk, amivel azt a körülményt fejezzük ki, hogy a határozott leírásban jelölt tárgy vagy személy valamilyen módon ismert, legyen az nyelvi vagy nyelven kívüli kontextus.[4]

A másik körülmény, amely a határozott névelőnek a szövegelmélet igazolását célzó érvként való felhasználása ellen szól, a következőképpen fogalmazható meg. A (6) alatti „szövegek" semmi lényegesben nem különböznek a (7) alatti mondatoktól:

(7) *A postás éppen most hozta a levelet, amelyet Júliától kaptam.*
A kisfiú, akit keresek, tegnap elveszett.
A vendég, akit várok, holnap érkezik.

Más szóval, igaz ugyan, hogy a határozott névelő által kifejezett határozotttág oka a mondat-kontextusnak is tulajdonítható, ez azonban nem szükségszerű. A kontextus szerepét átvehetik mellé- vagy alárendelő szer-

[4] Érvelésünk lényeges momentuma az a körülmény, hogy a határozott névelő a határozott leírásban jellemzett személy vagy tárgy ismert voltát és létezését tételezi fel. A szóban forgó személy vagy tárgy ismert lehet egy adott beszédhelyzetben anélkül, hogy ezt a körülményt nyelvileg külön meg kellene fogalmaznunk.

kezetek. Következésképpen a határozott névelő funkciója nem lehet elégséges érv a szövegelmélet szükségessége mellett.

Érdemes e helyen megjegyeznünk azt is, hogy egy szöveg mondatainak összekapcsolása („konnexitása"), melynél a határozott névelő kétségtelenül fontos szerepet játszik, azért nem kiváltképpen szövegelméleti probléma, mert ugyanazok a jelenségek megfigyelhetők összetett mondatok esetén is.[5]

1.2. Az anafora különféle fajtáinak vizsgálata fontos szerephez jutott a mai nyelvelméletben. A nyelvészek pontos feltételeket igyekeztek találni, melyek mellett névmások főneveket vagy főnévi szintagmákat helyettesíthetnek. Úgy találták, hogy a mellérendelő szerkezeteknél, két mondat esetén, csak a másodikban képezhető névmás:

(8) *Találkoztam Annával, és elmentem vele moziba.*
Felhívtam Gábort, és hosszan elbeszélgettem vele.
Elmegyek apámhoz, és pénzt kérek tőle.

Itt *Annával* és *vele*, *Gábort* és *vele*, *apámhoz* és *tőle* a fenti mondatok legkézenfekvőbb értelmezése esetén ugyanazt a személyt jelöli. Ha *vele*, *tőle* nem kap külön emfatikus hangsúlyt, akkor csak ez az értelmezés lehetséges. Megjegyezzük, hogy emfatikus hangsúly esetén viszont a második tagmondat szórendje megváltozna: *vele* mentem el moziba, *vele* beszélgettem el, *tőle* kérek pénzt.

Ha (8)-ban a tagmondatok sorrendjét megfordítjuk, a referencia-azonosság megszűnik:

(9) *Elmentem vele moziba, és találkoztam Annával.*
Hosszan elbeszélgettem vele, és felhívtam Gábort.
Pénzt kérek tőle, és elmegyek apámhoz.

E mondatokban a *vele*, *tőle* névmások nem jöhettek létre névmásképzés (pronominalizáció) segítségével, mely egy összetett mondaton belüli két és jelentésükben referenciálisan azonos nominális szintagma esetén különféle feltételek mellett az egyik nominális szintagmát névmással helyettesíti. A mellérendelő szerkezetnél általános szabály, hogy a két tagmondat — S_1-et és S_2-t véve — két referenciálisan és jelentésükben azonos nominális szintagma közül, ha az első nominális szintagma a mellérendelő szerkezet első tagmondatában, S_1-ben, a második nominális szintagma pedig a második tagmondatban, S_2-ben áll, akkor csak a második nominális szintagma helyettesíthető névmással. (9) mondataiban az egymásnak megfelelő nomi-

[5] Így például Bellert szerint (*i. m.* 15) a határozott névelő biztosítja a következő két mondat szöveg-jellegét:
(a) Picasso elhagyta Párizst.
(b) A festő a Földközi tenger partján levő nyaralójába ment.
Ugyanezt elmondhatjuk a névmási anaforáról is. A határozott névelő valamint a névmások egyik funkciója, hogy mondatokat kapcsolnak össze. Ez a szerepük azonban nem korlátozódik a szövegekre. Figyelemre méltó az a tény is, hogy funkcióikról aligha tudnánk többet mondani, mint amit már fentebb elmondtunk. Nehéz tehát elképzelni, hogy ez a funkció elégséges ok legyen arra, hogy a mondatgrammatika határait túllépjük.

nális szintagmák *vele* és *Annával*, *vele* és *Gábort*, továbbá *tőle* és *apámhoz* nem lehetnek referenciálisan azonosak, nem vonatkozhatnak ugyanarra a személyre. A (9) mondatokban szereplő névmások forrását tehát másutt kell keresnünk. Problémánk hasonló a határozott leírásokkal kapcsolatban feltett kérdéshez. (9) esetén is szerkeszthetnénk megfelelő szövegeket, melyek világossá tennék, hogy *vele* és *tőle* kire vonatkozik. Az azonosítás azonban történhet nyelven kívüli tényezők segítségével is. A nyelvi leírás szempontjából elegendő, ha feltételezzük, hogy a kérdéses névmásokkal jelölt személyek vagy dolgok ismertek. A nyelvi struktúrán semmit sem változtat az a körülmény, hogy ismereteinket nyelvi vagy nyelven kívüli információknak köszönhetjük-e. Ugyanez vonatkozik a következő mondatokban használt névmásokra is:

(10) *Ezt ismerem.*
Mindez egyáltalán nem új.
Ez azt jelenti, hogy nem utazunk el.

Ebből az következik, hogy a névmások használatának megmagyarázásához nem kell szükségképpen a kérdéses mondatokat szövegkörnyezetben vizsgálnunk. A névmás-használat feltételei megfogalmazhatók szöveg nélkül is. Természetesen ezzel nem kívánjuk tagadni, hogy a névmások a szöveg mondatainak összekapcsolásában fontos szerephez juthatnak. Csupán arra kívántunk rámutatni, hogy a névmások használatának szabályai önmagukban még nem teszik indokolttá a szövegelméletet.[6]

1.3. Egy további kérdéskör, mellyel szövegelméleti dolgozatokban sokszor találkozhatunk, a mondatok téma-réma szerinti tagolása. Ha a téma az amiről beszélünk, a réma pedig az amit mondunk, akkor ebből először is az következik, hogy a legtöbb mondat felbontható témára és rémára. Az is tudott dolog ma már, hogy a téma-réma felbontás döntő módon befolyásolja a jelentést (vö. pl. Sgall—Hajičova—Benešova). Ugyanannak a mondatnak két különböző felbontása a kérdéses mondat két különböző jelentését hozza felszínre. Ezért a téma-réma már a mély struktúrában is döntő szerephez jut. Pontosabb definíciója valószínűleg csak megfelelő szabályrendszer (mely a téma-réma mély struktúrákat generálná) kidolgozásával lehetséges. Erre a kérdésre nem térhetünk itt ki részletesen (vö. a már említett Sgall—Hajičova—Benešova kötetet és Schiebe dolgozatát). Két különböző téma-réma felbontás különböző előfeltételezésekben mutatkozhat meg. Ez a helyzet például a következő mondatokban:

(11) *P é t e r főz.* (Ki főz?)
Péter f ő z. (Mit csinál Péter?)

Az első mondatban feltételezzük, hogy van valaki, aki főz, a téma tehát *főz*, és *Péter* a réma. A második mondatban ismerjük Pétert és állítjuk, hogy csinál valamit, ti. főz. *Péter* a téma, és *főz* a réma. Az előfeltételezésekben

[6] A névmásképzés feltételeinek kutatásában rendkívül fontosak Ross és Langacker munkái.

megnyilatkozó különbség attól függ, hogy mit ismerünk már, és mi az, amire kíváncsiak vagyunk, vagy a beszélő szempontjából megfogalmazva a dolgot: mi az, amit hallgatónknál vagy hallgatóinknál ismertnek tételezhetünk fel, és mi az, amit közölni kívánunk. A téma-réma felbontás feltételei minden esetben pontosan megfogalmazhatók anélkül, hogy szövegkörnyezetre szükségünk lenne. Következésképpen a téma-réma felbontás sem használható fel a szövegelmélet indokolására.[7]

2. Isenberg, a szövegelmélet egyik úttörője, a szöveg fontos nyelvi szerepének igazolására érdekes példát vizsgál.[8] A spanyolban tudvalevően élő tárgy előtt sokszor előfordul az *a* elöljárószó, élettelen tárgy előtt viszont nem szerepelhet. (Az alábbi példamondatokban *silla* = szék, *niña* = leánygyermek, *mujer* = asszony).

(12) (a) *Pedro vio una silla.*
(b) **Pedro vio a una silla.*
(c) *Pedro vio una niña.*
(d) *Pedro vio a una niña.*

Ha viszont a fenti mondatokat szövegként fogjuk fel, a következőket figyelhetjük meg:

(13) (a) *Pedro vio a una niña. Pedro vio a una mujer. Pedro vio a una silla.*
(b) **Pedro vio a una niña. Pedro vio a una mujer. Pedro vio una silla.*
(c) *Pedro vio una niña. Pedro vio una mujer. Pedro vio una silla.*
(d) **Pedro vio a una silla. Pedro vio a una niña. Pedro vio a una mujer.*

Más szóval, ha a mondatsor első mondatában a tárgy előtt a (12) alatt bemutatott feltételek szerint helyesen az *a* elöljárószó áll, akkor a mondatsor minden további tagja megkapja az *a* elöljárószót, függetlenül attól, hogy élő vagy élettelen tárgyról van szó. Ha az első mondatban az *a* elöljárószó nem szerepel, akkor a többi mondatban sem állhat. Könnyen kimutatható, hogy Isenberg példája nem fogadható el a szövegelmélet indokolásának. Elég rámutatnunk arra, hogy a mellérendelő szerkezeteknél pontosan ugyanaz a helyzet mint (13)-nál:

(14) (a) *Pedro vio a una niña y Pedro vio a una mujer y Pedro vio a una silla.*
(b) **Pedro vio a una niña y Pedro vio a una mujer y Pedro vio una silla.*
stb.

[7] Itt is áll, hogy a téma—réma fontos eszköze ugyan a szövegképzésnek, ez a körülmény azonban éppúgy nem használható fel „szövegelméleti" érvként, mint a határozott névelő vagy a névmások funkciója, hiszen a téma-rémánál sem egyértelműen szövegelméleti problémáról van szó.

[8] Isenberg példáját Lang is vizsgálja dolgozatában (Lang 1973a, 294—298). A példák Isenberg 1968a-ból valók.

Isenberg példája a természetes nyelvek egy fontos tulajdonságára mutat rá: a mellérendelő szerkezet a tagmondatoktól bizonyos értelemben azonos struktúrát követel meg.[9] A (13) (a), (13) (c) vagy (14) (a) tagmondatai „egymással párhuzamosak". A spanyol példák világosan bizonyítják a mellérendelés párhuzamosító hatását. A párhuzamosítás sikere nagy mértékben függhet az adott nyelv struktúrájától. Így például a német megengedi a párhuzamosítást (15) (a) esetében, de nem teszi lehetővé (16) (c) esetében. Ez azzal függ össze, hogy a párhuzamosítás feltételezi a mellérendelést. A mellérendelésnek viszont vannak — az adott nyelvtől függően — a szemantikai feltételeken túl morfológiai és szintaktikai megkötöttségei is. Példáink esetében a német nyelv morfológiai-szintaktikai sajátosságai akadályozzák meg a mellérendelő szerkezet képzését (16) (c) esetében, tehát ennek következtében a párhuzamosítás sem érvényesülhet.[10]

(15) (a) *Peter hat sich am Kopf verletzt.*
(b) *Peter hat sich an den Schultern verletzt.*
(c) *Peter hat sich an Kopf und Schultern verletzt.*
(d) **Peter hat sich an Kopf verletzt.*
(e) **Peter hat sich an Schultern verletzt.*

(16) (a) *Man gratulierte ihm/uns.*
(b) *Man feierte ihn/uns.*
(c) **Man gratulierte und feierte ihn/ihm/uns.*

Ugyanakkor azonban (17) jó mondat:

(17) *Man beglückwünschte und feierte ihn/uns.*

Valószínűleg a párhuzamosítás feltételei között szerephez jutnak az adott nyelv felszíni (morfológiai) sajátosságai. Van azonban a mellérendelésnek olyan párhuzamosító hatása is, mely kevésbé látszik nyelvhez kötöttnek.[11]

Lakoff egyik dolgozatában (1970) a többértelműség és a határozatlanság („vagueness") megkülönböztetésére a mellérendelést használja fel tesztként. Többértelműek a következő mondatok:

(18) (a) *Selma likes visiting relatives.*
(b) *Harry was disturbed by the shooting of the hunters.*
(c) *The chickens are ready to eat.*

[9] A megfelelő feltételek pontos megfogalmazására itt nem térhetünk ki. A mellérendelés jelentéstani szempontjait Lang (1973b) vizsgálja részletesen. Dolgozatának néhány eredményét az alábbiakban mi is fel fogjuk használni. Langot azonban a munkájában nem érdekelte közvetlenül a szövegelmélet. A mellérendelés szemantikai feltételeinek vizsgálatánál két, szöveget nem mindig alkotó, elszigetelt mondatból indul ki és így eredményei a szövegelmélet szempontjából közvetlenül nem értelmezhetők. A mellérendelés szintaktikai tulajdonságaira vonatkozóan sok értékes szempont található Dougherty dolgozatában.

[10] A (15) példa Langtól (1973b, 44), a (16)-os és (17)-es viszont Schiebetől (*i. m.* 483) származik.

[11] A mellérendelés feltételei között a morfológiaiak — és tegyük hozzá: a szintaktikaiak — valójában másodrangúak a szemantikaiakhoz képest. A mellérendelés, mint ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk, elsősorban szemantikai művelet, melynek argumentumai mondatjelentések.

határozatlanok pedig a következők:

(19) (a) *Harry kicked Sam.*
(b) *Sam bought a lamp.*
(c) *Max left for Rome.*[12]

Lakoff rámutat arra, hogy a következő mellérendelő szerkezetek két, és nem négy értelműek:

(20) (a) *Selma likes visiting relatives and so does Sam.*
(b) *Harry was disturbed by the shooting of the hunters and so was Al.*
(c) *The chickens are ready to eat and so are the children.*

Ez a párhuzamosító hatás nem figyelhető meg a határozatlan jelentésű mondatok összekapcsolásánál:

(21) *Max left for Rome and so did Harriet.*

Ebben a mondatban nem tudjuk, hogy Max és Harriet ugyanarról a helyről mentek-e Rómába, vagy sem; azt sem tudjuk, hogy egyidejűleg mentek-e el, és hogy ugyanazt a közlekedési eszközt használták-e, vagy sem. Mindez és sok egyéb határozatlan marad a mondatban. Ezek a kérdések valójában nem is nyelvi kérdések, éppen ezért a jelentésbeli határozatlanság és a többértelműség egymástól való elhatárolása sem történhet valószínűleg nyelvi tesztek segítségével. Bennünket azonban itt most nem annyira a többértelműség és a jelentésbeli határozatlanság megkülönböztetése érdekel, hanem az a tény, hogy többértelmű mondatok esetén a mellérendelés párhuzamosít.[13] Magyarban is könnyű rá példát találni:

(22) *Péter iszik, Anna dohányzik, és Júlia a körmét rágja.*

Ebben a mondatban vagy mindegyik esetben szokásos (habituális) tevékenységekről van szó, vagy pedig olyan tevékenységekről, amelyek éppen most mennek végbe. (22) azonban nem értelmezhető úgy, hogy Péter szo-

[12] Lakoff arra gondol, hogy (19)(a)-ban nem tudjuk, hogy Harry jobb vagy bal lábával rúgott-e Sambe, (19)(b)-ben nem tudunk meg semmit arról, hogy Sam menynyiért vette a lámpát, és végül (19)(c)-ben nem szerepel semmi arra vonatkozólag, hogy Max honnan és mivel utazott Rómába.

[13] Lang egyik példája (1973b, 31) azt mutatja, hogy Lakoff tesztje nem megbízható. A
(a) *Ein Opernabend macht mir viel Freude.*
mondatban nem tudhatjuk, hogy az „operaest" mellől milyen igét töröltünk:
(b) *Einen Opernabend zu* [*hören* / *veranstalten* / *bestreiten* / *rezensieren* / *plakatieren*] *macht mir viel Freude.*

Mellérendelés esetén azonban mindig ugyanazt a jelentést kell vennünk mindkét tagmondatban:

(c) *Ein Opernabend oder eine Liederrezitation machen mir immer viel Spass.*
(a) egyértelművé válik, ha a következőképpen egészítjük ki:
(d) *Ein Opernabend oder ein Saunabesuch machen mir schon Freude.*
(d) aligha tekinthető többértelműnek.

kása az ivás, Anna éppen most dohányzik (egyébként nem szokása), Júlia viszont mindig a körmét rágja. Fenti mondatunk azonban egyértelművé tehető, ha olyan tagmondatot kapcsolunk hozzá, amely vagy egyértelműen szokásos tevékenységet illetve tulajdonságot fejez ki, vagy pedig egyértelműen pillanatnyit:

(23) *Péter iszik, Anna dohányzik, Júlia a körmét rágja, és Feri levelet ír.*

(24) *Péter iszik, Anna dohányzik, Júlia a körmét rágja, és Feri hóbortos.*

Ha (22) tagmondatait nem egy mellérendelő szerkezet tagmondatainak, hanem egy szöveg különálló mondatainak tekintjük, akkor vajon ugyanazt tapasztaljuk-e, mint (22) esetén? Vagyis

(25) *Péter iszik. Anna dohányzik. Júlia a körmét rágja.*

minden mondata egyformán értelmezhető-e? A kérdést nem olyan könnyű eldönteni, mert ha a mondatokat bővítményekkel látjuk el, könnyen egyik vagy másik jelentés kerülhet előtérbe, így viszont szövegünk kissé mesterkéltnek hat. A kérdés talán eldönthető azonban, ha (25)-öt a következő kérdésre adott válaszként fogjuk fel:

(26) *Mit csinál Péter és Anna most és Júlia általában?*

vagy

(27) *Mit csinál Péter most és Anna és Júlia általában?*

és így tovább.

Valószínű, hogy (22) nem fogható fel válaszként ilyesfajta „vegyes kérdésekre", míg (25) alkalmas válasz lehet. A kérdést nem kívánjuk itt eldönteni; helyesebb, ha a problémát meggyőzőbb példákon mutatjuk be.

A határozatlan névelőnek tudvalevően a magyarban és sok más nyelvben kettős funkciója van. A (28) mondat kétértelmű:

(28) *Péter egy könyvet keresett.*

Folytatható (29)-cel, meg (30)-cal is:

(29) *Talált is egyet.*
(30) *Meg is találta.*

A határozatlan névelő egyik jelentése tehát „valamilyen", nincs szó semmiféle határozott tárgyról vagy személyről. Másik jelentése pedig „közelebbről is meghatározható". E két jelentés megkülönböztetésére a jelentéstani irodalomban a [±meghatározható] szemantikai jegyet szokták felhasználni. Érdekes megfigyelni, hogy a magyarban a határozatlan névelő a zérónévelővel csak akkor váltakozhat, ha a határozatlan névelő a [−meghatározható] jeggyel rendelkezik. Amíg tehát (31) helyes szöveg, (32) helyessége legalábbis kérdéses:

(31) *Péter könyvet keresett. Talált is egyet.*
(32) *Péter könyvet keresett. Meg is találta.*

A mellérendelés párhuzamosító hatásának következtében (33) alatti mondatunk tagmondatainak csak [+meghatározható], [+meghatározható]

vagy [—meghatározható], [—meghatározható] értelmezése megengedett; a másik két lehetőség: [—meghatározható], [+meghatározható] és [+meghatározható], [—meghatározható] ki van zárva.

(33) *Péter egy könyvet keresett, Anna pedig egy újságot.*

Tekintsük most a következő példát:

(34) *Péter egy könyvet keresett. A szomszédban lakó építészmérnök egy újságot keresett.*

Így elképzelhető, hogy az első mondatban szereplő határozatlan névelőnek a jelentése [+meghatározható], míg a második mondatban szereplő határozatlan névelőé [—meghatározható] vagy fordítva. A (35) és (36) alatti szöveg ezt bizonyítja.

(35) *Péter egy könyvet keresett. A szomszédban lakó építészmérnök egy újságot keresett. Miután megtalálta, leült és olvasott. Péter közben még mindig egy könyvet keresett.*

(36) *Péter egy könyvet keresett. A szomszédban lakó építészmérnök egy újságot keresett. Miután talált egyet, leült és olvasott, Péter közben még mindig a könyvet kereste.*

Ugyanakkor azonban a (37) és (38) alatti szövegek nem helyesek:

(37) *Péter egy könyvet, a szomszédban lakó építészmérnök pedig egy újságot keresett. Miután megtalálta, leült és olvasott Péter közben még mindig egy tetszőleges könyvet keresett.*

(38) *Péter egy könyvet, a szomszédban lakó építészmérnök pedig egy újságot keresett. Miután talált egyet, leült és olvasott. Péter közben még mindig a könyvet kereste.*

Amennyiben megállapításunk helytálló, van már legalább egy példánk arra, hogy a szöveg és az összetett mondat között lényeges szemantikai különbségek jelentkezhetnek. A szöveg, mint ahogy azt (24) példázza, több értelmezési lehetőséget enged meg, mint a mellérendelő szerkezet. Jelen esetben szövegünknek négy, a megfelelő mellérendelő szerkezetnek pedig csak két jelentése van.

Következő példánk még egyértelműbben bizonyítja a fenti megállapítást.

(39) *Júlia anyámra emlékeztetett.*
(40) *Júlia kötelességemre emlékeztetett.*
(41) *Szerettem Júliát, mert anyámra emlékeztetett. Kötelességemre is emlékeztetett.*
(42) *Félek Júliától, mert anyámra és kötelességemre emlékeztetett.*

A (39) alatti mondat kétértelmű, míg (40) egyértelmű. Következésképpen (41) első mondata is kétértelmű, a szöveg második mondata nem egyértelműsíti az első mondatot. Ugyanakkor azonban (42) egyértelmű.

Utolsó példaként vizsgáljuk meg, hogyan viselkednek a szólások és mondások szövegben és mellérendelő szerkezetben.

(43) (a) *Annának hályog van a szemén.*
(b) *Péternek kötés van a szemén.*
(c) *Annának hályog van a szemén. Péternek kötés van a szemén.*
(d) *Annának hályog, Péternek pedig kötés van a szemén.*

(44) (a) *Anna hálót sző.*
(b) *Júlia vásznat sző.*
(c) *Anna hálót sző. Júlia vásznat sző.*
(d) *Anna hálót sző, Júlia pedig vásznat.*

Bár nem mindig világos, hogy milyen tágabb szövegkörnyezetben használhatók a (43) (c) és (44) (c) mondatok, annyi bizonyosnak látszik, hogy míg (43) (c) és (44) (c) esetén az első mondat értelmezhető szólásként is, átvitt értelemben meg szó szerint is, addig a (43) (d) és (44) (d) mondatokban csak a szó szerinti értelmezés lehetséges.

Eddigi okoskodásunk eredményeképpen nemcsak az ismert Katz—Fodor-féle tételt cáfoltuk meg, mely szerint a szöveg egyértelműsítő hatása pontosan visszavezethető összetett mondatokon belüli relációkra, hanem sikerült olyan szempontot találnunk, melynek segítségével határvonalat húzhatunk mondat és szöveg között.[14] Megállapítottuk többértelmű mondatok összekapcsolása segítségével, hogy a mellérendelésnek van párhuzamosító hatása, míg a szövegben ez a párhuzamosító hatás hiányzik. A párhuzamosító hatás egyértelműsít, amennyiben legalább az egyik tagmondat egyértelmű. A szöveget nem jellemzi a párhuzamosítás. Többértelműség esetén az egyértelműsítésnek is mások a lehetőségei. A szövegben valószínűleg nagyobb szövegösszefüggések után kell kutatnunk ahhoz, hogy a több lehetséges jelentés közül a helyeset kiválaszthassuk. Meg kívánjuk jegyezni, hogy a szövegnél is van egyértelműsítés. Ez az egyértelműsítés azonban más jellegű mint a mellérendelésnél. Utóbbinál az egyértelműsítés következménye a mellérendelő tagmondatok közt fennálló szemantikai relációnak (amely függvénye a kötőszónak), az előbbinél viszont nagyobb szerephez juthat e téren a beszédhelyzet.

A következőkben tovább kutatjuk azt a kérdést, hogy hogyan változik meg a jelentés, ha két különálló mondatot egy mellérendelő szerkezetté fogunk össze; párhuzamosító hatásról természetesen csak akkor van értelme beszélni, ha egyik vagy másik, vagy mindkét tagmondat többértelmű. A következő fejezetben tehát olyan példákat vizsgálunk, ahol nem párhuzamosító hatásról van szó.

3. A mellérendelésnek különféle szemantikai feltételei vannak (vö. Lang 1973b). A következőkben csak az *és* kötőszót vizsgáljuk. Következtetéseink azonban más mellérendelő kötőszó esetén is érvényesek. Ha például *és* helyett *de*-t vizsgálnánk, hasonló eredményre jutnánk.

[14] A szerzők e tételt 1963-ban megjelent cikkükben mondják ki. Érdekes tudománytörténeti tény, hogy Katzék abban is hittek, hogy különálló mondatsorok mindig összekapcsolhatók megfelelő kötőszó segítségével összetett mondattá (*i. m.* 484—491).

A szövegnek a mondattól való elhatárolásánál okoskodásunk kétféle lehet:

(a) kimutathatjuk azt, hogy bizonyos esetekben a két mondat nem alkothat mellérendelő szerkezetet;

(b) rámutathatunk arra, hogy a mellérendelés ugyan lehetséges, de közben megváltozik a jelentés. A leggyakoribb jelentésváltozás abban áll, hogy a mellérendelés a szöveg által lehetővé tett jelentések körét leszűkíti. A mellérendelés nem lehetséges (a) szemantikai azonosság (egyidejű jelentésbeli és referenciális azonosság)[15] (b) inklúzió (az egyik tagmondat jelentése bennefoglaltatik a másik tagmondat jelentésében) esetén és (c) akkor, ha a tagmondatok jelentése ellentétes vagy ellentmondásos. Ezeket az eseteket a (45)—(47) mondatok példázzák.

(45) **Szeretem Lénát és Lénát.*
**Elmegyek vadászni és vadászni.*
**Péter látta Annát táncolni és Péter látta Annát táncolni.*

(46) **Veszek egy Mercedest és egy autót.*
**Van egy hörcsögünk és egy kis állatunk.*
**Vettem egy nyelvkönyvet és néhány könyvet.*

(47) **Megnéztem Ingmar Bergman legújabb filmjét, és nem néztem meg.*
**Vettem egy piros kendőt, és nem vettem egy színes kendőt.*
**Léna férjnél van, és nincs férjnél.*

Megjegyezzük, hogy (46) mondatai általában akkor sem helyesek, ha az inklúziós viszonyt megfordítjuk, vagyis az első tagmondatban fejezzük ki az általánosabb jelentést.[16]

[15] Az (a1) és (a2) mondatokban szereplő, indexszel jelölt főnevek jelentésükben, de nem referenciálisan azonosak; a (b1) és (b2) mondatok megfelelő főnevei referenciálisan, de nem jelentésükben azonosak; és végül a (c1) és (c2) mondatok megfelelő főnevei mind jelentésben, mind pedig referenciálisan azonosak.

(a1) *Anna férje*$_1$ *levelet*$_i$ *ír.*
(a2) *Júlia férje*$_r$ *levelet*$_j$ *ír.*
Tehát
**Anna és Júlia férje*$_r$ $\left\{\begin{matrix}\textit{levelet}_i\\ \textit{levelet}_j\end{matrix}\right\}$ *ír.*
**Anna férje*$_1$ *és Júlia*
**Anna férje*$_1$ *és Júlia férje*$_r$
(b1) *Budapest*$_i$ *a világ egyik legszebb városa.*
(b2) *Magyarország fővárosa*$_i$ *a világ egyik legszebb városa.*
Tehát
**Budapest*$_i$ *és Magyarország fővárosa a világ egyik legszebb városa* (vagy *a világ legszebb városai közé tartoznak)*
(c1) *Anna férje*$_i$ *levelet ír.*
(c2) *Anna férje*$_i$ *könyvet olvas.*
Tehát
**Anna férje*$_i$ *és Anna férje*$_i$ *levelet ír és könyvet olvas.*

Ha a következőkben arról szólunk, hogy a mellérendelés tagmondatainak különbözőknek kell lenniük, akkor ezen azt értjük, hogy a megfelelő főnévi szintagmáknak mind jelentésükben, mind pedig referenciálisan különbözniük kell egymástól.

Magától értetődik, hogy az ilyen értelemben vett szemantikai azonosság különböző szintaktikai struktúrákkal járulhat és megfordítva, a szemantikai különbözőség nem jelent egyúttal szintaktikai különbözőséget is.

[16] Ez nem mindig áll. Az inklúziós viszony esetében néha a mondatok egyik irányú elhelyezése helyes lehet, a másik elhelyezés ugyanakkor helytelen marad. Azok a fel-

Fontos megjegyeznünk, hogy példamondatainknál az alapvető logikai relációkat tartjuk elsősorban szem előtt, érveléseinket azokra építjük. Egy-egy logikailag helytelen mondat azonban egy adott beszédszituációban nyelvileg helyes is lehet.

(45) mondatai helytelenek, mert a mellérendelés egyik alapszabálya ellen vétenek; a tagmondatok jelentésének különbözőknek kell lennie ahhoz, hogy a mellérendelés értelmes legyen. A különálló mondatokra ez nem áll. (48) szövegei nem helytelenek:

(48) *Szeretem Lénát. Szeretem Lénát.*
Elmegyek vadászni. Elmegyek vadászni.
Péter látta Annát táncolni. Péter látta Annát táncolni.

(48) ugyanis könnyen behelyezhető olyan kommunikációs helyzetbe, ahol a hallgató nem jól hallja vagy érti, amit a beszélő mond.[17] Ilyen helyzetekben a teljes mondat megismétlése indokolt. Ugyanezzel vagy ehhez hasonló indokolással nem tudnánk azonban (45) mondatait elfogadhatóvá tenni. Amíg az egyenes beszéd gyakran enged meg ismétléseket, függő beszéd esetén az ismétlések helytelen mondathoz vezetnek:

(49) (a) *Péter meglátott és azt kiáltotta: Segítség! Segítség!*
(b) **Péter meglátott és azt kiáltotta, hogy segítsek rajta, segítsek rajta.*

A mellérendelő *és* mellett van (emfatikus) ismétlést kifejező *és* is. Ilyen *és* használata természetesen egy mondaton belül is megengedett:

(50) *Szeretem Lénát és szeretem Lénát, és szeretem Lénát.*
Elmegyek vadászni, és elmegyek vadászni.

Az ismétlést kifejező *és*-nek természetesen a mellérendelő *és*-től különbözőek a feltételei. E kérdéssel e helyen azonban nem kívánunk foglalkozni.[18]

---

tételek azonban, melyek mellett ez az irányítottság fennáll, egyelőre még egyáltalán nem világosak. Az alábbi példa Langtól származik (1973b, 120—121):
(a) *Das ganze Gebiet ist noch nicht elektrifiziert und in der Ortschaft P. gab es noch nie Strom.*
(b) *Die Tschechoslowakei liegt im Herzen des alten Kontinents und Prag ist eine europäische Hauptstadt.*
Ezzel szemben:
(a) *?? In der Ortschaft P. gab es noch nie Strom und das ganze Gebiet ist noch nicht elektrifiziert.*
(b) *?? Prag ist eine europäische Hauptstadt und die Tschechoslowakei liegt im Herzen des alten Kontinents.*

[17] (48) mondatai természetesebbnek hangzanak, ha a második mondatban ugyanazt a jelentést más eszközökkel fejezzük ki, például
Szeretem Lénát. Igen, szeretem.
vagy
Szeretem Lénát. Szeretem azt a kislányt.
Itt kívánjuk megjegyezni, hogy példamondataink általában a felszíni struktúrához közel álló mondatok, amelyeket ahhoz, hogy „nyelvhelyességi szempontból" is helyesek legyenek, különböző további transzformációknak kell alávetnünk (többek között törlési és szórendi transzformációknak).

[18] Hasonló kivételeket Lang dolgozata is tárgyal (1973b, 101—109). Nála viszont a mellérendelés általános szempontjai kerülnek előtérbe (vö. 9. lapalji jegyzet), így az *és*-en kívül más mellérendelő kötőszót is vizsgál. Az itt említett (5) típust is tárgyalja, de arra a helytelen következtetésre jut, hogy az ismétlés csak mondatrészek esetén lehetséges.

Amit a szemantikailag azonos jelentések mellérendeléséről mondottunk, az az inklúziós viszonyban álló jelentésekre is áll.

(51) (a) *Veszek egy autót. Veszek egy Mercedest.*
Veszek egy Mercedest. Veszek egy autót.
(b) *Van egy kis állatunk. Egy kis hörcsögünk van.*
Van egy kis hörcsögünk. Egy kis állatunk van.
(c) *Vettem néhány könyvet. Vettem egy nyelvkönyvet.*
Vettem egy nyelvkönyvet. Vettem néhány könyvet.

Bármely, az *és*-től különböző kötőszó használata olyan viszonyba hozná az (51) mondatait, amely n e m k ö v e t k e z i k a mondatok egymásutánjából, legfeljebb valószínű lehet. Így például

(52) *Veszek egy Mercedest. Tehát veszek egy autót.*

nem ugyanaz, mint (51) (c). Az okozati viszony csak valószínű, pontosabban egyike a lehetséges viszonyoknak (51) (c) mondatai között, de nem következik szükségszerűen a szóban forgó mondatok jelentéséből.

Az (51) (a) és (b) mondatoknál még valami másra is felfigyelhetünk. Az (51) (c)-vel szemben a tárgy e mondatokban határozatlan. Az (51) (a) és (b) mondatait tehát úgy foghatjuk fel, hogy velük bevezetjük beszélgetésünk tárgyát: például egy autóról kívánunk valamit mondani, majd utána pontosabban is megmondjuk, milyen autóról van szó. (51) (a) második mondatsorában a magyarázat nem a részletezés, pontosítás, hanem a g e n u s p r o x i m u m ra való utalás. Itt érvényesülnek azok a feltételek, melyek szerint határozott leírás csak határozott leírással folytatható. Határozatlan leírás viszont folytatható határozatlan leírással vagy határozott leírással is.

Az ellentétes és ellentmondó mondatok nemcsak mellérendelő szerkezetben, hanem szövegben sem férnek meg egymással.

(53) *Megnéztem Ingmar Bergman legújabb filmjét. Nem néztem meg Ingmar Bergman legújabb filmjét.*
Vettem egy piros kendőt. Nem vettem egy színes kendőt.
Léna férjnél van. Léna nincs férjnél.

Egymásnak ellentmondó, vagy egymással ellentétes állításoknak szövegekben sincs helyük. Itt is van azonban egy lényeges különbség mellérendelő szerkezet és szöveg között. Amíg az (53) típusú mondatsorok ellentétessége vagy ellentmondásossága nem oldható fel — a szöveget egyáltalán nem értjük —, a feloldás gyakran lehetséges mellérendelő szerkezetekben.

(54) (a) *Anna öreg és fiatal.*
Anna öreg is, meg nem is öreg.
(b) *Léna szép és csúnya.*
Léna szép is, meg nem is szép.
(c) *Szeretem és gyűlölöm.*

Olyan tulajdonságokról van szó, melyek viszonylagosak, vagy olyan érzelmekről, melyek ellentétességük ellenére jól megférnek egymással. Jóindulatú hallgató még a (47) alatti mondatokat is talán megkísérelné ha-

sonlóképpen átértelmezni. (54) példái ismét azt mutatják, hogy az ellentéteket a természetes nyelv sokszor nem tekinti egymást kizáró logikai ellentéteknek. Az ellentétek természetes nyelvi mondatokban jól megférhetnek egymással.

A mellérendelő szerkezetek és a szövegek között megfigyelt logikai különbségek tehát a következők:

A mellérendelés kizárja:

(a) az azonos jelentésű tagmondatok,

(b) az inklúziós viszonyban álló tagmondatok,

(c) az ellentétes vagy ellentmondásos tagmondatok összekapcsolását.

(c) lehetséges, amennyiben viszonylagos vagy párhuzamosan is fellelhető ellentétes jelentésekről van szó.

A mondatok szöveggé való összefogása nem lehetséges (a) ellentétes vagy ellentmondásos mondatok esetén.

A mellérendelésnél gyakran előforduló feloldást a szövegekben általában nem találjuk meg.

4. Az előző pontban a mellérendelés, illetőleg a szövegképzés folyamatában résztvevő tagmondatok néhány logikai tulajdonságát vizsgáltuk. Két mondat akkor sem kapcsolható össze mellérendelő szerkezetté, ha a két mondat állítmánya olyan folyamatot, cselekvést stb. ír le, amelyek egymást kizárják. Ebben az esetben nyilvánvalóan nem logikai viszonyokról van szó: az inkompatibilitás inkább bizonyos szemantikai jegyeik folyománya. A szemantikai anomália két esetét különböztethetjük meg.

Az első esetben olyan folyamatokról, cselekvésekről stb. van szó, amelyek egymást kizárják, de szimmetrikusak. Ilyen például az *alszik* és az *ébren van*:

(55) *Anna már alszik. Anna már nincs ébren.*
Anna már ébren van. Anna már nem alszik.

Ennek megfelelően az (56) mondatok helytelenek, az (57) alatti szövegek viszont helyesek:

(56) **Anna alszik és már felébredt.*
**Péter éhes és már jóllakott.*
**Júlia fáradt és már kipihente magát.*

(57) *Anna alszik. Már felébredt.*
Péter éhes. Már jóllakott.
Júlia fáradt. Már kipihente magát.

Annak magyarázata, hogy (56) helytelen, abban rejlik, hogy a mellérendelő *és* jelentése „egyidejűleg érvényes". Márpedig a két állítmánnyal kifejezett állapot nem lehet egyidejűleg érvényes. Ugyanakkor (57) mondatai már értelmezhetők úgy, hogy két különböző időpontra vonatkoznak: a második mondat időpontja későbbi az első mondaténál.

A második típus olyan folyamatokat, cselekvéseket stb. foglal magában, amelyek nem annyira egymást kizáró szemantikai jegyeik, hanem egyéb szemantikai tulajdonságaik miatt nem használhatók (vagy csak erős környezeti megszorításokkal) mellérendelő szerkezetekben.

(58) ?*Péter jobbkezével Annát fogja, balkezével Júliát és zongorázik.*
?*Anna fára mászik és a konyhában készíti a vacsorát.*
?*Júlia éppen fütyül, énekel, verset mond és eszik.*

Ha a szóban forgó cselekvéseket külön mondatokban fogalmazzuk meg, nem kell ragaszkodnunk az egyidejűséghez és így helyes szöveghez juthatunk. Az (58) alatti mondattípus általános jellemzése azért ütközik nehézségbe, mert a különböző cselekvések egyidejű kivitelezése nem eleve lehetetlen. Sok minden függ ügyességünktől és képzelőerőnktől.

5. A jelentéstani kutatásokban az előfeltételezések vizsgálata az utóbbi időben fontos szerephez jutott. Az előfeltételezések jelen vannak a szótári egységekben (például szemantikai jegyek formájában), szerepet játszhatnak a legkülönfélébb szintaktikai szerkezetekben, lehetnek kötelezők vagy szabadon választhatók, továbbá a nyelvi struktúrához kötöttek vagy nyelven kívüliek (vö. pl. Kiefer 1973), és bizonyára a szövegképzésnél is fontos szerepet játszanak. Az előfeltételezésekről azt is tudjuk, hog csak akkor előfeltételezések, ha tartalmukat nem fogalmazzuk meg nyelvileg. Más kérdés, hogy az előfeltételezések megfogalmazása történhet-e egy mondatszerkezeten belül, vagy külön mondatban vagy mondatokban kell őket megfogalmaznunk. Induljunk ki ismét néhány példából.

(59) (a) *Péter fél attól, hogy Anna meglátogatja.*
(b) *Péter Anna látogatását nem tartaná örvendetes eseménynek.*

(60) (a) *Péter reméli, hogy Anna meglátogatja.*
(b) *Péter Anna látogatását örvendetes eseménynek tartaná.*

(61) (a) *Péter Annánál részegebb.*
(b) *Anna részeg.*

(62) (a) *Gugyerák megérkezett.*
(b) *Van valaki, akit Gugyeráknak hívnak.*

(63) (a) *Rájöttem arra, hogy Léna becsapott.*
(b) *Léna becsapott.*

Itt az (a) mondatok állítások, melyekhez kapcsolódnak a (b) előfeltételezések. Az előfeltételezéseknek — ha mint fent megfogalmazzuk őket — szintén vannak előfeltételezéseik. Így például (63) (b) feltételezi, hogy van valaki, akit Lénának hívnak. Az egzisztenciális preszuppozíciókhoz kapcsolódó (62) (a) és (b), illetőle (63) (a) és (b) esetén szembeötlő a szövegképzés és a mellérendelés közötti különbség:

(64) (a) *Gugyerák megérkezett. Van valaki, akit Gugyeráknak hívnak.*
(b) *Gugyerák megérkezett és van valaki, akit Gugyeráknak hívnak.*
(c) *Van valaki, akit Gugyeráknak hívnak. Gugyerák megérkezett*
(d) *Van valaki, akit Gugyeráknak hívnak és Gugyerák megérkezett.*

A (64) (a) szöveget helytelen, míg a (64) (c) alatti helyes.
Ez azzal függ össze, hogy furcsa valakiről először valamit mondani, akiről azon nyomban feltételezzük, hogy létezik, és utána még egyszer kimondani

a létezését. (64) (c) viszont gyakori szöveg-típus: bevezetünk valakit, majd mondunk róla valamit. Persze, ha valaki kétkedve fogadná Gugyerák létezését, akkor (64) (a)-t kissé átalakítva a második tagmondatot esetleg elfogadhatjuk „magyarázatnak":

(64) (a) *Gugyerák megérkezett. Ti. van valaki, akit Gugyeráknak hívnak.*
(Ti. ismerek valakit, akit Gugyeráknak hívnak stb.)

(64) (b) viszont semmiképpen sem jó. Feltételünket tehát így fogalmazhatjuk meg:

Az egzisztenciális előfeltételezés állítás formájában nem lehet mellérendelő szerkezet része, ha a szóban forgó előfeltételezést tartalmazó tagmondat után áll.

Hasonló eredményekre juthatunk egy tény létezését előfeltételező (63) (a) mondattal kapcsolatban is.

(65) (a) *Beláttam, hogy Léna becsapott. Léna becsapott.*
(b) *Beláttam, hogy Léna becsapott, és Léna becsapott.*
(c) *Léna becsapott. Beláttam, hogy Léna becsapott.*
(d) *Léna becsapott és beláttam, hogy Léna becsapott.*

(65) (a) helyességét legalábbis megkérdőjelezném. Megfelelő átalakítással — amikor is sosem lehetünk teljesen biztosak, hogy nem változtattuk-e meg a jelentést — talán a második tagmondat itt is felfogható magyarázatnak. (65) (b) egyértelműen rossz.

Úgy tűnik, hogy a nem-egszisztenciális előfeltételezések esetén is hasonló a helyzet.

(66) (a) *Péter fél attól, hogy Anna meglátogatja. Péter Anna látogatását nem tartaná örvendetes eseménynek.*
(b) *Péter fél attól, hogy Anna meglátogatja, és Péter Anna látogatását nem tartaná örvendetes eseménynek.*
(c) *Péter Anna látogatását nem tartaná örvendetes eseménynek. Péter fél attól, hogy Anna meglátogatja.*
(d) *Péter Anna látogatását nem tartaná örvendetes eseménynek, és Péter fél attól, hogy Anna meglátogatja.*

Itt is csak a (66) (b) mondat tűnik egyértelműen elfogadhatatlannak. Érdemes megjegyeznünk, hogy például (66) (c) első tagmondata — a második tagmondat előfeltételezése — nem tagadható a második tagmondattal, azaz

(67) *Péter Anna látogatását nem tartaná örvendetes eseménynek. Péter nem fél attól, hogy Anna meglátogatja.*

Itt is áll változatlanul, hogy az első tagmondat a második előfeltételezését fejezi ki. Viszont magát az előfeltételezést nem változtathatjuk tagadással visszájára:

(68) *Péter Anna látogatását örvendetes eseménynek tartaná.*
Péter fél attól, hogy Anna meglátogatja.

A (68) alatti szöveg „preszuppozíciós" ellentmondást tartalmaz.

Feltételünket tehát most már általánosan is megfogalmazhatjuk.

Az előfeltételezést kifejező tagmondat nem lehet mellérendelő szerkezet része, ha az az előfeltételezést tartalmazó tagmondat után áll. Szövegben az előfeltételezések az előfeltételezést tartalmazó mondat előtt is, meg után is állhatnak.

6. Vannak olyan igék, amelyek segítségével kifejezett állítások egy más állítást implikálnak (vö. Karttunen 1971). Az ún. implikációs igék lehetnek pozitívak vagy negatívak aszerint, hogy az implikált állítás állító-e, vagy pedig tagadó. Az implikációs igék viselkedését a következő mondatok példázzák:

(69((a) *Péternek sikerült Annát meggyőznie.*
(b) *Péter meggyőzte Annát.*

(70) (a) *Emlékeztem arra, hogy már találkoztunk.*
(b) *Már találkoztunk.*

(71) (a) *Elfelejtettem bezárni az ajtót.*
(b) *Nem zártam be az ajtót.*

(72) (a) *Péter tartózkodott a szavazástól.*
(b) *Péter nem szavazott.*

Az (a) mondatok minden esetben implikálják a (b) mondatokat.[19] (69) és (70) esetében az implikáló pozitív, (71) és (72) esetében pedig negatív.

A tagmondatok sorrendjétől függetlenül — mint ahogy arról könnyen meggyőződhetünk — az implikáló és az implikált mondat nem szerepelhet ugyanabban a mellérendelő szerkezetben. Szövegben viszont — ismét a

[19] Az implikáció — mint ahogyan az könnyen kimutatható — lényegesen különbözik az előfeltételezéstől. Az előfeltételezések az olyan nyelvi műveletekkel mint tagadás, kérdés, felszólítás stb. szemben érzéketlenek. A
Péter agglegény.
Péter nem agglegény.
Péter agglegény?
Péter, maradj agglegény!
mondatokban az *agglegény*hez kapcsolódó előfeltételezések (Férfi, Felnőtt, Ember) nem változnak meg. Ha viszont például a
(a) *Sikerült megoldanod a feladatot.*
mondatot tagadjuk:
(b) *Nem sikerült megoldanod a feladatot.*
az implikáció ellenkező előjelűre változik. Ha az (a) mondatot kérdésként teszem fel:
(c) *Sikerült megoldanod a feladatot?*
akkor ez a mondat, annak ellenére, hogy implikatív igét tartalmaz, semmit sem implikál.

Meg kívánjuk jegyezni, hogy az itt használt implikációfogalom nem egyezik meg a logikában használatos implikáció fogalommal, pontosabban nem szigorú, hanem csak kvázi-implikációról van szó: az implikáció általában csak egy irányban áll fenn (vö. Karttunen, *i. m.* 344).

sorrendtől függetlenül — az implikált mondat állhat az implikáló mondat előtt is, meg utána is. Tehát

(73) (a) *Péternek sikerült Annát meggyőznie. Péter meggyőzte Annát.*
(b) *Péternek sikerült Annát meggyőznie és Péter meggyőzte Annát.*
(c) *Péter meggyőzte Annát. Péternek sikerült Annát meggyőznie.*
(d) *Péter meggyőzte Annát és Péternek sikerült Annát meggyőznie.*

(73) (b) és (d) elfogadhatatlan mondatok. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy az implikáló mondat már tartalmazza — mint állítást — az implikált mondatot. A mellérendelés feltételei ezt a fajta ismétlést — mint fentebb láttuk — kizárják.

7. A mellérendelő szerkezet és a szöveg közötti különbség még egy további lényeges szempontban nyilvánul meg (vö. Lang 1973a). A már elhangzott mondatok alapján képet alkothatunk magunknak valamiről és véleményünket egy újabb mondatban fogalmazhatjuk meg. Ez a mondat azonban általában nem kapcsolható — mellérendeléssel — az előző mondathoz.

(74) (a) *Péter Chomskyt olvassa, Zsuzsa Hallét, Mari pedig Katzot. Úgy látszik itt mindenki beleszeretett a generatív grammatikába.*
(b) *Kati Brahmsot szereti, Pali Csajkovszkijt, Júlia pedig Chopint. Azt hiszem mindenki szereti nálunk a romantikus zenét.*
(c) *Kati sánta, Júlia vak, Mari kopasz, Léna süket. Mindenkinek van valami baja.*

(74) (a)—(c) mondatai között sem oksági, sem „egyidejűleg érvényes" kapcsolat nem áll fenn. Így nem kapcsolhatók össze mellérendelő szerkezetté A második mondatban kifejezett véleményem sok mindentől függ. Az első mondat mondanivalóját értékelhetem különféle szempontok szerint, felhasználhatom „következtetésem" megfogalmazásánál mindazt a tudásanyagot, mely birtokom, és így tovább. A két mondat között tehát olyan viszony áll fenn, amely általában kizárja a két mondatnak egy mondat segítségével történő megfogalmazását.

8. Fejtegetéseink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

8.1. A szöveg elhatárolása a mondattól feltételezi a mellérendelő szerkezetek vizsgálatát. A mellérendelés szemantikai tulajdonságai sok lényeges pontban eltérnek a szövegek szemantikai tulajdonságaitól. Ezeknek az eltéréseknek a pontos megfogalmazása lehetőséget adhat arra, hogy a szövegelmélet jogosultságát megindokoljuk.

8.2. A szövegelméletnek a mondatgrammatikától való elhatárolásával — ehhez kíván tanulmányunk adalékot szolgáltatni — még csak az első lépést tettük meg a szövegelmélet felépítésében. A mondat és szöveg különbségeinek megfogalmazásával rámutattunk néhány olyan problémára, melynek megmagyarázása a szövegelmélet feladata lenne. Nem mondtunk azonban semmit arról, hogy ezeket a problémákat a szövegelmélet milyen eszkö-

zökkel és módszerekkel tudja megmagyarázni. Ehhez azonban a problémákat kellene tovább pontosítani. A fenti fejtegetésekből az is kitűnik, hogy amíg a mellérendelés tulajdonságait viszonylag pontosan tudjuk megfogalmazni, a szövegelméleti összefüggésekről legtöbbször csak annyit tudunk mondani, hogy más jellegűek, mint a mellérendeléséi. Ez a megállapítás elegendő ugyan ahhoz, hogy a szövegek vizsgálatát elméletileg érdemes vállalkozásnak tarthassuk, de nem szolgálhat még egy elmélet alapjául.

8.3. A mellérendelés és a szövegképzés mondatokon végzett műveletek. Mindkettő tehát feltételezi a mondatgrammatikát. A mellérendelésnél a kötőszó operátorként szerepel, melynek argumentumai a két tagmondat. Az operátor természete nemcsak a művelet révén létrejött jelentés újdonságát magyarázza meg, hanem egyúttal feltételeket is szab arra vonatkozóan, hogy milyen jelentésű tagmondatok lehetnek az argumentumai. A szövegnél nem szerepelnek ilyen operátorok, de a szövegképzés is mondatokon végzett művelet. A művelet természete viszont a szöveg szervezettsége és az egyes mondatok jelentésének bonyolult funkciója.

8.4. Az előző pontban mondottakból következik, hogy a szövegelmélet tulajdonképpeni tárgya azoknak a feltételeknek a vizsgálata, melyek mellett egy mondatsor szöveget alkot. Pontosabban, ha a mondatainkat S_1, S_2 . . . S_n-nel, a szövegképzés funkcióját φ-vel, és a szövegeket T-vel jelöljük, akkor

$$\varphi\,(S_1, S_2, \ldots, S_n) = T$$

a szövegképzés „képlete", ahol a φ függvényről még kikötjük, hogy a kötőszókkal kifejezhető logikai műveletek egyikét sem tartalmazza. Ezenkívül a határozott leírások képzése, a pronominalizáció és a téma—réma reláció — bár mindegyik fontos szerepet játszik a szövegképzésben — egyik sem kizárólag szövegelméleti művelet. A * függvényről valójában tehát nem sokat tudunk.

8.5. A mellérendelés lényegéből következik, hogy fetételei szigorúbbak és lehetőségei szűkebbek mint a szövegképzését. Éppen ezért nem minden szöveg fejezhető ki mellérendelő szerkezetekkel anélkül, hogy lényeges jelentéskülönbségek ne lépnének fel.

8.6. Nem foglalkoztunk itt azzal a kérdéssel, hogy a mellérendelés és szövegképzés általunk vizsgált tulajdonságai mennyire általánosak. Más szóval, nem tettük fel azt a kérdést, hogy eredményeink a nyelv általános tulajdonságai közé tartoznak, azaz univerzálisak, vagy pedig bizonyos nyelvekhez kötöttek-e. Annyi bizonyosnak látszik, hogy hasonló jelenségeket a magyar nyelven kívül számos más nyelvben is tapasztalhatunk. Okoskodásunk azon a hallgatólagos feltételezésen alapszik, hogy tudjuk azt, hogy mi a mondat, illetőleg hogy a nyelv egyik alapvető egysége a mondat, amely többé-kevésbé világosan elhatárolható a nyelv többi egységeitől. Ha azonban olyan nyelveket vizsgálnánk, amelyeknél a mondat kategóriája — intuitív szempontból sem — világos (eszkimó, kínai, koreai stb.), akkor

valószínűleg más grammatikai kategóriákban kellene gondolkoznunk. Ezeknél a nyelveknél feltehetőleg a mellérendelés — ha egyáltalán létezik — szintén más jellegű tulajdonságokat mutat. Eredményeink tehát nem szükségképpen univerzális jellegűek. Más a helyzet azoknál a nyelveknél, amelyek ismerik a mellérendelő kötőszókat. Itt is jogunk van a mondat létezésében kételkedni. A mellérendelő szerkezetek és a nem mellérendelt, de szöveget képező szóláncok közti különbséget azonban akkor is meg kell tudnunk magyarázni. Elképzelhető ugyanis, hogy a hagyományosan mondatnak tekintett szóláncokat is szövegnek tekintjük: az egyetlen „mondat"-ból álló szöveg a szövegek speciális esete. Ebben az esetben a mellérendelés is szövegek közti művelet. Ebből az következne, hogy a mellérendelés és a szövegképzés között nem lenne különbség „szövegelméleti" szempontból, hiszen — mint az előbb mondottuk — a mellérendelés is szövegképzés. Ennélfogva a szövegelmélet számára semmiféle érvet sem kovácsolhatunk a mellérendelő kötőszavak segítségével és az egyéb módszerek segítségével történő szövegképzés közti különbségekből. Ebből az is következik, hogy mondattani meggondolások egyáltalán nem használhatók fel a szövegelmélet megindokolására. Más szóval, a szöveget nem közelíthetjük meg a mondattan felől, hiszen a mondattan definíciószerűen része a szövegelméletnek. A szövegelmélet jogosultságát ebben az esetben egészen más módszerrel kell kimutatnunk. Valahogy így: feltételezzük, hogy a szöveg a grammatika legalapvetőbb kategóriája. A szöveg struktúrájára szabályokat fogalmazunk meg. A szöveg általános tulajdonságait — a nyelvészetben használatos módszerek segítségével — megfogalmazzuk. Más szóval, a szövegekre modellt dolgozunk ki. A nyelvelmélet módszereit követve megvizsgáljuk, hogy modellünk rendelkezik-e azokkal a tulajdonságokkal, amelyek elfogadhatóvá teszik nyelvi modellként. Ahhoz, hogy ezt kimutathassuk meg kell vizsgálnunk az adekvátság különféle fokait (deszkriptív adekvátság: eleget tesz-e modellünk a nyelvi tényeknek, magyarázat szintű adekvátság: megmagyarázza-e modellünk a tényeket, lehetővé teszi-e, hogy két alternatív, deszkriptív szempontból adekvát modell között válasszunk, meg tudja-e mondani, hogy a vizsgált jelenségek közül melyek az univerzálisak és melyek az adott nyelvhez vagy nyelvekhez kötöttek, lehetőséget ad-e megfelelő predikció megtételére és így tovább). A jelenleg fellelhető szövegelméleti irodalom ismeretében nyugodtan állíthatjuk, hogy ilyen szövegelmélet még nem létezik.

8.7. Érvelésünkben természetesnek vettük, hogy a mellérendelés a mondatgrammatika szerves része. Ahelyett azonban, hogy a határt a mellérendelő mondatok és a Szöveg között vonnánk meg, az is elképzelhető, hogy a határ a Mondat (egyszerű + alárendeléssel összetett) és a mellérendelő mondatok között húzódik úgy, hogy a mellérendelés már specifikusan mondatgrammatikai probléma, míg a Mondat generálása nem az. Emellett szól az a körülmény, hogy a mellérendelés kiváltképpen szemantikai művelet. A művelet mikéntjét a kötőszó („az operátor") adja meg. Egy adott operátor esetén a mellérendelés feltételei lényegében szemantikai jellegűek. (Alapvető szintaktikai feltétel: a mondatrészek azonossága.) Ezeket a feltételeket a generatív grammatika egyik változatában sem tudjuk közvetlenül a

grammatikába beépíteni. Míg a „kék eszme" szintagma kiszűrhető szelekciós szabállyal vagy szelekciós jegyekkel, a grammatikaelmélet nem enged meg szelekciós lehetőségeket úgy, hogy azok a mondat struktúrájában (ágrajzában) egy adott S-en túl is hassanak. Más szóval, szelekció mindig lehetséges egy S-en belül, bármilyen bonyolult és összetett legyen is a struktúrája:

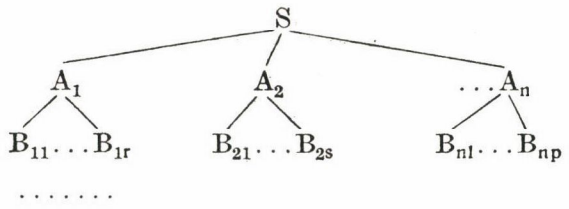

Feltétel: egyik A_i, B_{ij}, ... sem egyenlő S-sel, a mondat kategóriájával. Ezzel szemben két S között, bármilyen egyszerű legyen is ezek (mély) struktúrája, nincs szelekció:

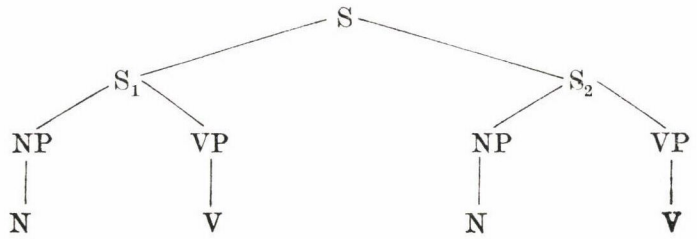

(A mellérendelő tagmondatokat csak ezért jelöltük S_1-gyel, illetőleg S_2-vel, hogy könnyebben hivatkozhassunk rájuk.) Itt S-en belül S_1 egyik része sem tudja meghatározni, hogy S_2 milyen legyen. Hasonlóképpen S_2-nek sincs olyan része, amely megfelelő S_1-et tudna kiválasztani (pl. a mondatelemek szemantikai tulajdonságai révén). S_1 vagy S_2 szintén nem ruházható fel ilyen tulajdonsággal. Ennek következtében grammatikánk ugyan képes lehet szemantikailag is helyes tagmondatok generálására, a mellérendelő mondatok helyességét viszont külön módszerrel kellene eldöntenünk. A transzformációs grammatikában gyakran alkalmazott eljárást alkalmazva úgynevezett „szűrőket" iktathatnánk be, amelyek a helytelen mondatokat kiszűrnék. A szűrők szerepe az eddig ismert esetekben azonban kizárólag az, hogy a kivételekről gondoskodjanak. Más szóval, rendkívül kétes értékű lenne az a grammatika, amely általános érvényű szabályok esetén sem tudná a (szemantikailag is) helyes mondatokat generálni. A szűrőknek ebben az esetben nem a kivételeket kellene (vagy legalábbis nem elsősorban) kiszűrniük, hanem az általános szabályok megsértése miatt helytelen mondatokat.

A fenti érvek sokat nyomnak a latban a mellérendelés megítélésénél. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a mellérendelés szövegelméleti probléma, akkor e cikkünk érvelését némiképpen át kell alakítanunk. A Szövegnek a Mondattól való elhatárolása nem okozna problémát, hiszen mindaz, ami

megkülönbözteti a mellérendelő szerkezeteket a mellérendelő operátort nem tartalmazó mondatoktól, egyben szövegelméleti kritériumként is felhasználható. A szövegnek lenne akkor egy kötöttebb típusa (mellérendelő szerkezetek) és egy lazább típusa. Utóbbira vonatkozó problémáink így is megoldatlanok maradnak.

8.8. Végkövetkeztetésünk a szövegelmélet szempontjából eléggé negatív. Azt hisszük, minden nyelvvel foglalkozó kutató belátja a szövegek vizsgálatának szükségességét. Senki sem tagadja, hogy a szövegeknek vannak nyelvileg megfogható jellemzői, ezek közül néhányról értékes résztanulmányok születtek, de egyelőre korai lenne még szövegelméletről beszélni. Szövegelmélet a szó szigorú értelmében jelenleg még nem létezik.

A szövegelmélet elhatárolásának problémáját a mellérendelő szerkezetek és az azoknak megfelelő szövegek egybevetésével kíséreltük meg. Teljességre nem törekedtünk és nem is törekedhettünk, hiszen a mellérendelő szerkezet jelentéstana sem tekinthető kidolgozottnak. Úgy érezzük azonban, sikerült néhány fogódzót találnunk, melyek segítségével közelebb juthatunk a szövegelmélet problémakörének tisztázásához.[20]

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

N. Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax* (Cambridge, Massachusetts, 1965).
R. Dougherty, A grammar of coordinate conjoined structures, I, II: *Language* 46. 850—897 (1970) és 47. 298—339 (1971).
Ch. Fillmore, The case for case: *Universals in Linguistic Theory* (New York, 1968, szerk. E. Bach és R. T. Harms) 1—88.
H. Isenberg: *Das direkte Objekt im Spanischen = Studia Grammatica* IX (Berlin, 1968a).
H. Isenberg, Überlegungen zur Texttheorie: *ASG-Bericht* 2. 1—18 (1968b).
K. Karttunen, Implicative verbs: *Language* 47. 340—358 (1971).
J. J. Katz—J. A. Fodor, The structure of a semantic theory: *Language* 39. 170—210 (1963).
Kiefer Ferenc, On presuppositions: *Generative Grammar in Europe* (Dordrecht, 1971, szerk. Kiefer Ferenc és N. Ruwet) 218—242.
W. A. Koch: *Vom Morphem zum Textem* (Hildesheim, 1969).
G. Lakoff, A note on vagueness and ambiguity: *Linguistic Inquiry* 1. 357—359 (1970).
E. Lang, Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer Textgrammatik: *Generative Grammar in Europe* (1973a) 284—314.

[20] Szándékosan választottunk olyan problémákat, amelyeknél a szövegelméletnek a mondatgrammatikától való elhatárolása nem kézenfekvő. A szövegelmélet sajátos problémakörét olyan kérdések vizsgálatával is megközelíthettük volna, melyeket kiváltképpen szövegelméleti problémáknak szokás tartani. Ide tartozik például a párbeszéd, a kérdés—felelet, a kommentálás; ezeket viszont nagyon nehéz olyasvalamihez viszonyítani, amiről már tudunk valamit. Más szóval, ebben az esetben más módszert kellett volna választanunk: nem hasonlíthattuk volna össze a két mondatból álló szövegeket a két tagmondatból álló mellérendelő szerkezetekkel, ha a szöveg két mondata kérdés—felelet vagy egy párbeszéd két mondata. Az utóbbi problémakörhöz érdekes adalékokat szolgáltat Posner (1972) könyve.

E. Lang: *Studien zur Semantik der koordinativen Verknüpfung.* (Kézirat. Berlin, 1973b)
R. Langacker, On pronominalization and the chain of command: *Modern Studies in English* (Englewood Cliffs, New Jersey, 1969, szerk. D. A. Reibel és S. A. Schane) 160—186.
J. S. Petőfi, *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie* (Frankfurt, 1971).
R. Posner, *Theorie des Kommentierens* (Frankfurt, 1972).
H. Reichenbach: *Elements of Symbolic Logic* (London, 1947).
J. R. Rose, On the cyclic nature of English pronominalization: *Modern Studies in English* 187—200.
T. Schiebe, Zum Problem der grammatisch relevanten Identität: *Generative Grammar in Europe* 482—527.
P. Sgall—E. Hajičova—E. Benešova: *Topic, Focus, and Generative Semantics* (Kronberg/Taunus, 1973).

Kiss Sándor

Demarkációs jegyek az irodalmi műben

1.1. Minden nyelvi megnyilvánulásban felfedezhetők olyan, ún. demarkációs vagy demarkatív elemek, amelyek nem — vagy nem csak — közvetlenül járulnak hozzá a jelentés kialakításához, hanem bizonyos nyelvi egységeket egymástól elhatárolva az üzenetet tagolják, s így könnyítik meg annak dekódolását. A szöveg ilyen artikulációjának legkézenfekvőbb példája a beszédszünetek hálózata a megfelelő intonációs kontúrokkal, de hasonló szerepet tölt be a szó szintjén egyes nyelvek kötött hangsúlya, vagy a morfémahatárokon a fonológiai jegyek gyakori sajátos módosulása („juncture").[1] A mondatszerkezet állandó vonásaiból is az következik, hogy adott keret betöltésével a mondatnak — vagy valamely lényeges szintagmájának — véget kell érnie (ilyen keretet határoz meg pl. az összetett igealakok mondatbeli elhelyezése a németben és a franciában). Ezek a jegyek olyan automatikus tagoló hálózatot hoznak létre, amely a morfémasorral párhuzamosan („szupraszegmentálisan") helyezkedik el; ugyanakkor demarkációs elemnek tekinthetünk egyes — adott szintaktikai-szemantikai értékkel rendelkező — morfémákat is, ha helyük egyéb elemekhez képest állandó. Így a névelő nemcsak aktualizálja, de be is vezeti a főnévi szintagmát, a személyes névmás is gyakran az igei szintagmát stb. A vonatkozó névmások, a kötőszavak csak a (tag)mondatok vagy más ekvivalens szintagmák határán fordulnak elő, bevezető jelleggel, tehát nemcsak kapcsoló, hanem elhatároló szerepet is játszanak. Felmerül a kérdés: egy összefüggő szövegben nem találhatók sajátos típusú demarkációs jegyek a mondat szintjén túl vagy esetleg attól függetlenül? Ekkor a mondat és a szöveg közé további egységeket lehetne iktatni, amelyeknek koherenciájára a demarkatív jegyek megoszlásából következtethetnénk.

1.2. Az alábbiakban néhány olyan szempontot szeretnénk felvázolni, amelyek révén megközelíthető az irodalmi szövegek belső határjegyeinek kérdése. Irodalmi szövegekből kiindulni előnyösnek látszik a korpusz művészi szervezettsége miatt; a demarkációs elemek számbavétele ugyanakkor

[1] E fogalomról lásd Z. S. Harris: *Structural Linguistics* (Chicago, 1961[5]) 79 skk. A fonológiai demarkáció klasszikus összefoglalását lásd N. S. Trubetzkoy: *Grundzüge der Phonologie* (Göttingen, 1962[3]) 241—61.

elősegítheti a műben fellelhető struktúrák pontosabb leírását. Így a nyelvészeti célkitűzés találkozik a formális irodalomelemzésnek azzal az erőfeszítésével, hogy megragadja a kompozíció nyelvi aspektusát.[2]

1.3. A vizsgálat során célszerű a mondatban fennálló viszonyokból kiindulni. A mondat „lezárt egész" jellegével és a belső összefüggéseket kiemelő demarkatív jegyeivel előképe a szövegnek: a feltételezett demarkációs elemeknek itt is valamilyen szempontból egységes konstrukciójú részeket kell elhatárolniuk egy koherens egészben. Ilyen egységek létét már a szövegelmélet születése előtt többen feltételezték,[3] és azt kell gondolnunk, hogy ezek a szintagmatikus szeletek többek között éppen határpontjaikkal jellemezhetők. Akár strukturális párhuzamot („ekvivalenciát"),[4] akár jellegzetes különbségeket keresünk az ilyen részletek között, az elhatárolás kérdése mindenképpen felvetődik.

A fent idézett s csak a mondatot érintő példák mutatják, hogy a demarkatív funkció lényegét tekintve redundáns: a határjegyek segítenek azonosítani az információt hordozó egységeket, a határjegy léte mégis ritkán állítható szembe annak hiányával (oppozíciót alkot pl. a mássalhangzó kétféle megvalósulása — a kétféle szótaghatár — a magyar *a zár* ~ *az ár* párban[5]). Még inkább így kell lennie ennek a mondat határain túl: a mondatok közötti (legalább virtuálisan létező) szünetek már „befejezett" konstrukciók közé ékelődnek, noha a közlemény alapegységeinek világos elkülönítéséhez hozzájárulnak. Ezzel — a mondatközi utaló apparátus helyes használatát feltételezve — a félreértés lehetősége elvben eloszlott; mégis célszerűnek látszik a szöveg magasabb szintű nyelvi szervezettségét részben a demarkatív funkcióra visszavezetni. Azt mondhatjuk, hogy a határjegy léte vagy hiánya itt is hordoz valamilyen — másodlagos — információt: egyfajta konnotációt jelent, arra a szándékra utal, amely a közlemény bizo-

[2] Vö. W. Kayser: *Das sprachliche Kunstwerk* (Bern, 1948) 149 skk.; R. Wellek-A. Warren: *Az irodalom elmélete* (Bp., 1972) 329—30. Az elbeszélés strukturális elemzése során a kompozíciós határpontok kérdése is felmerül R. Barthes-nál, vö. Introduction à l'analyse structurale des récits: *Communications* 8. 14—5 (1966).

[3] Vö. L. Hjelmslev: *Prolegomena to a Theory of Language* (Baltimore, 1953) 63; Harris: i. m. 28 és passim; Ch. F. Hockett: *A Course in Modern Linguistics* (New York, 1958) 557. A nyelvi kiindulású tartalmi elemzés célját így határozza meg W.-D. Stempel: „Abgrenzung von inhaltlichen Einheiten unterschiedlicher Grössenordnung (»Motiven«, »Inhaltssequenzen« oder wie man sie bezeichnen mag), die benannt werden können" (*Beiträge zur Textlinguistik*, München, 1971, szerk. W.-D. Stempel) 245. E. Lang rámutat, hogy az ilyen módon elhatárolt nyelvi egységeknek különböző funkciókat lehet tulajdonítani a szövegkonstrukcióban, vö. Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren einer Textgrammatik: *Generative Grammar in Europe* (Dordrecht, 1973, szerk. F. Kiefer—N. Ruwet) 308. Ezzel szemben még ma is a „szintagmatikus helyettesítések" sorától meghatározott szöveg oszthatatlanságát vallja R. Harweg: *Pronomina und Textkonstitution* (München, 1968) 325—6.

[4] A művészi szövegekre vonatkozóan vö. R. Jakobson: Nyelvészet és poétika: *Hang — jel — vers* (Bp., 1972²) 258; J. M. Lotman: A művészi szöveg paradigmatikájának szintjei és elemei: *Szöveg — Modell — Típus* (Bp., 1973) 106 skk. A párhuzam elvét a váltakozásával egészíti ki Hankiss Elemér: *A népdaltól az abszurd drámáig* (Bp., 1969) 82.

[5] E jelentésmegkülönböztető elhatárolásról vö. A. Martinet: *Éléments de linguistique générale* (Párizs, 1961²) 57.

nyos — mondatnál általában nagyobb — részeit elválasztja, illetőleg összefűzi. Így a szöveg demarkációs jegyei rendszerükben egy stilisztikai funkció nyelvi bázisát határozzák meg.[6] Irodalmi műben ez a funkció úgy valósul meg, hogy a határjegyek hálózata növeli a szöveg esztétikai koherenciáját.

A mondat szintjén észlelt demarkatív elemekről az is kiderül, hogy mindig adott disztribúciós egységeket különítenek el, vagyis ezeknek az egységeknek a léte a szövegkörnyezetek kommutációs vizsgálatával határjegyek nélkül is felderíthető. A mondat szintjén túl ez a lehetőség megszűnik: a mondatban uralkodó hierarchia a mondatok szövegbeli kapcsolatát már nem jellemzi,[7] és a demarkatív jegyeket nem lehet amúgy is azonosítható egységek határaival „egyeztetni". Ezek az egységek csak a határjegyekkel együtt jelölhetők ki, s velük együtt válnak világossá az egységeket jellemző nyelvi vonások is. Viszont a demarkációnak is támaszkodnia kell ezekre a vonásokra, és ez azt jelenti, hogy a konkrét elemzés során nem mutatkozik tényleges határjegynek minden olyan elem, ami lehetőség szerint az, mint ahogy a kommunikációban feltételezett stilisztikai „szándék" is csak a „vevő" sorozatos kísérleti verifikációi után lesz valóban információvá.

Mindezzel egybevág, hogy a klasszikus disztribúciós vizsgálat nem alkalmazható a mondat határain túl. Az írott szöveg természetesen tartalmaz általában bizonyos egyezményes demarkációs jegyeket, amelyek az író tagoló szándékát tükrözik, és a szóbeli előadásban — illetőleg a szájhagyomány útján terjedő irodalomban — szünetnek felelnek meg. Ezek a jegyek egy egyezményes hierarchiába is beletartoznak: egy regényben pl. a vessző, pont, új bekezdés, fejezetvég stb. egymás fölé rendelt határpontok. A szövegnek ez a képe a demarkatív elemzéshez kiindulásul szolgál, de a mű egyes részeinek nyelvi kohéziójáról még semmit sem mond. Persze, meg lehet kísérelni, hogy a szöveg elejéből, végéből és belső „explicit" osztataiból (pl. a fejezetek, bekezdések határainak nyelvi környezetéből) kiindulva bizonyos elemeknek a szöveg egészében demarkatív funkciót tulajdonítsunk,[8] de az eredmény legjobb esetben is csak adott szövegre lesz érvényes, amelyet nehéz volna reprezentatív korpuszként kezelni. Ahhoz, hogy egy stilisztikai jellegű „demarkatív kód" elemeit felvázolhassuk, a disztribúciós elemzést a szöveg szintaktikai-szemantikai koherenciájának teljesebb vizsgálatával kell kiegészítenünk, az összefüggéseket bizonyos transzformációk révén is explicitebbé téve. Ha tudjuk, milyen nyelvi elemeknek tulajdonít-

[6] A stílusra mint „másodlagos információra" nézve vö. Fónagy Iván: A stílus hírértéke: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1. 122 (1963). A demarkatív funkció redundáns voltára már Trubetzkoy céloz.

[7] A mondat és szöveg közötti különbséget szélsőségesen hangsúlyozza A. Martinet: „une phrase est bien autre chose que la somme des mots qui la constituent (. . .) Au contraire, un énoncé n'est pas autre chose que la succession des phrases qui le composent" Réflexions sur la phrase: *Language and Society, Essays presented to A. M. Jensen* (Koppenhága, 1961) 113. Vö. E. Benveniste megjegyzését: „Les phrases n'ont ni distribution ni emploi" (Les niveaux de l'analyse linguistique: *Problèmes de linguistique générale* (Párizs, 1966) 129). Ez az — egyébként jogos — szembeállítás azonban nem zárhat ki bizonyos analógiákat mondat és szöveg között.

[8] Ez az eljárás emlékeztetne a morfémasorok „ekvivalenciáinak" Z. S. Harris által alkalmazott módszerére, vö. pl. Discourse Analysis: *Papers in Structural and Transformational Linguistics* (Dordrecht, 1970) 313—48.

hatunk demarkatív szerepet, ezek konkrét megoszlását fel tudjuk használni adott szövegek stilisztikai jellemzésére.

1.4. A következőkben — konkrét szövegek elemzésére támaszkodva[9] — megpróbáljuk számba venni az irodalmi szöveg néhány jellegzetes demarkációs jegyét. A példákban — a határjegyek jellemzésén kívül — igyekszünk utalni a szövegstruktúrának azokra az egyéb vonásaira is, amelyek a demarkációval szorosan összefüggnek, ti. vagy megkülönböztetik az elhatárolt részleteket, vagy párhuzamot teremtenek közöttük. Alkalomadtán a szövegegységek kompozíciós szerepét is megjelöljük.

A mondat analógiáját alapul véve, a morfémasorhoz való viszony szempontjából a szövegben kétféle határjegyet kereshetünk. Tagolhatják a szöveget egyrészt az elemek elrendezésének ismétlődő — ritmikus — vonásai (úgy, ahogy pl. a mondatot a hangsúlyok),[10] másrészt olyan morfémák vagy morfémacsoportok, amelyek szintaktikailag vagy szemantikailag elválasztó (bevezető, befejező), illetőleg kapcsoló értékkel rendelkeznek.

2.1. Hangtani jellegű ismétlődések természetesen a ritmikus-rímes verselésben észlelhetők legtisztábban: a (virtuális) metrikus szünetek mindig azonos lefutású szótag- (illetőleg hangsúly-) szekvenciákat különítenek el, a rím pedig adott szegmentális hanganyag ritmikus (általában az említett szünetekkel egybeeső) visszatéréséből adódik. Ilyen „demarkatív elrendezések" azonban morfémaszinten is megvalósulhatnak, s részben a rímmel, részben a most leírt ritmikus szerkezetekkel mutatnak analógiát.

A jelentéssel rendelkező elemek „rímszerű" (azonos hanganyagú) ismétlődésének legvilágosabb példája a refrén, amely szintén egyenlő időközökben tér vissza, tehát elvileg vershez kötődik; de prózai szövegnek is lehetnek refrénszerű elemei, s ezek stilisztikai információként a közbülső részek kohéziójára utalnak. Utóbbi megnyilvánulhat például abban, hogy a „refrén" központi tagjának az elhatárolt részletek minden mondatában virtuális vagy explicit névmási jellegű képviselete van: *Káprázatos templom*! *Hajója (. . .) Oszlopa (. . .)* stb. | | *Csodálatos templom*! *Oltárán (. . .) Orgonáján (. . .)* stb. | | *Felséges templom: ez a havasi mező*![11] (TV 146, hasonló elrendezés 152). A hálózat lazább is lehet, vö. pl. DM: a *boulevard de la Mer*

[9] A következő szövegekre hivatkozunk: BÖ = Babits Mihály *Összegyűjtött versei* (Bp., 1968); BT = Babits Mihály: *Timár Virgil fia* (Bp., é. n.); CB = C. Iulius Caesar: *Commentarii belli Gallici* (kiadta A. Klotz, Lipcse, 1957); CC = Chrétien de Troyes: *Le Chevalier de la Charrete* (kiadta M. Roques, Párizs, 1958); CE = Chrétien de Troyes: *Erec et Enide* (kiadta M. Roques, Párizs, 1955); DM = M. Duras: *Moderato cantabile* (Párizs, 1958); GM = Goethe: *Das Märchen* (Lipcse, 1967); KF = Kármán József: *Fanni hagyományai* (Kármán József vál. művei, Bp., 1955); KP = Kosztolányi Dezső: *Pacsirta* (Bp., 1971); LF = La Fontaine: *Fables* (Párizs, 1954); LS = Louise Labé: Sonnets (*Poètes du XVI*[e] *siècle*, Párizs, 1953); MN = Magyar népmesék I (Bp., 1960, szerk. Ortutay Gyula); NS = G. de Nerval: Sylvie *(Les filles du feu*, Párizs, 1961); TV = Tamási Á.: *Világló éjszaka* (Bp., 1966).

[10] Az ismétlés struktúraképző szerepéről általában lásd még R. Kloepfer-U. Oomen: *Sprachliche Konstituenten moderner Dichtung*. Entwurf einer deskriptiven Poetik: Rimbaud (Bad Homburg v. d. H., 1970).

[11] Két függőleges vonással (| |) jelöljük a megállapított demarkációs pontokat, egy függőleges vonallal (|) a verssorvéget.

utcanév — hasonló szemantikai környezetekben ('húzódik', 'végignyúlik') — előfordul bizonyos nyelvi párhuzamot mutató fejezetek végén. Az ismétlődő elem itt nyilvánvaló kapcsolatot tart fenn a szöveg „explicit osztataival".[12] A morfémaismétlődés révén kialakult artikuláció azonban versben is különbözhet a metrikai tagolástól. A következő példában egy szintagma a strófaszerkezetet tekintve szabálytalanul tér vissza (az 1. strófa első és utolsó, a 2. strófa utolsó előtti és a 3. strófa harmadik sorában); az így keretbe fogott viszonylag rövid szövegdarabok annyiban párhuzamosak, hogy egymásba transzformálható állítmányok találhatók bennük: *A líra meghal (. . .) az értő agy s zenés szív nem beszél (. . .)* | | *A líra elhal,*[13] *néma ez a kor (. . .)* | | *A líra meghal, és a szerelem (. . .) hangtalan (. . .) A líra meghal* (BÖ 343: Régen elzengtek Sappho napjai). Az ismétlés mindenképpen arra enged következtetni, hogy a szövegben vannak olyan részletek, amelyek — magának a szövegnek a szempontjából — azonos disztribúcióval rendelkeznek.

Most már a morfémaszinten maradva, ez az ismétlődés lehet persze egyszeri, s ilyenkor megkísérelhetjük, hogy az így meghatározott keretbe illeszkedő szövegrésznek bizonyos önállóságot tulajdonítsunk. Erre a — pl. szemantikai jellegű — elkülönülésre maga a visszatérő elem is utalhat. Így LS IV, 5—8: a *Mon oeil . . . tes yeux*[14] keretű strófában a 'szem'-hez mint alanyhoz igei vagy igenévi formában a 'látás', 'sírás' és 'virrasztás' állítmányai tartoznak; ezek a lexikai elemek a versben egyebütt nem fordulnak elő. Máskor adott referenciájú elemnek jellegzetesen különböző lehet a környezete az ismétléstől körülfogott szövegdarabon belül és kívül:

B { ⋮
[*la pucele*] *s'an est (. . .) issue* (*an* a kontextusban = *de l'ovreor*)

A { ⋮

B { [*la pucele*] *Issue fu de l'ovreor*
⋮

(CE 401—442)

A keretbe foglalt részt jelöljük *A*-val, közvetlen környezetét *B*-vel. A keret mindkét mondata azt jelenti, hogy 'a leány kijött a műhelyből', a kettő csupán „aspektusában" különbözik: az igeformában kifejeződő szemantikai kategóriák síkján 'múltbeli cselekvés' és 'múltbeli cselekvés révén létrejött múltbeli állapot' áll szemben egymással ('kijött'/'kijött volt'). Az alany *B*-ben 'a leány' (illetve más, a szereplő személyekre utaló főnév), itt a fő-

[12] E viszony legtisztább formája metrikai egységek elejének vagy végének azonos nyelvi kitöltése (LS I, 1—2: *O beaux yeux bruns, ô regards détournés,* | *O chauds soupirs, ô larmes épandues* stb.).

[13] A *meghal* ~ *elhal* típusú viszonyoknál és a transzformációs lehetőségek megállapításánál a nyelvi rendszer ekvivalenciáira alapozunk. Vö. Z. S. Harrisnek ezt a megjegyzését: „Besides substitutions (. . .) within the text, we use some of the results of the descriptive grammar (. . .) to go beyond the criterion of identical environment"; Discourse Analysis — A Sample Text: *Papers in Structural and Transformational Linguistics* 353.

[14] Vö. 13. jegyzettel.

mondatbeli állítmányok cselekvésre utalnak. Ha az alany *A*-ban is 'a leány', akkor vagy a kopulaértékű *estre* igével, vagy a birtoklást jelentő *avoir*-ral[15] szerepel, amelyek nem utalnak cselekvésre. Ugyanakkor *A*-ban a *Nature* elem is megjelenik alanyként, s ilyenkor a 'leány' névmási helyettesítői alárendelt mondattani szerepet játszanak ('a leány szép volt', 'fehér homloka volt', 'a Természet teremtette őt' stb.). Így a keretbe zárt rész *(A)* a 'leány'-t nem mint cselekvőt ábrázolja. E nyelvi különbségek mögött az elbeszélés *(B)*/leírás *(A)* kompozíciós ellentéte rejlik; az elbeszéléshez történő visszatérést a keretszerű demarkáció jelöli, a megfelelő igeszemléleti eltolódással.

Egymásba illeszkedő keretek szép példája Nerval „Sylvie"-jének II. fejezete, ahol a központi rész az ölelkező rímre emlékeztet (NS 125—6). A vizsgált rész első felében a tulajdonnevek, valamint a 'termet', 'haj', 'leül' és 'énekel' szavak első előfordulásai tekinthetők olyan demarkatív jegyeknek, amelyeknek megfelelője — fordított sorrendben — ugyanezen elemek előfordulása a részlet második felében (itt azonban helyettesítheti őket szemantikai inverzük: az 'elhallgatás', illetőleg 'felállás'). Tekintve, hogy az 1. személyű névmás használata a részlet elején és végén az említett tulajdonnevekkel kontrasztot alkot, indokolt a struktúrát ezzel kiegészíteni:

je	*je*
Sylvie	*Sylvie*
Adrienne	*elle (= Adrienne)*
nos tailles	*sa taille*
ses cheveux	*ses cheveux*
on s'assit	*je me levai*
elle chanta	*elle se tut*

E határjegyek a szövegben egy-egy szemantikai egységet is jellemeznek, s a határjegyül szolgáló elemek a mű szempontjából lényeges szimbólumoknak bizonyulnak.

2.2. Mint ez a példa mutatja, érdemes figyelembe venni bizonyos szemantikai jegyek ismétlődését is, disztribúciós szempontból egyenértékű szekvenciákban. Gyakran tapasztalható, hogy az ilyen egyenértékű morfémasorok közé ékelődő részletek valamilyen szempontból hasonlítanak vagy szabályos különbségeket mutatnak. Így KP 57: egy színházi nézőtér leírásában néhány, a teret „felosztó" elem: *Szemben velük (. . .)* | | *Mellettük (. . .)* | | *A kaszinó-páholyból (. . .)* olyan egységeket határoz meg, amelyekben másmás tulajdonnevek fordulnak elő. A Roland-ének első három strófájának élén egy-egy tulajdonnév áll alanyként, a 'lenni' igével kapcsolva: *Carles li reis (. . .) ad estéd (. . .)* | | *Li reis Marsilie esteit (. . .)* | | *Blancandrins fut (. . .)*; az egyes strófákat más-más asszonánc fűzi össze.[16] Egyfajta

[15] Ez tárgyas ugyan, de a passzív transzformációnak nem vethető alá. Ezzel szemben egyes nyelvekben létigés szerkezetek felelnek meg neki *(nekem van*, y *меня есть*).

[16] E kompozíciós eljárásnak az ófrancia irodalomban játszott szerepéről vö. J. Rychner: Analyse d'une unité transphrastique (La séquence narrative de même sujet dans La Mort Artu): *Beiträge zur Textlinguistik* 82.

„szemantikai refrénnel" van dolgunk. (Az irodalmi vezérmotívum nyelvi megközelítésekor egyszerre kell figyelembe venni a morfematikus és a szemantikai ismétlődést.)

Két „keretet" alkotó morfémasor között gyakori viszony, hogy a második az elsőhöz képest olyan morfológiai, szintaktikai vagy lexikai módosulást mutat, amely valamilyen időbeli vagy logikai progresszióra utal. Ilyen változás az elbeszélő múlt régmúlttá alakulása *(s'est issue → issue fu)* a fenti Chrétien-példában; másutt (KP 66) a kijelentő mondat lép ilyen kapcsolatba a kérdő mondattal, egy explicit módon is elhatárolt részlet (bekezdés) elején és végén: *Van-e igazság? (. . .) → Nincs igazság, nincs igazság* (ahogyan az igei aspektus változása leírást különített el az elbeszéléstől, úgy itt is nyelvileg elkülöníthető betétről van szó: az elbeszélés múlt idői közé az átélt beszéd jelen idői illeszkednek). Hasonlóan tagolhatják a szöveget viszonyítást tartalmazó névmások, sorszámnevek vagy határozószavak; sorszerű előfordulásuk meghatározhat párhuzamos szerkezetű részleteket. Így LF II, 20: *on composa trois lots: En l'un (. . .)* | | *Dans un autre (. . .)* | | *Dans le troisième lot (. . .)* | | *Ces lots faits (. . .)* 'három részre osztották az örökséget: az egyikben (. . .) a másikban (. . .) a harmadikban (. . .) Amikor az örökrészek elkészültek (. . .)' — az elhatárolt szövegdarabok itt mellérendelt főnévi szintagmákból állnak (felsorolások), a szélesebb keret pedig a már említett aspektusváltozás szerint határolja el a felsorolásokat a más jellegű környezettől. Ugyanígy elképzelhető az idő „felosztása" *(előző nap — aznap — másnap* stb.). Ezt a „progressziót" megvalósíthatják az ige szemantikai jegyei is: az elemzett Nerval-részletben van példa arra, hogy a 'cselekvés kezdeté'-nek megfelel a 'cselekvés megszüntetése' *(elle chanta → elle se tut)*. A demarkációs jegyek ilyen szemantikai viszonya megfelelést mutat a közlési folyamat linearitásával, s így gyakran más szövegtípusra utal, mint a puszta ismétlődés.[17]

2.3. A fentiekből kiderül, hogy a demarkációval együtt gyakran meg lehet állapítani bizonyos párhuzamosságokat az elhatárolt részletekben. Ha a párhuzam disztribúciós szempontból egyenértékű szerkezetek azonos sorrendjében nyilvánul meg, akkor „materiális" határjegy nélkül is következtethetünk a demarkációs helyekre — ahogyan a szupraszegmentális vonások azonos lefutású sorai is automatikusan elhelyezik a szüneteket a versritmusban. Az ilyen típusú demarkáció tehát nem a rímmel, hanem a ritmussal analóg. Sokszor van ilyen kapcsolat folklorisztikus szövegek egymást követő részletei között: *— Jó napot adjon Isten! — mondta Fehérlófia. — Jó napot, te kutya! (. . .) Megbirkóztak. De alig csavarított egyet Fehérlófia Fanyűvőn, mindjárt a földhöz vágta. — Már látom, hogy erősebb vagy, mint én — mondja Fanyűvő (. . .)* | | *— Jó napot adjon Isten! — mondja Fehérlófia. — Jó napot, te kutya! (. . .) Megbirkóztak. De alig csavarított Fehérlófia Kőmorzsolón hármat-négyet, mindjárt a földhöz vágta. — Már látom, hogy teellened nem csinálhatok semmit — mondja Kőmorzsoló* stb. (MN 115—6).

[17] Az időbeli folyamat nyelvi artikulációjához lásd Rychner: i. m. 94; J. Rychner: Formes et structures de la prose française médiévale. L'articulation des phrases narratives dans La Mort Artu (Neuchâtel-Genève, 1970) 239; W.-D. Stempel: Möglichkeiten einer Darstellung der Diachronie in narrativen Texten: *Beiträge zur Textlinguistik* 57.

Bizonyos típusú költeményekben a szekvenciáknak erre a szimmetriájára „rárakódik" a metrikai szimmetria és a rím-, illetőleg refrénszerű demarkáció. Egy már idézett példában (LS I, vö. 12. jegyzet) a sorvégek vagy sormetszetek után ismétlődő indulatszó olyan egységeket vezet be, amelyeket egy-egy jelzővel (jelzőkkel) ellátott többes számú főnév tölt ki. Szimmetrikusan kettéoszló szöveg La Fontaine „Le coq et la perle" c. meséje (LF I, 20): a tizenkét verssor négyszer három sorra, ugyanakkor négy mondatra tagolódik; az alany az első mondatban 'egy kakas', a harmadikban 'egy tudatlan', a másodikban és a negyedikben (egyenes idézetben) ezekre az elemekre utaló 'én', *dit-il* idéző mondattal. Az első hat sor szintaktikai szerkezetét a 7—12. sor — más lexikai kitöltéssel — lényegében megismétli, ehhez járul a 6. és 12. sor refrénszerű azonossága. A nyelvi viszonyításoknak ez a gazdagsága növeli az elhatárolt szövegrészek belső kohézióját és — külön erre utaló lexikai elem nélkül — kifejezésre juttatja a két „topikus" elem (a 'kakas' és 'a tudatlan'), valamint a rájuk vonatkozó „kommentár" párhuzamát.[18] Mindegyik példa azt mutatja, hogy az egymást követő egységekben azonos jellegű kontrasztok ismétlődnek; a határokon általában szünetet találunk (pl. vers, népmese szóbeli előadásában) vagy annak írásbeli képét (verssor vége, új bekezdés stb.). Az elhatárolt részletek közötti szókincs-különbség mértéke természetesen változó.

3.1. Eddig a demarkációnak arról a típusáról volt szó, amelynek forrása a szöveg elemeinek valamilyen sajátos elrendeződése. A mondat analógiája azonban azt mutatja, hogy vannak olyan morfémák, illetve morfémacsoportok, amelyeknek funkciójához tartozik a kapcsolás s ezzel együtt bizonyos egységek elhatárolása: a kötőszavak. Mivel a mellérendelő (és olykor az alárendelő) kötőszavak rendszere a mondat korlátain túl is működik,[19] megkísérelhetjük e „kötelékek" demarkatív szempontú értékelését. Kettős eredményre jutunk: a kapcsolás itt is egyúttal elhatárolást jelent; másrészt az összekapcsolt elemek között mégis szorosabb viszonyt tételezhetünk fel, mint ott, ahol a kapcsoló morféma hiányzik. Egy regényrészletben, amely az átélt beszédet vegyíti az egyenes beszéddel (BT 86—7), a következő kötőszavakat találjuk mondat élén: 1. *(. . .) És* 2. *(. . .) És mégis* 3. *(. . .) holott* 4. *(. . .) De* 5. *(. . .) De* 6. *(. . .)* Közülük a *holott* nem pont, hanem pontosvessző után szerepel, de strukturális okokból indokolt számításba venni, ezzel szemben egy pont után álló *És hogy . . .*-ot kiiktattunk, mert az előző mondat *arra a gondolatra, hogy (. . .) hogy (. . .)* szerkezeteit folytatja. Az így kialakult „kísérleti" demarkáció azzal támasztható alá, hogy

[18] A „topic" és „comment" értelmezéséhez lásd W. A. Koch: Preliminary Sketch of a Semantic Type of Discourse Analysis: *Vom Morphem zum Textem* (Hildesheim, 1969) 151: „Semantically equivalent segments each of which forms part of a different sentence are said to be the topic of the whole formed by these sentences (. . .) The non-topical segments of the respective sentences are looked upon as comments".

[19] A mellérendelő kötőszavak sajátos disztribúciója bizonyos analógiát teremt mondat és szöveg között: „die Koordination ist gerade das Strukturprinzip, das für die Differenzierung von »Satz« und »Text« nichts hergibt" Lang: *i. m.* 297; „Le départ n'est pas toujours facile entre la particule coordinative et le complément à valeur connective *(therefore, now, en conséquence, en revanche)*" Martinet: Réflexions sur la phrase 117.

az elhatárolt — egy vagy néhány mondatból álló — részletek mindegyike utal az előző részlet valamelyik elemére, de jellegzetesen más szintaktikai szereppel ruházza fel. 1. Az első *és*-t megelőző mondat központja: *neki* (= az átélt beszéd „átélőjének") *más kell*. 2. A következő részben a *más* elemmel egyenértékű kifejezések jelennek meg (köznévvel és tulajdonnévvel is konkretizálva): *más ember* = *Vitányi*. 3. Az *és mégis* után az illető tulajdonnevet tartalmazó birtokos szerkezet végső soron tagadó alakú ige tárgyává transzformálható (szintaktikai-szemantikai ekvivalenciák alapján): *idegenkedés volt benne attól, hogy elfogadja a Vitányi ajánlatát → nem akarta (elfogadni) a Vitányi ajánlatát;* vö. ugyanebben a részben: *nem rendesnek, kalandnak érezte az egészet* — az utóbbi szó névmási képviselője a birtokos szerkezetnek, amely most a *kaland*-dal azonosul. 4. Ezután a *kaland* kérdő értékű szintagma része lesz: *holott mi kaland van abban, hogy . . .?* 5. Az első *de* kezdetű mondat magja ismét a harmadik részből vezethető le: *Vitányi(. . (. . .) idegen volt neki*. 6. A második *de* után az előző rész tartalmát az *érzés* főnév képviseli, s ez megint egy tagadó mondat tárgyába (tárgyi mellékmondatába) épül bele: *De a dac nem engedte, hogy ezt az érzését önmagának is bevallja*. — Így a szomszédos szövegrészek viszonyát két alapformára vezethetjük vissza: az egyenértékűségre és a tagadásra (utóbbi változataként kezelhetjük a kérdést is). Mindebben persze nincs semmi meglepő. Egyrészt eleve valószínű volt, hogy az *és*, a *de*, a *mégis* stb. a szövegben is nagyjából ugyanolyan vonásokkal fognak rendelkezni, mint a mondatban: a kötőszavaktól határolt mondatsorok közötti viszonyra megpróbálhatjuk alkalmazni a mellérendelés tipológiáját.[20] Másrészt a kompozíció valóban antitetikus, s a hős belső érvelése adott pillanattól kezdve a „konkrétumként" bevezetett Vitányi alakja körül forog. A kötőszavakkal összekapcsolt mondatok bizonyos mértékig elkülönülnek egymástól. Ugyanakkor az elemzett részlet nem csupán azzal válik ki tágabb környezetéből, hogy csak itt találni mondat élén álló kötőszavakat, hanem azzal is, hogy a tulajdonnevek és névmási helyettesítőik a részlet környezetében egy másik szereplőre *(Timár*-ra*)* utalnak, és csak itt *Vitányi*-ra. Így az egész „kötőszavas" résznek tulajdoníthatunk valami különállást.

3.2. A mondatkeretet túllépve számolnunk kell olyan szegmentumok megjelenésével, amelyek nem szintaktikai, hanem csupán szemantikai funkciójuk révén töltenek be demarkatív szerepet, függetlenül a mondattani hierarchiában elfoglalt helyüktől: a szöveg egyes kijelentései vonatkozhatnak magára a szöveg tagolására. (Ezek a szövegtől némiképp elváló

[20] Stilisztikai elemzésekben megkísérelték, hogy az egyes kötőszavaknak különböző „artikulációs szinteket" tulajdonítsanak a szöveg egésze szempontjából; vö. Rychner: *Formes et structures:* W.-D. Stempel: *Untersuchungen zur Satzverknüpfung im Altfranzösischen* (Braunschweig, 1964) —, de anélkül, hogy leírták volna a szemantikai-szintaktikai jegyek pontos megoszlását a feltételezett „artikulációban". Ilyen vizsgálathoz kiindulópontul szolgálhatnának Stempel finom megfigyelései az ófrancia *et* és *si* viszonyáról (*Untersuchungen* 316, vö. *Beiträge zur Textlinguistik* 248) vagy egy érdekes vita az ellentétes kötőszó népmesei használatáról *(Die drei Brüder hatten aber ein Schwesterchen* stb., vö. Stempel: Möglichkeiten einer Darstellung der Diachronie in narrativen Texten 77 és a „Linguistische Aspekte des Narrativen" című beszélgetést: *Beiträge zur Textlinguistik* 231—4).

elemek hasonlíthatók bizonyos nem-fonológiai hangmegnyilvánulásokhoz, amilyen pl. felolvasáskor a torokköszörülés egy új részlet bevezetésére, de hasonlíthatók a gongütéshez is két rádióhír között.) Mivel referenciájuk maga a nyelvi tevékenység (a közlemény vagy annak létrehozása), metanyelvi elemeknek is nevezhetők. La Fontaine meséinek tanulságát gyakran *Je reviens à mon texte*-féle megjegyzéssel vezeti be: itt a 'szöveg', amelyhez visszatér, voltaképp a mese elején rögzített alaptétel, melyet a konklúziótól a történet választ el. Valóban, a befejezés nyelvi rokonságot mutathat a bevezetéssel (pl. visszautalhat rá szóismétléssel vagy szinonimákkal), viszont elkülönül a történettől: a főnévi alanyokat egyszercsak általános vagy első személyű névmási alany váltja fel, a múlt időt jelen stb. (vö. LF I, 14 a hozzá tartozó jegyzettel). Párhuzamos meséket is vezetnek be metanyelvi mondatok, magát a műfajt jelölő szavakkal *(fable, exemple:* LF II, 11 és 12). Elbeszélő műben gyakran metanyelvi közbeszúrás utal a soron következő vagy megelőző kompozíciós egységre (felsorolás, leírás, egyenes vagy függő idézet stb.): a *Si vos dirai, or m'antandez* 'Most pedig elmondom, hát halljátok' sor (CE 1882) eposzi „katalógust" (személyfelsorolást) indít, vagyis jellemző nyelvi jegyként többször ismétlődik utána a „személynév + *vint* 'jött' " formula. Hosszabb részletben nem szereplő tulajdonnév új sűrű előfordulását is megelőzheti ilyen jellegű megjegyzés: *Or redevons d'Erec parler* 'Most ismét Erecről kell beszélnünk' (CE 1238) (az elbeszélés visszatér valamelyik hőshöz). Chrétien de Troyes még egyik regényét is úgy osztja ketté, hogy metanyelvi módszerrel ('róla fogok mesélni') megjelöli az új főhőst.[21] Tegyünk említést végül azokról a betétekről, amelyek nem közvetlenül az elhatárolásra utalnak, hanem a szöveg olyan sajátságaira, amelyek éppen a betétben átmenetileg felfüggesztődnek. Így ezek a sorok: *Nem mer csengetni rímmel, mert tudja jól dalom,* | *hogy minden régi kép kísértet a falon* (BÖ 197: Anyám nagybátyja, régi pap) a szöveg rímtelen strófáira vonatkoznak, de éppen önmagukra nem. Ez a metanyelvi részlet kétszer fordul elő a költeményben, s szabályos elhelyezkedése, valamint az elhatárolt versszakok szimmetriája révén többszörösen is megvalósítja a demarkációt.

4.1. Az eddig rendszerezett határjegyek bizonyos értelemben „abszolútnak" tekinthetők: adott nyelvi elemekre és jegyekre, illetve ezek ismétlődéseire vezethetők vissza. De a szövegek igen gyakran nem mutatnak ilyen jellegű demarkációs vonásokat, s ekkor az analízisban közvetlenül a részletek különbségeire kell támaszkodnunk. Közvetve persze eddig is megtettük ezt, hiszen a tagolást igyekeztünk a részletek nyelvi különbözőségével igazolni. Most azonban meg kell fordítanunk az eljárást, és a szövegben olyan viszonyokat kell felfedeznünk, hogy ezek alapján konkrét határ-

[21] Cligès (kiadta A. Micha, Párizs, 1957), 2345—50. Nehéz meg nem jegyezni, hogy az *Erec et Enide*-et is nagyjából hasonló arányú részekre bontja egy metanyelvi visszautalás: *ici fenist li premiers vers* 'itt végződik az első „rész" ' (CE 1796, vö. Introduction, IX. o.). — J. Rychner a „La Mort le roi Artu" c. XIII. századi ófrancia regény szövegével kapcsolatban jegyzi meg: „Ces formules, énoncés explicites en quelque sorte extérieurs au texte, sont comme des signes de ponctuation agrandis à l'échelle des longs chapitres qu'ils séparent" *Analyse d'une unité transphrastique* 81.

jegyek vagy ismétlődések nélkül is lehessen bizonyos egységeket — s így közöttük demarkációs pontokat — kijelölni. Ez a módszer természetesen átvezet a szöveg egész nyelvi szerkezetének vizsgálatához.

Egy szövegrész egységes lehet abból a szempontból, hogy elejétől végéig jellemzi valamely nyelvi jegy, amely egy másik szövegrészben hiányzik. Ilyenkor a demarkációs pontot a „különbözés", a jellegváltozás helyével azonosítjuk. A nyelvi jegyek képviselete tekintetében a szöveg természetesen állandóan változik, és nehéz azt a domináns jegyet kiválasztani, amelynek, megléte, illetőleg hiánya alapján egy-egy határpont meggyőzően elhelyezhető; vannak azonban viszonylag „tiszta" esetek. Fonetikai modellként szolgálhat az emelkedő és ereszkedő intonáció szembenállása funkcionálisan is elhatárolható mondatdarabokban (pl. „mellékmondat + főmondat" kombináció esetén a magyarban).[22] Költői szövegek egy-egy részletében jelentős lehet bizonyos fonématípusok túlsúlya.[23] Gyakran figyelhető meg jellegzetes, abrupt változás a felhasznált morfo-szintaktikai típusok, a szókincs és a stilisztikai elrendezés tekintetében.

4.2. A morfo-szintaxisra példaként idézhető az igeidőváltás: mondjuk, az elbeszélés múltjának felcserélése szemantikailag korlátlan érvényű jelenidőkkel, mint a La Fontaine-mesékben a történet s a „tanulság" határán, vagy ennek fordítottja, mint a következő példában, ahol kerettel is elválasztott, minden időpontra vonatkozó mondatokkal kezdődik a fejezet, hogy aztán folytatódjék a „cselekmény": *A részeg emberek röpülnek (. . .) Bajuk sem esik, mert a Szűz Mária köténvében hordozza a részeg embereket.* | | *De a kapu kinyitása nehéz volt* (KP 104). Sajátosan módosul az elbeszélő múlt az átélt beszédben (a magyarban pl. jelenre, a franciában imparfait-re). Az ige — s vele az alany — személyének változásával jellemezhető egyes párbeszédek és metanyelvi elemek beszövése az elbeszélésbe (a párbeszédben az 'én', 'itt', 'most' típusú elemek referenciája más, mint a 3. személyű elbeszélésben, s az 'én'-é még ezenfelül is váltakozó; a metanyelvi 'én' ezzel szemben ugyanahhoz a személyrendszerhez tartozik, mint az elbeszélésbeli 'ő', de állítmányai révén a közlésre van vonatkoztatva).[24] Sajátos transzformációs jegyeik miatt válnak ki a szövegből a kérdő vagy tagadó mondatok sorai (Cicero Catilina elleni első beszédének hagyományos felosztás szerinti első része csupa kérdés). Megjegyeztük már, hogy a kötőszavakkal kapcsolt mondatok együttese is szembeállítható az aszündeton jellemezte részletekkel.

[22] Hosszabb szöveg szupraszegmentális fonetikai jegyeire vö. Z. S. Harris: *Structural Linguistics* 55: „In an argument (. . .) one or all of the participants may speak loudly and with high pitch (. . .), these tone and stress features continue over many utterances in that conversation, and are superposed upon the previously-described utterance contours". A beszélő személyének megváltozása miatt is demarkációs pontoknak tekinthetjük a végszavakat a drámában.

[23] Vö. pl. — a likvidák szerepével kapcsolatban — R. Jakobson—Cl. Lévi-Strauss: Charles Baudelaire A macskák című verse: *Helikon* 14. 67 (1968).

[24] Az „elbeszélés" és a „beszéd" (r é c i t és d i s c o u r s) összefonódásának nyelvi jeleiről vö. G. Genette: Frontières du récit: *Communications* 8. 161 (1966).

4.3. A helyettesítő (visszautaló) funkciójú (névmási vagy ismétlés jellegű[25]) és a helyettesített elemeknek egymáshoz mért disztribúciója az egyik leghasználhatóbb demarkációs forrás. A szövegben általában található valamilyen szubsztitúciós lánc, ez azonban bizonyos pontokon többnyire megszakad. Így két szövegdarabban szembeállíthatjuk a szubsztitúció meglétét, illetőleg hiányát (erre a „hiányra" még visszatérünk). Ha egy mondatsor mondatai között nincs névmási utalás, sem helyettesítésként értelmezhető azonosság, akkor esetleg külön egységként kezelhetjük szubsztitúciós vonásokat mutató környezetéhez képest. Pl. KF 105: *Szép volt a reggel. A hajnal könyvező szemmel költ fel. Frissítő szellők lehellettek. Az illatok fellegei széjjelhaboztak a nedvesített mezőkön* stb. — a mű ilyen típusú részletei (amelyekből egyébként hiányzik a [+élő] szemantikai jegy is) folyamatos „névmási képviseletek" közé ékelődnek (amilyen pl. a sorozatos utalás valamelyik szereplőre 1. vagy 3. személyben), s megfelelnek a „leírás" kompozíciós momentumának. Már most maga a szubsztitúciós sor is kétféle: a helyettesített elem ugyanaz maradhat több mondaton át, vagy egyik mondatról a másikra megváltozhat;[26] a szöveg általában a két változat állandó kombinációját mutatja, s az átmenetek helye meghatározható. A váltakozó típusú visszautalás szélsőséges példája az e p i p l o k é nevű retorikai alakzat, ahol a (tag)mondat utolsó lexikai elemét megismétli a következő (tag)mondat első szava és így tovább, miközben a szintaktikai elrendezés azonos marad *(Ábrahám nemzé Izsákot, Izsák nemzé Jákóbot* stb.: $X \ldots y + Y \ldots z)$: ennek alapján az epiploké önálló egységként „kiemelhető" a szövegből. Ha csak egy ilyen váltó láncszem jelenik meg $(X \ldots X \ldots X \ldots y + Y \ldots y \ldots)$, az annyit jelent, hogy egy „nem-váltakozó" szubsztitúciós sor végén fölmerült egy újszerű elem („comment"), amelyre (mint „topic"-ra) új szubsztitúciós sor fog épülni.[27] A vizsgált szerzők közül igen gyakori ez a technika Chrétien de Troyes-nál, pl. CC 320—1 (kompozíciósan is jelentős határpont, ahol a mű egyik lényeges tárgyi szimbóluma jelenik meg): [3. személyű '+élő' alanyok után] *si ot une charrete atainte.* | | *De ce servoit charrete lores* 'és elért egy kordéhoz. Arra szolgált akkoriban a kordé . . .' — a továbbiakban már a *charrete*-tel mint központi, szubsztitúciókat meghatározó elemmel. A comment → topic-váltás persze nem kötelező a szubsztituciós sorok között (nincs meg pl. a szimmetrikus szerkezetű — már elemzett — LF I, 20-ban). Ez az $X \ldots X \ldots X \ldots + Y \ldots Y \ldots Y \ldots$ képlet kibővülhet azonban XY, YX típusú részekkel, amelyek az előző sorok topikus elemeit „összehozzák": erre épül pl. Tamási Áron „Világló éjszaka" című novellájának eleje, ahol két [+élő] jelentésű elem *(a kutya* és *Benke)* felváltva játssza a topic szerepét, miközben a másik időnként a comment-részben jelenik meg (TV 483—6).

Explicit szubsztitúció híján támaszkodni lehet a szövegnek olyan szituatív elemeire — elsősorban idő- és helyhatározókra —, amelyek — bár nem

[25] A helyettesítés és ismétlés viszonyára vö. Harweg: *i. m.* 77.

[26] E megkülönböztetést részletesen lásd Harweg: *i. m.* 250.

[27] A „topikus elemek" lehetséges disztribúcióira vonatkozóan vö. Koch: *i. m.* 155. A „topic-comment" elmélet és a szintaxis lehetséges kapcsolataira vö. Dezső László—Szépe György: Adalékok a topic-comment problémához: *Nyelvtudományi Közlemények* 69. 387 (1967).

ismétlődnek — előfordulásukat követően több mondatba behelyettesíthetők (utaltunk már az idő és a tér kereteket is kialakító „felosztására"). A behelyettesítés — a k a t a l í z i s[28] — mindaddig folytatható, amíg a szöveg szemantizmusa ennek ellent nem mond, pl. konkrét időmegjelölés már nem egyeztethető össze általánosabb érvényű kijelentésekkel (CE 69: a *l'andemain* kifejezés olyan részletet vezet be, amelynek állítmányaihoz a 'másnap' jelentésű határozó hozzákapcsolható, egészen az *Erec . . . de la Table Reonde estoit* kezdetű részletig — a kompozíciós motívumok szintjén egy vadászat leírását követi a főhős bemutatása, aki 'a Kerek Asztalhoz tartozott'). A katalízis nem zárja ki a behelyettesített elem funkció- és alakváltását, pl. az idézett KF-példában: *Szép volt a reggel.* [*Ezen a reggelen . . .*] stb. — az elhatárolás ezen a szubsztitúciós alapon is elképzelhető. A szubsztitúciós lehetőségek teljes hiánya ugyanis a szöveg egységét megbontaná, illetőleg a szöveget sokértelművé tenné.[29] Ezzel szemben a többszörös névmási kötés felhasználható a demarkációban. Így pl. a vizsgált Caesar-szövegben a szokásos egyenes vonalú szubsztitúció mellett sokszor jelenik meg egész mondatok szemantizmusára összefoglalva visszautaló névmás, s e „kapcsolási többletek" helyét demarkációs pontnak tekinthetjük (gyakran egybe is esik a hagyományos fejezethatárral): *His rebus adducti (. . .)* [*Helvetii*] *constituerunt* 'Ettől vezettetve [a helvétek (= már többször említett topic)] elhatározták . . .' (CB I, 3 bevezetése).

4.4. A lexikai elemek megoszlásának vizsgálata jellegzetes szemantikai különbségeket deríthet fel az egyes szövegrészek között. A személynevek sajátos disztribúciójú (névelőtlen) lexikai osztálya pl. igen nagy gyakorisággal fordul elő az „Erec et Enide" már idézett katalógusszerű részleteiben. Az elbeszélő és leíró egységek kontrasztja olykor azáltal is megragadható, hogy az utóbbiakban valamely szűkebb szemantikai szféra jegyei mintegy sűrítve jelennek meg (a 'természeti', az 'ehető' stb.).[30] La Fontaine-nél a 'konkrét', illetőleg 'absztrakt' szemantikai jegyek túlsúlya alapján elég jól szembe lehet állítani a „történetet" és a mű végén összefoglalt „tanulságot". Adott részlet szemantikai vonásait bizonyos szókincselemek magasabb szinten összegezhetik a részlet végén: ebből az összefoglaló jellegű szubsztitúcióból szintén következtethetünk az elhatárolásra (CB I, 12: 'Caesar légióival odaért', 'a helvéteket megölte' stb. után a következő fejezet eleje: *Hoc proelio facto . . .* 'miután ez a csata megtörtént').

[28] A nyelvi elemzésnek ezt az ellipszis-feloldó módszerét Hjelmslev rögzítette (vö. *i. m.* 60—1).

[29] A tartalmilag összefüggő szöveg ismérvét R. Harweg (*i. m.* 148) a helyettesítés folytonosságában látja, s a szövegnek ezt az egységét szembeállítja a külsőleges, „prezentációs" egységgel (15 2). Hasonló megkülönböztetést alkalmaz W. A. Koch (*i. m.* 155). A névmási kötések fellazulásáról modern költői szövegekben vö. T. A. van Dijk: Aspects d'une théorie générative du texte poétique: *Essais de sémiotique poétique*, (Párizs, 1972, szerk. A. J. Greimas) 197.

[30] A szemantikailag egymásra vonatkoztatható elemek — A. J. Greimas kifejezésével — „izotóp" egységeket határoznak meg a szövegben, vö. *Sémantique structurale* (Párizs, 1966) 70 skk.

4.5. Ami a stilisztikai elrendezés megváltozását illeti, ez természetesen igen általános valami, itt is kiemelhetünk azonban néhány jellegzetes variánst.[31] Így vannak szövegek, melyeknek egyes részei szabályos ismétlődéseket mutatnak, más részei viszont nem. Vers és próza különböző arányban keveredhet, sőt egész művön át váltakozhat, mint az *Aucasin és Nicolete* című ófrancia regényben (ahol egyébként a határpontokat külön metanyelvi megjegyzés jelzi: kb. 'most énekelnek', illetőleg 'most mesélnek'); másrészt lehetnek a műben az elemek disztribúcióját tekintve párhuzamos „lefutású" darabok (mint a fentebb idézett népmesében), amelyek ritmusuknál fogva kiválnak környezetükből. A szöveg átlagától eltérő stiláris elrendezés révén tűnnek szembe egyes retorikai alakzatok (a szóismétlés, a halmozás). Ez a szempont kombinálható a lexikai-szemantikai szemponttal, vö. CE 1438—1458: egy búcsúzkodás leírása — és tartalmi egységként történő elkülönítése — a *departir* 'elválni' és *plorer* 'sírni' szavak halmozásával történik.

5.1. A demarkációs jegyek sokfélesége és a nyelvi szintek egymásra épülése miatt számolni kell azzal, hogy ugyanabban a szövegben több — egymást metsző — határpont-hálózat is létezik. Például versben — a fonológiai szint szabályos ismétlődései révén — kialakul egy olyan szünet-hierarchia, amely a ritmikus struktúráknak mintegy negatívja, és bizonyos mértékig függetlenedhet a tartalmi struktúráktól. A sorvég, félsorvég, ütemvég ún. klasszikus verstípusokban törvényszerűen egybeesik a mondattani-tartalmi határpontokkal, vagy mindenesetre gyakrabban, mint modernebb verstípusokban. Az ismétlődő elemek magán a tartalmi síkon belül is hozhatnak létre egymásba fonódó kereteket. Jellemző ez a technika Goethe-szövegünkre, pl. GM 32—3: azonos referenciájú ismétlődő alanyok *(die Alte . . . die gute Frau . . . die Alte = A)* között megjelenik egy másik keret (a 'kígyó' és *Lilie* közti ismétlődő párbeszéd = *B)* első mozzanata: *A . . . A . . . B . . . A . . . B.* A demarkációs hálózatok azonban hierarchikusan is elhelyezkedhetnek „egymás fölött"[32] (pl. éppen a versritmusban). La Fontaine már elemzett tizenkét soros költeménye (LF I, 20) (3 + 3) + (3 + 3) alakú szimmetriát mutat: a 6. sor azonos a 12. sorral, a szöveg két fele párhuzamos felépítésű, így a döntő demarkációs pont *(A)* középen található, s mintegy ennek van alárendelve az elbeszélés és idézés három soronkénti váltakozása *(B)*: . . . *B . . . AB . . . B . . .*

5.2. A határjegyek számbavétele nemcsak az adott szöveg szintagmatikus struktúrájának leírásához járul hozzá, hanem a felhasznált demarkatív eszközök „paradigmatikus" rendszerezését is lehetővé teszi. Minden szövegben — és általánosabban, minden műfajban — más lesz, mondjuk, az

[31] Extrém esetként említhetjük magának a nyelvi közegnek a változását (lásd pl. a francia betéteket Tolsztoj regényeiben).

[32] E hierarchiáról általában vö. J. M. Lotman, A szöveg fogalma: *Szöveg — Modell — Típus* 58. — A demarkatív jegyek disztribúciója és így hierarchiájuk is természetesen szövegenként más-más képet mutat. Elsősorban intuitív alapú, de részben eredményes J. Rychner kísérlete a „La Mort le roi Artu" című ófrancia regény határjegyeinek megállapítására (vö. még *Beiträge zur Textlinguistik* 224).

ismétléses, kötőszavas és metanyelvi elhatárolások aránya, és ez az arány beletartozik az irodalmi szöveget (vagy műfajt) meghatározó konvenciórendszerbe. Persze, a demarkáció, lényegét tekintve, szintagmatikus funkció, a lineáris szervezés kelléke, éppúgy, mint a szótagstruktúra vagy egyes szórendi kötöttségek. Ezekben a jelenségekben olyan szabályok rendszere tárul fel, amelyek az üzenetbe sajátos kontrasztismétlődést visznek, és kijelölik az egységeket határaikkal együtt.[33] Demarkatív elrendezéseket elsődlegesen a mondat szintjén és a nála alacsonyabb szinteken találunk, ezekre építhető rá a szöveg demarkációs modellje. Mindkét demarkatív hálózatot értékelhetjük úgy, mint virtuális szünetek rendszerét, amely a közleményt — a „csend adagolása" révén — időbeli konfigurációval ruházza fel.[34]

5.3. A határjegyek disztribúciója szempontjából összehasonlíthatunk különböző szövegeket; ez az összevetés beilleszthető azokba a kísérletekbe, amelyek hasonló eredetű (pl. egy szerzőtől származó) irodalmi művek viszonyát transzformációs alapon értelmezik.[35] La Fontaine meséinek van egy olyan típusa, ahol „történet" és „tanulság" élesen szétválik. Az utóbbi helye azonban változó (kerülhet a mese elejére, végére, keretezheti a történetet, lehet annak kompozíciós tükörképe stb.), és változók a két egységet elkülönítő vonások is (metanyelvi megjegyzés 3. személyről 1. személyre való átmenettel, átmenet egyes számról a többes számra, konkrét lexikai elemekről elvontakra, ritmikai változás, ismétlések játéka, e vonások különféle kombinációi stb.). Azt mondhatjuk, hogy maga a típus-struktúra tartalmaz egy demarkatív jegyet, amely különböző transzformációk révén konkretizálódik a ténylegesen megjelenő struktúrában. Általában: ha feltételezzük, hogy a szövegnek van valamilyen mélyebb struktúrája, amelybe a tagolás is beletartozik, akkor a felszíni kifejtéskor — a szöveg „generálásakor" — meg kell választani ennek a tagolásnak a nyelvi kifejezését.

5.4. Vizsgálatunkban nem tettünk különbséget a pusztán kommunikatív funkciójú és az esztétikai célú demarkáció között: olyan nyelvi vonásokat kerestünk, amelyek segítségével a szöveg egységei objektív módon elszigetelhetők. Mivel azonban az esztétikum maga is a kommunikáció révén jut kifejezésre, meg kell jegyeznünk, hogy a demarkatív vonások — s főként viszonyításaik, megfeleléseik — gyakran szoros kapcsolatban állnak a műalkotás magvával. Bizonyos elemek ritmikus visszatérése (a *boulevard de la Mer* a „Moderato cantabile"-ben, Pacsirta nevének meg-megjelenése Kosz-

[33] Elhatárolás és belső kohézió viszonyáról vö. fonológiában Cl. Hagège, Prosodie: *La linguistique — Guide alphabétique* (Párizs, 1969, szerk. A. Martinet) 312; szintaxisban Lang: *i. m.* 312. Kontrasztra épülő és specifikus jegyekkel elhatárolható egységekről vö. Kiss Sándor, A szótag fonológiája: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10. 68 (1974). Maga a kontraszttermetés az elhatárolás eszköze az ún. demarkatív (rögzített) hangsúly esetében.

[34] A hangzó anyag és a csend viszonyáról általában lásd Z. Lissa, Zene és csend, zene és szünet: *Zene és csend* (Bp., 1973) 139—74. Analóg tagolást jelenthet a filmben az elsötétedés—kivilágosodás alkalmazása.

[35] Lásd már V. Propp: A mese morfológiája (1928; magyarul Bp., 1975), T. Todorov: *Grammaire du Décaméron* (Hága—Párizs, 1969).

tolányi regényének központi részében) alternáló világokra utal; a tagolás szimmetriája valamilyen általánosabb szimmetriának felelhet meg (az elemzett Nerval-fejezet „ölelkező" keretei az egész regényben kimutathatók, s végső soron két szemantikai elem kerül bennük egymás mellé: 'a múlt felidézése' és 'a múlt elvesztése'). Műfaji kódok rokonsága is leszűrhető ily módon (szintaktikai-szemantikai szempontból azonos elrendezésű részek követhetik egymást mind a népmesében, mind a népi fogantatású eposzban; a szabályosan ismétlődő fonológiai határjegyekkel rendelkező szövegek elkülönülnek a többitől; a „fikció" és a „nem-fikció" szembeállítható annak alapján, hogy az előbbiben a helyettesítési lánc összefűző szerepe — a hely, idő, szereplők fiktív meghatározottsága miatt — erőteljesebben érvényesül[36] stb.). Elképzelhető a demarkatív elemzés diakrón aspektusa (pl. az ófrancia eposz ismétlődő elhatároló mondatait az „udvari" regény későbbi műfaja a szerkezetre történő explicit utalásokkal helyettesíti).[37]

5.5. Mivel a mondatban fellelhető demarkatív vonásokat sikerült — mutatis mutandis — a szövegre kiterjeszteni, a mondatot és a szöveget bizonyos tekintetben izomorfnak tekinthetjük. Az elhatárolás mindkettőben a kohézió negatívja, méghozzá kétszeresen: a határnak csak összefüggő egészen belül van értelme, a belső egységek létének pedig csak adott határok között. A rendelkezésre álló eszközök minden szinten hasonlók, stilisztikai értékük azonban a szöveg szintjén megnövekszik.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Román Nyelvek és Irodalmak Tanszéke,
Debrecen

[36] Vö. Harweg: *i. m.* 336–7.

[37] Az igeidőváltások szerepének történeti megvilágításához lásd H. Weinrich: *Tempus—Besprochene und erzählte Welt* (Stuttgart, 1964) 210.

Komlósy András

Az ágens és az objektum felszíni kifejezésének lehetséges rendszerei a természetes nyelvekben

1.1. Az alábbiakban deduktív érvelésre támaszkodva a természetes nyelvek összességére igyekszem megfogalmazni egy feltételezést — ha úgy tetszik, hipotézist. Mindebből következik dolgozatom nyelvészeti szakirodalmunkban szokatlan sajátossága: az, hogy a konkrét nyelvi adatok bemutatását következetesen elkerülöm. A téma természete ugyanis maga után vonja, hogy nem tudom az összes alább tárgyalt szerkesztéstípust nyelvi példákkal illusztrálni (különösen pedig azokat nem, amelyek létezését az alábbiakban kizártnak fogom minősíteni). Jobbnak láttam ezért, ha azokat a szerkezeteket sem illusztrálom konkrét példákkal, amelyekről megfelelő nyelvi anyag áll a rendelkezésemre. Ezeknek a példáknak a mellőzését az is indokolja, hogy bennük a szintaktikai szerkezetek itt tárgyalt típus-sajátosságait elkerülhetetlenül egy-egy konkrét morfológiai megformálás alól kellene kibányászni, ami a gondolatmenet követését megnehezítő terjedelmes kitérőket jelentene.

1.2. A cikkben követett gondolatmenet kiindulópontjául a Ch. J. Fillmore által körvonalazott grammatikai modell[1] két mélyszerkezeti kategóriájának, az ágensnek és az objektumnak kissé módosított értelmezése szolgál. Fillmore-nál az ágens a cselekvés tipikusan élő előidézőjének, az objektum pedig elsősorban a cselekvés vagy állapot által érintett tárgynak a kategóriája. A kategóriák tartalma kissé módosul, ha a mondatbeli funkciójukat jellemző jegyekkel határozzuk meg őket. Ezek a funkció-jegyek a következők:[2]

[+aktív] jegyű az a bővítmény, amely saját (nem külső ráhatásból eredő) mozgást fejt ki.
[+tranzitív] jegyű az a bővítmény, amely saját vagy kívülről kapott mozgásával (tovább) hat egy másik bővítményre.
[+ráhatott] jegyű a bővítmény, ha mozgásának, állapotának vagy aktivizálódásának oka külső ráhatás.

[1] Ch. J. Fillmore, The case for case: *Universals in Linguistic Theory* (New York, 1968, szerk. E. Bach — R. T. Harms).

[2] Komlósy András, A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése: *Nyelvtudományi Közlemények*. 75. 155—175 (1973).

Ha egy adott bővítményre a fenti tulajdonságok valamelyike nem áll, akkor azt a megfelelő jegy hiánya jellemzi ([—aktív], [—tranzitív], [—ráhatott]).

A fenti három jegy alábbi kombinációit megfeleltethetjük az ágens és az objektum két-két altípusának:

[+aktív, — tranzitív, —ráhatott]: intranzitív állítmány ágense, pl.: *Mari* ugrál.

[+aktív, +tranzitív, —ráhatott]: tranzitív állítmány ágense, pl.: *János* veri Jóskát.

[—aktív, —tranzitív, +ráhatott]: tranzitív állítmány objektuma, pl.: János veri *Jóskát*.

[—aktív, —tranzitív, —ráhatott]: intranzitív (elsősorban nem-dinamikus) állítmány objektuma, pl.: *Jóska* magas.

Alábbi következtetéseinket arra a feltevésre építjük, hogy a fenti négy jegykombináció jól jellemzi az ágens és az objektum megfelelő altípusait.

2.1. A tárgyas, illetőleg tárgyatlan mondatokban szereplő ágens és objektum felszíni kifejezésének a természetes nyelvekben különböző rendszerei lehetségesek.

Az egyik ilyen lehetőség az a rendszer, amely többek között az Európában beszélt indoeurópai nyelvekben és a magyarban is (általában az úgynevezett nominatív nyelvekben) funkcionál aktív szerkezetű mondatokban. Ezt a rendszert az jellemzi, hogy azonos morfológiai kifejezést kap a tárgyas és a tárgyatlan állítmány ágense, valamint a tárgyatlan állítmány objektuma, és ettől eltérő a tárgyas állítmány objektumának kifejezési módja. Alapjában véve a nominatív nyelveknek ezt a sajátosságát tükrözi az alany és a tárgy megkülönböztetése.

Egy-egy másik rendszert figyelhetünk meg az ergatív és az aktív nyelvekben (lásd alább), de többek között egyes amerikai indián nyelvek Sapirtól leírt névmási rendszerei tanúsítják, hogy ezekkel sem merül ki minden lehetőség.

Sapir a következő táblázatban jellemzi öt amerikai indián nyelv névmási formáinak oppozícióit a tárgyas, illetőleg tárgyatlan mondatokban (rendre *A*, *B*, *C* betűkkel jelölve az egymástól különböző névmási alakokat, azaz a névmás különböző grammatikai eseteit):[3]

	Obj. tr.	Subj. intr		Subj. tr.	Example
		Inactive	Active		
1.	A	A		B	Chinook
2.	A	A	B	B	Dakota
3.	A	B		C	Takelma
4.	A	B		B	Paiute
5.	A	A		A	Yana

[3] E. Sapir, C. C. Uhlenbeck: Het Passieve karakter van het Verbum Transitivum of van het Verbum Actionis in Talen van Noord-Amerika [ismertetés]: *International Journal of American Linguistics* 1. 82—86 (1917).

A Sapir által leírt rendszerek sajátosságait Fillmore szemléletesen illusztrálja a személyes névmási formák eloszlásának ábrázolásával. A három lehetséges (ágenses intranzitív, ágens-objektumos tranzitív és objektumos intranzitív) mondattípusban szereplő bővítmények közül közös halmazba foglalva azokat, amelyeknek kifejezési módja (grammatikai esete) azonos, a Sapirnál előforduló rendszerek sajátosságait a következőképpen mutatja be:[4]

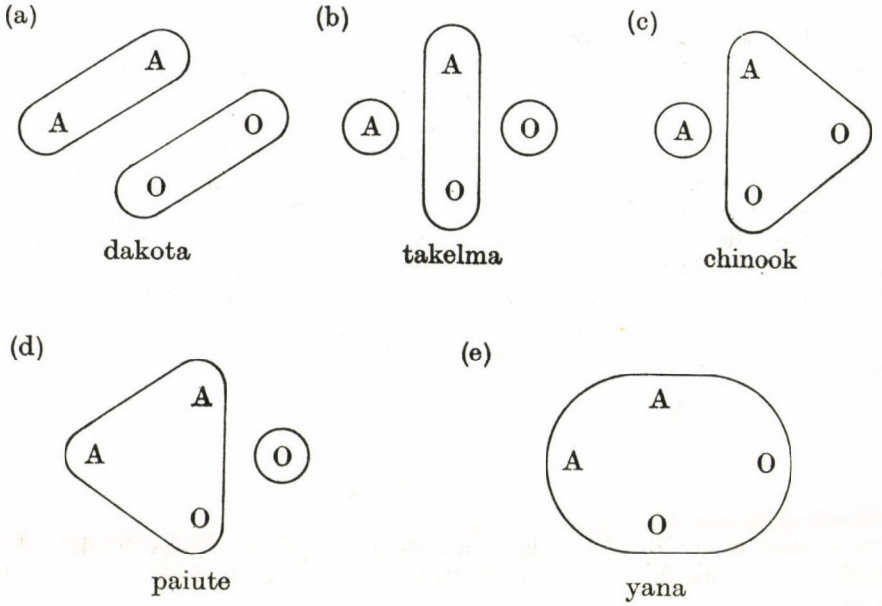

Ezek közül a rendszerek közül a (d) megfelel a nominatív nyelvek tipikus szerkesztési módjának, az (a) az aktív nyelvekének, a (c) pedig az ergatív nyelvekének.

A bővítmények kifejezésének ezek a lehetőségei korlátozott számú nyelvben megfigyelt esetek, így nem zárható ki, hogy a természetes nyelvekben más oppozíciós rendszerek is fellelhetők legyenek. Valószínű azonban, hogy a nyelvek túlnyomó többségében a fenti variációk funkcionálnak, hiszen azon túl, hogy kimerítik a nominatív, ergatív és aktív nyelvekben megvalósuló változatokat, még egy olyan rendszert is tartalmaznak, amely ismeretlen mind a nominatív, mind az ergatív és aktív nyelvek körében (b).

Annál érdekesebb a kérdés, hogy az elméletileg lehetséges 15 oppozíciós rendszer közül (lásd alább) miért éppen ezt az ötöt (és talán még egy-két másikat) részesítik előnyben az egyes nyelvek.

2.2. A magyarázat legtermészetesebb útjának az tűnik, hogy az ágens és az objektum funkciójának oppozíciójából induljunk ki. Amíg azonban e

[4] Ch. J. Fillmore, *The case for case: i. m.*

két kategória fillmore-i meghatározása az alap, addig csak az (a) és (e) rendszereket tudjuk magyarázni: az előbbit mint a funkciókülönbségeket tükrözőt, az utóbbit mint a funkciókülönbségeket neutralizálót. Amíg az ágens és az objektum tartalma mint két tovább nem elemezhető egység áll egymással szemben, addig nem tudjuk megmagyarázni azokat a rendszereket, ahol az egyik vagy a másik kategória a mondattípusok egyikében sajátos formában, más típusú mondatban pedig (ugyanazon a nyelven belül) az ellentett kategóriával azonos módon realizálódik. Ilyen problémát jelentene az ágens kifejezésének kettőssége a (c) rendszerben, az objektumé a (d)-ben és mindkettőé a (b) rendszerben.

Ha azonban a kategóriák tartalmát nem tekintjük elemezhetetlen egységnek, és a különböző bővítményeket ugyanazon elemi tulajdonságok meglétével, illetőleg hiányával tudjuk jellemezni, akkor a neutralizációs lehetőségek száma jelentősen megnő, mivel ilyen esetben a neutralizáció egyes tulajdonságok, illetőleg tulajdonságcsoportok között is végbemehet.

Az ágens és az objektum altípusait a fent (**1.2**) ismertetett jegyek kombinációival jellemezve a Fillmore által vizsgált mondattípusokban nem két, hanem négy különböző kategóriát kell felvennünk, amelyek mindegyikét ugyanannak a három jegynek a megléte vagy a hiánya jellemez:

A
[+ + −]

A
[+ − −]

O
[− − +]

O
[− − −]

(Itt — mint a továbbiakban is — a kategóriát jellemző jegyeknek csak az előjelét tüntettük fel az aktivitás, tranzitivitás, ráhatottság sorrendet követve.)

E kategóriák felszíni kifejezésének öt fentebb ismertetett rendszere a következőképpen magyarázható:

1. Az (e) rendszerben minden különbség neutralizálódik.
2. Az (a) rendszerben egyedül az a k t í v jegy megléte vagy hiánya releváns a felszíni esetválasztásnál.
3. A (c) rendszerben is csak egy releváns jegy van, a t r a n z i t i v i t á s.
4. A (d) rendszerben az egyetlen releváns jegy a r á h a t o t t s á g.
5. A (b) rendszerben releváns mind a (c), mind a (d) rendszer releváns tulajdonsága. Érdemes megemlíteni, hogy a három jegy közül ez a kettő egymást kölcsönösen feltételezi (abban az értelemben, hogy ha a mondatban szerepel olyan bővítmény, amelyet valamelyikük pozitívan jellemez, akkor van helye a mondatban egy olyan bővítménynek is, amelyet másikuk jellemez pozitívan).

A felszíni megformálás a következő elvet látszik követni: a megkülönböztetés alapjául szolgáló jegyek hiányával jellemezhető kategóriákat jelöletlen alak, az ezekkel a jegyekkel pozitívan jellemezhető kategóriákat jelölt alak fejezi ki. Így az aktív nyelvekben — (a) rendszer — a [−aktív]

jegyű, az ergatív nyelvekben — (c) rendszer — a [—tranzitív] jegyű, a nominatív nyelvekben — (d) rendszer — a [—ráhatott] jegyű bővítményt casus rectus fejezi ki, míg ugyanezekben a nyelvtípusokban jelöltebb esetek (a fenti sorrendben: activus, ergativus, accusativus) fejezik ki a [+aktív], a [+tranzitív] illetve a [+ráhatott] jegyű bővítményeket (amennyiben a nyelvben van névszóragozás). A (b) rendszerben ennek alapján a [—tranzitív, —ráhatott] jegyű bővítmények (a tárgyatlan mondat ágense és objektuma) feltételezhetőek jelöletlennek. (Sapirnál erre nem található utalás.)

Mind az öt felsorolt rendszerre érvényes az a kijelentés, hogy ahol egyáltalán van megkülönböztetés, az vagy egyetlen mély szerkezeti jegy, vagy a tranzitivitás és a ráhatottság egymást kölcsönösen feltételező két jegye alapján történik. Ez egyben azt is jelenti, hogy ahol legalább két kategória realizálódik azonos formában, ott az azonos módon kifejezett kategóriák mindegyik rendszerben (eltekintve a teljes neutralizációtól) legalább egy olyan közös tulajdonsággal rendelkeznek, amely a más módon kifejezett kategóriák egyikében sincs meg. Ezek a közös jegyek a megfigyelt esetekben:

(a) eset: [+aktív] és [—ráhatott], illetve [—aktív] és [—tranzitív]
(b) eset: [—tranzitív] és [—ráhatott]
(c) eset: [—tranzitív]
(d) eset: [—ráhatott]

3.1. A fentiek egyben választ is adhatnak arra, hogy az elméletileg lehetséges 15 különböző felszíni rendszer közül miért éppen ez az öt a leggyakoribb (ha nem kizárólag lehetséges). Az összes többi rendszerben nemcsak sokkal bonyolultabb neutralizációs folyamatokkal kellene számolni, de bizonyos esetekben egymással homlokegyenest ellenkező jellemzésű kategóriák fejeződnének ki azonos módon, míg hasonló funkciókat eltérő felszíni esetek realizálnának. Egyáltalán nem valószínű azonban, hogy olyan felszíni rendszerek létezhessenek, ahol az azonos módon kifejezett kategóriák egyetlen olyan közös tulajdonsággal sem rendelkeznének, amely csak rájuk jellemző.

Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a többi elméletileg lehetséges kombinációt is (lásd a 244. lapon lévő ábrát).

Teljes mértékben kizárható minden olyan kombináció, ahol a [+ + —] jellemzésű ágens és a vele ellentett jellemzésű ([— — +]) objektum (amelyek mindhárom jegyükben különböznek egymástól) azonos felszíni kifejezést kapna úgy, hogy ez a forma bármi mással oppozícióban álljon. Abban az egyetlen megfigyelt rendszerben, ahol ez a két kategória azonos módon fejeződik ki (e), ott ezzel a formával semmi sem áll oppozícióban. Kizártak tehát az I. alatti esetek.

Kizárhatók azok az esetek is, ahol az azonos esettel kifejezett kategóriák közös tulajdonságainak teljes halmaza egy (vagy több) más módon kifejeződő kategóriában is előkerülne. Ennek alapján kizárhatók azok az esetek, amelyekben a [+ — —] jegyű ágens csak a [— — +] jegyű objektummal és/vagy a [+ + —] jegyű ágens csak a [— — —] jegyű objektummal fejeződne ki azonos formában — tehát a II. alatt felsorolt rendszerek.

I. 6. 7. 8. 9.

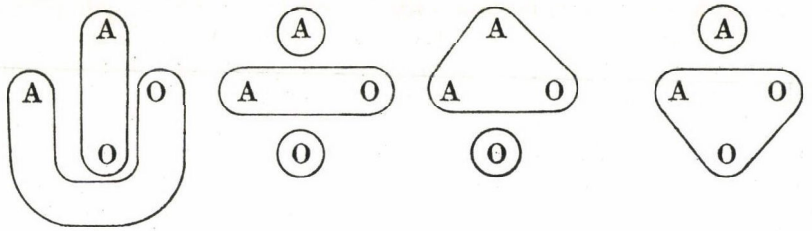

II. 10. 11. 12.

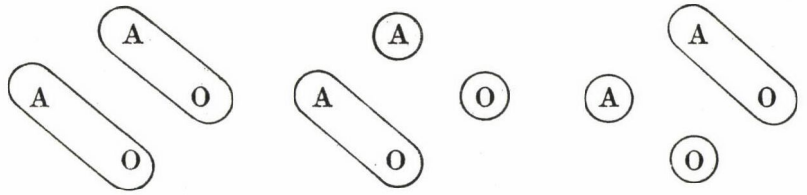

III. 13. 14. 15.

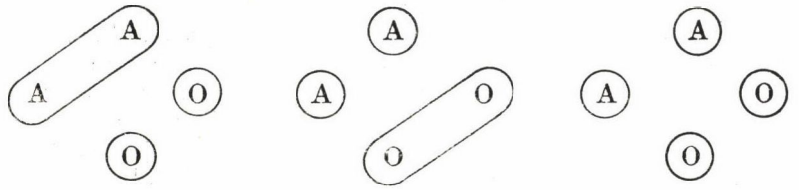

Három lehetőség maradt hátra (13, 14, 15). A fenti érv alapján ezek létezése nem zárható ki, mivel az azonos módon kifejezett kategóriák közös tulajdonságainak teljes halmazát egyetlen más kategória sem tartalmazza. Gyakorlati előfordulásuk valószínűsége azonban igen csekély, mivel a megkülönböztetések egy része felesleges. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül az, hogy ha az ágens morfológiai kifejezése az objektumétól különböző (mint az (a) esetben), akkor az, hogy melyik altípusuk szerepel egy adott mondatban, mindig egyértelműen dönthető el a mondat tárgyas vagy tárgyatlan volta alapján. Gazdaságtalanul redundáns volna tehát az a rendszer, amelyben az ágens – objektum oppozíción túl morfológiailag különbözne egymástól akármelyikük két altípusa. Annál is inkább állíthatjuk ezt, mivel a megfigyelt változatok tanúsága szerint a nyelvekben nem szükségszerű követelmény mind a négy altípus megkülönböztethetősége a felszíni szerkezetekből. Ez valójában éppen csak abban a rendszerben (a) teljesül, amelynek a 13, 14 és 15 tulajdonképpen még tovább finomított változatai. Ezzel szemben a többi megfigyelt rendszer egyike sem ad módot az ágens és az objektum megkülönböztetésére tárgyatlan ige mellett.

3.2. Az eddigiekben megvizsgáltuk az ágens és az objektum felszíni kifejezésének elméletileg lehetséges rendszereit, és ezek közül elhatároltuk azokat, amelyek funkcionálása a természetes nyelvekben alapfeltevésünkből (**1.2.**) következően megengedett. Az osztályozás szempontjainak pontosabb értelmezéséhez az alábbi megjegyzéseket szükséges figyelembe venni:

(1) Következtetéseinket egyes nyelvek névmási rendszereinek vizsgálata kapcsán (**2.1.**) indítottuk el. Ennek a bemutatásnak azonban elsősorban illusztratív szerepe volt, így következtetéseinket nem kell megkötnünk a névmási formák oppozíciós rendszereire. Feltételezésünket az ágens és az objektum altípusainak bármilyen módon történő morfológiai megkülönböztetéseire érvényesnek tartjuk — és akkor is, ha funkciójukat főnévi csoportok töltik be. A morfológiai megkülönböztetés módja lehet akármi: történhet a névszó esetragjának segítségével, az ige személyragjai és/vagy osztályjelei révén (olyan nyelvekben, amelyekben nincs névszóragozás) vagy egyidejűleg mindkettővel és bármilyen más módon.

(2) A fentiekben az ágens és az objektum felszíni kifejezési rendszereinek típusait határoltuk el, ami nem jelenti közvetlenül a nyelvek tipizálását. Egy-egy nyelven belül a fenti rendszerek közül nem szükségszerűen csak egy funkcionálhat, és az is előfordulhat, hogy bizonyos nyelvekben éppen az egyik típusból a másikba való átmenet állapotát rögzíthetjük. A grúz nyelv például igen tarka képet nyújt ebből a szempontból: a harmadik személyű ágens és objektum megkülönböztetése az igeidőtől függően felel meg egyrészt a (d) rendszernek, másrészt egy az (a) és a (c) rendszerek közötti állapotnak, míg az első és második személyű névmási formák oppozíciói az (e) rendszernek megfelelő képet mutatják.

(3) A mondattípusok, amelyeket vizsgáltunk, a következők: (i) intranzitív mondat, ahol az állítmányhoz ágens kapcsolódik; (ii) tárgyas mondat, ahol a cselekvésnek ágense és objektuma is van; (iii) tárgyatlan mondat, ahol az állítmányhoz objektum kapcsolódik. A rendszerezést azonban csak ezeknek a mondattípusoknak a „tiszta" eseteire tartjuk szigorúan érvényesnek. Ez a megkötés elsősorban azt jelenti, hogy feltételezésünket csak azokra a mondatokra vonatkoztatjuk, amelyek állítmánya [+konkrét] jegyű (tehát nem pszichikai vagy intellektuális folyamatot vagy állapotot, birtoklást, relációt stb. fejez ki), továbbá az (i) típusra azt, hogy az ige valóban tárgyatlan (nem pedig tárgyatlanként használt tárgyas), a (ii) típusú mondatra, hogy a tárgy határozott és ki van téve a mondatban, a (iii) mondattípusra pedig azt, hogy az objektum [— — —] jegyű. Azoknak a mondatoknak a megformálása, amelyekre ezek a feltételek nem teljesülnek, eltérhet a „tiszta" típusok megformálásától. Ha például a mondatban a tárgyas ige mellett nem szerepel tárgy, akkor az ágens morfológiai kifejezése azonos lehet a tárgyatlan ige ágensének a megformálásával stb.

4. Ha a több mint háromezer természetes nyelvben egy jelenség amúgyis kis számú matematikailag lehetséges megoldása közül mindössze néhány figyelhető meg, akkor nincs jogunk pusztán véletlennek tekinteni, hogy a lehetőségek közül melyek realizálódtak. Azt viszont, hogy pontosan melyek

a megvalósuló lehetőségek, csakis az empirikus kutatások állapíthatják meg. Mivel a nyelvészeti ismeretek jelenlegi szintjén — bizonyos általános megszorításokat leszámítva — egyetlen jelenségnek sem ismerjük a természetes nyelvekben megvalósuló összes megoldását, mindig fennáll az a lehetőség, hogy korábban meg nem figyelt megoldások is felszínre kerülnek.

Az empirikus vizsgálattal feltárt új változatok egyben mindig újabb értékelési kritériumokat szolgáltatnak a korábbi elméleti magyarázatok elfogadhatóságának megállapításához: valószínűbbé válik az a magyarázat, amelynek alapján a megfigyelt jelenség megjósolható volt és valószínűtlenebbé az, amely kizárta. Az újonnan feltárt tényanyag azonban azoknak a magyarázatoknak sem egyforma mértékben emeli a valószínűségét, amelyekkel összefér. A párhuzamosan létező hipotézisek közül a mindegyikükkel összeférő újabb empirikus ismeretek annak a valószínűségét emelik a legnagyobb mértékben, amely a legkevesebb lehetőséget engedi meg (tehát a legtöbb megszorítást tartalmazza). Amennyiben ugyanis az empirikus vizsgálatok csak olyan tényeket tárnak fel, amelyek ezzel a magyarázattal is összeférnek, akkor a többi hipotézis nem elég erős, „laza": olyan lehetőségeket is megenged, amelyek a valóságban nem figyelhetők meg.

A tárgyas és tárgyatlan igék melletti ágens és objektum kifejezésének a rendszereit magyarázó feltevésünk valószínűleg erős hipotézisnek tekintendő, mégpedig azért, mert az általa kizárt lehetőségek mindegyike (magyarázatunktól meg nem engedett megvalósulása esetén) ugyanolyan jól funkcionálhatna, mint a megfigyelt esetek bármelyike. Egyikük sem okozhatna ugyanis megengedhetetlen zavart a kommunikációban, mivel a teljes neutralizáció a megfigyelt esetek között szerepel. Hipotézisünk igazolásához ezért empirikus hozzájárulást jelent minden olyan feltárt rendszer, amely a magyarázatunk alapján megengedett variációk valamelyikét képviseli. Ugyanakkor természetesen a feltevés sokat veszít hiteléből, ha bebizonyosodik, hogy a 6—12. variációk között is akad olyan, amely legalább egy természetes nyelvben funkcionál. Más szóval ez azt jelenti, hogy feltevésünk egyfajta lehetőséget nyújt arra, hogy a funkció-jegyekkel jellemzett mély szerkezeti kategóriák alkalmazásának jogosságát a grammatikai leírásban empirikus tények alapján cáfolhassuk vagy megerősíthessük.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Mikó Pálné

A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről

1. Aligha lehet e dolgozat bevezetőjében átfogó körképet adni arról, hogy hányféle nézőpontból vizsgálták már a kutatók az emberi nyelvhasználat jellegzetességeit. Vizsgálták a nyelvi egységeket annak idején, az arisztotelészi logika kategóriáiban, a nyelvtörténet „kivétel nélküli" fejlődéstörvényeiben, az agyműködés élettani-vegyi folyamatának függvényeként, lélektan-szociológia-folklór-esztétika stb. elméleteinek alárendelve. Hadd ne folytassam azonban a megállóknak amúgyis csak önkényesen minősíthető tudománytörténeti csomópontok sorolását.

Nem is állhat szándékomban hosszasan elidőzni egy-egy műhely felvillanó emlékénél. Hogy mégis utalok egyes előzményekre, az mindössze jelzése legyen a fejlődést kutatók minden bizonnyal indokolt töprengésének: vajon a kiérlelt hagyományok folytatása vagy elutasítása-e az eddigiektől eltérő csoportosítású nyelvi anyag vizsgálata s az így kirajzolódó elvi megközelítés? A leírás és elemzés többféle szempontból közeledhetik céljához. Modernizálja a „régit"? Megtisztítja sallangjaitól az „újat"? A régiben már bennerejlő új dialektikájából két tétel következik. Egyrészt helyes, ún. korukat megelőző régi nézetek lelhetők fel a teljesebb, körültekintőbb formájú új szempontú feldolgozásban. Másrészt az ósdinak tűnő állásfoglalásokból bontakoznak ki az érvényes és előremutató, éppen nem elavult mozzanatok.

Nemcsak a nyelvészeti divatokra áll, hogy a 'divatjamúlt' régebben 'divatos' volt. Arra sem árt gondolni, hogy más — időrendi egymásutánjukban szemlélt — emberi alkotások szintén gyakran mutatnak egyezést a feltehetőleg nem ismert előzményeikkel (pl. Hieronymus Bosch festményeivel a mai-tegnapi happening-képek és kollázsok).

A nyelvészetben sincs kizárva, hogy egy-egy koncepciót azért vetett el kora és utókora, mert a kevesebb eredményt adó kezdeményezésből sokan következtettek arra, hogy velejéig hibás az! Az egészet marasztalták el, ahelyett, hogy a tagadhatatlanul nehezebb, aprólékosabb munkát igénylő szigorú elemzésnek vetették volna alá, kirostálva a feleslegest vagy károst. Rész-kudarcok megállapításakor nem a zavaró hatások kiküszöbölésére törekedtek, hanem az adott felfogást teljességében hasznavehetetlennek jelentették ki. Máskor viszont a helyest a helytelentől kettéválasztani tudás,

a tisztánlátás hiányzott — szerzőből és olvasóból — ahhoz, hogy a kudarc okát az 'össze-nem-illés', a heterogenitás tényében ismerjék fel. Feltehetőleg csak megsejtették a nem eléggé kikristályosodott, de ottlevő pozitívum és értéktelen máza közötti zavar okát, azt a disszonanciát, melyért az egyöntetűség—arányosság nélküli szerkesztés lehetett a hibás.

A nyelvészeti kutatás elmélete ennek kapcsán további kérdésekkel közelít más tudományágakéihoz. Eklektikus-e szükségképpen a szintézis? Elvtelen-e szükségképpen az eklekticizmus? Mindenképpen megalkuváshoz vezet-e önnön felfogásunk tudományos lelkiismeretességű módosítása? Részint etikai, részint filozófiai—metodológiai kérdések ezek, melyekre válaszolni nem itt van az illő alkalom.

Bármely válasz felé hajlunk is, teendőnk főleg az, hogy még több — lehetőleg más-más — prizmán át nézzük a nyelvi egységek rendszerét. Figyelve az elődökre — hogy csakugyan elődeinknek tekintjük-e őket —, de mindenek fölött a nyelvi valóságot vallatóra fogva. Így látjuk meg régmúlt és közelmúlt, tegnap és ma lényegkereső elméit, akik ugyanúgy vagy másképp, hozzánk hasonlóan vagy homlokegyenest eltérő felfogásban keresik a nyelvi megnyilatkozások összefüggéseit.

Adhat a kutatónak örömet, valamelyes biztonságérzetet, azt látni, hogy mások szintén hasonló eredményre jutottak, vagy legalábbis hasonló megközelítésben lépnek előre; márcsak ezen az alapon is arra következtet, hogy a szóban forgó érvelés valószínűleg nem helytelen, nem irreális. Ám a „nagy szellemek találkozása" fölötti örömbe (az epigonokról itt ne essék említés!) egy csepp ürömként vegyülhet egyfelől a „konkurrens" megléte, aki kutatónkat megfosztotta az egyedüli, pontosabban az első felfedezőnek kijáró érdemtől. Másfelől: néha éppen egy-egy teljesen eltérő gondolatmenet, illetőleg eredmény láttán bizonytalanodnak el egyesek saját elméletük és módszerük értékét illetően.

Mindenképpen, „örömünkre" vagy „bánatunkra", sokan és sokféle módszerrel kutatják a nyelvi hálózat törvényszerűségeit. Különféle kérdéseket tesznek fel a nyelven belüli mozgások és összefüggések pontosabb (legalább ebben marxista) leírása érdekében.

Egy sokarcú összkép általában nem teljes, nem is lehet az. Ez a sokarcúság azonban éppúgy nem teszi egyenetlenné a nyelvtudományt, mint ahogyan Vivaldi megfér Stockhausennel, Henry Moore Praxitelésszel, avagy Einstein Kopernikusszal. S így férnek meg egymással Pāninik, Thraxok és Lazicziusok a mindmegannyi utánuk következővel együtt; valamennyien hasonlítanak — Steiner képével — a gyémántvágóra, akinek egyben eszköze az, amit megmunkál; a maguk módján valamennyien az emberi nyelv lényegéhez kívánnak eljutni.

2. A nyelv vizsgálatának mögöttes, ösztönző és eredeztetett elmélete (nyelvelmélet és nyelvészet-elmélet) kimondva vagy kimondatlanul számot vet az egyén és a társadalom nyelvhasználatában szerepet játszó értelmi és érzelmi tényezőkkel. Az adott nyelvi egységek tükrözik ugyanis a nyelvhasználó viszonyát az őt körülvevő világhoz, a — szélesebb értelemben felfogott — kontextushoz, helyzethez. A közlések legtöbbje valamelyes egyöntetűséget mutat, legalábbis azoké, amelyek belső megszerkesztettségükben

egységes (koherens) hatást képesek kelteni. Így öltenek formát az egymáshoz, valamint a szöveg-egészhez kapcsolódó részek, rájuk és a helyzethez való viszonyukra, tagoltságukra és egységükre figyel a szövegvizsgálat.

A kommunikatív folyamat egységei az élő, valódi információt szolgálják. A mondaténál nagyobb egységbe ötvöződnek: szövegbe, azaz közlés-láncba, ahol az egymást követő megnyilatkozások logikai-asszociatív rendben engedelmeskednek olyan alapvető törvényeknek (egy mondatok fölötti szintaxis — neve lehet nagy-szintaxis — szabályainak), mint pl. a beszédpartner informálásának rendje, a már említett, tehát nem ismételendő elemekre való visszautalás, elliptikus mondatok gyakoribb előfordulása stb.

A próza nagy-egységei — familiáris-bizalmas, köznyelvi, választékos-protokolláris, egyéni(eskedő), tudományos-ismeretközlő, politikai stb. szövegek — kétségtelenül valamely stilisztikai-retorikai töltetet, esetleg zérus fokút kapnak. Ennek felismerése és tiszteletben tartása érdeke a nyelv használójának (vö. Mikó 1964, 1965, 1970, 1974), aki rendre, rendezettségre vagy legalábbis ennek látszatára törekszik. Ezért választ a szóba jöhető közlésformák közül úgy, hogy döntése — a szövegalkotás menetében — optimálisan hangolja össze a l k o t ó i (= célja megvalósításához szükséges) szabadságát a kód k ö t e l e z ő előírásaival, kényszerével. Pontosabban szólva: az első elem(ek) szabadon választott volta írja elő azokat a jelkiválasztásokat (szelekció) és -elrendezéseket (kombináció), amelyeknek a verbális kommunikáció bármely résztvevője magát aláveti. (Hasonlóan: Dubois 1969a, 107—8; Meleuc 1969, 95; Mikó 1970, 118 és kk.)

A közönségesen gondolatcserének nevezett kommunikatív tevékenységben a konkrét helyzettől, a beszélő szándékától válik mássá a közlésegységek jelentése. Bally szerint sokkal több benne az érzelmi-szubjektív elem, mint általánosságban hiszik, méghozzá nem csak „a geometriai-szabályos-normális nyelv perifériáján" (Bally 1952, 157—8). A közlésalkotásba belejátszik érzelmek és indulatok kifejezésének igénye. Mivel a meglevő kifejezőeszközöket a beszélő előregyártottnak, elkoptatottnak érzi, használásuk helyett inkább kész magára vállalni valamiféle többlet-erőfeszítést, nevezetesen rögtönzéssel járó „terhet". Terhet, de az alkotás örömét is: az unos-untalan ismételt fordulatok laposságától elfordulva („la méfiance à l'égard du stéréotype liée à la jouissance du mot nouveau", Barthes 1973, 69). Feltehetőleg ez az önállóságra törekvés kelti a szöveget s z ö v ő emberben azt az illúziót, hogy közlése most már aztán igazán egyéni, személyes lett, mégpedig tartalmában és formájában egyaránt. Lássunk rá példákat.

3. Némileg ellentmondásba kerül a nyelvi tényekkel, a kommunikációban résztvevőkről nyelvi megnyilatkozásaik nyomán nyerhető adatokkal a fentebbi felfogás, amely azt domborítja ki, hogy érzelmei kifejezésében az egyéni veretre törekvés vezeti a nyelv használóját. Általában az egyén — kivéve az irodalmi indíttatású tudatos szóbűvészt — csaknem tehetetlenül szófukar valódi érzelmei megfogalmazásakor. Egyébként, ugyanaz az egyén, akit az élet sosemvoltnak érzett különféle helyzetek és érzelmi reagálások elé állított, rendszerint hamarosan megtudja, hogy a számára hihetetlennek, rendkívülinek, elviselhetetlennek, csodálatosnak stb. tűnő jelenség

már mással is (többször) előfordult. Idevonatkozó megnyilatkozásaiban tehát alig indokolható, hogy minden áron minden eddigitől elütő formára törekedjék.

De, ha elfogadjuk is a spontán megrendülés valóságát, vajon összeegyeztethető-e vele a szöveg cicomázása? Vajon nem mű-, ál-, mesterkélt-e az a szöveg, amely esztétikai jegyekre képes ügyelni a mély, megrendítő tartalom jelzésében? Vajon nem irodalmi hatás (a roxane-i „Brodez, brodez le thème") fedezhető-e fel a keresett-cizellált külsőt előnyben részesítő tetszetős megoldások mögött?

Másrészt, s ez talán még ellentmondásosabb: az alább következő, elkoptatottságukban már-már semmitmondóvá lett kliséket ezzel szemben nem szokta kerülni ugyanez a beszélő, pedig beszélőtársához, illetőleg az elhangzottakhoz való szoros, ismét jobbára érzelmi kapcsolódását kívánja jelezni.

(1)* (a) (meglepetés, érdeklődés): *nahát*! *nocsak*! *ez komoly? igazán? nekem mondja? még ilyet*! *na de ilyet*! *gondolja? ki hitte volna*! *ne is mondja*!

(b) (helyeslés, tódítás): *tudtam*! *de még mennyire*! *bizony*! *mi az hogy*! *na és*! *erről van szó*! *ez igen*! *így van*! *végre*! *miért ne? gondolhattuk volna*! *persze*!

(c) (méltatlankodás, helytelenítés): *hát még mit nem*! *hát aztán*! *még csak az kéne*! *miért, talán mást várt? már (még) csak az hiányzik*! *hát ez egy kicsit sok (erős)*! *ez kész vicc*! *azt szeretném én látni*! *ugyan kérem*! *nevetséges*! stb. stb.

Hogy az itt csoportosított közlés-egységek mit közölnek tulajdonképpen, azt nem nehéz feltárni. Részben a verbális kapcsolat meglétét jelző, bizonyító tevékenység ez: a kommunikációban részt vevő „másik", a „hallgató" kívánja beszélőpartnerét megnyugtatni, biztosítani arról, hogy egyazon hullámhosszon van vele. Ezenkívül azért is meg-megszólal, hogy jelezze kapcsolatuk folyamatosságát, illetve saját szociabilitását. Bizonyítani óhajtja, hogy mennyire figyel, mennyire eggyé forrott a beszélővel. (Pedig „látszólag" mást mondott az egyes mondatokban, de nem a helyzettől egyértelművé lett szövegben!)

Talán, — túl Benveniste példáin, túl az időjárásról, egészségről, köznapi evidenciákról folytatott, nem gondolatcserére szolgáló dialógus-struktúrákon (Benveniste 1970, 17—8) — jogosult ide sorolni a nyelvhasználat sajátos típusaként a Malinowskitól 'communion phatique'-nak nevezett pszichoszociális jelenséget: a beszélő álkérdéseit, rutinmegjegyzéseit. Ezek szintén a szociabilitás játékszabályainak megtartását példázzák, ezúttal a „hallgatót" mozgósítani akarván.

(2) *mit is akartam mondani? hol is hagytuk el? ugye? úgyis tudod*! *te tudod a legjobban*! *nem tudom, nem untatlak-e vele —, valószínűleg nem fogsz meglepődni, ha elmondom —, nyilván még te sem felejtetted el —, biztosan emlékszel arra az esetre —, ha nincs kifogásod ellene, emlékeztetlek rá —, igazad van, ha arra gondolsz —*, stb. stb.

* A korpusz: köznapi társalgás, sajtó-, rádió- és tévéanyag.

(Ha csak zárójelben is, de egy gyakorlati vonatkozású megjegyzést teszek: a fatikus nyelvhasználat idézett példái — (1), (2) — az élőszóbeli kommunikációnak az idegennyelvtanulásban alig, vagy legfeljebb igen későn megjelenő tananyag-részei. Részben ez a magyarázata a tanszöveg steril, papírízű voltának.)

A kommunikáció ugyanezen — kapcsolatfenntartó — sávjába sorolható ezenkívül az az ismétléses forma, amikor a „besegítő" partner fél- vagy egész mondatait ismétli meg a beszélő: mintegy köszönettel nyugtázza a közbeszólást, amelyet egyáltalában nem érez zavarónak. Teljes mértékben elfogadja a dialógust továbblendítő egységhez tapadó konnotációt is.

(3) (a) A: *hónapok óta fel sem emelték a telefonkagylót,*
B: *de most persze sürgős lett nekik,*
A: *de most persze sürgős lett nekik, hogy jelentkezzenek . . .*
(b) A: *sok fehérjét kell ennem,*
B: *mert az jó drága,*
A: *mert az jó drága, viszont feltétlenül le kell fogynom . . .*
(c) A: — *elvesztette az összes leveleket is*!
B: *és még ő adja az ártatlant, a kis rendest,*
A: *és még ő adja az ártatlant, a kis rendest, akit nincs joga senkinek*
B: *bírálni;* stb.

Elhangzik továbbá a kommunikációban jónéhány alacsony hírértékű, ún. 'performatív', valamint 'illokuciós' fordulat (vö. Austin 1962 terminológiájával is). Ezek a kommunikáció olyan kísérői, amelyek az épp akkor, a beszéddel egyidejűleg vagy a beszéd által „megtettet" fejezik ki. Sajátos hangulatúvá teszi pl. a nálunk is bemutatott kabuki-színház jeleneteit az ősi japán hagyományokat őrző ön-kommentár. Nagyban hasonlatos e jelenséghez a kicsi gyerekeknek saját cselekvésükhöz kapcsolt szövege, valamint egyes, a kisgyermekhez szóló felnőttek „beszédbemutatója": sajátos beszédcselekvése, amelyet meghatározott, lassított tempó jellemez (és amelynek fontos kísérője a kinezikai „kódoltság" is):

(4) (a) *ígérem, fontosnak tartom, üdvözlöm, azt kívánom, megengedem, nem hiszem, esküszöm;*
(b) (Juranoszuké:) *Juranoszuké felmegy a lépcsőn* (felmegy a lépcsőn). *Juranoszuké leül* (leül);
(c) (Gabi:) *Gabi vár* (vár).
(Ági:) *Ági elrakja a játékokat* (elrakja).
(Mama:) *Bogáncsnak most szépen odaadjuk a csontot. Megvárjuk amíg megeszi. Nem félünk tőle.*

Teljes redundancia jellemzi-e az előbbi — (3), (4) — közlés-egységeket? Nyilvánvalóan nem, hiszen motiválja őket legalább a „das Worten der Welt" törekvése. Emellett viszonylag ártatlan tünetei a logorrheának. Még azzal sem vádolhatók, hogy csak azért hangzanak el, mert valaki nem kíván szótlanságban maradni; beszél, hogy ne hallgasson; beszél, hogy ne mondjon semmit; beszél, hogy eltakarja valódi gondolatait; avagy: csak játszik a közlésformákkal, lásd: *„minél jobban havazik, annál jobban hull a hó"* (Milne—Karinthy: *Micimackó)*, *„én vagyok a győztes, megnyertem a játszmát, én győztem"* (Szathmári: *Kazohínia)* stb.

Valamelyest emlékeztet e gyakorlat arra az írásos szövegformára, amely kövületszerűen őriz redundáns és semmitmondó nyelvi elemeket vagy egy bizonyos — de viszonylag széles körű — olvasótábor előtt jól ismert nevek utáni, tehát feleslegesen ismételt protokollformákat:

(5) *étkezési tehéntúró* (nyilván nem más célra árusítják); *a leningrádi állami egyetem* (egyéb szervek ott nem tartanak fenn egyetemet); *N. N., az ENSZ főtitkára; Z. Z. a kar dékánja; X. Y. az MTI n-i tudósítója; megvitatták az egymást kölcsönösen érdeklő kérdéseket;* stb.

De az alacsony hírértékű kommunikációs egység legalább nem törekszik megtévesztésre. Egyértelműen, őszintén vallja be, hogy vajmi kevés új információt adott. E jelenségnél sokkal zavaróbb azonban „ellenpárja", amikor a közlés a kommunikációt vevő partnert nem teljesen világosítja fel. Az ilyen szöveg félreérthető. Csak az olvasó második vagy többszöri nekiveselkedésére, a környezet erővonalainak gondos feltérképezése eredményeként bukkan elő a szerző valódi mondanivalója. Néha ez az ambiguitás nem csupán a fogalmazó-szerkesztő esetenként ingerültséget okozó figyelmetlenségéből fakad. Sokkal inkább a mozgékony közlésformák inherens tulajdonságából, hogy ugyanis ott rejlik bennük a másképp-is-érthetőség lehetősége. (Ebből a forrásból merít, szövegelemzőktől szóviccek gyártóiig, a közlésfolyamat főszereplőinek és statisztáinak hosszú-hosszú sora.)

Egyesek úgy vélik, hogy a szövegnek épp ez a sok-értelműsége a természetes (Dubois 1969a, 109—10), hogy a félreértés veszélye a címzettet fenyegeti, méghozzá állandóan (mintha a beszélő ezt soha nem kívánná szándékosan kihasználni !), és hogy a közlés-egymásutánban minden előző közlés-egység ambiguitását csakis a következő, az egyben új ambiguitást (a sajátját) tartalmazó szerkezeti egység oldja fel. Ha nem látszik is teljesen meggyőzőnek Dubois e véleménye, annyi bizonyos, hogy a szöveg informatív igazságértéke gyakran megkérdőjelezhető.

Van olyan jelsorozat, amely egyrészt több ismeretet tételez fel a jelvevőről, mint ami bizonyosnak vehető, másrészt — s főleg ezt éri jogos kifogás! — a szóban forgó szöveg-metszet őszintétlen. Nem azzal a jelentéssel dekódolandó, ami „látszatra" benne foglaltatik. A hosszas semmitmondás, a mellébeszélés, a körmönfont fogalmazás miatt a szövegnek mintegy mögéje nézve, a sorok közt olvasva kell kihámozni a lényeget. Az olvasó kissé átfogalmazza, saját használatára megjegyzéseket fűz hozzá (az alábbi példákban ez került zárójelbe!) mintegy bizonyítékaként annak, hogy a dekódolás mennyire nem azonos valamiféle passzivitással. Élőszóban elhangzó közlések esetén ilyenkor meg kell próbálni elismételni, még egyszer végig kell gondolni a rendszerint bonyolult formájú közleményt. (Mikó 1966, 207—9)

(6) *a piros-kékek eredményei az őszi fordulóban* (a Vasas csapata), *mint ismeretes, . . .* (alig-alig hívták fel rá eddig a figyelmet), *hozzájárulnak a két fél előtt álló közös feladatok mielőbbi megoldásának lehetőségéhez* (hát itt baj lehet az összhanggal !); Z. *a jónevű festő* (elég kevesen ismerik !);

zöldövezeti lakásomat kisebbre cserélem megegyezéssel/megegyezés nélkül —!!— (a pontos összeget nem írja oda!); *rendezték az égetett szeszes italok árát* (mennyivel emelik a kisüstiét?); *tragikus hirtelenséggel elhunyt* (öngyilkos lett); *a látogatás mély benyomást keltett, a látogatást élénk érdeklődéssel fogadták* (csak néhány hét múlva közlik majd, hogy kedvezőnek tekintsük-e); *csaknem másfélszáz új fiók nyílt* (hány?); *felmentették tisztségéből eddigi érdemei elismerése mellett* (lebukott?); *a jelenlevők tulajdonképpen megértették az új helyzetet* (többségük nem érti és nem is helyesli); *minél nagyobb üzemi eredményre törekszünk a forgalmazás terén* (ezek több hasznot szeretnének), *üzemünk lényegében teljesítette évi tervét* (nem teljesítette); *kedvezően hasznosítottuk a hústermelési kedv ösztönzése érdekében hozott felvásárlási árak rendezését* (a tsz drágábban tudta eladni a húst, így több bevételhez jutott); *megérkezett N-be a budapesti Állatkert delegációja* (zsiráfok és medvék vagy az igazgatóság néhány tagja?); *igyekezett a szerepet élettel megtölteni* (a figura irreális, a színész nem is tudta elhihetővé tenni); *csinosnak mondott műszaki rajzolónő...* (nem lehet valami csinos); *kisiparos özvegye megértő férjet keres „Csetkészítők előnyben"* jeligére (úgy látszik erre szólt a férj iparengedélye); *biztosan megint az a nő várta a sarkon* (nem biztos); *könyörgöm, értse meg, hogy ennek a betegségnek egyetlen orvossága van* (nem könyörög, hanem rábeszél); stb.

Tanulságos, egy nyelven belüli fordítási-interpretálási gyakorlathoz szolgáltathatnak nyersanyagot ezek és az ezekhez hasonló, a pontatlan-ügyetlen használat miatt részben mulatságos, részben túl konvencionális közlésegységek. Hol fedik már a szöveg ismérvét, az egymáshoz kapcsolódó mondatcsoportok sajátos szabályrendjével, szintaxisával, hol „lejjebb", a mondat vagy a szintagma szintjén jelzik az adott helyzetbe beágyazott alapjelentést.

Igazából csak az adott szituáción belüli, más szöveg-egységekkel való együtt-előfordulásuk informál valódi mondandójukról. Sem egymástól, sem egy konkrét helyzettől elszigetelt közléseket nem lehet értelmesen interpretálni. A kommunikációcsere sikerének záloga, hogy ismerjük a közölt egység megfelelő helyét az egészben (vö. Harris 1969, 10 skk; Hendricks 1967, 19).

Kétségtelen tény, hogy igen sokféle lehet a beszélő viszonya saját közléséhez. A már említett Austinhoz hasonlóan mások is (Greimas 1970, 34) úgy vélik, hogy a befolyásolni, cselekvően hatni akaró ember verbális magatartása célratörően és célszerűen, a legmegfelelőbb nyelvi jelek és egységek felhasználásával vezet a kívánt eredményhez.

Milyen jellemző jegyekkel írhatjuk le azonban azokat a szöveg-sztereotípiákat, amelyek épp „öngólokká" váltak? Más szóval, milyen kategóriába sorolhatók azok a kommunikációs egységek, amelyek a szokásosnak

az ellentettjére helyezték át alkotóelemeik jelentését, az éppen adott helyzetbeli használat függvényeként? Itt elsősorban nem a sziszegő *nagyon köszönöm*, a fogcsikorgatva kiejtett *jó, jó, csak azt érjem én meg*, stb. „indulatleplező" (?!) közléstípusé a főszerep. Még csak nem is az olyan várvavárt *befejezésül, végezetül* stb. „ígéreteké", amelyek már valahol az unalmas előadás közepetáján elhangzanak. Az alább következő kommunikációs egységek külön csoportba tartoznak; megkülönböztető jegyeik rögzítésében a nehézséget az okozza, hogy a szöveg csak leegyszerűsítéssel minősíthető ügyetlennek, célját tévesztettnek, a helyzethez nem illőnek. Más tényezőkre kell felfigyelnünk benne.

Induljunk ki abból, hogy általában sem a bocsánatkérés, sem a megbánás nem kelt ellenszenvet, hiszen az önteltség hiányáról, bizonyos önuralomról, konvenciók jóindulatú tiszteletbentartásáról tanúskodik. A beszélő őszintén megbánja valamely előző — nyilván nem bántó célzatú — megnyilatkozását, amelyről hajlandó belátni, hogy akarata ellenére fájdalmat okozhatott vele. Ezért, a társ(ak) jobb közérzetét helyreállítandó, vállalkozik a *ne haragudj érte, többször nem fog előfordulni* stb. kimondására, esetleg leírására. Sajátos, jogosan kedvezőtlen visszhangjuk lesz azonban ugyanezen fordulatoknak bizonyos szövegkörnyezetben és helyzetben:

(7) *Sajnálom, de a kapukulcsomat nem adom kölcsön. Bocsánatot kérek, az akkumulátorba csak desztillált vizet kellett volna önteni. Már megbocsáss, de itt tettekre van szükség. Ne is haragudjon meg érte, fürdősapka nélkül nem mehet be senki a medencébe. Elnézést, de hisz még egy szál virágra sem érdemesítetted.* stb.

Mennyivel kevésbé lenne bántó hatású e mondatok bármelyike, ha elejükről lemaradt volna a „bocsánatkérés"! A *sajnálom, bocsánatot kérek, elnézést* stb. kifejezések nélkül a közlés szintén elutasító, kioktató tartalmú marad ugyan, de kevesebb ingerültséget eredményez. A „puszta" szemrehányás mérsékeltebb, nem annyira kihívó és sértő. Pontosabban: nem vagy nem úgy sértő. De miért? Csak a szórend tenné? (A bocsánatkérés ugyanis általában utólag érkezik, ha viszont előrebocsátják, úgy azt jelzi, hogy 'előre megfontolt szándékkal' történik valami, s ez súlyosbító körülmény.)

Miért irritál — hasonlóképpen — a beszédtársnak rendszerint „lefelé" adresszált kérdés, az utasítást követő *'értem?'* egyes szám első személyű igealakja? Nyilván nem az ártatlan igerag miatt. Pl. *A porszívót vissza kell tenni a helyére. É r t e m?*" A fölényes 'helyettesítés', 'beszélés-átvállalás' a ludas, amely mintegy még igét ragozni is képtelennek gyanítja a megszólítottat.

Érdemes megvizsgálni tehát, hogy az adott környezetben mitől lettek bosszantóvá, dühítő tartalmúvá ezek az udvariaskodó kifejezések. Hiszen, úgy tűnik, nem annak szánták őket. Avagy mégis? Nincs-e valami sunyi mentegetődzés-féle bennük? Az, hogy „valójában valami nálam erősebb — az Igazság, az Erkölcs, a Szakértelem stb. — mondatja ezt velem, s emiatt k e l l kifejeznem, hogy mennyire helytelennek minősül az, amit én nem tettem volna szóvá, hiszen jóérzésem tiltotta volna". Fölényeskedés derül ki abból is, hogy az irritáló fordulat megelőzi a tulajdonképpeni lényeges

közlést, eleve védőpajzsként takarja el a gúnyos-letorkolló szándék meglétét, egyben valamiféle jólneveltséget is fitogtatva.

Több mint valószínű, hogy néhány más, eredetileg — feltehetően — helykitöltőnek szánt, ám redundanciájában is hivalkodó, szerénytelenségről árulkodó szerkezetet az ugyanilyen előjelű szubjektiváció fosztott meg attól, hogy használójuk rokonszenvre számíthasson. Ide tartozik pl.

(8) *(én) úgy hiszem; úgy vélem; úgy látom; úgy érzem; a magam részéről azt hiszem; a mi szempontunkból úgy érzem; érzésem szerint nem hallgathatom el; szerény véleményem szerint; nézetem szerint; az a véleményem; az én véleményemet abban foglalhatom össze; újból kifejezésre kívánom juttatni, ha lehet; ez az amivel nagyon egyet tudok érteni; legyen szabad felhívnom a figyelmet arra, hogy mi a magunk részéről; jómagam* (vö. **jómagad, *jómaga* stb.); stb.

A szubjektív-egyéni mozzanatokat túlzó, kellemetlen mértékben hangsúlyozó kommunikációs egységek szintén a nyelvhasználat főbb „anomáliái" körébe tartoznak. Az (5)—(6)—(7)—(8) alattiak bizonyos helyzetben és bizonyos szövegkörnyezetben zavarják a sikeres, hatékony gondolatcserét: nem azt vagy nem pontosan azt fejezik ki, amit kellene.

Az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt haszonnal járhat szemügyre venni néhány további, sajátos közlési szándék legáltalánosabb eszköztárát. Alábbi példáink többsége szószerkezet, szövegbe kerülve válnak kifejezésévé egyrészt az elszemélytelenedésnek (a), másrészt a groteszk hatású, játékos agrammatikalitásnak (b), végül pedig az adott helyzettel, vagy személlyel szembeni „álruhába öltöztetett" indulatnak (c); ezen utóbbi álcázás azonban aligha kíván többet adni, mint a jellegzetes külsejű, felhajtott kabátgallérú, homlokába gyűrt kalapú detektív „felismerhetetlenségét" régi filmekben.

(9) (a) *várható, megfigyelhető, valószínű, feltehetőleg, szinte bizonyosnak vehető; lehetséges, ismeretes;*
(b) *honanya, alulmúlta önmagát, több tízen, hazán kívül tartózkodik, színészoid;*
(c) *görcsösen ragaszkodik, látszólag* (+valamely kedvező jelentéstartalom), *azt merészeli állítani, azzal próbál előhozakodni, siet kijelenteni, kénytelen belátni, úgynevezett, úgymond, azt próbálja elhitetni, olyan látszatot igyekszik kelteni;* stb.

E fejezet végére érve már helyszűke miatt is csak jelzésszerűen említek néhány lazábban, de mégis ide kapcsolódó vizsgálati témát. Ezekre későbbi tanulmányok keríthetnek majd sort, a nyelvi kód és a nyelvhasználat bizarr vagy ellentmondásos jelenségeinek elemzésében. Ilyenek:

(10) — a sajtóhibák és bakik elemzésének azon tanulsága, hogy csak a jelentéssel bírót vesszük észre, a többi nem zavar *(a kötet élőszava, farlengető siker, lóváhagy, Fekenetlen-Fenekelten-Feneketlen tó,* stb.);
— az ellentétes kapcsolású mondattagok sajátos hangsúlyviszonya, amelyben az első elem jóformán súlytalanná válik a másodikhoz képest, s így csak a második közlés-egységet érezzük lényegesnek *(szép,*

de u n a l m a s film; kitűnő, de d r á g a borok; Kati gyakran késik, de j ó k o l l é g a; a főnököd igen sokat olvas, de z a v a r o s a n f o g a l m a z; — vö.: *unalmas, de s z é p film;* stb.);

— a konverzív mondatpárok, illetőleg szövegláncok, chiasmák súlypont-eltolódásai *(elbújt a fa mögé — a fa eltakarja, nyitva hagyom az ajtót — nem csukom be az ajtót, a borok királya — a királyok bora;* stb.);

— a szokásostól eltérő tartalmak kapcsolódása bizonyos nyelvtani formákhoz: pl. kérdő alakú mondatok, amelyek nem kérdést fejeznek ki *(Becsuknád az ajtót? Jössz le rögtön a fa tetejéről?);* látszólag feltételes mondatok, amelyekből általában kihagyjuk az odaérthető kiegészítést *(Ha megszomjazol, odakészítettem a limonádét a hőmérő mellé* — kihagyva az odaérthető *„nincs akadálya hogy igyál, mert"; Jobban alszunk, ha nyitva az ablak* — kihagyva az odaérthető *„mert friss levegő jön be a szobába";* stb.)

— káromkodásaink többségének tárgyragos alakja, amelyet nem mindig magyaráz az odaértett *kíván* ige (*ördögöt áll szándékában elválni* stb.) ezzel egyidejűleg oknyomozó vizsgálata a nyomdafestéket nem tűrő kifejezések elharapózásának (katonanyelv hatása? nonkonformizmus? „népi fi" szerep? feltűnni akarás?);

— előre és visszautaló szövegegységek szintaktikai eszközei *(reggelizni alig reggelizik; on les écoute, ces petits* stb.);

— az 'eszperente' néven ismert játékra, a nyelvtörőkre emlékeztető groteszk, mert természetellenesnek, gépiesnek tűnő kakofónia *(lehetetlen, de nem felesleges emberek; magyar tarka fajta szarvasmarha; hírhedt belharc; portugál riportjának presztízse;* stb.);

— a többdimenziójú valóságot a leképzésben önkényesen súlypontozó közlésformák, más szóval a linearitásba kényszerülő verbális közlés sorrend(szórend) -megoldásai, ahol ugyanis gyakran csak egy — az állítmány elé kerülő — egység hangsúlyos, a többi óhatatlanul a többivel mellérendeltté válik fontosságában, a kiemelt közlés-egység viszont az adott helyzetből, illetőleg a beszélő szándékából fakadóan felcserélhető a többiek valamelyikével *(eltérít repülőgépet* — ki? mikor? miért? honnan? hova? hogyan?; *előadást tart* — ki? kinek? miről? hol? mikor? stb.).

4. A közlések nyersanyagának sokirányú áramlása teszi kötelezővé a nyelvvizsgálatban a konkrét példák felhasználását. Közismert az elvek és módszerek kölcsönhatása. Sajnos, az utóbbi években megfelelő kritika nélkül jutnak csaknem monopolhelyzetbe olyan irányzatok, amelyek gyakran nélkülözik tételeik igaz voltának ellenőrzését a legkézenfekvőbb közegben, a nyelvben. E, külföldön már egyre elmélyültebb bírálatban részesülő, öncélúan bonyolult, spekulatív elmélkedésre gondolok, amely alig vet számot a nyelvi tényekkel, vagy — s ez még meghökkentőbb — szándékosan hagyja figyelmen kívül a nyelvi valóságot. Sőt, az „annál rosszabb a tényekre nézve" elvét(?) követi. Erre kényszerül, mivel a tudományosnak feltüntetett állítások, a nehézkes fogalmazású fejtegetések és a feleslegesen új (lehetőleg idegen) szakkifejezések épp a nyelvi tényekkel kerülnek szembe...

Hogy a konkrét nyelvi anyag igénylése együtt járna az elmélet lebecsü-

lésével? Épp ellenkezőleg: a konkrét vizsgálatból eredő elmélet ösztönözhet csak újabb, még gondosabb leírásra, indukció és dedukció egymásutánjában, konkrétum és absztrakció egymást termékenyítő egységében.

Milyen tanulságokkal járhat a kommunikációs szerkezetek, szövegegységek megfigyelése? Az erre a kérdésre megkísérelt válaszhoz elöljáróban egyéb részletek elemzése szükséges, pl. a kommunikatív folyamat formális jegyei, funkciói, a résztvevők szándékai, a közlés adta információ szerepe helyzet és szöveg ötvözetében, az együtt-előforduló mondatláncok foglalatában, linearitásában.

A kommunikációs folyamat — ebbe a sávba tartozik a szöveg! — tartalmi és formai jellemzői a különféle keret-helyzetek függvényeként foglalhatók rendszerbe. Ebben a rendszerben azonban, a dolog természeténél fogva, magának a szövegszerkezeti egységnek nem lesz tartósan, mindenképpen állandó helye, mindig ugyanazon helyértéke. Valamelyest a valós számok természetes helyérték-váltására emlékeztetően juthat esetenként más-más szerephez. Előfordul, hogy a mondatok egymásutánja, egymáshoz kapcsolódása bizonyos szabályosságot mutat; számos kutató véli izomorfnak e szabályok lényegét, sőt indítékait is, kisebb nyelvi egységekre vonatkozó szabályokéval.

Hogy mi kerülhet egymás mellé, mi zárja ki egymást, mi válik fölé- vagy alárendeltté, azt példázza a kommunikációs modell: nem mondatok ötletszerű egymásutánját fogadja el a szöveg ismérveként, hanem csak egyazon halmazba tartozónak tekinthető mondatok rendszerszerű, rendszerjellegű, megszerkesztett voltát. Vö. pl. „La séquence des phrases constitue l'énoncé qui devient discours lorsque l'on peut formuler des règles d'enchaînement des suites des phrases" (Dubois 1969b, 3); „unter Text verstehen wir einen von seinem Hersteller von vorherein als mehr oder weniger dauerhaft intendiertes (oder, wenn es von einem anderen stammt, dauerhaft gemachtes) sprachliches Gebilde" (Glinz 1971, 122). A szöveg-nyelvészettől ezért várják el újabban a retorikáéval rokon tételek kimunkálását (pl. Todorov 1970, 3 skk., Ducrot—Todorov 1972, 99).

A kommunikációs folyamat résztvevői közös jelállományt használnak, mögöttes ismereteik és konvencióik általában összehangoltak vagy összehangolhatók. Láttuk, hogy gyakran a beszélő helyzetébe éli bele magát a hallgató, aki a tartalmi dekódolás során először is a szöveg — már említett — világos vagy homályos (félreérthető, szándékoltan nem egyértelmű) jellegét érzékeli. Ezután veszi észre (vagy sem) a közlési folyamat további lényeges tényezőit. (Ilyenek pl. a beszélő egyén alkata, jelleme, hangulata; életkora és iskolázottsága, földrajzi, társadalmi, szakmai stb. hovatartozása és ezek viszonya az övéihez.) Ezek vetítődnek a szöveg formális jegyeibe és — amint utaltam rá — a szóban forgó közleményt egyben valamely stiláris sávba — odaillőbe/szándékoltan nem odaillőbe, elfogadottba/nem elfogadottba — sorolják. Szókincs és mondatszerkesztés megválasztásában (semleges, intim, vulgáris, köznapi, emelkedett stb.) a beszélőt erőteljesen befolyásolja saját kapcsolata (intellektuális, érzelmi, akaratlagos stb.) a „címzetthez". Ez utóbbinak — még mindig a többé-kevésbé figyelmes dekódoló szerepében — a szövegben tükröződő egyéb jegyeket is hasz-

nos észrevennie, pl. jelzéseit annak, hogy a beszélő határozott, közönyös, dühös, meglepett, gúnyos, szomorú, derűs, megnyugtató, hamis, ellenséges, jóindulatú stb.

A helyzetet jobban és pontosabban megvilágító „kísérő" (?) jelenségekről, állapotokról, szándékról tehát a szöveg, illetve a szövegalkotás folyamata, maga a közlemény 'in statu nascendi' informál. Élőszóbeli kommunikációban a hangerő, hangmagasság, hangszín, beszédtempó legalább annyi releváns tudnivalóra figyelmeztet, legalább annyi tünettel segíti a diagnosztizálást, mint ahogyan pl. a nem-verbális jelzőrendszerekben jut fontos szerephez mozdulat, forma, szín, szag, zörej, hőfok, íz, öltözék stb. (Vö. Fónagy 1966, 72 skk.)

A megfelelően kódolt szövegben ily módon nem parttalan és amorf, hanem egységnyi, egységet alkotó, rendezett mondatláncot fedez fel az olvasó és a hallgató, akinek rendszerint reagálnia, válaszolnia kell a hozzá intézett vagy hozzá eljutott megnyilatkozásra. Kétségtelenül szüksége van jó emlékezetre és/vagy figyelmes, értő szemre, fülre ahhoz, hogy meglássa a szöveg egységét: a szövegnek a mondat, a mondatnak a szószerkezet, a szószerkezetnek a szó az „alájafoglalt". Épp ezért a dekódolónak információhordozó részegységeket választania kiindulópontul csakis akkor indokolt, ha az egészhez méri funkciójukat, valami nyomós ok miatt figyelemreméltó „főszerepüket". Nagyjából hasonló logikával terelődik egyébként a nyelvészeti elemzés is a szövegre, a hosszú időn át központi — helyesebben talán k ö z b ü l s ő — státusú mondatról . . .

Legyen bár a nyelvi megnyilatkozás kerete monológ vagy társalgás (azaz egyirányú vagy reciprok kommunikáció): műfaja beszéd, költői önkifejezés, vicc stb.; légyen formája élőszóbeli vagy írásos (akár levél, hirdetés, reklám — ezeknek szintén alig jutott eddig elemzés!); szóljon egy személyhez vagy többhöz, jelenlevőkhöz avagy jelen nem levőkhöz, mindenhogyan az 'én' konfrontálódik a 'nem-én'-nel (vö. Steiner 1972, 63—4, Richelle 1971, 88 skk.).

A közlés funkciója felhívó, kifejező, ábrázoló stb. vagy újabb terminológiával: referenciális, emotív, konatív, poétikai, fatikus, metanyelvi (vö. Jakobson 1969, 216—223). Célja is sokféle: kérhet vagy adhat információt, tartalmat, választ, segítséget; lehet kapcsolatteremtő vagy irányító. A reagálás főbb típusai: beleegyezés, ellenkezés, elhárítás, mellébeszélés stb. Mindenképpen valamilyen választás elé került a viszonylagos mozdulatlanságából kimozdított beszédpartner, akiben nem mindig vagy nem rögtön válik tudatossá, hogy a hozzá intézett közlemény valódi célja az volt-e, aminek ő felfogta. (Könnyen meglehet ugyanis, hogy egy-egy felszólítás szerzője eleve nem is szófogadásra, hanem ellenkezőleg, a kérés megtagadására számít reménykedve. Az sincs azonban kizárva, hogy „csupán" megalázni akart. Hasonlóan vélekedik Ducrot 1969, 13).

Állandó készenlét és mozgás a nyelvhasználók jellemzője tehát, így érvényesül bennük — legtöbbször a logikai 'igaz', az etikai 'helyes' és az esztétikai 'szép' egységére törekedve — a kreativitás és a kényszer: a gondolat mozgásában, a nyelv mozgásában. Guillaume pszichomechanikája hasonlóképpen értelmezi a gondolati-nyelvi oszcillációt egyedi és általános között, elméletének bemutatása azonban kívül esik a jelen dolgozat keretein.

5. A fentiekben néhány kommunikációs és szövegszerkezeti egységet kívántam bemutatni, hogy ennek alapján felelni próbáljak a megfigyelt jelenségek alapján feltett kérdésre. Arra, hogy milyen elméleti tanulság vonható le a következetes szövegvizsgálatból. Válaszom summája a következőkből áll.

Igyekeztem rámutatni a nyelv konkrét egységeinek a helyzettől, illetőleg a nyelvhasználó(k) érzelmi-értelmi indíttatásától függő sajátosságára; nevezetesen: a közlésalkotásban és a közlésben — ha tetszik a humboldti energeia/ergon, avagy a bühleri-laziciusi beszédaktus/beszédmű kettősségében —, azaz egy folyamatban és termékében jelentkező összhang meglétére vagy hiányára.

A konkrét példákban azt érzem általánosnak, hogy, egyfelől, a kommunikatív folyamat törzstényezőiként felfogható mondatláncok összhangja egy — nevezzük így — viszonylag „nyugalmi állapotú" (legfeljebb „első sebességbe kapcsolt") nagy-szintaxisban helyezkedik el. Összhang és nyugalmi állapot fogja át a mondatokat semleges hatású — legáltalánosabban szokásos jelentésükkel dekódolandó — szöveggé, a nagy-szintaxis szerepe alig érzékelhető. Többnyire a nem érzelmi töltésű s ezért a nyelvi formát nem különösebben előtérbe engedő próza jellemzője ez.

Másfelől, mihelyt azonban valamely erőteljesebb szubjektivitás, affektív szerepjátszás (beleértve az ál-informálás bemutatott eseteit!) nyelvi vetületének vagyunk tanúi, ennek az lesz a következménye, hogy mintegy elmozdul a szöveg szintaxisa. A közlésláncok magától értetődő, tehát csaknem észrevétlen rendezettsége, összhangja már nincs meg. Fontossá válik ezzel szemben a mondatok szokatlan egymásutánja, avagy: mondatoknak és mondatláncoknak a helyzethez, illetőleg a beszélőhöz fűződő sajátos viszonya, szándékolt jelentéstöbblete vagy megváltozott jelentése. A működésbe, mégpedig érzékelhető működésbe hozott nagy-szintaxis egyben különleges szabályozóként biztosítja azt is, hogy a kommunikáció lüktetése ne feszítse szét a rugalmas, de mégsem végtelen rugalmasságú nyelvi kereteket. (A weöresi *sipavaritagpa* — a paripa a sivatagban! — még a költői nyelvben sem bizonyult követhető megoldásnak . . .) Szükséges ugyanis, hogy a tulajdonképpeni tartalom ne sikkadjon el, még akkor sem, amikor a közlésforma nem észrevétlenül simul a tartalomhoz, hanem önálló-saját fénykévébe jut.

A bemutatott szövegszerkezetek önmozgásukban önmagukra hívják fel a figyelmet. Egy-egy önállósult, a „szürkeséget" nem vállaló szövegépítmény azonban nemcsak önmagát kelleti. Egyben lényegkeresésre is késztet. Figyelmeztet rá, hogy nem a jelenségben, hanem a jelenség mögött található a lényeg. De takarjon bár a szöveg látszólagos egyszerűsége bonyolultságot, mégis a lényeg megtalálásához vezet el: a többféleképpen dekódolható szöveg éppen az adott helyzetben, éppen a kommunikációs folyamatban résztvevők igazi szándékából fakadóan válik egyszerűvé, lényegfeltáróvá.

6. Összefoglalóul: az általános, elméleti jellegű tudománytörténeti utalás (**1.**) és a kommunikációs folyamat belső dinamikájának, a szövegalkotásnak felvázolása (**2.**) vezette be a kiválasztott kommunikációs és szövegszerkezeti egységek bemutatását (**3.**) Ezeket — a dialógus bizonyos típusai: közbe-

szóló reagálás, a hallgató mozgósítása, besegítés és ismétlés, ön-kommentár (1)—(4); nyelvhasználati anomáliák: nincs információ, kevés vagy ál-közlés, ellenszenves önmosdatás és önkiemelés (5)—(8); egyéb esetek (9)—(10) — követték a szöveg-elmélet néhány aspektusára, elveire és módszereire vonatkozó gondolatok (**4.**) a nyelvhasználat kommunikációs egységeinek hálózatáról, az ember és társadalom megszabta helyzetekhez kötött elemkapcsolatokról; végül (**5.**) a nyelvi egészben működő szövegszerkezetek bonyolult és mégis egyszerű mozgásáról.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Idegennyelvi Lektorátus,
Budapest

Irodalom

J. L. Austin: *How to do things with words* (Oxford, 1962).
Ch. Bally: *Le language et la vie* (Genève—Lille, 1952).
R. Barthes: *Le plaisir du texte* (Párizs, 1973).
E. Benveniste, L'appareil formel de l'énonciation: *Langages* 17. 12—18 (1970).
J. Dubois, Énoncé et énonciation: *Langages* 13. 100—110 (1969a).
J. Dubois—J. Sumpf, Analyse du discours: *Langages* 13. 3—7 (1969b).
O. Ducrot, Les actes de langage: *Sciences* 60. 8—13 (1969).
O. Ducrot—T. Todorov: *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage* (Párizs, 1972).
I. Fónagy, Le langage poétique. Forme et fonction: *Problèmes du langage* (Párizs, 1966) 72—113.
H. Glinz: *Linguistische Grundbegriffe und Methodenüberblick* (B. Homburg, 1971).
A. J. Greimas, Considérations sur le langage: *Du sens* (Párizs, 1970) 19—38.
R. Jakobson: *Hang — Jel — Vers* (Bp., 1969).
Z. Harris, Analyse du discours: *Langages* 13. 8—45 (1969) [= Discourse Analysis: *Language* 28. 1—30. (1952)].
W. Hendricks, On the Notion 'Beyond the Sentence': *Linguistics* 37. 12—51 (1967).
S. Meleuc, Structure de la Maxime: *Langages* 13. 69—99. (1969).
Mikó P., Nyelv-elmélet—nyelvtudás: *Idegen nyelv, anyanyelv* (Bp., 1970) 115—125. A tanbeszélgetésektől a valódi kommunikációig: *Korszerű nyelvoktatás* (Bp., 1974). Valamint alábbi, régebbi dolgozataimban is: A minimális szókincs kérdéséhez: *Nyelvtudományi Közlemények* 137—153 (1962). Théorie et exercices de transformation: *Annales Univ. Sci. Bp. Sect. philologica* t. 4. 75—85 (1963). Le découpage de la réalité par les langues: *Annales Univ. Sci. Bp. Sect. philologica* 5. 155—170 (1964). *Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése a hatékony idegennyelv-oktatásban* (Kandidátusi értekezés, Bp., 1965). A biztonságos nyelvtudásról: *Magyar Tudomány* 704—709 (1966a). Nyelvstatisztikai vizsgálatok: *Filológiai Közlöny* XII., 201—209 (1966b). A mondat és a szó szerkezete közötti összefüggések: *Nyelvtudományi Közlemények* 58. 511—514 (1967). Az alkalmazott nyelvészet helyzete [Hozzászólás]: *Általános nyelvészetünk helyzete* (Bp., 1968) 151—157. Az áruelnevezések kérdéséhez: *Nyelvészet és gyakorlat* (Bp., 1971) 77—89. Application de théories linguistiques: *Annales Univ. Sci. Bp. Sect. linguistica* 181—187 (1972).
M. Richelle: *L'acquisition du langage* (Brüsszel, 1971).
G. Steiner: *Extra-territorial. Papers on Literature and the Language Revolution* (London, 1972).
T. Todorov, L'énonciation: *Languages* 17. 3—11 (1970).

Pléh Csaba — Radics Katalin

„Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg

1. A hagyományos nyelvtanok „hiányos mondat" terminusa is példázza azt a megfigyelést, hogy mondatainkból gyakran elhagyjuk az alanyi vagy a tárgyi főnévi csoportot, ugyanakkor a beszélő és a hallgató számára mégis nyilvánvaló, hogy az adott mondatban mi az alany, illetőleg a tárgy. A jelen dolgozat egy kicsit általánosabban szeretné ezt a kérdést vizsgálni; összekapcsolva a pronominalizáció szélesebb problematikájával.[1] Közös alapon szeretnénk tárgyalni, hogy egyrészt a névmások hogyan nyerik el pontos vonatkozásukat a szövegösszefüggésben, másrészt pedig a hiányos mondatok „hiányai" miképpen vonatkoznak mégis a valóság egy meghatározott részletére. A beszélő szemmelláthatólag nem habozik, hogy beszéd közben hiányos mondatot vagy pedig a szöveg egy előző részletére visszautaló (anaforikus) névmást használjon, s a hallgató számára sem jelent nehézséget ezek értelmezése. Ez a tény egyszóval azt jelenti, hogy használatukat valamilyen feltárható szabályrendszer irányítja.[2]

Kiinduló feltevésünk az, hogy az anaforikus elemek használata általában — s ezek között a hiányos mondatoké is — a szöveg koherenciájának fontos tényezője. Elvileg elképzelhető volna, hogy folyamatos szövegben minden főnévi csoportot újra és újra ugyanazokkal a tartalmas szavakkal nevezzünk meg. Hogy ez nem így történik, az magyarázható lenne a beszéd ökonómiára való törekvésével is, vagyis azzal, hogy az ismertet, a már em-

[1] Munkánk fontos inspirálója volt egy megfigyelésünk 6—7 éves gyermekek beszédével kapcsolatban. Folyamatos, elbeszélő jellegű szövegekben ugyanis ezeknél a gyermekeknél gyakoriak az olyan hiányos mondatszerkezetek, ahol a szövegelőzményből nem lehet betölteni a hiányt, az értelmezést csak a nyelven kívüli szituáció biztosítja. Pl. *A kisfiú nézi a madarat. Leszáll a fáról.*

[2] Az ilyen típusú hiányos szerkezetek használatában kimutatható szociális és fejlődési különbségek indítottak arra, hogy megpróbáljuk pontosabban leírni azt a szabályrendszert, amelynek megsértése miatt hibásnak érezzük ezeket a szövegrészeket. (Lásd erről Pap Mária és Pléh Csaba 1972; Pap Mária és Radics Katalin 1972.) A pronominalizáció és a hiányos mondatok összekapcsolását is alátámasztják — a közvetlen nyelvészeti érvek mellett — nyelvhasználati érvek. A magyar gyermekek hiányos — mondat-használatában meglevő különbségek ugyanis meglehetősen párhuzamosak a Hawkins (1969) által angol gyermekeknél a 3. személyű személyes névmások használatában kimutatott különbségekkel.

lítettet felesleges még egyszer kimondanunk. Mivel azonban mondatainkban általában egynél több főnévi csoport szerepel, az olyan „elhagyás" vagy névmás-használat, mely pusztán a felesleges ismétlés elkerülésén alapul, nem tenné lehetővé a hiányok és névmások vonatkozásának rekonstrukcióját. Ez a fajta ökonómia tehát túl sokba kerülne: a szöveg megértését kockáztatná, hacsak szemantikai megkötések vagy valamilyen nyelven kívüli tényező nem tenné lehetővé ezeknek az elemeknek a deiktikus értelmezését. Az elhagyás és a névmás-használat mögött tehát működnie kell valamilyen mechanizmusnak (szabályrendszernek), mely lehetővé teszi az elemek vonatkozásának visszaállítását. Ez is a beszédökonómiai magyarázat hiányosságára utal, ugyanis ha van ilyen szabályrendszer, akkor amit megnyerünk a réven, elveszítjük a vámon: kevesebb elemet mondunk ki, de ezek levezetéséhez több szabályra, bonyolultabb mechanizmusokra van szükség.

A szöveg koherenciájának nyilván több szintje van; ezek közül csak egy a szintaktikai koherencia, melynek megint csupán egy aspektusa a referenciális azonosságon alapuló anaforikus szabályrendszer működése. Csak éreztetni szeretnénk, milyen értelemben teszik ezek az anaforikus eszközök koherensebbé a szöveget. Egyrészt az anaforikus névmások s a hiányos szerkezetek révén a szöveg lineáris sorrendjében ténylegesen közelebb kerülnek egymáshoz az azonos referenciájú elemek, illetőleg az új információk, amiket mondunk róluk. Másrészt a névmásokkal és hiányos mondatokkal létrejött „űrök" a hallgatót is kényszerítik arra, hogy a szövegben keresse ezek előzményét, s így viszonyítsa egymáshoz a mondatokat. A beszélő rövidebb szövegű részleteket tekintve általában előre tudja, hogy miről mit akar mondani; mikor az azonos dolgokra vonatkozó információknál névmásokat és hiányos szerkezeteket alkalmaz, az ezek használatát irányító, kölcsönösen ismert szabályok révén eléri, hogy a hallgatóban is ugyanaz az összkép jöjjön létre, mint amiből ő kiindult.[3]

2. Anyagunkban eltekintünk az 1. és 2. személyű névmásokat, valamint az 1. és 2. személyű névmássá kiegészíthető zéró-elemeket tartalmazó szerkezetek vizsgálatától, mivel ezek a deixis elvén működnek: nem igényelnek tartalmas NP formában kifejezett antecedenst. Hasonlóképpen eltekintünk a 3. személy deiktikus használatának vizsgálatától is.

A bennünket érdeklő szabályrendszer feltárásában azoknak a szerkezeteknek van különleges jelentőségük, ahol az anaforikus névmást vagy hiányos szerkezetet megelőző szövegrészben több főnévi csoport szerepel. A szabályrendszer ugyanis éppen azt határozza meg, hogy az összes lehetséges közül éppen melyik főnévi csoport az érintett proforma antecendense.

Először leíró módon ismertetjük, hogy milyen szintaktikai helyzetekben fordulnak elő a helyettesítések.

[3] Más performancia „előnyei" is vannak az anaforikus proformák használatának. Újabban mutattak rá például, hogy az anaforikus névmások használata segíti a nyelvi anyag megjegyzését, azt, hogy a hallgató az ugyanarra a dologra vonatkozó különböző állításokat integrált egészbe tudja összefogni (vö. Lesgold 1972).

Mindegyik helyettesítés, illetőleg törlés alapfeltétele a referenciális azonosság. Két főnévi csoport (NP) referenciálisan azonos, ha ugyanarra a valóságdarabra vonatkozik. A referenciális azonosság még nem elégséges feltétel ezeknek a műveleteknek az elvégzéséhez. További feltétel az érintett főnévi csoportok értelmének azonossága is.[4] (Sok olyan példát lehet találni, ahol a második mondatban olyan főnévi csoport szerepel, amelynek referenciája azonos a szövegelőzmény egyik főnévi csoportjáéval, értelmileg azonban eltér tőle. Pl.: *Pompidou* tegnap fogadta *Kissingert. Az amerikai külügyminiszter* az olajválság kérdéseit tárgyalta meg az *elnökkel.*[5])

3.1. Példaanyagunkat aszerint csoportosítjuk, hogy milyen mondattani funkciót tölt be a két koreferens főnévi csoport az első, illetve a második mondatban. Az alapeseteket, vagyis a neutrális hangsúlyviszonyokat tartalmazó mondatokat az I. táblázat mutatja, az egyes cellákban a második mondatban megjelenő formát tüntetve fel.

A táblázat eseteit a következő példák illusztrálhatják.[6]

(1) (a) *A kisfiú meglátta a bácsit.* ∅ *Odament hozzá.*

A viszonyítás itt nem függ a főnévi csoportok sorrendjétől:

(1) (b) *A szemüveges bácsit meglátta a kisfiú.* ∅ *Elkérte tőle a labdát.*

Az ismétlődő alany törlése mellérendelésre (kettőnél több predikátum esetében is) ugyanígy érvényes.

(1) (c) *Márton megpillantotta Jánost,* ∅ *átment az utcán és* ∅ *odaadta neki a kulcsot.*

(2) (a) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön megértette miről van szó.*

Az *az* megjelenése alanyi helyzetben független attól, hogy élő vagy nem élő főnévi csoporttal azonos a névmással koreferens az első mondatban:

(2) (b) *A könyvtáros elvette a könyvet. Az megcsúszott és leesett.*

Természetesen a (2)-es esetekben a teljes főnévi csoport is megismételhető (pl. *A könyv megcsúszott és leesett*), mi azonban ezzel nem foglalkozunk, csak a különböző proformákat (névmási és zéró formákat) tartalmazó esetekkel. Annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy az (1)-nek megfelelő

[4] Az értelem és referencia megkülönböztetését a fregei értelemben használjuk (lásd G. Frege 1892).

[5] Újabban Szmirnova (1973) foglalkozott az ilyen helyettesítők típusaival.

[6] A példáknál a világosabb bemutatás végett bejelöltük azokat a zéró elemeket (∅), melyeket a beszélő be tud tölteni, mintegy beleért a mondatba. Szintén a példák jobb érthetőségét hivatott segíteni, hogy nyíllal megjelöltük, melyik korábbi teljes főnévi csoporttal koreferens(ek) a mondatban példaként szereplő proformák.

A főnévi csoport szerepe a második mondatdatban			A főnévi csoport szerepe az első mondatban								
			Alanyi rész			Állítmányi rész					
			Alanyi NP			Tárgyi NP			Nem tárgyi NP		
	Alanyi rész	Alanyi NP	(1) ∅			(2) távolra mutató névmás			(3) távolra mutató névmás		
	Állítmányi rész	Tárgyi NP	Egyes sz.		Többes sz.	Egyes sz.		Többes sz.	Egyes sz.		Többes sz.
			−élő	+élő		−élő	+élő		−élő	+élő	
			(4) ∅	(5) ∅ vagy személyes névmás	(6) személyes névmás	(7) ∅	(8) ∅ vagy személyes névmás	(9) személyes névmás	(10) ∅	(11) ∅ vagy személyes névmás	(12) személyes névmás
		Nem tárgyi NP	(13) személyes névmás			(14) személyes névmás			(15) személyes névmás		

I. táblázat

esetekben viszont az ismétlődő alany törlése, úgy látszik, kötelező. *(*Márton megpillantotta Jánost, Márton átment az utcán . . .)*

(3) *A postás bement a házmesterhez. Az odaadta neki a liftkulcsot.*

(4) *Előtted van az étel. Edd meg* ∅ !

(5) (a) *Tegnap megjött az unokatestvérem. Elviszem magammal* ∅ *a kiállításra.*

(5) (b) *Pista odament Ferihez. Az nem akarta észrevenni őt.*

(6) (a) *A srácok elmentek táborozni. Vasárnap meglátogatjuk őket.*

A személyes névmás használata szempontjából itt mindegy, hogy élő vagy élettelen jegyű főnévi csoportról van szó.

(6) (b) *Kövek indultak meg a hegyoldalon. A támadók hiába próbálták kikerülni őket.*

(7) *Az asszony elővette a kenyeret és felvágta ∅.*

(8) (a) *A gyerekek észrevették a vak embert, s átsegítették ∅ az úton.*

(8) (b) *A gyerekek észrevették a vak embert, s átsegítették őt az úton.*

(9) (a) *A rendőr meglátta a verekedőket. Odament és szétválasztotta őket.*

Itt is irreleváns az élő jegy:

(9) (b) *Feri el akarta rakni a dobozokat, de Jóska már elvitte őket.*

(10) *A gyerek egy ideig egyedül játszott a labdával, aztán odadobta ∅ az apjának.*

(11) (a) *Az óvónő lehajolt a síró gyerekhez és felemelte ∅.*

(11) (b) *Az óvónő lehajolt a síró gyerekhez és felemelte őt.*

(12) (a) *Anya sokat veszekedett a gyerekekkel, mégis nagyon szerette őket.*

Itt sem lényeges az élő jegy:

(12) (b) *Az inas leszedte a könyveket és leporolta őket.*

(13) (a) *A gyerekek kint futkároztak az udvaron. A vendég kijött és elkezdett beszélgetni velük.*

Itt is — akárcsak a továbbiakban (14) és (15) esetében — irreleváns, hogy élő vagy nem élő jegyű a főnévi csoport:

(13) (b) *A csavar ott feküdt az asztalon, de Jancsi nem tudta mit kezdjen vele.*

(14) *A katonák estére elérték a folyót, s megpróbáltak átkelni rajta.*

(15) *A munkások már sokat hallottak az új igazgatóról, de most találkoztak vele először.*

A példákban természetesen nemcsak az éppen bejelölt koreferencia viszonyok érvényesülnek; az összefüggések több főnévi csoportnál egyszerre is

megvalósulnak. Pl. az (1) (a) esetében *hozzá* és *a bácsit* is koreferens, a (7) példában nemcsak a tárgy, hanem az alany is zéró formában van jelen stb.

3.2. A táblázatot és a hozzá kapcsolódó példaanyagot néhány ponton tovább kell finomítanunk.

3.2.1. A -nak, -nek ragos mélyszerkezeti alany kérdése

Úgy tűnik, hogy az I. táblázat első sorának összefüggéseit annyival kell finomítanunk, hogy nem beszélhetünk alanyról úgy, hogy ezen egyszerűen felszíni szerkezeti nominatívust értünk; az összefüggés inkább az, hogy a második mondat alanyi főnévi csoportja zéró formában realizálódik, ha az első mondat mélyszerkezeti alanyával koreferens, (16) (a), (c), s mutatónévmás *(az)* formában, ha az előző mondatbeli antecedense a mondatnak ott nem mélyszerkezeti alanya volt (16) (b), (d).

(16) (a) *A költőnek van egy új barátnője. ∅ Minden nap ír neki egy levelet.*

(16) (b) *A költőnek van egy új barátja. Az minden nap ír neki egy levelet.*

(16) (c) *A tanároknak nagyon tetszettek az új elsősök. ∅ Minden nap új és új feladatokkal tették próbára őket.*

(16) (d) *A tanároknak nagyon tetszettek az új elsősök. Azok minden nap új és új feladatokkal tették próbára őket.*

Ilyen esetekben azonban már nem érvényes egyértelműen az, hogy a főnévi csoportok felszíni, lineáris sorrendje nem befolyásolja a „betöltést" (mint azt az (1) (b)-nél láttuk).

(16) (e) *Az új menyasszonyjelölt tetszett az öreg Jánosnak. Minden nap friss tejet hozott neki.*

(16) (f) *Az új menyasszonyjelölt tetszett az öreg Jánosnak. Az minden nap friss tejet hozott neki.*

Úgy tűnik, hogy a (16) (e) példában bizonytalan, hogy melyik előző főnévi csoport felel meg a zéró alanynak, míg a (16) (f)-ben inkább az *új menyasszonyjelölt* tekinthető antecedensnek (lásd erről még **6.** alatt).

3.2.2. Kettőnél több NP sz első mondatban

A kettőnél több NP-t tartalmazó mondatszerkezetek szintén nem változtatják meg az I. táblázat mögött feltételezhető általános szabályt, csak interpretációs, visszakeresési bizonytalanságokat eredményezhetnek.

(17) (a) *A sofőr sokat fecsegett a főnöknek a titkárnőről. ∅ Minden nap újabb részleteket emelt ki.*

Azonos alany esetén — mint a fenti példamondat bizonyítja — nem jelent problémát a zéró elem betöltése több főnévi csoport esetében sem, ami ter-

mészetes is, mert a szabály lényege ismétlődő alany esetében az alanyi NP törlése.

Nem ez a helyzet, ha korábban nem alanyi főnévi csoport válik alannyá a második mondatban.

(17) (b) *A szakács odavitte a pincért a cukrászhoz. Az udvariasan meghajolt.*

Nem tudjuk biztosan azonosítani, hogy a második mondat *az* eleme az első mondat állítmányi részének melyik főnévi csoportjával koreferens, azt azonban biztosan tudjuk, hogy nem a mondat alanyával. Az értelmezés csak a két előzőleg nem alanyi főnévi csoport között bizonytalan. Rendszerint persze szemantikai vagy pragmatikai alapon ilyenkor is valószínűsíthető, hogy melyik főnévi csoporttal koreferens az *az:*

(17) (c) *A pincér odahívta a vendéghez a kenyereslányt. Az megmutatta a süteményeket.*

Érdemes megemlíteni, hogy Harris (1963) szövegelméletében az általa „loose pronoun"-nak nevezett, több lehetséges előzményű névmások antecendensének feltárására a névmás után következő ige és a lehetséges előzmények együttelőfordulási viszonyait tartja az egyetlen lehetséges támpontnak. (Ezek a disztribúciós megkötések a mi szóhasználatunkban a szemantikai megkötésekhez tartoznak.) Tulajdonképpen a magyar nyelvnek elég speciális vonása, hogy egy tekintetben — az előző mondat alanyi és állítmányi része közt — pontos, szövegszintaktikai alapú döntést tesz itt lehetővé.

Az ezt megalapozó szabály verbálisan megfogalmazva igen egyszerű: az előzménybeli alanyi NP zéró, a nem alanyi NP *az* lesz a második mondat alanyi funkciójában. A szabály nagyon „erős" — megsértése furcsa, szövegszempontból hibás mondatsorokat eredményez. Ez persze csak akkor mutatkozik meg, ha a szemantikai-pragmatikai támpontok, vagy a számbeli egyezés és a szövegszabály nyújtotta értelmezés egymással ütközik. Egyébként ugyanis csak a beszélő szándékának ismeretében lenne megmondható, hogy azt mondta-e amit akart. A (18) mondat például

(18)* *A fiú elengedte a luftballont és elszállt.*

azért tűnik furcsának;,mert az alany törlési szabálya révén a *fiú*-t értelmezzük az *elszállt* alanyának, a szemantikai és pragmatikai okok viszont a *luftballon elszállt* értelmezést támasztják alá. A (19) és (20) mondatsorok viszont azért furcsák, mert a számbeli egyezés és a szövegszintaktikai szabály által konstituált koreferencia-viszonyok ütköznek egymással.

(19) **Az utasok megálltak a kalauznál. Azok megkérdezték tőle, mikor megy a vonat*

(20) **Az utasok megálltak a kalauznál. Levette a menetrendet és belenézett.*

3.2.3. Kettőnél több mondat esete

Csak néhány részkérdésben mutatjuk meg, milyen többletet jelent, ha kettőnél több mondatban vizsgáljuk az azonos referenciájú NP-k viszonyait.

A) Ha több egymást követő mondatban azonos az alany, nemcsak a másodikban, hanem a továbbiakban is töröljük.

(21) *A portás behívta a sofőrt.* ∅ *Becsukta az ajtót, azután* ∅ *mesélni kezdett.*

B) Ha egy főnévi csoport az első mondatban nem alany, a második és harmadik mondatban azonban igen, akkor a másodikban mutató névmás, a harmadikban zéró formában realizálódik.

(22) *A beteg bejött az orvoshoz. Az leültette, aztán ∅ elővette a noteszát.*

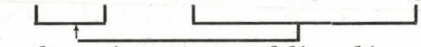

Ennek fontos következménye van: a felírandó szabálysorban nem kell felvenni a törlés feltételeként, hogy az antecedensként működő főnévi csoport „tartalmas" főnevet tartalmazzon.

C) Ha az első mondat két főnévi csoportjának valamelyike lesz a harmadik mondat alanya, és a második mondat egy újabb főnévi csoportot hoz be az elsőhöz képest, akkor a harmadik mondat alanya sosem mutató névmás formában realizálódik. A (23) és (24) eseteknél ha a harmadik mondatban az alanyi NP helyén *az* szerepel, akkor előzményét a második mondat állítmányi részében keressük, vagyis mondatunkban a *tanítvánnyal* koreferensnek értelmezzük. *(Az kinyitotta az ajtót)*:[7]

(23) *A lány a kocsinál várta a fiút. Egy tanítványt hozott neki. A fiú kinyitotta az ajtót és megszólalt.*

(24) *A lány a kocsinál várta a fiút. Az egy tanítványt hozott neki. ∅ Kinyitotta az ajtót és megszólalt.*

Vagyis a mutató névmás *(az)* megjelenését eredményező szabály mindig az éppen előző mondat nem-alanyi főnévi csoportjával létesít kapcsolatot.

3.3. Hangsúlyos és emfatikus mondatok

Ha a második mondatban az előző mondat egyik főnévi csoportjával koreferens NP-re hangsúly vagy emfatikus nyomaték esik, akkor az I. táblázat proformáihoz képest többé-kevésbé szabályos eltérések következnek be. Ezek az eltérések akkor a legmarkánsabbak, ha az érintett, második mondatbeli NP-re emfázis (a legerősebb, szintaktikai eredetű hangsúly, lásd. Kiefer, 1967) kerül, ezért II. táblázatunkban az emfatikus NP-k proformás megjelenését mutatjuk be. A táblázat beosztása megközelítően analóg az I. táblázatéval.

Táblázatunkat láthatóan egyszerűsíteni lehet. Az egyeztetés (igei személyragok) szabályaival korrelációban levő törlési szabályokat itt semlegesíti az emfázis jelenléte. Megmarad azonban a [±élő] jegy működésének eredménye, mégpedig eltérő osztályból származó morfémák (mutató névmás — személyes névmás) választásában; ezen felül pedig a [±többes szám] jegy okoz szabályos, de morféma-osztályon belüli, paradigmának megfelelő eltéréseket. Az egyszerűsített táblázatot lásd a következő oldalon.

(25) *A dobozban van a piros kréta. Azzal írd az értékeket, ne a fehérrel.*

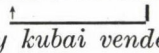

(26) *A klubdélutánra egy kubai vendég is érkezett. Vele foglalkoznak a legtöbben.*

[7] A (21) esetben ez stilisztikai okokból, az ismétlődés kerülése miatt nem is igen fordul elő, ezzel azonban nem foglalkozunk.

A főnévi csoport szerepe a második mondatban			A főnévi csoport szerepe az első mondatban													
			Alanyi rész				Állítmányi rész									
			Alanyi NP				Tárgyi NP				Nem tárgyi NP					
	Alanyi rész	Alanyi NP	[−élő] távolra mut. nm.		[+ élő] személyes nm.		távolra mutató névmás									
	Állítmányi rész	Tárgyi NP	Esz.		Tsz.		Esz.		Tsz.		Esz.		Tsz.			
			[− élő]	[+ élő]	[− élő]	[+ élő]	[− élő]	[+ élő]	[− élő]	[+ élő]	[− élő]	[+ élő]	[− élő]	[+ élő]	[− élő]	[+ élő]
		távolra mutató névmás														
		személyes névmás														
		Nem tárgyi NP														
		távolra mutató névmás														
		személyes névmás														

II. táblázat

(27) *János meglátta a Mallarmé-kötetet. A gyűjteményéből már csak az hiányzott.*

(28) *Az útitervbe bevették az If-várát is. Már tavaly is azt szerették volna először megnézni, de akkor elromlott az idő.*

(29) *Első nap Balogéknál ebédelünk. Náluk főzik a legjobb halászlét.*

A második mondatban megjelenő emfatikus proformák interpretációjának egyetlen bizonytalan pontja van: ha távolra mutató névmás jelenik meg a második mondat alanyi helyzetében, akkor visszakeresési nehézséget okozhat — több lehetséges antecedens esetén —, hogy a mutató névmás a (25) vagy a (27) konstelláció szerint értelmezhető-e. A bizonytalanság természetesen csak [−élő] jegyű NP esetén mutatkozik meg:

(30) *Úgy emlékszem, hogy Kovácséknál az állólámpa egy karosszék mellett állt. Az volt a család karácsonyi ajándéka.*

Rendkívül ritka az ilyen kétértelmű interpretációs lehetőség, mert legtöbbször szemantikai vagy pragmatikai jellegű ismereteink kizárják az egyiket:

		A főnév csoport szerepe az első mondatban			
		Alanyi rész		Állítmányi rész	
A főnévi csoport szerepe a második mondatban	Alanyi rész	— élő	+ élő	(27) távolra mutató névmás	
	Állítmányi rész	(25) távolra mutató névmás	(26) személyes névmás	— élő	+ élő
				(28) távolra mutató névmás	(29) személyes névmás

III. táblázat

(31) *Úgy emlékszem, hogy Kovácséknál az állólámpa egy ablak mellett állt. Az volt a család karácsonyi ajándéka.*

Pragmatikai jellegű ismereteink *(ablakot* nem szokás ajándékozni) kizárják a szintaktikailag lehetséges egyik antecedenst.

4. Az I. és a III. táblázat összehasonlításakor nyelvleírási szempontból jelentős következtetésekhez juthatunk el. Az ún. „üres" morfémák (névmások, névelők, kötőszók stb.) leírásában fontosabbnak kell tartani azokat a kritériumokat, melyek — ha minden más feltétel megegyezik — két tőmorféma-osztály közti választáshoz (pl. mutató névmások vagy személyes névmások közti választáshoz) vezetnek. Az emfázis jegy megjelenése a proformák bevezetése szempontjából fontos kritérium, mert az esetek jó részében távolra mutató névmás bevezetését írja elő az emfázis nélküli mondatok (lásd az I. táblázat) személyes névmásai helyett. Az emfázis jegye mellett még két olyan kritérium fordult elő, amely befolyásolta a morféma-osztályok közötti választást: az, hogy a koreferens NP-k alanyi vagy állítmányi részben vannak-e és a [± élő] jegy.

Az alanyi vagy állítmányi részben elfoglalt hely szerint mind a hangsúlytalan, mind az emfatikus mondatok esetén a távolra mutató névmások osztályából kerül ki a második mondat proformája — tekintet nélkül annak

emfatikus vagy [±élő] jellegére. A mélyszerkezeti dominancia-viszonyok (hogy itt mélyszerkezetről van szó, azt láttuk a *-nak, -nek* ragos mélyszerkezeti alanyok esetében) tehát — legalábbis a magyar nyelv esetében — elsődlegesebbek az emfázisnál és a [±élő] jegynél. Az utóbbi kettő közötti elsődlegességi viszonyt anyagunk alapján nem tudjuk eldönteni, mert együttesen járulnak hozzá a tőmorféma-osztályok közötti választáshoz.

A hangsúlytalan mondatok esetében (lásd az I. táblázat) volt még egy megkülönböztető jegy, az egyes szám — többes szám szembeállásnak megfelelő, amely esetleg kritériumnak számíthat a proformák bevezetésének szempontjából. A következő meggondolások azonban azt mutatják, hogy a [±többes] jegyet nem tekinthetjük az előzőekhez hasonló fontosságú kritériumnak. A zéró elem és a személyes névmás közti választás nem egyszerűen e jegy jellegétől függ, mivel — választhatóan — akkor is megjelenhet a tárgyi helyzetű személyes névmás, ha a főnévi csoport [—többes] szám jegyű (lásd az (5) (b), (8) (b) és (11) (b) példamondatokat). Irreleváns [±többes] jegy az 1. példamondatok esetében is, mert zéró elem áll a többes számú alanyi NP-t tartalmazó mondatokban is:

(32) *A vásárlók egy darabig türelmesen vártak, de egy idő után ∅ türelmetlenkedni kezdtek.*

Morfológiai következménye van a [+többes] jegynek a második mondat nem-tárgyi helyzetében álló személyes névmásoknál, de az eltérés nem a zéró elem vagy névmás szembeállása, hanem a személyes névmások osztályán belüli szabályos, paradigmának megfelelő többes számú alakban nyilvánul meg. A zéró alak megjelenése tehát nincs összefüggésben az általunk figyelembe vett szintaktikai tulajdonságokkal, hanem — ahogyan az régóta ismeretes — az igei személyragozás sajátosságainak felel meg.

A magyar nyelv transzformációs generatív leírásában a fenti szabályszerűségek azt jelentik, hogy a modellben alsóbb leírási szinten („későbbi" transzformációkban) fog működni a törlés szabálya, mint a proformák bevezetésének a mélyszerkezeti dominancia-viszonyoktól, valamint az emfázistól és a [±élő] jegytől függő szabályai.[8]

5. Több lehetséges leírási módot kipróbáltunk a proformák bevezetésének leírására. Végül a legkevesebb szabályból álló változatot választottuk ki, bár egyáltalán nem tartjuk az egyetlen lehetséges megoldásnak. (Különösen fontos lenne a szabálysor felülvizsgálata, ha több nyelv proformás mondatainak leírására kellene általánosítani.) A leírás egy olyan generatív grammatikai modellt vesz alapul, amelynek a szerkezete lehetővé teszi legalább azt, hogy a szintaktikai komponensben a transzformációk után is legyen lehetőség a szótárral való kapcsolódásra.[9]

[8] A leírás menete — egy eléggé elterjedt tévhittel ellentétben — nincs semmiféle közvetlen összefüggésben az érintett mondatok produkciójával, azzal, ami a beszélő (vagy a hallgató) fejében a mondatok kimondásakor történik.

[9] Tulajdonképpen már a generatív grammatika „klasszikus modellje" (Chomsky 1965) sem működhet ilyen lehetőség nélkül, bár az eredeti megfogalmazásban nem szerepel a „második lexikai menet". A további, módosított generatív modellek pedig mind tartalmazzák a szótárral való későbbi kapcsolódás lehetőségét.

A bemutatott jelenségeket magyarázó szabályrendszer általános keretének kiválasztásához több szempontból kellett különböző lehetséges alternatívák között választanunk. Az első kérdés az, hogy egy tulajdonképpeni generatív szabályrendszer részeként, mint kompetencia szabályokat írjuk-e le szabályainkat, vagy inkább performancia algoritmusként. Az utóbbi lehetőség gyakran felmerül, hiszen amikor a proformák kérdését különböző antecedens-kereső algoritmusok keretében vizsgálják, akkor voltaképpen a hallgató performancia eljárásait szeretnénk rekonstruálni. Mi kompetencia szabályrendszert próbálunk megadni, ezt azonban kiegészítjük az ennek megfeleltethető hallgatói stratégia leírásával.

A második választási kényszer: ha egy generatív grammatikai kompetencia modellben vizsgáljuk az érintett proformákat, mélyszerkezeti vagy transzformációs eredetűnek tartsuk-e őket. A generatív nyelvtan „hagyományos" modellje a nem anaforikus névmásokat mélyszerkezeti, az anaforikusokat pedig transzformációs eredetűnek tekinti (lásd Chomsky, 1965). Dougherty (1969) ezt az eljárást megkérdőjelezve olyan megoldást javasolt, ahol minden proforma a mélyszerkezetben kerül bevezetésre a bázisszabályok révén, s egy interpretációs komponens dönti el, mikor van nekik a mindig meglevő nem anaforikus értelmezés mellett anaforikus értelmezésük is. Mi a hagyományosabb megoldást választottuk, többek között azért, mert igen nehéz elképzelni, hogyan illeszthető be az „interpretív" modellbe az a szintaktikai feltételrendszer, melyre nekünk szükségünk lenne. (Dougherty „szűrője" nagyon egyszerű, az angolban a felszínen mindig megjelenő tulajdonságokat, a névmás és valamely főnévi csoport egyeztetettségét használja fel.)

További kérdés, hogy felhasználhat-e a modell olyan „pszichológiai" tényezőket, mint a beszélő szándékának ismerete stb. Bár újabban egyes pronominalizációs kérdésekre vonatkozóan is megjelentek ilyen tényezőket felhasználó modellek (vö. Golubjev, 1973), mi ezeket túlzottan a beszédprodukció performancia modelljei felé torzítóaknak tartjuk.

Végül természetesen azt is el kell dönteni, hogy milyen szintaktikai keretben jellemezzük mondatainkat. Lényegileg a generatív nyelvtan ún. standard modelljét használtuk fel erre, de mint a szabályokból világosan látható, más (pl. esetgrammatikai) mélyszerkezetet feltéve is lényegileg ugyanilyen megoldásra juthattunk volna.

5.1. A proformák bevezetésének szabályrendszere erőteljesen felveti a következő, generatív grammatikákra általánosan jellemző dilemmát. Ha a deriváció valamelyik szintjén a továbbhaladásnak több lehetősége van, melyek közül az egyik általános eset, míg a többi meghatározott, szűk feltételekhez kötött, akkor a grammatikai modellnek először a szűkebb, kevésbé általános feltételek érvényesülését kell megvizsgálnia. Egyébként ugyanis az általánosabb esetnek megfelelő szabályt alkalmazva elvész az az információ, amelynek alapján éppen a feltételekhez kötött szabály-változatot kellene alkalmazni. Minden modellnek, mely nem számolhat a szándék tényezőjével, ezt az első látásra intuíció-ellenes megoldást kell alkalmaznia.

Ebben az értelemben intuíció-ellenes (és pl. a nyelvelsajátítás tényeivel is

ellentmondásban áll) szabályrendszerünknek az a vonása, hogy a műveletek rendezésekor előre kerültek a különlegesebb feltételeket tartalmazó esetek. A szabályok két, mellérendeléssel összekapcsolt mondat példáján mutatják be a proformák bevezetését.[10]

5.2. A mondatok mély szerkezetének terminális sorát rövidítve és általánosítva reprezentáljuk, csak azt tüntetjük fel benne, hogy mindkét mondatban szerepel legalább egy-egy főnévi csoport:

$$
\begin{aligned}
& {}_{S}[{}_{S_{i-1}}[\ldots \text{NP} \ldots]_{S_{i-1}}\, {}_{S_i}[\ldots \text{NP} \ldots]_{S_i}]_S \\
T_g^1 \Rightarrow\ & {}_{S}[{}_{S_{i-1}}[\ldots \text{NP} \ldots]_{S_{i-1}}\, {}_{S_i}[\ldots \text{ProD} \ldots]_{S_i}]_S \\
& K_1 : {}_{S_{i-1}}[\ldots {}_{VP}[\ldots \text{NP} \ldots]_{VP} \ldots]_{S_{i-1}} = {}_{S_i}[\text{NP} \ldots]_{S_i} \\
T_g^2 \Rightarrow\ & {}_{S}[{}_{S_{i-1}}[\ldots \text{NP} \ldots]_{S_{i-1}}\, {}_{S_i}[\ldots \text{Pro} \ldots]_{S_i}]_S \\
& K_2 : {}_{S_{i-1}}[\ldots \text{NP} \ldots]_{i-1} = {}_{S_i}[\ldots \text{NP} \ldots]_{S_i}
\end{aligned}
$$

A transzformációk sorrendje fontos. Először kell alkalmazni T_g^1-et, amely *ProD* kategóriává írja át a 2, 3, 16b, 16d stb. típusú mondatok mutató névmásának megfelelő mélyszerkezeti főnévi csoportot. Ha T_g^1-et alkalmaztuk, vagy ha nem állt fenn a K_1 feltétel (a második mondat alanyi NP-jének referenciális és értelmi azonossága az első mondat egyik nem-alanyi NP-jével), akkor elvégezhetjük a T_g^2-vel jelölt transzformációt, amely az összes többi, antecedensével referenciálisan és értelmileg azonos NP-t *Pro* kategóriává írja át.

Ezután a modellben sor kerülhet a transzformációs komponens többi szabályának alkalmazására.

A már említett „második lexikai menet" szótári kategóriát rendel a *ProD* és *Pro* kategóriák helyére. A két kategória különbségében reprezentálódnak a mélyszerkezeti dominancia-viszonyok K_1 és K_2 feltételekben megadott különbségei. Ezen felül itt már szerepe van az emfázisnak és a [±élő] jegynek is:

[10] Példaanyagunkban szándékosan használtunk egyaránt mellérendelést és több mondat kapcsolatát; a példák egy részében — az ismétlődő alany eseteiben — minden zavar nélkül átalakíthatók a több mondatos példák kapcsolatos mellérendeléssé. Az alany változása esetén ez nem mindig tehető meg; ennek oka valószínűleg éppen az, hogy ha új dologról mondunk valamit a továbbiakban, ezt a mondathatárral is kiemeljük. Szabályrendszerünk szempontjából lényeges, hogy n e m használja fel azt az információt, hogy az S_{i-1} és S_i mondatokat közös szimbólum dominálja, vagyis ugyanúgy érvényes a mellérendelésre, mint két mondatra. Az S_{i-1} és az S_i lineáris sorrendje viszont lényeges. Szabályaink szempontjából az sem releváns, hogy a mélyszerkezetek úgy jöttek-e létre, hogy egy szöveggrammatikában a *Szöveg* szimbólumot írtuk át *S*-ek rendezett sorává az első lépésben, vagy úgy, hogy egy mondatgrammatikával generáljuk őket, s egy külön szövegkomponens rendezi a mondatokat.

T_l^1: ProD ⇒ Pro

$$\begin{bmatrix} . \\ . \\ . \end{bmatrix} \Rightarrow \begin{bmatrix} +\text{deix} \\ -\text{prox} \\ : \end{bmatrix}$$

T_l^2: Pro ⇒ Pro

$$\begin{bmatrix} +\text{emf} \\ -\text{élő} \end{bmatrix} \Rightarrow \begin{bmatrix} +\text{deix} \\ -\text{prox} \end{bmatrix}$$

T_l^3: Pro ⇒ Pro

$$\begin{bmatrix} . \\ . \\ . \end{bmatrix} \Rightarrow \begin{bmatrix} +\text{pers} \\ : \\ : \end{bmatrix}$$

A jegyek jelentése:
deix = mutató (névmás)
prox = közeli
pers = személyes névmás

A szótári transzformációk közül T_l^2 és T_l^3 egymáshoz viszonyított sorrendje fontos; megfordításukkal ugyanis megszűnik az emfatikus mutató névmások bevezetésének lehetősége.

T_l^1 és T_l^2 a veláris hangrendű mutató névmások szótári jegyeit rendeli a megfelelő szintaktikai kategóriákhoz, T_l^3 pedig a személyes névmásokét. Ez utóbbiakból lesznek a személyes névmások ragos (beleértve: zéró-ragos) alakjai; közülük azonban törlődik, illetve zéró fonológiai formát vesz föl némelyik T_l^3-mal bevezetett szótári tétel.

A mondatok felszíni szerkezeti (nominatívusban álló) alanya törlődik, ha az alanyi helyzetben hangsúlytalan *Pro* kategória áll:

$$\begin{bmatrix} \text{Pro} \\ -\text{emf} \\ -\text{hgs} \end{bmatrix} \quad \text{nom} \Rightarrow \varnothing$$

A mondatok felszíni szerkezeti (accusatívusban álló) tárgya törlődik, ha a tárgyi helyzetben hangsúlytalan, egyes számú, [−élő] jegyű *Pro* kategória áll; és választhatóan törlődik, ha a kategória [+élő] jegyű:

$$\begin{bmatrix} \text{Pro} \\ -\text{emf} \\ -\text{hgs} \\ -\text{tsz} \\ -\text{élő} \\ . \\ . \\ . \end{bmatrix} \text{acc} \Rightarrow \varnothing \qquad \begin{bmatrix} \text{Pro} \\ -\text{emf} \\ -\text{hgs} \\ -\text{tsz} \\ +\text{élő} \\ . \\ . \\ . \end{bmatrix} \text{acc} \Rightarrow \begin{matrix} \text{őt v.} \\ \varnothing \end{matrix}$$

Az utóbbi három morfofonológiai szabály elválaszthatatlan az egyeztetéstől és az igei személyragok szegmentálásától.

6. Érdemes röviden megnézni, hogy az ismertetett generatív szabálynak milyen perceptuális stratégia feleltethető meg a hallgatónál. Ez ugyanis megmutatja azt is, hogy miért problematikus a proforma betöltése egyes esetekben. Az eljárás lényege a mély szerkezeti alany megkeresésén alapul a második mondathoz, az esetleges további névmási illetve zéró elemek betöltése már erre alapoz. A hallgató által követett eljárás legegyszerűbben egy többlépcsős döntési algoritmussal írható le.[11]

(I) Keresd meg a mondat alanyi funkcióban levő főnévi csoportját; ha ez zéró, akkor az alany megfelel az előző mondat mélyszerkezeti alanyának; ha pedig az, akkor az előző mondat valamelyik nem alanyi főnévi csoportjának felel meg.

(II) Ha az állítmánynak más vonzata is névmási vagy zéró formában van, akkor annak az előző mondat valamelyik főnévi csoportja felel meg, mégpedig úgy, hogy ha (I) fennáll, akkor a másik.

Ez a két egyszerű szabály tökéletesen elég olyan mondatpárok értelmezéséhez, ahol az első mondatban két NP van, s a másodikban csak ezek, vagy csak egyikük van implikálva. Azt is visszaadja, hogy ha az első mondatban három NP van, akkor a (2) szabály alapján nincsen mindig pontos döntésünk az eredetileg nem alanyi NP proformájának betöltésére (17b). Nem magyarázza azonban még meg ez a két „szabály" a (33) esetet.

(33) *A színész szólt a rendezőnek az operatőrről. Az odajött hozzá.*

Itt ugyanis (amellett, hogy az *az* betöltése bizonytalan), a *hozzá*-t inkább a *színész*-szel érezzük koreferensnek, mint valamelyik másik NP-vel. Hasonló módon, mikor a második mondat alanya egy harmadik, új NP — mint a (34) esetben — akkor is inkább az előző mondat alanyával érezzük koreferensnek a személyes névmási proformát.

(34) *A színész szólt a rendezőnek. Az operatőr odajött hozzá.*

Ezekre az esetekre egy harmadik értelmezési szabályt vehetünk fel:

(III) Ha a második mondat alanya nem azonos az előző mondat alanyával, akkor a másodikban levő személyes névmást inkább az első mondat alanyával értelmezzük koreferensnek.

Ezeket a speciálisan a proformák betöltésére szolgáló perceptuális-értelmezési szabályokat természetesen még ki kell egészíteni egy általános szabályrendszerrel, mely a mélyszerkezeti alany megkeresésére használt támpontokat mutatja meg.

Az (I) szabályban már hallgatólagosan fel is tételeztük, hogy van egy ilyen általános eljárásmód. Ennek részleteit most nem tárgyaljuk, csak egy, a mi anyagunk szempontjából is releváns következményét. A hallgató a mély szerkezeti alany gyors visszakeresésében feltehetően fontos támpontként használja a számára közvetlenül adott felszíni szerkezeti nominatívus és a téma (mint a mondat aktuális tagolásának egysége) hordozóit. Ez megmagyarázhatja a *-nak, -nek* ragos mélyszerkezeti alanyok némileg eltérő viselkedését (**3.2.1.**). Vegyünk fel három tényezőt: a mélyszerkezeti alany, a felszíni szerkezeti nominatívus és a téma hordozóit az első mondatban.

[11] Ebben az összefüggésben csak a neutrális mondatokkal foglalkozunk.

Az alany törlését irányító szabály ebből csak azt venné figyelembe, hogy mi a mélyszerkezeti alany az első mondatban — ezt a főnévi csoportot törölné akkor, ha az a második mondatban is mélyszerkezeti alany, s ugyanakkor felszíni nominatívus. Az értelmezés, a hallgató által használt döntési eljárás szempontjából azonban segítő szerepe lehet a két másik tényezőnek is; ezek támogatják a második mondat alanyának betöltését (visszakeresését), ha az zéró formában jelent meg. A IV. táblázat érzékelteti ezeket a viszonyokat.

Az első mondat koreferens főnévi csoportja	Mélyszerkezeti alany	+	+	+	+
	Téma	+	—	+	—
	Felszíni nominatívus	+	+	—	—
A második mondat alanya		∅	∅	∅	∅
Értelmezés (visszakeresés)		könnyű			nehéz
Példa		1a	1b	16a, c	16e

IV. táblázat

Az értelmezés nehézsége nem abból származik, hogy a hallgató egyes esetekben nem tudja, hogy a második mondat zéró alanya az első mondat alanyának felel meg, hanem abból, hogy ha a mélyszerkezeti alany sem nem téma, sem nem felszíni nominatívus az első mondatban, akkor nehezen tudja hozzárendelni az alanyi funkciót. Vagyis a nehézség oka az lenne, hogy „alanykereső" stratégiájában a hallgató rendesen számára közvetlenül adott, felszíni szerkezeti kritériumokra támaszkodik. Ez persze a legtöbb esetben nem is vezeti félre, és nagyon meggyorsítja a megértés-értelmezés folyamatát. A *-nak, -nek* ragos mélyszerkezeti alanyok eltérő viselkedése végső soron abba az általánosabb problémába illeszkedik, hogy bizonyos intuitív grammatikalitási ítéleteinket nem pusztán az elvont, semleges generatív nyelvtan befolyásolja, hanem a mondatok megértésében használt perceptuális stratégiánk is (vö. Bever, 1970a, b). Úgy látszik, ez az elképzelés itt is alkalmazható; a bizonytalan értelmezésű proformás esetek egy részét a grammatika és a perceptuális stratégia interakciója (eltérése) magyarázná.

7. Befejezésül röviden visszatérünk a dolgozatunk elején (**1.**) felvetett problémákhoz. Kiindulásunk a szöveg koherenciájának kérdése volt. Az itt ismertetett szabályrendszer grammatikai érdekességének azt tartjuk, hogy a magyar nyelv egyik speciális sajátossága, a meglehetősen gyakori hiányos

mondatok esetében megmutatja, hogy a mondatok közötti kapcsolatok nem pusztán a beszédre jellemző performancia tényezőkből származnak, hanem a nyelv, a kompetencia szintjén meglevő, az anafora általános kérdéséhez szorosan kapcsolódó szabályrendszer valósítja meg őket. Ennek feltárása egyrészt módot adhat arra, hogy a nyelvművelés motiváltabban foglalkozhasson a proformás mondatok deviáns eseteivel.

Másrészt egy ilyen szabályrendszerből kiindulva részletesebben vizsgálható a textuális nyelvi funkció (Halliday, 1970) e sajátos formájának alakulása a gyermeknyelvben, továbbá az ebből a szempontból meglevő szituációs, stilisztikai és szociális különbségek, a proformák anaforikus és szituatív használatának a viszonya is.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Lélektani Tanszék,
Budapest
és
A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

T. G. Bever, The influence of speech performance on linguistic structures: *Advances in Psycholinguistics* (Amszterdam, 1970a, szerk. Flores d'Arcais—G. B. Levelt) 4—30.
T. G. Bever, The cognitive basis for linguistic structures: *Cognition and the Development of Language* (New York, 1970b, szerk. J. R. Hays.) 279—362.
N. Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax* (Cambridge, Massachusetts, 1965).
Deme László, Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból III: *Magyar Nyelvőr* 85. 14—27 (1961).
R. C. Dougherty, An interpretative theory of pronominal reference: *Foundations of Language* 5. 488—519 (1969).
G. Frege, Über Sinn und Bedeutung: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100. 25—50 (1892).
L. A. Golibev, Местоимения в составе межфразовых зстрафетных структур = *Вопросы Металингвистики* 48—65 (Leningrád, 1973).
M. A. K. Halliday, Language structure and language function: *New Horizons in Linguistics* (Harmondsworth, 1970, szerk. J. Lyons) 140—165.
Z. S. Harris: *Discourse Analysis* (Hága, 1963).
P. Hawkins, Social class, the nominal group and reference: *Language and Speech* 12. 125—135 (1969).
Kiefer Ferenc: *On Emphasis and World Order in Hungarian* (Bloomington, 1967).
A. M. Lesgold, Pronominalization: A device unifying sentences in memory: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 11. 316—323 (1972).
Lőrincze Lajos, Téves kapcsolás: *Nyelvőrségen* (Bp., 1968) 367—368.
Pap Mária—Pléh Csaba, Nyelvhasználat és társadalmi helyzet: *Szociológia* 1. 211—234 (1972).
Pap Mária—Pléh Csaba, Hatéves gyerekek beszédében található szociális különbségek. (Megjelenés alatt).
Pap Mária—Radics Katalin: Felmérés hétéves kecskeméti gyerekek nyelvhasználati különbségeiről. Kézirat, 1972.
Radics Katalin, A névmások egy csoportjáról: *Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből* (Bp., 1974, szerk. Rácz Endre és Szathmári István) 75—89.
L. N. Szmirnova, Об одном типе слов-заместителей в связном тексте: *Лингвистические проблемы функционального моделирования речевой деятельности.* Вып. 1. 63—75 (Leningrád, 1973).

Telegdi Zsigmond

A nyilatkozat mint indícium*

1. Egy nyilatkozat elsősorban egy mondatot realizál (valósít meg), azaz egy nyelvi jelekből alkotott szerkezetet, amely maga is ilyen (azaz nyelvi) jel. De a nyilatkozat tartalma ezzel még nincs kimerítve; az a mód, ahogy a mondat adott esetben megvalósul, további, sokféle információval szolgál a hallgatónak.

Egy orosz színész, egykor Sztanyiszlavszkij Moszkvai Színházának tagja, elmesélte R. Jakobsonnak, a nagy nyelvésznek, a próbát, amelyet annak idején a felvételéhez meg kellett állnia; azt a feladatot kapta, hogy negyven (!) különböző képzelt helyzetben ejtse ki ugyanazt a mindössze két szavas (hiányos) mondatot (*Сегодня вечером* 'Ma este'), úgy variálva annak realizációját, hogy a hallgatóság csupán abból, a két szó hangalakjából, felismerje a mindenkori helyzetet. Jakobson megjegyzi, hogy alkalma volt meggyőződni a színész szavahihetőségéről, egy ilyen teljesítmény lehetőségéről.[1]

Nézzük meg közelebbről a színész teljesítményét. Amit nyelvi jelekkel fejez ki, mind a negyven esetben ugyanaz, minden egyes nyilatkozata a *Сегодня вечером* jelkapcsolatot realizálja. A további információ, amely esetről esetre különbözik és a hallgatóval megérteti, milyen helyzetben hangzik el a nyilatkozat, nem a változatlan jelkapcsolatban rejlik, szorosan véve nem nyelvi; de szintén jelek (intonáció, hangerő, beszédtempó stb.) közvetítik, csakhogy másféle jelek.

A *Сегодня вечером* mondat k i f e j e z é s, amely egy jelentést közvetít; az viszont, hogy ez a kifejezés bíztató vagy fenyegető intonációval hangzik-e el, t é n y á l l á s, amely mint i n d í c i u m,[2] egy másik

* Egy készülő általános nyelvészeti tankönyv egyik fejezete. A jegyzetek természetesen nem a tankönyvbe vannak szánva, ezeket erre az alkalomra állítottam össze. A kivonatolt részleteket nem „bizonyságul" idézem, inkább a szöveg kiegészítéseképpen.

[1] Jakobson (1960) 354. — Vö. még Bally (1909) 1.93 („Soit la phrase: *Vous êtes là* . . . selon l'intonation qui l'accompagne, la phrase sera affirmative ou interrogative; elle marquera l'étonnement, la joie, le désir, l'appréhension; . . ."); Fónagy és Bérard (1972).

[2] Az indícium (németül A n z e i c h e n) mélyreható elemzését adja Husserl (1928) 2.1.23—30; ebből kiemelem a következő részletet: „Im eigentlichen Sinn ist etwas nur

tényállásról, a beszélő érzelmi (indulati) állásfoglalásáról tudósítja a hallgatót.[3]

Ezek a mondat realizációját kísérő, kiegészítő indíciumok valójában a gesztusokkal állnak rokonságban, a taglejtésekkel, amilyen az ökölbe szorított kéz vagy a vállrándítás; egy kitűnő nyelvész az érzelemkifejező hanglejtést „hangos mimikának (arcjátéknak)" nevezi.[4]

2. A színész szándékosan alkalmazza ezeket a „hangos gesztusokat" mint bizonyos érzelmek indíciumait; de minden nyilatkozat azon felül, hogy egy mondatot realizál, akaratlanul is, szükségképpen, egyben indícium, ebben a minőségben is információt közvetít.

Minden ember egy sajátos, reá egyénileg jellemző hangszínnel (hangminőséggel) beszél, erről felismerhető; ez tehát az indícium egy ismeretes fajtája, ismertetőjel. De a beszélő hangszíne, és az a mód, ahogy „artikulál", fonémákat és azok kapcsolatait realizálja, még egyebet is jelez: a beszélő nemét és korát, iskolázottságát és (nyelvjárási sajátságok révén) földrajzi eredetét. Az ilyen állandó tényezőkön túl a beszédaktust kísérő érzelmek is kihatnak a nyilatkozat minőségére, áttetszenek rajta: módosítják a beszélő hangjának alapszínét, eltérítik a mondatdallamot a normálistól, azaz a semlegestől stb.

Anzeichen zu nennen, wenn es und wo es einem denkenden Wesen tatsächlich als Anzeige für irgendetwas dient. Wollen wir also das überall Gemeinsame erfassen, so müssen wir auf diese Fälle der lebendigen Funktion zurückgehen. In ihnen finden wir nun als dieses Gemeinsame den Umstand, dass irgendwelche Gegenstände oder Sachverhalte, von deren Bestand jemand aktuelle Kenntnis hat, ihm den Bestand gewisser anderer Gegenstände oder Sachverhalte in dem Sinne anzeigen, dass die Überzeugung von dem Sein der einen von ihm als Motiv (und zwar als ein nichteinsichtiges Motiv) erlebt wird für die Überzeugung oder Vermutung vom Sein der anderen." (i. h. 25); [a kiemelések a szerzőtől].

Husserlt követi Bühler, amikor kifejti a nyelv „organonmodell"-jének koncepcióját; de ő — a maga hármas modelljének megfelelően — egy lépéssel tovább megy, szerinte a nyelvi nyilatkozat háromféleképpen (mint szimbólum, indícium, és mint a hallgató viselkedését vezérlő szignál) tölti be a jel szerepét. — Benveniste, nem szerencsésen, signalnak nevezi az indíciumot. „Un signal — írja (1966, 27) — est un fait physique relié à un autre fait physique par un rapport naturel ou conventionnel: éclair annonçant l'orage; cloche annonçant le repas; cri annonçant le danger." Egy másik helyen (uo. 275) megjegyzi, joggal, hogy alkalomadtán nyelvi jel is betöltheti a „signal", vagyis az indícium, szerepét: „Sur un écriteau, »chien« est un signal linguistique, non une communication et encore moins un performatif". (Indícium gyanánt használjuk a nyelvi jelet akkor is, amikor mint jelszót, ismertető jelet alkalmazzuk).

A nyelvi jel és az indícium megkülönböztetése feltűnik már Bolzanonál, akit Husserl természetesen jól ismert. Vö. „[Das Wort Zeichen] ist zweideutig. Einmal verstehen wir unter einem Zeichen jeden Gegenstand, dessen wir uns bedienen, um durch seine Vorstellung eine gewisse andere Vorstellung, welche mit ihm verknüpft ist, zu erwecken. Ein andermal nehmen wir Zeichen gleichgeltend mit Kennzeichen, d. h. für eine Beschaffenheit, aus deren bemerktem Vorhandensein wir das Vorhandensein einer gewissen andern Beschaffenheit oder Sache schliessen." (Bolzano, 1837. 1. 232).

[3] A nyelvi jel és az indícium különbségét egy korábbi fejezet már tárgyalta.

[4] Bally (1909) 1.93 („l'intonation . . . n'est pas autre chose qu'une „mimique vocale").

Az érzelmek ilyen eredetileg önkénytelen, természetes indíciumait megtanuljuk tudatosan, szándékkal, többé-kevésbé konvencionális, társadalmasított formában mint a közlés és a hatás eszközeit alkalmazni. A színész — gondoljunk az anekdotára, amelyből kiindultunk — művészetté fejleszti az ilyen eszközök használatát; a hatás, amelyet elér, mutatja, hogy hallgatói ugyanúgy értik ezt a „nyelvet", mint az igazit.

3. A nyelvi nyilatkozat, amint látjuk, mindig gazdagabb információban, mint amit az alapjául szolgáló mondat tartalmaz. Gazdagabb, mert nemcsak ennek megvalósítása, hanem egyben indícium is. Kétféle kódot alkalmaz tehát, a szimbolizálás (jeladás) két fajtáját egyesíti magában.[5] A kettő közül azt, amelyben az információt indíciumok közvetítik (a szó szűkebb értelmében) k i f e j e z ő n e k, idegen (latin eredetű szóval e x p r e s z s z í v nek) nevezzük, szemben a másikkal, az á b r á z o l ó szimbolizálással, amelyre nyelvi jelek használata jellemző.[6]

Az expresszív jeladás része a nyilatkozatban kisebb vagy nagyobb a beszélő lelkiállapota és szándéka, másrészt a beszéd tárgya szerint, de sohasem hiányzik.

A hallgató nem vegyíti össze a kétféle úton szerzett információt, pontosan megkülönbözteti azt, amit a beszélő m o n d (a nyilatkozatban megvalósult mondatot, illetőleg ennek tartalmát) attól, amit a nyilatkozat mint indícium ad tudtára.[7] Ha felszólítjuk, hogy az elhangzott nyilatkozatot tegye át írásba, könnyűszerrel le fogja róla fejteni azt, ami abban indícium; valójában a nyilatkozat nyelvi alapját, a mondatot fogja írásjelekkel reprodukálni.

4. A nyilatkozatnak ez az összetett jellege világosan megmutatkozik, amikor a kétféle szimbolizálás által egyidejűleg közvetített információ nem egyezik. Ha felháborodásomnak adott esetben nemcsak nyelvi jelekkel adok kifejezést, hanem a hanglejtés indíciumával is, ezzel megerősítem, hitelesítem azt, amit mondok. De a mondat realizálásának módjával kérdésessé, kétségessé is tehetjük, vagy egyenesen megtagadhatjuk, visszájára fordíthatjuk a jelentését.[8]

[5] Husserl (1928) 2.1. 33; Sapir (1958) 12 („. . . in all language behavior there are intertwined . . . isolable patterns of two distinct orders."); Meyer—Eppler (1969) 3 („Simultane Kommunikation in verschiedenen Sphären"); Fónagy (1971).

[6] Sapir a r e f e r e n t i a l kifejezést használja a jeladásnak erről a módjáról (1958) 61); az expresszív (emotív, affektív) jeladással szemben nevezhetjük i n t e l l e k t u á l i snak is, amennyiben „az önkényes jelek nyelve természetszerűen intellektuális" (Sechehaye, 1933, 67; hasonlóan Sapir, 1921, 38).

[7] Sapir (1958) 12 („. . . the quasi-mathematical patterns . . . of the grammarian's language . . ., never divorced in experience from the expressive ones, are nevertheless easily separated from them by the normal individual."); uo., 105 („The fields of gesture — a szó tág értelmében — interplays constantly with that of language proper, but . . . there are subtle, yet firm lines of demarcation between them.").

[8] Sapir (1958) 105 („. . . the consistent message delivered by language symbolism in the narrow sense, . . ., may flatly contradict the message communicated by the synchronous system of gestures"); Bally (1909) 1.94 („l'intonation est le commentaire perpétuel de la parole"); Heffner (1964) 217 („What one says in English is probably never contingent upon the melody of one's utterance, but what one thinks about what one says is often implicit in the tune to which one says it . . .".)

Ha a váratlanul betoppant, nem szívesen látott vendég megkérdezi, hogy „ugye nem zavar", válaszolhatjuk neki, amint az illendőség megkívánja, hogy „szó sincs róla", de az intonációval, amelyet alkalmazunk, értésére adhatjuk, hogy szavainkat nem kell komolyan vennie. Ha valakinek, aki elrontotta a dolgát, ironikus hangon mondjuk, hogy „ezt jól csináltad", a nyilatkozatból az ellenkezőjét fogja kivenni annak, amit ez a mondat jelent. Megtörténik az is, hogy a beszédben „eláruljuk magunkat": a szavakat gondosan megválogattuk, de a nyilatkozat minősége, a nyilatkozat mint indícium akaratlanul, szándékunk ellenére kitünteti azt, amit elrejtenénk, amit a realizált mondatból körültekintően kirekesztettünk.

Figyelemre méltó, hogy ilyen konfliktus esetén — amint a példák mutatják — nem a szavakban foglalt információ a hiteles, hanem az, amelyet a nyilatkozat mint indícium közvetít.[9] „Minden tud csalni, de a hang színe, az nem" (Móricz Zsigmond).[10]

5. Egy nyilatkozat nemcsak megvalósításának módjával válhat jelentésétől eltérően indíciummá, hanem azzal is, hogy egy meghatározott helyzetben hangzik el.

Gyakori eset pl., hogy a kisgyerek egy bőséges vacsora után kijelenti, hogy még éhes, és hogy az anyja ennek ellenére könyörtelenül ágyba dugja.[11] Tévedés lenne azt képzelni, hogy ő egyszerűen nem ügyel a gyerek nyilatkozatára; csak nem áll meg az abban foglalt mondat jelentésénél. A nyilatkozatot — pontosabban: azt a tényt, hogy a gyerek az adott körülmények között ilyen nyilatkozatot tesz — mint indíciumot értelmezi, indíciumát annak, hogy a gyerek szeretne még fennmaradni; azt már tudjuk, hogy a hallgató, ha választania kell, azt az információt fogadja el hitelesnek, amelyet a nyilatkozat mint indícium közvetít.

6. Eddig azt láttuk, hogy nyelvi jelek (mondatok) a beszédben alkalmilag veszik fel az indícium szerepét; de minden nyelvben nagy számmal találni olyan szavakat, egyáltalán lexikális egységeket, amelyek jelentésükön túl mint indícium meghatározott, állandó értékkel rendelkeznek.[12]

Irodalmi művekben gyakran találkozunk ilyen, az ellentmondásig menő kettősség leírásával. Proust írja pl. egyik szereplőjéről: „Quand on le présentait, il s'inclinait à la fois avec un sourire de scepticisme et un respect exagéré, et si c'était à un homme, disait: »Enchanté, Monsieur«, d'une voix qui se moquait des mots qu'elle prononçait, mais avait conscience d'appartenir à quelqu'un qui n'était pas un mufle" (1954, 474).

[9] Sapir (1958) 17, 105; Gardiner (1951) 205.

[10] *Rokonok* (1935) 5. — Vö. „moi qui, pendant tant d'années, n'avais cherché la vie et la pensée réelles des gens que dans l'énoncé direct qu'ils m'en fournissaient volontairement, par leur faute j'en étais arrivé à ne plus attacher, au contraire, d'importance qu'aux témoignages qui ne sont pas une expression rationnelle et analytique de la vérité; les paroles elles-mêmes ne me renseignaient qu'à la condition d'être interprétées à la façon d'un afflux de sang à la figure d'une personne qui se trouble, à la façon encore d'un silence subit" (Proust, 1954b, 92).

[11] Vö. Bloomfield (1935) 142. — Bloomfield leírja ezt a szituációt, de — a maga behaviorista álláspontján — nem boldogul az értelmezésével. Szerinte a gyermek állítása a „displaced speech" egy esete; így nevezi ő egy kifejezés használatát a megfelelő („tipikus") inger („stimulus") távollétében. Ezzel, természetesen, csak egy terminust vezet be, amely megjelöli a problémát, de nem oldja meg.

[12] K. Bühler (1923) 284 („. . . . gewisse fertige Kundgabenwerte, die den Wörtern nach Herkunft und Gebrauchssphäre relativ fest anhaften.").

Képzeljük el, hogy a napi hírek közt ezt olvassuk: *Egy vigyázatlan sétáló lezuhant a szikláról és elhunyt.* A mondat valahogy komikusnak tűnik fel, nevezetesen az *elhunyt* szó nem odaillőnek. Igaz, mindkét szó *(meghalt* és *elhunyt)* ugyanazt az eseményt (pontosabban: eseménytípust) jelenti, azt sem állíthatni, hogy azt más-más oldalról világítja meg; és mégis, más az „értékük", nem lehet őket tetszés szerint felcserélni.

Valójában az *elhunyt* szó nem csupán egy eseményt jelent, ezen felül indícium is, és ez az indíciumi érték ugyanúgy hozzá tartozik, mint a jelentése. Ha ezt mondom egy barátomnak: *Nemrég tudtam meg, hogy édesanyád elhunyt,* az *elhunyt* szóval mint indíciummal éreztetem, hogy együttérzek vele, osztozom fájdalmában; ez a szó az ilyen szempontból semleges *meghalni*-val szemben érzelmileg színezett, a f f e k t í v kifejezés, ezért tűnik fel olyan összefüggésben, amely semleges szót kíván, nem odaillőnek.

Az affektív hatás gyakran azon alapul, hogy a szó a társadalmi élet egy sajátságos területének hatását idézi fel;[13] ilyen szavak pl. *felleg, foganatosít, kóros, suli.*

A beszédben a szó rendesen nem magában áll, elszigetelve, hanem valamilyen összefüggésben, környezetben lép fel. Ha ezek a váltakozó környezetek megegyeznek egy sajátságban (pl. mind költőiek), a szó ennek megfelelő színezést kap. Számtalan környezetben szerepelhet, de csak egy bizonyos fajta környezetben; ennyiben a szóval környezete is adva van, tartalmilag határozatlanul, de jellegében, mint hangulati velejáró, é r e z h e t ő e n.

A *felleg* szó ugyanazt a természeti jelenséget nevezi meg, mint a *felhő* és mégis jelentősen különbözik tőle. Ez az utóbbi semleges szó, tiszta nyelvi jel, alkalmazását kimerítően jellemeztük, ha meghatároztuk, hogy a dolgok melyik osztályára vonatkozik és milyen helyet foglal el a szókincs rendszerében. A másik szó ellenben, *felleg,* sajátos, költői környezetet kíván, egy költemény töredékének hat, s a költészet világának ez a felidézése a hallgató kedélyét is érinti, a szónak affektív hatást ad.

Hasonlóan áll a dolog olyan szavakkal, mint *foganatosít, kóros, suli;* affektív hatásuk szintén abban gyökerezik, hogy az élet valamelyik sajátos szféráját idézik fel, s ezáltal egy bizonyos hangulatot teremtenek: *foganatosít* (pl. *erélyes intézkedéseket)* a hivatalos stílus szókincséhez tartozik, *kóros* (pl. *kóros elváltozás)* az orvostudomány szava, *suli* a diáknyelvé.

De nemcsak a szókincs elemei, a mondatszerkesztés grammatikai eljárásai között is találunk olyanokat, amelyek egyesítik a nyelvi jel és az indicium funkcióit.

Így pl. nyelvünkben a felszólító mondatnak, amennyiben az állítmány magva igekötős ige, kétféle szórendje lehetséges; vö. *Ezt a levelet pedig égesd el!* és *Ezt a levelet pedig elégesd!*[14] Az utóbbi mondat többet tartalmaz, mint az előző, amely hozzá képest semleges; nemcsak puszta felszólítást közvetít, hanem, esetenként, szigorúságot, fogytán való türelmet, fenygetést fejezi ki, éreztet közvetlenül.

[13] Bally (1909) 1. 167 („effets par évocation").
[14] *A mai magyar nyelv rendszere* 2. 498. (1962).

7. A beszédben, amint az előzők során kiderült, a szimbolizálás két fajtája fonódik össze. Lássuk most közelebbről hogyan viszonylanak ezek egymáshoz.

Mindenek előtt le kell szögeznünk: egy nyilatkozat nyelvi jellege azon alapul, hogy az egy mondatot realizál. Ha a nyilatkozatot gondolatban a maga expresszív összetevőjére redukáljuk, csak hangos indíciumok összefüggéstelen halmaza marad hátra. A kifejező szimbolizálás a beszédben tehát k í s é r i a másikat, ennek, ilyen értelemben, alá van rendelve.[15]

Megjegyzendő továbbá, hogy az ábrázoló (nyelvi jeleket használó) szimbolizálás nincs feltétlenül a hang anyagához kötve. Az írás használata a társadalmi élet legkülönfélébb területein szakadatlan, tömeges bizonysága annak, hogy egy nyelv mondatai kivihetők (megvalósíthatók) látható formában is — tehát az expresszív szimbolizálás kíséretétől mentesen — anélkül, hogy ezzel elveszítenék a grammatikailag helyes, önmagában zárt, értelmes kifejezés jellegét.

Mindez azonban nem úgy értendő, hogy az indíciumok mellékes szerepet játszanak a nyelvi érintkezésben. Hogy nem így áll a dolog, kiviláglik, ha szemügyre vesszük a szimbolizálás két fajtájának minőségi különbségét.

Tekintsük a következő mondatot: *Örülök, hogy az öcsém megérkezett.* Aki ezt a mondatot megfelelő alkalommal kiejti, valami személyeset kíván vele kifejezni, a maga érzelmi állásfoglalását egy eseménnyel szemben. De ha jól megnézzük ezt a mondatot, nincs rajta semmi, ami az egyéné, az ő sajátja lenne. A mondatot alkotó jelek, a hozzájuk rendelt jelentések, a szerkesztés módja mind abból a nyelvből származik, amelyet a beszélő a közösségtől kapott, mint annak tagja tett a magáévá; a mondat a maga egészében e n n e k a n y e l v n e k e g y m o n d a t a, amelyet alkalomadtán akárki más is ugyanígy megszerkeszthet, felhasználhat lelkiállapotának kifejezésére. A mondat, és a között, ami a beszélő egyénben végbemegy, nincs egyenes, közvetlen összefüggés, összefüggésük egy társadalmi konvención alapul, a társadalom k ö z v e t í t i.

A beszélő nem kénytelen az öccse megérkeztén érzett örömét szavakba foglalni, tudtul adhatja azzal is, hogy a *Megérkezett az öcsém* mondatot a megfelelő expresszív hanglejtéssel ejti ki. De a kifejezés két módja nem csupán materiálisan különbözik.

Az örvendező hanglejtést eredetileg maga ez az érzelem idézi elő, okozati, természetes kapcsolat áll fenn közöttük. Míg tehát az *örül* ige egy társadalmi konvenció alapján, k ö z v e t v e jelenti az örömet — éspedig az örömet általában, az öröm fogalmát —, az expresszív hanglejtés a beszélő saját, konkrét örömének ad k ö z v e t l e n kifejezést, ebben a szűkebb értelemben „kifejező".

Igaz, az intonáció érzelemkifejező formái is egy bizonyos mértékig konvencionálisak, nyelvenként több-kevesebb eltérést mutatnak; de a konvenció rendesen csak szabályozza, normalizálja az érzelem természetes ki-

[15] Granger (1960) 50 skk. („... tout un accompagnement de signes secondaires ... placent en fait l'expression parlée dans un univers à plusieurs dimensions. Mais ... les différentes variations de ton qui associent au mot une nuance affective ne constituent pas un l e x i q u e, ne peuvent être recensées en u n i t é s décrites de signification ... La langue usuelle demeure, même à travers l'écriture, un instrument d'information auquel s'ajoute un ensemble inorganique de moyens de suggestion.")

fejezését, nem helyettesíti önkényesen olyasmivel, ami attól teljességgel idegen.[16] A jó színész kifejező előadásának érzelmi tartalmát általában akkor is felfogjuk, ha nem ismerjük a nyelvet, amelyen beszél.[17]

Az elmondottakból érthető, hogy — amint láttuk — a hallgató a beszélő érzületét, esetleg szándékát, ha választásra kerül a sor, nem a szavai, hanem nyilatkozatának expresszív elemei alapján ítéli meg, ezeket fogadja el hitelesnek.

8. Az előző fejtegetésekkel azonban még nincs kimerítve a „kifejező" szimbolizálás jelentősége, ez a jelző csak egyik, igaz elsődleges tulajdonságát ragadja meg.

A részvét egyszerű szavai érzéssel, az őszinte érzés hangján kiejtve nemcsak információval szolgálnak arról, ami a beszélőben végbemegy, megindulásának közvetlen kifejezése megindítja az érintett hallgatót is, „szívhez szóló". A harag, a méltatlankodás, a csüggedt lemondás jellegzetes hanglejtésformái nemcsak kifejezik ezeket az indulatokat, hanem é r e z t e t i k is őket.

Általában lelkiállapotok közvetlen kifejezése közvetlenül is hat a fogékony hallgatóra. Ha a beszédben a hanglejtésnek valamilyen „érzelmes" formáját használjuk, ezt rendesen nem is csak azért tesszük, hogy a társadalmilag érvényes, személytelen szavakat személyes indulattal töltsük meg, hanem, többé-kevésbé tudatosan, azzal a szándékkal, hogy ezen az úton biztosabb és mélyebb hatást érjünk el.[18]

Az expresszív jeladás így a kifejezés és a ráhatás funkcióit egyesíti magában. Találóan írja erről egy nagy angol tudós, J. Bernal: „Az érzelmi aláfestés sohasem hiányzik a beszélt nyelvből és megindító, sőt kényszerítő jelleget ad neki; részben itt az eredete annak a hiedelemnek, hogy a szavaknak varázsereje van."[19]

9. A nyilatkozat expresszív komponense azonban még annál is több, mint aminek eddig bemutattuk: a nyelvi kommunikáció elengedhetetlen tényezője.[20]

[16] Fónagy (1956) 74. Fónagy ugyanebben a dolgozatban (83, 47. j.) idézi Diderot kijelentését: „La quantité des mots est bornée; celle des accents est infinie; . . . quoique cette langue d'accents soit infinie, elle s'entend. C'est la langue de la nature."

[17] Troubetzkoy (1949) 25, jegyzet: Jakobson (1972) 49 („Around 1910, in my Moscow high-school years. I saw and heard a remarkable Japanese actress from Tokyo, Hanako. She ravished the Russian audience . . . I was deeply impressed by her performance, and recounted to my parents her talks and monologues. Surprised by their question — »But what was her language?« — I answered, »Of course, it was Japanese, but we did understand it.«).

[18] Jakobson (1960) 354 („The so-called e m o t i v e or »expressive« function . . . tends to produce an impression of a certain emotion whether true or feigned; therefore, the term »emotive«, launched and advocated by Marty, has proved to be preferable to »emotional«.).

[19] Bernal (1954) 44 („the undertone of emotion . . . is never absent from spoken language and gives it a moving and even compulsive character which has contributed to the belief in the magic of words").

[20] Husserl (1928) 2.1. 32—35. A paragrafus lényegét összefoglalja a következő mondat: „Wenn man diesen Zusammenhang überschaut, erkennt man sofort, dass alle Ausdrücke in der k o m m u n i k a t i v e n Rede als A n z e i c h e n fungieren." (i. h., 33).

Egy mondat, amint láttuk, voltaképpen (önmagában) személytelen, a nyelv egy mondata, egyike azoknak, amelyek a kérdéses nyelv szabályaiban eleve adva vannak. Ezért ahhoz, hogy két személy között kommunikáció jöjjön létre, nem elegendő, hogy a hallgató a beszélő által realizált mondatot mint jelkapcsolatot megértse; a nyilatkozatot, a mondat realizációjának alkalmi vonásait mint indíciumot kell értelmeznie, amely jelzi, hogy a mondat az adott esetben a beszélő mondata, az ő gondolatának, érzelmének, kívánságának kifejezése.

10. Végezetül felmerült a kérdés: mi a magyarázata annak, hogy a nyelvi érintkezésben, a beszédben a szimbolizálásnak két ilyen mélységesen eltérő fajtája fonódik elválhatatlanul egybe? Eddig a kifejező szimbolizálás jelentőségéről volt szó; most, hogy válaszoljunk a föltett kérdésre, korlátait is szemügyre kell vennünk.

Az érzelemmel áthatott, „átfűtött" hang alkalomadtán gazdagabban és meggyőzőbben fejezi ki azt, ami a beszélőben végbemegy, mint a „puszta" nyelvi jel (pl. az, hogy *örülök)*, és egy felszólítás másképp, biztosabban szerez magának érvényt, ha a kellő, „energikus" hanglejtéssel valósul meg. De az érzelem indítékát, a felszólítás tartalmát a kifejező szimbolizálás nem tudja megjelölni.

Ehhez a szimbolizálás másik fajtájára van szükség, amely önkényes, társadalmilag érvényes jelekből szerkeszt kommunikációs egységeket, mondatokat; csak ez képes egy jelen tényállást, egy múlt eseményt, egy megvalósítandó célt a maga általános, lényeges vonásaiban objektíven, a közösség minden tagja számára azonosan ábrázolni. Márpedig ezen a képességen alapul a nyelv roppant szerepe a társadalom életében és fejlődésében, a termelés megszervezésében, a társadalmi tapasztalat felhalmozásában és hagyományozásában.

A szoros értelemben nyelvi, azaz nyelvi jelekkel operáló, ábrázoló szimbolizálás így magasabb fokon áll, mint a másik; ezzel egyezik az, hogy a jeladásnak ez a fajtája az ember sajátja, míg a kifejező szimbolizálás az állatok jeladási formáival rokon, alapjában azokkal egyezik.[21]

Ezért alapos feltevés, hogy az ábrázoló szimbolizálás csak az emberré válással kapcsolatban, mint annak terméke és eszköze alakult ki.[22] De a jeladásnak ez a gyökeresen új, magasabb fajtája nem szorította ki, tüntette el az ősit, hanem alávetette magának, integrálta (felvette magába). Így állt elő az emberi nyelvvel a kommunikációnak olyan eszköze, amely a jeladás két fajtáját egyesíti, egyidejűleg két szinten teszi lehetővé a hírközlést.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest

[21] „Das Widermenschliche, — írja Hegel (1952, 56) — das Tierische besteht darin, im Gefühle stehen zu bleiben und nur durch dieses sich mitteilen zu können".

[22] Whitney (1889) 283 („It is where expression quits its emotional natural basis, and turns to intellectual uses, that the history of language begins."); Bronowski (1967) 381 skk.

Irodalom

Ch. Bally: *Traité de stylistique française* 1—2. (Heidelberg és Párizs, 1909).
E. Benveniste: *Problèmes de linguistique générale* (Párizs, 1966).
J. D. Bernal: *Science in History* (London, 1954).
L. Bloomfield: *Language* (London, 1935).
B. Bolzano: *Wissenschaftslehre* 1.—4. (Sulzbach, 1837).
J. Bronowski, Human and Animal Languages: *To Honor Roman Jakobson* 1. 374—394 (Hága, 1967).
K. Bühler, Über den Begriff der sprachlichen Darstellung: *Psychologische Forschungen* 3. H. 282—294 (1923).
Fónagy Iván, Über die Eigenart des sprachlichen Zeichens: *Lingua* 6. 67—88 (1956).
Fónagy Iván és Eva Bérard, „Il est huit heures": contribution à l'analyse sémantique de la vive voix: *Phonetica* 26. 157—192 (1972).
A. Gardiner: *The Theory of Speech and Language* (Oxford, 1951, 2. kiadás.
G. G. Granger: *Pensée formelle et sciences de l'homme* (Párizs, 1960).
R-M. S. Heffner: *General Phonetics* (Madison, 1964).
G. W. F. Hegel: *Phänomenologie des Geistes* (Hamburg, 1952).
E. Husserl: *Logische Untersuchungen* (Halle a. d. S., 1928, 4. kiadás).
R. Jakobson, Closing Statement: Linguistics and Poetics: *Style in Language* (Cambridge, Mass., 1960, szerk. Sebeok Tamás) 350—377.
Uő. Language and Culture: *Gengo no kagaku* (Tokio, 1972) 49—62.
W. Meyer-Eppler: *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie* (Berlin, 1969 2. kiadás.
M. Proust: *A l'ombre des jeunes filles en fleurs* (Párizs, 1954a).
Uő.: *La prisonnière* (Párizs, 1954b).
E. Sapir: *Language. An Introduction to the Study of Speech.* (New York, 1921).
Uő.: *Selected Writings* (Berkeley és Los Angeles, 1958).
A. Sechehaye, La pensée et la langue: *Psychologie du langage* (Párizs, 1933) 57—81.
N. S. Trubetzkoy: *Principles de phonologie* (Párizs, 1949).
W. D. Whitney: *The Life and Growth of Language* (London, 1889) 6. kiadás.

Szemle

A novellaelemzés új módszerei

Szerkesztette: Hankiss Elemér. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 334 lap

Ennek az írásnak kettős célja van. Az egyik a címben jelölt kötet ismertetése és értékelése. Közben azonban az irodalomtudomány és a nyelvészet kapcsolatának néhány általánosabb érdekű problémája is felvetődött. Ezek megközelítése adja a másik célt.

A kötet az 1970. április 9. és 11. között, Szegeden megtartott novellaelemző konferencia előadásait tartalmazza. Az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága rendezésében, pszichológusok, irodalomtörténészek, esztéták, szemiotikusok, stilisztikák, filozófusok jöttek össze és négy novellát vizsgáltak meg: Kosztolányi: Caligula, Krúdy: Utolsó szivar az Arabs Szürkénél, Móricz: Barbárok és Nagy Lajos: Január című műveit.

Ezen az 1971-ben kiadott köteten természetesen nem lehet számonkérni az azóta lezajlott fejlődést. Azonban a megközelítések tarka sokféleségét mutató írásoknak van egy közös, negatív vonásuk, mégpedig az, hogy igen vitatható bennük a nyelvészeti vizsgálatnak a helyzete és értékelése. Elméleti és praktikus szinten egyaránt tisztázatlanság és bizonytalanság jellemzi ezt. Néhány írásban ad hoc, szubjektív és felszínes nyelvi részelemzésekkel kísérelnek meg bizonyítani műfajelméleti, esztétikai állításokat.[1] A taxonomikus, empirikus műelemzések közül jónéhány nagyon alaposan alkalmazza a klasszikus nyelvészetet, de átfogó, heurisztikus értékű koncepció nélkül.[2] Viszont az elméleti igényű, valamilyen alkotásmodellt fogalmazó tanulmányok közül több is elhárítja a nyelvészeti vizsgálat elméleti illetékességét és „előkészítő" szerepet adna neki, vagy beéri ezzel a helyzettel.[3]

Ugyanakkor Voigt tanulmányát kivéve, sem az első típusú, sem a második típusú tanulmányok nem végzik el a művek esztétikai értékelését, legfeljebb futó megjegyzésekben érintik azt.

[1] Különösen Seres József, Négy novella elemzése a kifejezés szempontjából című tanulmányában (311—323).

[2] Benkő László, Az egyszavas mondatok funkciója (305—311), Pomogáts Béla, Mondatösszetétel és stílus (273—285), Kiss Antal, A novellák stilisztikai szempontú mondattani elemzése (285—305), Szekér Endre, A négy novella elemzése stilisztikai szempontból (323—329).

[3] Pl. Horányi Özséb, Megfigyelések a filmre fordítás elméletéhez (211—227), Terestyéni Tamás, Irodalmi alkotások szemantikai szövegelemzésének egy lehetséges módszere (237—248), Voigt Vilmos, Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái (105—121).

Nem elég világos továbbá az sem, hogy az egyes tanulmányok tulajdonképpen mit akarnak rekonstruálni, a mű olvasását, olvasatait, a mű megalkotásának folyamatát, vagy pedig a szerző szándékait, esetleg pszichológiáját.

A nyelvtudomány illetékessége a műelemzésben nem eleve eldöntött kérdés. Jórészt attól függ, hogy milyen koncepció vagy milyen modell jegyében értelmezzük a természetes nyelvet.

A kötetben helyet foglaló stilisztikai analízisek a klasszikus nyelvészetet alkalmazták. Megvizsgálták a szófajok, szóalakok, a mondatrészek, a mondatösszetételek stilisztikai funkcióit, az előfordulási gyakoriságok statisztikai arányait.[4] Értékes empirikus anyagot gyűjtöttek és számos általánosítást is tettek. Azonban a klasszikus nyelvészet közismert korlátai miatt a művek megalkotásának, vagy olvasatainak lényegi folyamataira nem képesek az empírián rendszerszerűen túllépő információkat adni.

A műalkotásokat modellálni kívánó tanulmányok főként a konnotáció és a másodlagos szemiotikai rendszerek elméleteire épülnek. Értékes eredményeik ellenére ezeknek az elméleteknek lényeges hibája, hogy előfeltételezik a természetes nyelvnek egy igen korlátozott, szűkkörű és így hamis felfogását. Úgy gondolom, a nyelvtudomány illetékes lehet a műelemzésben, feltéve, hogy a nyelvi modellekbe alapvető komponensként beépíti a szövegelméletet. Az itt felvetődő számtalan probléma közül egyet szeretnék majd nyomon kísérni. Azt, hogy a műalkotások lényegét adó, másodlagos „poétikai" jelentések és az elsődleges, természetes nyelvi jelentések viszonya hogyan értelmezhető a szövegelmélet révén.

A kötet írásai közül több is metaszemiotikai megközelítést javasol. Így Horányi Özséb tanulmánya is, amely a novellák és általában a nyelvi szövegek filmre fordíthatóságáról szól. Két szemiotikai rendszer (a verbális nyelv és a film) összevetésére metaszemiotikai rendszert kell konstruálni, amely — Horányi felfogásában — egy univerzális szemiotikai bázist, mély szerkezetet adna. Ez az általános szemiotikai kompetenciát reprezentálná, benne pedig a sajátos szemiotikai kompetenciák (pl. az univerzális képi, az univerzális nyelvi kompetencia). A jelrendszerek összevetésének fontos mozzanata az ekvivalenciák keresése. Bár Horányi a generatív grammatika Chomsky-féle, mondatközpontú modelljéből indult ki, mégis az ekvivalenciák kimutatására szükségképpen a makrostruktúrák szintjét találta legalkalmasabbnak: a „blokkokat". Ezek információs struktúrákba szerveződésének módjai, a köztük levő implikációk, valamint kontrasztok, egyezések stb. vizsgálatával általános szemiotikai szövegszervező elveket lehet kimutatni. Horányi érdekesen illusztrálja gondolatait a nyelvi és a filmbeli denotáció összevetésével. Nem értek egyet azonban azzal a nézetével, hogy pl. az irodalmi szöveg esetében a metaszemiotikai—szemiotikai viszony megfelel a nem-természetes nyelvi—természetes nyelvi viszonynak. És így az irodalmi (tehát metaszemiotikai) szövegről nem tehetők releváns megfigyelések nyelvi (értsd: szemiotikai) szinten. Természetesen nem vitatom, hogy a nyelvhez különböző egyéb jelrendszerek kapcsolódnak. Azonban a természetes nyelven „belül" adott a metanyelv—tárgynyelv viszony, és ennek a metanyelvi szintje nemcsak a természetes tárgynyelvet dominálja, hanem más szemiotikai rendszereket is dominálhat és ennyiben metaszemiotikai jellegű. Például a témastruktúrák absztrakt, metanyelvi definícióinak rekurzív hálózatára gondolok. Ezek a definíciók egy absztrakt kategóriának a jelentését határozzák meg. (Például viselkedéstípusok, társadalmi szere-

[4] L. például a 2. jegyzetben felsorolt műveket.

pek, magatartásformák, erények és hibák, kognitív és affektív értékek, erkölcsi, eszmei, politikai kategóriák, indítékok, célok, szándékok és tervek, személyiségkategóriák stb.). A témakategóriát meghatározó állítás a szemantikai magja annak a módnak, ahogy a kifejtett szövegben a témakategória realizálódik. Az ilyen definíciók nem paradigmatikusak, hanem a szintaktikai azonosítás, az általános ítéletek elvére épülnek. Ennyiben ezek nem nyelvspecifikusak (nincs értelme orosz, angol, magyar stb. témáról beszélni). Inkább társadalom és kultúra specifikusak. Az ember nyelvi jellegű tudatát reprezentálják. Ugyanakkor csak a verbális nyelvben lehetséges a témastruktúrát önálló közlésként teljesen elkülöníteni a szövegbeli kifejtésétől. Ezért a többi, nem verbális jelrendszerben a szövegek témáinak konstruálása vagy megállapítása során is a verbális metanyelvi képességünket alkalmazzuk. Így a természetes nyelvnek ez a metanyelvi szintje egyúttal metaszemiotikai jellegű is.

Voigt Vilmos tanulmányában — Horányi felfogásához hasonlóan — a nyelvészeti elemzéstől f ü g g e t l e n tartalmi-poétikai szegmentálást kíván bemutatni. Módszere azonban egyáltalán nem független a nyelvészeti elemzéstől. Akárcsak Horányi, ő is, a makrostrukturális egységekből indul ki, ami természetesen csak helyeselhető. A „blokkoknak" itt a „szegmentumok" felelnek meg. Ezeken azokat az egységeket érti, amelyekben a következő négy tényező közül az egyik nem változik: a cselekvő személy (ágens), a cselekvés, a cselekvés ideje és a cselekvés helye.

Így amit Voigt javasol, az a szövegstruktúrák felszíni szerkezetén belül az információs struktúra vizsgálata. Az, hogy a szövegbeli viszonyokban az a d o t t és ú j információs egységek milyen szisztémában épülnek fel, vagy bomlanak le és mely szintaktikai kategóriákhoz (ágens, résztvevő, predikátum, objektum, hely, idő stb.) kapcsolódnak. A szövegszerkezetek ilyen felszíni (horizontális) tagolódását a vertikális rétegződésekből szokták levezetni. Ezt elsősorban a témastruktúrák adják. Voigt nem elemzi őket (pedig a szegmentumszekvencia analízishez ez szükséges lenne), viszont részletesebben foglalkozik a témastruktúrák a l k a l m a z á s á v a l, t r a n s z f o r m á c i ó i v a l, a téma kifejtésének (és közben átalakításának) szerkezeti elveivel. Ez utóbbiak alapján műfaj-altípusokat állapít meg. Leírja az ilyen transzformációk eszmei, világnézeti indítékait is. Ebben az érdekes tanulmányban a szövegtípusok etikai, ideológiai, társadalomtörténeti értékelése az esztétikai értékek leírásához vezet el.

A szegmentumok és a szöveg információs struktúrája kapcsolatáról szól Martinkó András eredeti tanulmánya is. A szegmentumokat alkotó komponenseknek (ágensek, cselekvések, résztvevők, objektumok, hely, idő stb.) a v á l t á s a i, az a d o t t — ú j s z e r ű mintázat kereteiben az új ágensek, cselekvések, helyek stb. megjelenése sajátos r i t m u s t ad a szövegnek. Ez nem akusztikai természetű, Martinkó „élménypszichológiai" jellegűnek tartja.

A másodlagos jelölőrendszerek és a konnotáció elméletére alapozza novellaelemzését Kelemen János. Abból indul ki, hogy az irodalmi mű lényegét a konnotációk, azaz a másodlagos jelentések hálója adja, amely az elsődleges jelentések szintjére borul rá. Az elsődleges jelentések pusztán szubsztanciájuk a másodlagosaknak, hozzájuk képest „fonematikus" jellegűek, csak a másodlagos jelentések tartoznak a mű szemantikai szférájához. A „fonémák" szerepét játszó elsődleges és a „poétikai" jelentéssel bíró másodlagos jelentésszint szigorú elválasztása Hjelmslev konnotáció fogalmára megy vissza.[5] Azonban az irodalmi műelemzésben ez az elmélet — az előbb jelzett felfogás-

[5] Hjelmsley, L.: *Prolegomena to a Theory of Language* (Baltimore, 1953) 73—77.

ban — használhatatlan. Ezt Kelemen elemzésének az a részlete is mutatja, amelyben alkalmazni próbálta. Olyan elemzési e r e d m é n y e k, hogy „Caligula isteni hatalomra tör", vagy „Caligula tévedett" stb. nyilván nem rendelkeznek magyarázó értékkel. Ezt csak akkor kapnák meg, ha egy, a létrejöttük folyamatait kifejező modell keretében deriválhatók lennének. Ehhez pedig az szükséges, hogy az elsődleges jelentésszintből, mint poétikailag is releváns, szemantikai szintből induljunk ki. Másodlagos jelentés csak akkor van, ha elsődleges jelentés is van, amikor az elsődleges megszűnik szemantikailag releváns lenni, akkor a másodlagos is megszűnik, mert elsődlegessé válik. Minden irodalmi mű világos tendenciákat mutat a másodlagos jelentések alkotása mellett az elsődlegesek m e g ő r z é s é r e. (Pl. beágyazott vagy lesüllyesztett predikátumokban — „határozók", „jelzők", — szintaktikai figurációkban — pl. vonatkozó mellékmondatok, metaforákra vonatkoztatott, azokat „korrigáló" metonímiákban, az aktuális predikátumokba helyezett argumentumok egymásközti rendszerében stb.) Ezért is problematikus Kelemennek az az állítása, hogy az irodalmi alkotásban elvileg nincsen redundancia. Ugyanis a másodlagos jelentések alkotása és főleg az elsődlegesek megőrzése során állandóan ismétlődnek szemantikai jegycsoportok. Kétségtelen, ez megkomponált és elvileg mindig funkciós, de információs szempontból mégiscsak redundáns. (A „természetes" nyelv redundanciája is gyakran funkciós, de csak ritkán megkomponált.) A poétikumot így az elsődleges jelentések másodlagossá kombinálása, és az elsődlegesek megőrzése ellentétes tendenciáinak egyensúlyi rendszerében kellene modellálni. Ez még nem abszolút megkülönböztető jegye a nyelvi poétikumnak, ezért nagy figyelmet kellene fordítani a jellemző pragmatikus viszonylatokra, sőt mennyiségi mutatókra is. Ehhez azonban meg kell szüntetni az elsődleges és másodlagos jelentésszintnek a konnotációs elméletekben javasolt izolálását.

Külön figyelmet érdemel a kódhoz való pragmatikus viszonyulásunk. Így egy jelkód attól i s műalkotás alapjává válik, hogy a megfejtő mindenképpen e l f o g a d j a a kódot, ahogy van, „kritika nélkül". Örkény valóban mély értelmű novellát írt úgy, hogy lemásolta egy hetvenfilléres átszállójegy hátoldaláról a „Tudnivalók"-at. Az olvasó pedig elfogadta ennek a kódját, mint valamit szimbolizálót. A hétköznapi nyelvhasználatban viszont állandó metanyelvi funkció irányul a kód változtatására, helyesbítésére, kritikájára, ellenőrzésére stb., bár a szimbolizáló nyelvhasznákat, a „mást mondás" ezen a szinten is gyakori.

Indokolatlannak látom továbbá azt, hogy a másodlagos jelentéssel tökéletesen azonosítják a konnotációt. Bár az utóbbit a műalkotás általános szervező elvének tekintik, mégis gyakorlatilag csak a b e f o g a d ó, az olvasó oldaláról foglalkoznak vele. Ez helyes is, a konnotáció kifejezetten az olvasó eljárása. Mégpedig az olvasónak a téma- és értékstruktúrákat kereső, megfejtő eljárása. Ennek során az e g é s z r e vonatkozó feltevések segítségével megállapítja egy téma hierarchiának, vagy hálózatnak az egységeit, miközben az így kapott r é s z e k b ő l összeállít egy egészet. A két tendencia egyensúlyban van, kölcsönösen korrigálják egymást. Mindez nem más, mint az általános, problémamegoldó mechanizmus metanyelvi szintű (tehát nyelvi anyagra történő) alkalmazása. Lényege: egy kijelentésrendszer átalakítása egy másik kijelentésrendszerré, valamely közvetítő kijelentésrendszer segítségével. Mindez több lépésben, a műveleteket újra és újra alkalmazva. Általános és speciális előfeltevésekből egyaránt elindulhatunk, szenzuális és konceptuális jelentéshálózatot („látni") („tudni") egyaránt alkalmazhatunk. Kiindulásul a feladatstruktúra megállapítása szolgál. Ez azokból a hipotetikus (implicit, vagy explicit) kijelentésekből áll, amelyek az elsődleges

és másodlagos jelentések viszonyaira vonatkoznak, tehát pl. arra, hogy adott jelentések milyen más jelentéseket helyettesítenek, vonatkoztatnak, szimbolizálnak stb. Az így kapott kijelentéssorozat ismeretében ismét hipotéziseket állíthatunk fel azokra a társadalmilag-kulturálisan adott t é m a- és é r t é k-k a t e g ó r i á k r a, amelyek a feladatstruktúra m e g o l d á s a i lehetnek. Az adott témához, mint változóhoz új értékeket, az ismert értékekhez meg újszerű tematikus változókat társíthatunk. A hipotézisek akkor igazolódnak, ha találunk olyan kijelentéssorozatot, amely k ö z v e t í t a feladat és a megoldás között. Ez pedig a feltett téma- és értékkategória valamilyen d e f i n í c i ó j a lehet. Az a definíció, amelynek általánosító szinekdochéja a téma, ill. értékkategória és amelynek partikularizáló szinekdochéja a feladatstruktúra kijelentéssorozata. Így a definíció anélkül közvetít a kettő között, hogy közös részük lenne, hogy egybeolvasztaná őket. A definíció maga alá rendelve, e g y ü v é h o z z a a feladatstruktúrát (az elsődleges és másodlagos jelentések kapcsolataira utaló kijelentéssorozatot) és a társadalmi-kulturális téma-, illetve értékkategóriát. Ez a három szint együtt adja a konnotációt. Mivel a definitív állításoknak a feladatstruktúrák partikularizáló, a témák kijelentései pedig általánosító szinekdochéi, ezért ez az együvé hozó, de egybe nem olvasztó viszony megfelel a m e t o n í m i á n a k. Itt van k ö z ö s m e t s z e t e a másodlagos jelentések és a konnotációk halmazának, amelyek azonban nem azonosíthatók. Például Szegedy-Maszák Mihály a látszat és valóság metaforájának tartja azt, hogy „(a rómaiak) . . kötelesek voltak szőkére festeni hajukat, germánul megtanulni és beszélgetni . . .” holott ez a látszat és valóság konnotációja, az előbbi értelemben. Szemantikailag: analízisen alapuló s z i n t é z i s. Kelemen János a látszat és valóság konnotációjaként kezeli azt, hogy „Álarcot szorítottam arcomra . . . Élni próbáltam. Nem sikerült. Le akartam tépni az álarcom. Ez se sikerült.” A szöveg azonban a látszat és valóság metafórája. Szemantikailag: szintézisen alapuló a n a l í z i s (az azonosított, egyesített és egymást helyettesítő jelentések kapcsolatainak elemzése).

A vázolt eljárást implicit módon Kelemen János is alkalmazta tanulmánya második részében az e m b e r szó konnotációjára, és kitűnő eredménnyel, a kötet valamennyi tanulmánya között a legpontosabb elemzést adva Kosztolányi novellájának idevágó kérdéseiről. Hasonlóképpen érdekesek és fontosak a novellák elvárás rendszeréről és információs struktúrájáról tett megjegyzései.

Az elsődleges és másodlagos jelentések (helyesebb lenne, hogy az a d o t t és ú j jelentések) egymáshoz való viszonyai, kombinációi tehát kulcskérdések. Ez szükségessé tette volna a r e t o r i k a alkalmazását a novellaelemzésekben. (Retorika alatt — a francia új retorika szellemében — a szintaxisnak és szemantikának új jelentések létrehozására való kombinatorikáját értem.) A retorikai elemzés azonban hiányzik a kötetből.

Például Terestyéni Tamás nagyon alaposan és körültekintően átgondolt tartalomelemző modellje taxonómiát tud nyújtani a lexikálisan a d o t t jelentésekről, de nem képes magyarázó információt nyújtani a textuálisan alkotott új jelentésekről. A szövegelemzés feladata viszont éppen ez lenne.

Horányi és Voigt írásaikban — bár nem deklarálták — gyakorlatilag a másodlagos jelölőrendszerek elméletére támaszkodva javasolják az elsődleges nyelvi szint és a poétikai struktúrák izolálását, és az utóbbi külön elemzését. Ennek az elképzelésnek az inadekvátságát a konnotációval kapcsolatban említettek mellett, az a sajátosság is igazolja, amit az elsődleges nyelvi szinthez képest a másodlagos jelölőrendszerek egyik specifikumának tartanak. Ez a sajátosság, amire Lotman is nagymértékben

alapoz,[6] a szintagmatikus és paradigmatikus tengely egymásravetítései és ezáltal a metaforikus, illetve metonimikus jelentések alkotása. Lotman is, mások is, Jakobson híres írásaira[7] hivatkoznak. De figyelmen kívül hagyják Jakobsonnak azokat a megjegyzéseit, amelyekben figyelmeztet, hogy a poétikai funkció nemcsak a műalkotásokban van jelen, hanem a természetes nyelv sok más funkciójában is és hogy a nyelvészet messzemenően illetékes a poétikai elemzésben, feltéve, hogy a mondatok szintjéről a szövegstruktúrák szintjére tér át.[8] Valóban: a szintagmatikus és paradigmatikus tengely egymásra vetítése szinte mindig megtörténik, ha szöveget alkotunk, legyen az elsődleges, természetes nyelvi szöveg, tehát nem műalkotás. A szövegszervezés folyamatában a szelekció elveit szükségképpen átvisszük a kombináció tengelyére: minden szöveg tartalmaz olyan ismétlődő és ekvivalens elemeket, melyek a szöveg struktúrái által váltak ekvivalenssé, a szintaktikai és szemantikai koherencia, az összes szinten egyaránt, elképzelhetetlen enélkül. A pragmatikus elvárásrendszer is (és az a d o t t — ú j s z e r ű mintázat is) éppen erre épül. Bármely hétköznapi szöveg tele van aktuálisan konstruált, textuális metaforákkal. A kombináció tengelyének a szelekció tengelyére vetítése (a metonimikus építkezés) pedig a szöveg témahálózata konstruálásának alapelve, akkor is, ha eleve adott a témastruktúra, akkor is, ha a szövegépítkezés során alkotjuk. Ha ez a típusú tengelyvetítés nem történik meg, akkor nincs témastruktúra. (Ami előfordulhat, de mégsem tipikus.)

A természetes nyelvi szöveg szemantikája is a kétirányú tengelyvetítést igazolja. Ugyanis a szövegszemantika alapviszonyai: az e l ő f e l t e v é s e k, a m a g a u t á n v o n á s o k és az e l v á r á s o k két jelentésreláció kombinációin alapulnak: a hyponimitáson (jelentés belefoglalás — inkluzió, az egyik jelentés olyan jegyeket tartalmaz, amelyek egy másikban megtalálhatók) és az inkompatibilitáson — (összeférhetetlenség — exklúzió, a két jelentés valamely dimenzióban kizárja egymást).[9] A hyponimitás és inkompatibilitás textuális megalkotása eleve szükségessé teszi a szinonimitásra és antonimitásra épülő szelekció és a kapcsolatra, az összefüggésre épülő kombináció tengelyeinek egymásravetítéseit, különféle jelentéssíkokon. A bekezdések fontos egyensúlyozó szerepet játszanak ezekben a vonatkozásokban. Mindez előfeltételezi azt, hogy a természetes nyelvi szöveget rendszernek (szerkezetek rendezett összességének) tartsuk. Ez azonban nem magától értetődő, a másodlagos jelölőrendszerek teoretikusai közül többen, pl. Lotman is, a természetes nyelvi szöveget nem tartják rendszernek, csak a művészi és „kulturális" szövegeket.[10] Ezt a felfogást azonban a természetes nyelvre vonatkozó legelemibb tapasztalatok is cáfolják, feltéve, hogy a természetes nyelvet nem korlátozzuk az „alany, állítmány meg a bővítményei"

[6] Lotman, J. M.: *Szöveg — Modell — Típus* (Bp., 1973, szerk. Hoppál Mihály) 65—89.

[7] Jakobson, R.: Nyelvészet és poétika. A nyelv s az egyéb kommunikációs rendszerek viszonya: *Hang — Jel — Vers* (Bp., 1972, szerk. Fónagy Iván — Szépe György) 93—111 és 229—276.

[8] Jakobson, R. *i.m.* 233 és 239.

[9] A hyponimitásra és inkompatibilitásra: Lyons, J.: Semantic structures: *Introduction to the Theoretical Linguistics* (London, 1968) és Leech, G. N.: *Semantics* (1974) 100. skk.

[10] Lotman, J.: *i.m.* 56. Lotman szerint a természetes nyelvi szöveg a nyelv és a beszéd Saussure-féle antinomiájában mindig csak a b e s z é d területére tartozik, tehát nincsen természetes nyelvi szöveggrammatika. Ilyen csak a művészi nyelvre konstruálható Lotman felfogásában.

csontdarabjaira, hanem elfogadjuk kommunikációs és szociális kontextusaiban, a maga gazdagságában.

Ezek az összefüggések végülis arra utalnak, hogy a poétikai struktúrák lényegét a nyelvi jelentésszintek (meg szintaxisuk és pragmatikájuk) egymást nyelvként meghatározó, modelláló folyamataiban kell keresnünk. Azaz: metanyelvi folyamatokban. A konnotációt (itt értsd, hogy a másodlagos jelentéseket) úgy szokták jellemezni, mint a metanyelvi viszony reciprokát.[11] A szövegnyelvészet eredményei azonban arra utalnak, hogy a nyelvi műalkotásokat, mint a természetes nyelv kreativitásának (jelentésalkotó erejének) metanyelvi jellegű modellálási folyamatát kezeljük. Nagyon lényeges a folyamat jelleg hangsúlyozása. Csak utalásszerűen érinthetem itt, hogy az alapvető műnemekre szokásosan megállapított nyelvi jellegzetességek a műnemek modelláló tendenciáit tükrözik. A drámamodellek[12] például a természetes nyelv szintaxisának valóséghelyzet analízisét tükrözik, az ágensek, résztvevők, objektumok, cselekvések, eszközök, idők, helyek stb. szintaktikai struktúráinak figurációival. A líra főként a jelentések szemémákra lebonthatóságát, a szemémák kombinatorikáját, helyettesítési, törlési lehetőségeit, az analitikus szemantikát, valamint a nyelvi információs struktúrákat, az adott — újszerű mintázatot, a fókuszt, az állító-tagadó értékeket, az elvárások, az ismétlések és helyzetekre tagolások, az ekvivalens és ellentétes értékek rendszereit modellálja. A művészi próza pedig a szintetikus (metonimikus) és a komplementer-specifikáló szemantikát, valamint a szintaxis nem „esetgrammatikai" funkcióit (a kvantifikálást, a kauzalitást, a szintaktikailag ekvivalens, valamint ellentét és ellentmondás kapcsolatokat, a deontikus és episztemikus modalitást, a szempontrendszereket, a kategóriák alá- és mellérendelését stb.) modellálja.

A természetes nyelven (és más jelrendszerekben) készült műalkotásoknak ezek a specifikumai még jobban kitűnnek, ha a társadalmi valósághoz való viszonyaikat tekintjük. A mű a társadalomban adott értékrendszerek újraalkotásához és transzformációihoz járul hozzá. Mégpedig úgy, hogy magáról az értékalkotásról szól. Ebben a vonatkozásban nagyjelentőségűnek tartom Vitányi Iván koncepcióját. Lényege az, hogy a műalkotások alapvető szervező elve valamely adott értékrendszerből elindulva egy új értékrendszer konstruálása. Ez arra a kérdésre ad feleletet, hogy milyen is a világ? Az újkori művészeteknek az értékrendszerek (és értékek) keresése központi problémája. A mű erről úgy számol be, hogy felépülése során az értékrendszereket transzformálja. A formális logikából ismert „logikai négyzet" szisztémájában rendeződnek el a pozitív és negatív értékek, két-két logikailag ellentétes és ellentmondó viszonyban. Pontosabban csak rendeződnének, ugyanis a pozitív és negatív értékek négyzetének ellentétei és ellentmondásai aszerint alakulnak, hogy melyik értéket vesszük kiindulópontnak. Ezt a mű során a szerzők megváltoztatják, aminek következtében az eredetileg pozitív értékek negatívvá válhatnak és viszont. Az eredmény: az értékek relativitása, a valóság két- vagy többféle szemlélete. Mindez a szövegek témastruktúráinak és felületi szintjének metaforikus—metonimikus kapcsolatával konstruálható meg. Ennek segítségével a társadalmilag-kulturálisan adott, „előrecsomagolt" téma- (ill. érték-) struktúrák ellentétes, vagy ellentmondó változatukká transzformálódnak. Ez utóbbiak hipotetikus struktúrák, melyeket a szövegszervezés során hozunk létre. Mégis, a szöveg nemcsak az ő szempontukból

[11] Kelemen János: Mi a jeltudomány?: *Valóság* (1971) 10. 21.
[12] Bécsy Tamás: *A drámamodellek és a mai dráma* (Bp., 1974) 429.

szerveződik, hanem a két téma- és értékstruktúrát szembeállítja egymással. Ezért a visszautasított és az aktuális témastruktúrának megfelelő transzformációkat egyaránt alkalmaz a felületi szint létrehozására. A kifejtett szöveg egyes helyein megvalósul az aktuális téma- és értékstruktúra, de anélkül, hogy részletes és explicit felszíni megformálást kapna. (Ezeknek a helyeknek és helyzeteknek a „geometrikus" elrendeződése fontos műfajtipológiai kérdés.) Az ellentétes vagy ellentmondó téma- és értékstruktúrákat reprezentáló transzformációk rendje és eloszlása „javaslatokat", „tervezetet" ad az olvasónak a felületi szint átértelmezésére, a jelentésalkotásra.

A téma- és értékstruktúra és a kifejtett szöveg transzformációs összefüggéseinek logikai négyes csoportja (négyes ellentét—ellentmondás hálózata) a szemiotikai szövegek általános szervező elvének látszik. Greimas erre alapozta az elemi jelentésstruktúrák taxonomikus modelljét.[13] Ez olyan négy elemű struktúra, amely két ellentmondó tag társításából áll, és mind a két tag egyúttal kapcsolatban, vonatkozásban van a neki ellentétes egységgel is. A négytagú jelentésstruktúra a diszjunkció és a konjunkció kettős relációjával köti össze a tagokat, amelyek kölcsönösen definiálják egymást. Vitányi más írásaiban maga is kereste az értékrendszer szervezésnek ezt az eljárását különféle jelrendszerekben. A zenét illetően Lendvai Ernő műveiben, különösen a bartóki tengelyrendszerre vonatkozó elképzelésében találta meg. De ugyanezeket az összefüggéseket sikerült kimutatnia a színelméletben, a kommersz és „művészi" alkotások különbségében is. A pszichológiai struktúrák szerveződését pontosan ebben a rendszerben írta le J. Piaget, és a formális logikai négyzet, meg az algebra „Klein-féle" négyes csoportja struktúráin át a rendszerszerveződés általános elveihez jutunk el. Közös vonásuk az is, hogy a jelrendszerek makrostruktúráiban mutathatók ki legvilágosabban. (A verbális szövegszervezésben is jelen vannak.) Vitányinak nagyon progresszív gondolata volt, hogy ezekre a kapcsolatokra összpontosított, és az esztétikai megközelítésekben is figyelembe vette. A természetes nyelvi szövegekben is működő elveknek olyan elrendeződését tudta a négyes csoportokban kimutatni, amely metanyelvi és metaszemiotikai funkciójú egyszerre.

A kötetben viszonylag sok tanulmány foglalkozik a művek témastruktúráival. Társadalmi-kulturális meghatározottságukat, transzformációik diakróniáját főképp az eszme- és irodalomtörténeti írások vizsgálták, így Kelemen Péter és Fejér Ádám tanulmányai. Mások, pl.: Szávay István, Tamás Attila, Baránszky-Jób László, Kiss Endre, Kászonyi Ágota a témastruktúrát adottnak véve, inkább alkalmazásuk rendszerét elemzik. Jellemző, hogy szinte kivétel nélkül arra a következtetésre jutnak, hogy a téma — adaptáció valamilyen e l l e n t é t r e n d s z e r b e n történik, amely különböző szinteken, szimultán, inverz vagy reciprok struktúrákban jelentkezik. A „Caligulá"-ban a cselekmény, a narráció, az idői hálózat és a „szerepek" szintjein, az „Utolsó szivar az Arabs Szürkénél"-ben a szempontok (propozíciós attitűdök), az események szórt tagolásának és a „szerepeknek" a szintjein, a „Január"-ban a résztémák struktúráinak párhuzamos, de ellentétes irányú transzformációi szintjén és az idői korrespondanciákban, a „Barbárok"-ban az események térbeli tagolása, a narráció és a szereplők viszonyainak szintjein mutatták ki elsősorban ezt az ellentétrendszert.

Bécsy Tamás és Návai Anikó a témastruktúra és alkalmazása lényegét kifejezetten a szereplők (és ha van, a narrátor) strukturális viszonyaiban és a cselekvéshelyzetek összefüggéseiben keresik.

[13] Greimas, A. J., A jelentés elemi szerkezete: *A jel tudománya* (Bp., 1975, szerk. Horányi Özséb — Szépe György) 218—232.

A társadalmi-kulturális értékrendszer fontos (bár nem közvetlen) nyelvi reprezentációi a szövegek pragmatikus struktúrái. Ugyanis az, hogy bizonyos jelentésegységek milyen természetű értékösszefüggéseket közvetítenek, megszabja kommunikatív relevanciájukat. Ez „vertikálisan" pl. egyes predikátumok aktualizálásában, mások beágyazásában, vagy lesüllyesztésében („bővítménnyé", vagy szemantikai jeggyé alakításában) jelentkezhet. „Horizontálisan" pl. a szöveg elvárás hálózatát alakíthatják, és ezzel is kapcsolatban a pragmatikus szervezés adja a jelentésegységek bevezetésének sorrendjét, az objektív és szubjektív, „külső" és „belső", szinkronikus és aszinkronikus, implicit és explicit i d ő i s t r u k t ú r á k k a l. Ezek szemantikai és pragmatikus jellegűek, szemben a nyelvtani időkkel, melyek kombinációikkal közvetíthetik az előbbieket. A jelentésegységek bevezetésének sorrendje határozza meg helyzetről-helyzetre a szövegben felhasználható jelentéskontrasztokat és egyezéseket. A „mutatók előre- vagy hátrahajtása" összefügg az ismétlődésekkel, újrakezdésekkel, az a d o t t a k kiemelésével, az ú j a k hozzáadásával. A jelentések ilyen „vertikális" és „horizontális" rangsorolása és sorrendezése é r t é k r e n d s z e r e k e t k é p v i s e l.

A szemantikai és pragmatikus idői struktúrák alapján készült az egyik legjobb szövegtipológia is.[14] A novellaelemző kötetben több tanulmány is foglalkozik az idői struktúrákkal. Közülük Csúri Károly a „Caligulá"-ban mutatja ki, hogy a múltba utalás (az előző sikertelen összeesküvésre vonatkozás) a novella egyik fő értéksorozatát: Caligula abszolút élet- és uralomvágyát közvetíti. Hozzátehetjük, hogy az előre, a jövőbe utaló jelentések viszont Caligula halálvágyát hordozzák. A két ellentétes értékrendszer párhuzamosan, de ellentétes idői irányú elvárásokban fut végig a novellán. Az „ember" érték kiindulópontjáról a kettő kizárja egymást, a „semmi", a „nem lét" érték kiindulópontjáról viszont egynek bizonyulnak. Ez a pont Caligula halála. A novella végső „ember" szava viszont az eredeti kiindulópontot hozza vissza, és helyreállítja a két értékszint ellentétét. Szegedy-Maszák Mihály is ilyen típusú jelenségeket ír le, (bár csak az egyik idői irányban) a Kosztolányi és Krúdy-novella metaforikus struktúráiban. Bizonyítja, hogy Krúdy írásában pl. a metafórák egy sorozata a jelenből előreutaló idői struktúrát alkot. Ezt valószínűleg úgy éri el, hogy az a jelentés, amit metaforikusan helyettesítenek, egy jövőbeli elvárás tagja: az ezredes halála. De ehhez ismét hozzátehetjük, hogy van egy ellentétes metafórasorozat is, amely a jelenből hátrautalva az ezredes múltjának jelentéseit helyettesíti. Ez a sorozat az ezredes győzelmének elvárásait hozza létre. Az értékrendszer váltás során az ezredes saját múltjának jelentéssorozatait egy másik, az adott helyzetre és abból előreutaló jelentéssorozattal váltja fel („szerepcsere"), előlegezi saját halálát. A két értékszint ismét párhuzamosan, de ellentétes irányban funkcionál, majd kölcsönösen átmennek egymásba. Végülis az idői és pragmatikus struktúrák elrendeződései a nyelvi szövegstruktúrák oldaláról messzemenően igazolják Vitányi említett felfogását.

A kötet olvasása után a következő fontosabb tanulságokat szűrtem le.

1. A természetes nyelv és a közegében alkotott műalkotás viszonya specifizálható. Mégpedig metanyelvi jellegű, modellálási folyamatként, amely a természetes nyelv jelentésalkotó erejére (kreativitására) irányul.

2. Valószínű, hogy ez általánosabb érvényű, szemiotikai tendencia. Művészet és nem művészet között nincs strukturálisan definiálható határ. Ezt a vizuális, zenei,

[14] Longacre, R. E., sentence stucture as a statemenust calculus: *Language* 46. (1970) 788.

mozgásos stb. műalkotások is nyilvánvalóan tükrözik. Századunkban felerősödött az a mindig is megvolt tendencia, hogy a művészetek n y e l v k é n t vizsgálják magukat. Ez azonban nem úgy történik, hogy még egy kifejezési szintet építenek rá magukra, hanem ellenkezőleg, megkeresik a maguk természetes nyelveit, a mindennapi vizualitást, zenét, mozgást, és e h h e z viszonyítják önmagukat. Ezt anélkül teszik, hogy izolálnák a két szintet. Így teljesítenek egy, magára a jelentésalkotásra vonatkozó metanyelvi folyamatot.

3. A mindennapi nyelv kreativitásával szembeállított, „exkluzív" poétikai struktúrák föltevésével az irodalomtudomány hátrányos helyzetbe hozza önmagát, csökkenti a társadalmi gyakorlatban való részvételének területét. Ugyanis a műelemzésektől kezdve, az esztétikai nevelésen át a nyelvművelésig és a nyelvi nevelésig éppen az említett jelentésszintek összekapcsolása, egymásra vonatkoztatása a társadalom érdeke. Például Hankiss Elemér mutatott rá, hogy az emberekre zúduló információtömeg nem elsősorban mennyiségében, hanem é r t é k e l é s é b e n jelent problémát.[15] Az értékelő rendszerek válsága a mindennapi nyelv kognitív funkcióinak felerősödésével, és az értékeket közvetítő, a „stilisztikai alakzatokat" képző szerepének csökkenésével is összefügg.

4. A szemiózis fokozódó társadalmi jelentőségével párhuzamosan a meta- és tárgynyelvek modelláló és visszaható kapcsolatai nagy intenzitást mutatnak. A beszéd, az írás, a szerelem, a tánc, az étkezés, a gesztus stb. s t í l u s a gyorsan változik. Elkerülhetetlen, hogy a változások kontrasztjait és konkrétumait valamilyen f o l y t o n o s s á g b a rendezzük. Erre szolgálnak a formális metanyelvek (például a rendszerelmélet) és erre szolgál a természetes nyelv „poétikuma", a verbális jelentésalkotás implicit modellálása. Részben ez is objektiválódik a nyelvi kreativitás központi jelentőségűvé válásában korunk nyelv- és grammatikaelméletében, számos szociológiai irányzatában és pedagógiájában.

5. A jelentésalkotás és a metanyelv viszonya a társadalmi kommunikáció legfontosabb problémája. A kooperativitásra épülő, demokratikus, szociális egységek építése és fenntartása kidolgozott metanyelvet követel meg.

6. A másodlagos jelentések alkotása és a konnotáció különösen fontos a fejlesztő jellegű tevékenységekben, a pedagógiában. Bármely tantárgy elsajátítása a konnotációs képességeken múlik, melyek által a szövegek témáit, másodlagos jelentéseit megértjük. A tanulóknak a mondatokkal (vagy más közlésekkel) olyan premisszákként kell bánniuk, amelyekből a témára, a másodlagos jelentésekre vonatkozó következtetéseket kell levonniuk (ahogy azt a fentiekben vázoltam). Ezt nehezíti, hogy sem az előfeltevések, sem a másodlagos jelentéseket indukáló mozzanatok nincsenek explikálva a tananyagokban. Ehhez cselekvéses és ikonikus (képi) kódok (és a metanyelvük)szükségesek.

7. Ilyen körülmények között az irodalomtudománynak, véleményem szerint, fel kellene adnia az izolált poétikai struktúrák talmi egzaktságát, és helyébe a természetes nyelvi kreativitás és műalkotás kapcsolatait kellene középpontba állítania.

8. Mindebben jelentős segítséget nyújt a szövegelmélet. A szövegszervezés modelljei ugyanis — rendszertani szempontokból — az általános emberi alkotásmodellek variánsai.

[15] Hankiss Elemér, Megismerés és értékelés: *Valóság* 1974.) 1. 25—36.

sai. Egyúttal világos összefüggésbe hozhatók a cselekvési struktúrákkal, a cselekvéselmélettel is. A szövegeket alapvetően a tematikai és retorikai elvek szervezik (a referens valóságmodellhez igazodás, akkomodálás, illetve a referens valóságmodell átalakításának, asszimilálásának elvei). Ezek izomorfiájukban és konfliktusaikban a társadalomban eddig a d o t t, absztrakt témakategóriák, és az a k t u á l i s referenciák ellentmondásait hordozzák. Végső soron a társadalmi tudat és a társadalom egyes jelenségei közti inkongruenciát tükrözik. A szöveg, mint műalkotás ennek kifejezésével járul hozzá az inkongruencia megszüntetéséhez.

9. Szabolcsi Miklósnak a konferencián elmondott zárszavához csatlakozva világosan le kell szögezni azt is, hogy a poétikai célú nyelvészeti elemzés csak egy összetevője az e s z t é t i k a i vizsgálatnak. Mellette az ideológiai, a társadalomtörténeti, szociológiai, kultúrtörténeti, etikai, biográfiai komponensek az alapvetően fontosak. Az esztétikai értékek megállapítása ezek rendszerezett alkalmazását kívánja.

A novellaelemző kötet számos írásával volt vitatkozni valóm, főleg a korszerű szemléletűekkel. Remélem, érzékelhető volt közben az is, hogy e viták alapja az egyetértés, a kutatások irányultságát és metodikáját illetően. A kötet korszerű írásai ugyanis egyaránt meggyőznek a legfontosabbról: a strukturális műelemzés magas tudományos értékéről és nagyszerű lehetőségeiről.[16]

Bánréti Zoltán

A Magyar Tudomány Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése

Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 634 lap

Martinkó András könyvét 1965-ben jelentette meg az Akadémiai Kiadó. Nem objektív, történelmi aktualitás hívta tehát életre, hanem szerzőjének eredendő Petőfi-élménye. Vajon hogyan olvashatjuk ennyi idő elteltével Martinkó megállapításait? Jogos-e figyelembe vennünk az azóta megjelent vagy a csak azóta általánosan elterjedt stilisz-

[16] A hivatkozott tanulmányok: Baránszky-Jób László, A négy novella általános esztétikai, axiológiai és műfajtipológiai elemzése 159—169., Bécsy Tamás, A szereplők strukturális viszonyai és a közlés 121—137., Csúri Károly, A Kosztolányi novella motívum- és emblémerendszeréről 77—86., Fejér Ádám, Túl a szecesszión, túl a naturalizmuson 51—64., Horányi Özséb, Megfigyelések a filmre fordítás elméletéhez 211—227., Kászonyi Ágota, A jövőbe- és a múltbakutatások rendszere a Krudy novellában 187—195., Kelemen János, Prózai alkotások kommunikációelméleti (szemiotikai) elemzése, különös tekintettel Kosztolányi „Caligula" c. novellájára 227—237., Kelemen Péter, A szecesszió végső fázisa 33—51., Kiss Endre, A cselekméay szintjén fellépő ellentétek szerepe a novellákban, 175—187., Martinkó András, Az elbeszélés ritmusa az elbeszélő, a cselekmény, a tér az idő vetületében 145—159., Návai Anikó, A novella cselekménye, mint helyzetsor, mely a szereplők, helyzetek (narrátor) viszonyai által jön létre 137—145., Szabolcsi Miklós, Eredmények és feladatok 331—334., Szávay István, Szerkezeti kapcsolatok és a jelentés a Kosztolányi- és a Krúdy novellában 93—105., Szegedy-Maszák Mihály, Mataforikus szerkezet a Kosztolányi- ás a Krúdy novellában 65—73., Tamás Attila, Az ellentét szerepe a négy novellában 169—175., Terestyéni Tamás, Irodalmi alkotások szemantikai szövegelemzésének egy lehetséges módszere 237—248., Vitányi Iván, Novellaelemzések 87—93., Voigt Vilmos, Szegmentumszekvencia-típusok a négy novellában és ezek ideológiai konzekvenciái 105—121.

tikai szakmunkák eredményeit? Mennyiben gyümölcsözőek ítéletei? Ilyen és ehhez hasonló kérdések okozhatnak gondot annak, aki megjelenése után nyolc-kilenc évvel olvas újra egy szakmunkát.

Martinkó András könyvének ma is meglevő nagy érdemei vannak. Elsősorban az, hogy a stílus hagyományos módszerekkel történő vizsgálatát kiszélesíti, kiterjeszti. Munkájának elején kijelenti: „A stílus anyaga ugyan a nyelv, de ennek a nyelvi anyagnak a stílusban realizálható konkrét struktúrája függvénye egész sereg extralingvisztikus és felépítmény jellegű tényezőnek". Ezek után — jegyzetben — csatlakozik Pirnáth Antal véleményéhez, aki szerint a stílus „egyéb, nyelvi 'jellegű kifejező eszközök és formák'-kal együtt — társadalmilag meghatározott, de más módon, mint általában a felépítményé". Petőfi prózastílusának elemzésekor tehát extralingvisztikus és felépítmény jellegű tényezőknek is szerepet tulajdonít. Állítható, hogy példásan rajzolja meg a korszak társadalmi helyzetét, benne Petőfi egyéni szituációját, annak változásait. Az egyes fejezetekben, mindezek felvázolása után még nem tér rá az adott korszak prózai műveinek elemzésére. Azt is közli ui. munkája elején, hogy „számomra a stílus csak egyik lehetséges kiindulópont a teljes életmű kibontakozására". Ennélfogva nem elszigetelt stilisztikai jellegzetességekre figyel, de mindazokra a jelenségekre, amelyek az adott időszak prózastílusát létrehozták. „. . . hangsúlyozni szeretném — mondja még — hogy stiláris elemzéseim során mindig az egész művet tartom szem előtt." Így nagyon fontosnak tekinti a prózastílus jellegzetességeinek megállapításakor a mű mondanivalóját. Ez nagyon fontos, hiszen — meggyőződésem — a mondanivaló szervez meg mindent egy-egy konkrét műben. Gyakran említ pszicholingvisztikai tényezőket, keresi és ahol lehet körülhatárolja az írói élményt. Sokszor olvashatunk találó mondatokat Petőfi emberi, illetőleg írói magatartásáról. Mindezek mint a stílust meghatározó, befolyásoló, módosító alapjellegzetességek kerülnek elő. Sőt, Martinkó járatos a nyelv- és stílustörténetben is, megállapításait igen gyakran e két tudományág eredményeivel vagy megállapításaival támogatja, támasztja alá. Munkája elején leírt mondatai tehát nem kegyes gesztusok, de komolyan vett és a gyakorlati munkában is végrehajtott módszertani eljárások. A prózai művek stílusának elemzéséhez mindig vagy az előbb felsoroltak rögzítése után kezd hozzá, avagy elemzései közben említi az extralingvisztikus meghatározókat.

Bevezetőjében még azt a kérdést is felveti, hogy „mikor és miért írt Petőfi prózát?" A kérdésre adott válaszai sokrétűek, s nagyon helyesen, nem egyetlen okra vezeti vissza. A kérdés felvetné a műnemek problematikáját is — Martinkó erre ugyan nem tér ki, de érinti. Megítélése annyiban hámozható ki, hogy a művekbe foglalt élményanyag, más szóval: valóságanyag is meghatározza, verses vagy prózai műben kaphatja-e az meg a maga legmegfelelőbb tükröztetését.

A Martinkó-könyv előtti magyar stílusvizsgálatok általában a nyelvi alapokat vették figyelembe. Martinkó tehát először ezen lépett túl. Ha említ is pszicholingvisztikai és egyéb lélektani kérdéseket, kitágította azt a magyar stíluselemzést is, amely csak az író speciális lélektani jellegzetességeit kötötte össze stílusmegnyilvánulásokkal. Módszere így a komplex és a funkcionális stíluselemzés egyik igen kiváló példája lett.

A legérdekesebb, legjobb eredménye talán, hogy Petőfi művének tartalmi realizmusa mellett stílusának realizmusát is igyekszik meghatározni. A nyelvi-stiláris realizmust „filozófiai-pszichológiai értelmezésben — mint a tükrözés egy sajátos formáját" fogja fel. Elveti Horváth János erre vonatkozó koncepcióját, s a realizmusról ezt mondja: „a tartalom és forma egészének, egységének és a valóságnak ilyen vagy olyan kapcsolata, a valóságnak formában és tartalomban való ilyen vagy olyan

tükröződése a kritérium, nem pedig a tartalom és forma ('gondolat és kifejezés') valamilyen ordinációja". A realizmust „a valóság tükrözésének egy formája"-ként határozza meg; a nyelv és stílus realizmusának konkrétebb meghatározásakor ezért azt vizsgálja, mi ebben az összefüggésben a valóság: „. . . a nyelv valósága a közösségi, társadalmi tudat", viszont „a stílus közvetlen valósága a nyelv". S mivel e kettő viszonya rendkívül bonyolult, végső definíciója így hangzik: „A stílus realizmusának fő kritériuma tehát az: milyen társadalmi érvénnyel, mennyire a közösségi szemantikában, esztétikai tudatában-ösztönében adott — vagy latens! — stilisztikai lehetőségekkel élve lesz a nyelvből és nyelven kívüli mozzanatokból stílus". Egy oldallal később ezt olvashatjuk: „A korban [Petőfi korában] Petőfi stiláris realizmusa inkább az általános gyakorlattól való eltérésével, kihívó egyszerűségével hatott: a szokatlan és új esztétikuma volt benne. A ma embere számára viszont tipikusságával hat, azzal, hogy ez a magyar nyelv, a magyar költői stílus 'klasszikus' formája". A nem realista stílusmegnyilvánulásokat egyfajta „eltérésből" vezeti le: „Az időnként nála is jelentkező stílromantika értelme sem abban van, hogy a forma alakítja a tartalmat (hiszen éppen a válság pszichológiai, eszmei, érzelmi — tehát tartalmi — mozzanatai nyernek forma és tartalom viszonyában hű: 'realista' kifejezést), hanem abban, hogy feszültség támad közösségi és egyéni nyelvi forma között. . ."

Martinkó András koncepciójával hozzájárul, hogy a realizmus elméletét pontosabbá tehessük. Méghozzá épp nyelvi szinteken. A realizmus elméletét — ahogy erre Martinkó utal is — jobbára a tartalomra vonatkozóan dolgozták ki. A nyelvi-stiláris szinteken ő tett ez irányban jelentős lépéseket.

Kétséges azonban, hogy eredményeit elméletileg is lehet-e hasznosítani. Hangsúlyozzuk: végső definíciójával és megállapításaival egyet lehet érteni. Ezeknek általános érvényét eléggé gátolja azonban az, hogy elméletileg kevéssé alapozza meg a maga konkrét elemzéseit. Láttuk, azt írja, Petőfi realizmusa az általános gyakorlattól való eltérésével hatott. Martinkó sajnos csak deklarálja, de nem határozza meg azt, amitől eltér Petőfi nyelve és stílusa. Az „általános gyakorlatot" elméletileg sem határolja körül. Az egyes művek elemzése során néhol idéz olyan korabeli szerzőket, akik az adott kor irodalmi nyelvi konvencióit zsúfolták írásaikba. Ahhoz, hogy a fenti megállapításai teljes értékűek legyenek, pontosan ismernünk kellene Petőfi korának közösségi szemantikáját, esztétikai tudatát-ösztönét, s azt is, mik, melyek az adott és mik, melyek a latens stilisztikai lehetőségek. De az elméleti megalapozottság gyengébb voltát vehetjük észre abban is, hogy nem végez el megfelelő és szükséges elhatárolásokat. Ui. valószínű, hogy különbség van a „közösségi, társadalmi tudat", „a közösségi szemantika" között egyfelől — és a beszélt nyelv, a parole szemantikája, valamint a költői konvenciók szemantikája között másfelől. Ahhoz, hogy mindezeket gyakorlatilag, pontosan meghatározza, Martinkó kutatási lehetőségei nyilván nem elegendők. Hiszen ennek megállapításához, pontos rögzítéséhez kutatócsoportok hosszas és széles körű munkája szükséges. Nem is ezt kérjük számon. Pusztán csak azt említjük, hogy elméletileg kellett volna jobban körüljárnia, mitől tér el Petőfi nyelve; másrészt pusztán csak azt, hogy miért nem elemezte részletesebben legalább a konvencionális költői gyakorlatot. Ha ezt megteszi, végső megállapításait — melyekkel, ismételjük: egyetérthetünk — elméletileg is, gyakorlatilag is megalapozottabbá tette volna. Úgy gondoljuk, kevés, ha csak jegyzetben idéz egy-két mondatot a korabeli költői konvenciókból.

Néhány oldallal később még nyilvánvalóbb lesz a szükséges elhatárolások és differenciálások hiánya. Nagyon helyesen megállapítja, hogy Petőfi „nem utánozza a nép

nyelvét: — él vele. Nyelvi (és stiláris) művészetének esztétikuma nem a közösségi nyelvállapottól való különbségében van (ami inkább általános !), hanem az azzal való azonosulásban". Ez azonban már nemcsak nem bizonyított, de így, ebben a megfogalmazásban (nyelvi, stiláris kérdésekről van szó) valószínűtlen is. Méghozzá azért, mert az előbbiek miatt (kutatócsoportok hiánya) Martinkó nem tud kísérletet tenni gyakorlatilag arra, hogy rögzítse az akkori „közösségi nyelvállapotot". Ha elméletileg sem körvonalazzuk ezt, akkor ui. a „közösségi nyelvállapot" olyan széles mezővé tágítható, hogy nagyon sokféle nyelvállapot elhelyezhető rajta.

Ugyanakkor, ha Petőfi a közösségi nyelvállapottal azonosult, s ha megvalósította a nyelvi-stiláris realizmust, akkor a közösségi nyelvállapotnak és Petőfi realista költői stílusának a különbsége elméletileg is vitatható lesz, — illetőleg kijelentés marad.

Martinkó szerint a nyelvi realizmus egyik követelménye „az efféle szintagmák („stilisztikai szintagmáknak nevezhető átvitelek, képek"-ről van szó) egyik tagja ne legyen inkompatibilis a másikkal, ne legyen a valóság — illetőleg a közösségi nyelvi, szemantikai tudat — logikája szerint ellentmondó vagy felfoghatatlan. Az átvitel, kép esetében pedig ne létesítsünk két jelentés közt olyan hasonlítást, melynek még a művészi szférában sincs közös jelentéseleme, s végül ne önállósítsunk a közösségi tudatban nem létező vagy még a kapcsolat révén sem felismerhető, erősen periférikus jelentéselemet". Mindezeket a kriteriumokat csak akkor értékelhetjük, ha a viszonyítás mindkét oldalát ismerjük, illetőleg ha legalább elméleti körvonalát mindkettőnek megkapjuk. Martinkó utal Szigetváry Ivánra, aki felrótta Petőfinek „a sok kopott képet" és Zlinszky Aladárra, aki viszont „újszerű, meglepő, merész" képekről beszélt. Martinkó elutasítja Szigetváry véleményét azzal, hogy később koptak meg a képek, „amikor nyelvvé lett"-ek; Zlinszkyt pedig kiegészíti, mondván „hogy nem a kép belső szemantikája, hanem az írói-költői felhasználása, a keresettség tudatos elhárítása az újszerű, meglepő, merész". A differenciálatlanság abban jelentkezik, hogy az első esetben a „közösségi tudat és nyelvállapot", a másodikban a konvencionális költői gyakorlat a mérce. Ám ha Petőfi azonosult a „közösségi nyelvállapottal", akkor ennek eléggé széles skálájúnak kell lennie, hogy a beszélt nyelv is, a Petőfi-féle költői beszéd is beleférjen. Azonkívül így, a mérce rögzítése nélkül az is kétséges, hogy a „közösségi nyelvi, szemantikai tudat" szerint melyik kép, melyik tag lesz ellentmondó vagy felfoghatatlan.

Martinkó András a modern irodalomelmélet, illetőleg a modern stilisztika egyik fontos szavát, az „eltérést" gyakran említi. De mivel nem határozza meg azt, amitől — két irányban is — eltér Petőfi stílusa, lényegében csak végső megállapításai — saját logikájuk alapján — fogadhatók el.

Az igazsághoz lényegében tartozik hozzá, hogy Martinkó könyvének megírásakor nemigen vehette még figyelembe a modern stilisztika kísérleteit, Jakobson, Wellek, Saporta, Harris, B. Bloch, Ch. Osgood, J. M. Ellis, Riffaterre munkásságát, lévén, hogy az említett szerzők munkáinak egy jó része csak később vált ismertté. Mégis úgy gondoljuk, hogy legalább I. A. Richards és Jakobson munkáiból, valamint a modern nyelvészet eredményeiből többet is hasznosíthatott volna. Indexében jóformán egyetlen modern nyelvész nevét nem olvashatjuk. Természetesen nem arra gondolunk, hogy ezeket a már akkor meglevő eredményeket saját, a hagyományos stílusvizsgálatot az említett módon kiszélesítő módszere helyett kellett volna felhasználni. Éppen nem így, de mellette, azt tovább bővítve.

A könyv olvastán az volt a benyomásunk, hogy a konkrét elemzőmunka késztette Martinkó Andrásra, mintegy menet közben, az elméleti tisztázásokra is. Műve elején

még a fogalmak meghatározását, tisztázását sem tekinti fontosnak. Az előbbiekben említett meghatározásait, definícióit az „Összefoglaló megjegyzések"-ben adja meg. A könyv elején jegyzetben, Pirnáth Antal — már idézett — meghatározását fogadja el a stílusra vonatkozóan. Más összefüggésben, de Egri Pétert is említi, s az ő meghatározását is magáénak mondja: „az író . . . mikor művét megvalósítja anyagából, a nyelvből kiválasztja azokat a részeket, elemeket, melyek a valóságról alkotott elképzelését leginkább szolgálják. Így keletkezik stílusa, melyet a kiválasztható és kiválasztott nyelvi anyag viszonya jellemez". Úgy gondoljuk, egy olyan nagy műnek, mint Martinkóé, bizonyosabb, részletezettebb stílusmeghatározáson kellene alapulnia. A vizsgálódás alapfogalmát már csak azért sem célszerű jegyzetben vagy utalásszerűen megadni, mert rengeteg stílusmeghatározás van. (W. Kayser 1948-ban megjelent könyvében ír a stílus és a stíluskutatás terén megtalálható fogalmi sokféleségről.)

A testes könyv kitűnő elemzései mindezek következtében jobban kapcsolódnak a magyar stíluselemzés hagyományaihoz, mintsem minden tekintetben elméleti alapokat nyújtanának új távlatokhoz. Kétségtelen, a stílusvizsgálat — már említett — kiszélesítését elvégzi Martinkó András. S ez minden bizonnyal igen nagy jelentősége művének. Módszertani eljárása a további stíluselemzésekből már sohasem hiányozhat, de talán még eredményesebb lett volna nagy műve, ha könyve elején megadja elméleti alapjait. Hasznosabb lett volna az is, ha a „Petőfi a magyar prózanyelv és prózastílus történetében" című fejezetében elmondott előzményeket a könyv elejére helyezi, s kissé részletesebben írja meg. Ekkor ui. mindazokat a korabeli nyelvi normákat, amelyektől Petőfi eltért, egyértelműbben láthattuk volna. Martinkó András nagy korismeretéből, műveltségéből mindenképp tellett volna erre is.

Az elmondottak nem csökkentik a könyv nagy értékét és fontosságát. Nemcsak 1965-ben, de ma is érvényes, hogy ez az egyetlen könyv, amely komoly részletességgel és szélességgel vizsgálja Petőfi prózai munkájának stílusát. Eredményei mindenképpen olyan jelentősek, hogy ezt a könyvet egyetlen, Petőfivel foglalkozó kutató sem nélkülözheti a jövőben. Végső megállapításaira mindig bizton lehet támaszkodni, hiszen Martinkó kiváló érzékkel, nagy olvasottsággal és tudással rendelkezik.

Bécsy Tamás

Pécsi Tanárképző Főiskola,
Irodalomtudományi Tanszék,
Pécs

Mats Furberg: Saying and Meaning. A main theme in J. L. Austin's philosophy

Oxford, 1971. Basil Blackwell. 299 lap

A könyv a Blackwell kiadó nyelvfilozófiai sorozatában látott napvilágot — Austint és vele együtt az oxfordi analitikus filozófiát a Locke, Hume, Kant, Moore, Wittgenstein nevével fémjelzett hagyomány tükrébe állítva. Furberg, a göteborgi egyetem professzora disszertációjának átdolgozott és bővített kiadása ez a magyarázó és rendszerező mű. Az öt fejezet a háború utáni filozófia oxfordi szellemi vezéralakjának munkásságát két oldalról közelíti meg: a múlt és a jelen világítja meg a nagy pedagógust.

Az első fejezetben Furberg Austin és a cambridge-iek, Moore és Wittgenstein között tesz összehasonlítást, jellemzi az austini nyelvészeti fenomenológiát, valamint a tágabb elméletet, a köznapi nyelv filozófiáját, amelyen keresztül találkozik Cambridge Oxforddal: Moore és Wittgenstein Austinnal és Ryle-lal.

A második, harmadik és negyedik fejezet a nyelvészek által kevésbé ismert írásokat dolgozza fel és egészíti ki egy Austintól már idegen rendszerré.

Az utolsó részt Furberg a nagy austini „találmánynak", a performatív kijelentésnek szenteli.

Az austini filozófia általános jellemzését a szerző lényegében a Moore-ral és Wittgensteinnel való összehasonlításon keresztül teszi meg. — A leglényegesebb egyezés Austin és Moore között a *józan ész*, s az ezt tükröző *köznapi nyelv* perdöntőségére vonatkozik. Részletesen a *Sense and Sensibilia* című művében fejti ki Austin a józan észről nézeteit, de érvelése más munkáiban is „tipikusan moore-i formát ölt" (8). A moore-i érvelés lényege pedig abban áll, hogy kimutatja: a cáfolandó mondatok azért hamisak és rosszak, mert a köznapi nyelv rossznak ítéli, szabályait sértik — a köznapi nyelv pedig a helyes nyelv. Moore, a Nagy Cáfoló, ahogyan N. Malcolm nevezi *Moore és a köznapi nyelv*[1] című filizófiai „ Így írtok ti"-jében, a köznapi nyelv talaján áll, onnan védi azt minden támadás, minden paradoxon ellen.

Furberg tagadja, hogy Wittgenstein hatása különösebben érezhető volna Austin filozófiáján; a köznapi nyelv e központi szerepét az oxfordi arisztotelészi hagyomány hatásának tulajdonítja és nem Wittgensteinének. A Wittgenstein—Austin hasonlóságokat felületesnek tartja a szerző — valóban csak felületeseket emel ki: a szavak pontos használatának igényét, a modellekkel szemben érzett ellenszenvüket. Furberg azonban nem emeli ki a két filozófus lényegesebb egyezéseit: 1. mindketten a Russell- és Frege-féle denotatív jelentéselmélet opponensei voltak, 2. mindketten hittek a nyelv és a világszemlélet szoros összefüggésében. A denotatív jelentéselmélettel szemben a jelentést a szóhasználat, a funkció oldaláról közelítették meg. Austin a szó jelentését úgy magyarázza, hogy „megadja a szintaxisát és szemantikáját, azaz mondatokat és szituációkat, amelyekben a szót használjuk",[2] mert „a nyelv eszköz",[3] „szavaink eszközök"[4] és „egy szó jelentése használatával egyenlő".[5] — Austin számára a nyelv tanulmányozása szorosan összefügg az életszemlélet tanulmányozásával, hiszen „egy nyelvet elképzelni annyi, mint egy életformát elképzelni".[6] Furberg ugyan kiemeli, hogy a nyelv és életszemlélet aktív kölcsönhatása áll az austini nyelvfilozófia középpontjában, de elmulasztja ugyanezt kiemelni a Wittgenstein—Austin hasonlóságok fölsorolásánál.

A nyelvészeti fenomenológia célja a „mikor mit mondunk", azaz a különböző szituációk és a használt kifejezések együttes leírása. Mint Furberg kiemeli, Austin nem állította, hogy nyelvészeti fenomenológiája a filozófia egyetlen útja, mely választ ad minden filozófiai kérdésre: csupán egy a sok közül, mely sok problémát megoldhat, mert a nyelv — bár nem konzisztens és összefüggő rendszer, és nem tükrözi a kívánt pontossággal a valóságos tényeket, mégis — mutatja, milyen képünk van a világról.

[1] N. Malcolm, Moore and ordinary language: *Ordinary Language* (Englewood Cliffs, N. J., 1964, szerk. V. C. Chapell) 5—24.
[2] J. L. Austin: *Philosophical Papers* 25.
[3] L. Wittgenstein: *Philosophical Investigations* 569.
[4] J. L. Austin: *Philosophical Papers* 129.
[5] L. Wittgenstein: *i. m.* 43.
[6] Uo. 13.

A könyv gerincét alkotó három fejezetben a szerző előadásokból és megjelent írásokból egy olyan rendszerbe foglalt, teljes elméletet akar felállítani, amilyenre Austin soha nem törekedett. Veszelyes dolog ez a rekonstrukció azért is, mert az oxfordi filozófus munkáinak csak töredéke jelent meg még életében, egyébként előadásait adták ki, de ezeket már nem látta el jóváhagyó kézjegyével.

A második fejezetet Furberg a nyelvre — ezen belül a szókészletre — vonatkozó austini gondolatok tárgyalásával kezdi. Bár „Austin fontosabbnak tartotta az aktuális beszédszituációk tárgyalását a nyelvhasználat általános elméletének kidolgozásánál, mégis 1953-as írásában *(Hogyan beszéljünk)* és a *Mihez kezdjünk a szavakkal* című̈ben az alapelveket lefekteti" (56). A beszédaktus három szintjét különbözteti meg: (i) meghatározott referenciájú szavakat kiejteni, (ii) meghatározott szándékkal, nyilvánvaló céllal használni a nyelvet (pl. ígérni, parancsolni), (iii) elérni a célt a nyelven keresztül, a nyelv segítségével (pl. lázítani, megnyugtatni).

Austin gondolatai a nyelvről az első szint szavaira vonatkoznak. A hangsorokat egyedítő (a valóságot megnevező) és osztályozó (a valóságot jellemző) konvenciók kapcsolatba hozzák a valósággal, a hangsorok így szavakká lesznek. Új dolgok megnevezésének problémáját — új szavak alkotásán kívül — két úton oldja meg a nyelv: jelentésátvitel és viszonyítás segítségével. E viszonyításnak is két módja van: a kvázi-extenzió (pl. olyan, mint a medve) és — az austini írásokban nem szereplő — a kvázi-kontradikció (pl. nem igazi medve). — Furberg összegyűjti Austin megjegyzéseit a nyelvről általában; azokból a megjegyzésekből azonban, amelyeket a drámaíró *Félre!* instrukcióval lát el, nem állhat össze új színdarab.

Austin gondolatai „kiegészítésre és magyarázatra szorulnak" — írja Furberg a harmadik fejezet bevezetőjében (90), s rögtön a „kiegészítéssel" is kezdi. Bevezeti Grant fogalmát, a pragmatikus implikációt, hogy segítségével magyarázza a beszédaktus második szintjét. Pragmatikai implikáció: a szó, a mondat elhangzott — azok alapján, amit hallottunk, jogunkban áll feltételezni, hogy a beszélő (1) komolyan szólt, tehát hihetünk neki; (2) bennünket érdeklő üzenetet közöl; (3) vállalja a felelősséget azokért, amiket mondott. Ez a pragmatikus implikáció jellemzi a beszédaktus második szintjét, amelyet a továbbiakban Husserl és Hare vonatkozó gondolatainak tükrében vizsgál. Furberg eltávolodik Austintól: e fejezetben csak a második szint fogalma austini, lényegi jegyei Grant, Furberg, Husserl és Hare gondolataiból állnak össze.

A kijelentő nyilatkozatokat a szerző így jellemzi a negyedik fejezetben: tipikusan igaz vagy hamis állítások, melyek pragmatikai implikációja a beszélő igazmondására és jólinformáltságára vonatkozik. A továbbiakban részletesen tárgyalja Austin és Strawson vitáját a kijelentések igazságáról, de végső következtetést nem von le.

A könyv utolsó fejezete — a performatív kijelentésekről szóló — tarthat leginkább számot a nyelvészek érdeklődésére. Furberg (i) a korai austini írások alapján jellemzi a performatív igéket, majd (ii) a performatív tézis és a P-radikális bevezetésével világítja meg a későbbi írásokban már nem egyértelmű fogalmat.

(i) A performatív kijelentés nem deszkriptív, így nem igaz vagy hamis állítás; valamilyen cselekedet elvégzésére szolgál. Ha hibás, hibája mind cselekedet, mind nyelvi kijelentés voltából származhat, hiszen jegyei jellemzők mind a cselekedetekre, mind a nyelvi kijelentésekre.

(ii) A performatív tézis kimondja: valamilyen állítást tenni megfelelő körülmények között egy cselekedet elvégzését jelenti. A kijelentés így nem lehet igaz vagy hamis. A performatív ige egyidejűleg kettős funkcióval rendelkezik: performatív és deszkrip-

tív funkcióval „magában foglalja azt a cselekvést, amelyet leír" — állítja Furberg (201). — Önmaga leírása tehát? Ennek megfelelően a szerzőnek el kellene fogadnia Hedenius álláspontját: a performatív mint leírás önmaga mint tény, cselekedet igazságát implikálja, azaz mindig-igaz kijelentés.[7] Ezzel azonban nem jutunk előbbre. A performatív nem lehet valamilyen „belső, privát aktus" leírása — mint Furberg állítja (200) — az austini felfogásban a performatív definíciójához tartozik az, hogy *publikus* cselekedet.[8]

Furberg az explicit performatív formulából kiemeli a főmondat állítmányát, a performatív igét, melyet az alannyal együtt P-radikálisnak nevez. A P-radikális feladata, hogy a funkcionálisan kétértelmű mondat értelmezési tartományát kijelölje, pl. rámutasson arra, hogy az *Ennek még lesz folytatása.* mondat fenyegetés, ígéret vagy egyszerű kijelentés-e. A P-radikális után kötelező a beágyazott mondat a performatív kijelentések bizonyos osztályaiban, másokban nem. A P-radikális fogalma nem új. Más néven megtalálható a filozófus Searle *Beszédaktusok*[9] című munkájában (illocutionary force indicator) és a nyelvész Ross *Kijelentő mondatokról*[10] című írásában (performative hypersentence).

Furberg performatív archetípusoknak nevezi azokat a publikus, intézményesített cselekedetekre vonatkozó nyilatkozatokat, amelyek a performativitás klasszikus definíciójának valóban megfelelnek, pl. a vádlottat felmentő ítélet, egyházi átok, katonai lefokozás. A performatív archetípusok (1) befejezett cselekedetek, a beszélő semmiféle kötelezettségével nem járnak és ahol (2) a nyelvi kifejezés a formális aktus elengedhetetlen része, kiejtése nélkül a ceremónia nem teljes. Nem a szavak jelentésén van a hangsúly, hanem funkciójukon. A klasszikus performatív kijelentések hasonló meghatározását adja J. R. Cameron *A mondat jelentése és a beszédaktusok*[11] című írásában.

Furberg munkája a beszédaktus főbb irodalmának áttekintését adja a háború utáni évektől napjainkig. Hiánytalanul földolgozza az austini erények és hibák rendszerét, a töredékeket pedig más elméletekből egészíti ki. Így a könyv az austini filozófiai témák kritikai tanulmányozásához nyújt jelentős segítséget.

Bollobás Enikő

Akadémiai Kiadó,
Budapest

[7] I. Hedenius, Performatives: *Theoria* 29 (1963).
[8] Részletesen kifejtve lásd J. R. Cameron, Sentence-meaning and Speech Acts: *Philosophical Quarterly* 79. 97—118 (1970).
[9] J. L. Searle: *Speech Acts* (Cambridge, 1969) 30.
[10] J. R. Ross, On declarative sentences: *Readings in English Transformational Grammar* (1970, szerk. R. A. Jacobs és P. S. Rosenbaum) 222—273.
[11] J. R. Cameron, *i. m.*

T. A. van Dijk: Beiträge zur generativen Poetik

München, 1972. Bayerischer Schulbuch-Verlag. 224 lap

A generatív transzformációs grammatika létrejötte nemcsak a nyelvészetben vezetett mélyreható változásokhoz, hanem rövid idő elteltével komoly befolyást gyakorolt az irodalomelmélet és módszertan fejlődésére is. Mindazokat az elképzeléseket, amelyek a generatív nyelvészet elvi és módszertani bázisának segítségével próbálják meg az irodalomelmélet felépítését, generatív poetikának szokás nevezni.

Az első kísérletek az irodalmat sajátos költői nyelvhasználatnak, vagyis performancia-jelenségnek tekintették és sajátos 'stílusként' vagy 'eltérésként' határozták meg. Ez a tulajdonképpen hagyományos felfogás annyiban jelentett újat, hogy első ízben nyílt alkalom a bevezetett fogalmak szabatos leírására és rendszeres kifejtésére. A generatív grammatikában ugyanis az egyes nyelvi 'stílusokat' a szabályos és pontosan megadható szabály-alkalmazások, az 'eltéréseket' pedig az ugyancsak pontosan megadható szabálysértések segítségével lehetett elkülöníteni egymástól. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy a 'poetikusság' fogalmának a grammatika területén, annak terminológiájával és módszereivel történő rekonstruálása az empirikus tényeknek és az elméleti megfontolásoknak egyaránt ellentmond. A költői nyelvhasználat ugyanis minden arra alkalmas 'stílusból' merít és így nem tekinthető önálló, jól definiálható 'stílusnak'. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a fenti értelemben vett 'eltérés' az irodalmi műveknek csupán egy részét jellemzi, de még ha ettől a ténytől el is tekintünk könnyen belátható, hogy az ilyen szűk értelemben felfogott nyelvészeti poétika az 'eltérést' csak regisztrálni tudja, de a specifikusan poétikus 'eltéréseket' a nem-poétikus 'eltérésektől' nem képes elkülöníteni.

A generatív modell lényegesen megalapozottabb alkalmazását találjuk M. Bierwisch: „Poetik und Linguistik" című cikkében.[1] Bierwisch az irodalmi jelenségeknek rendszerjelleget tulajdonít és a nyelvi kompetencia mintájára önálló poétikai kompetenciát tételez fel. Ennek kutatása kell, hogy az irodalomelmélet tulajdonképpeni tárgyát képezze. Felfogása szerint az irodalomelmélet — a nyelvi kompetenciát modelláló grammatikához hasonlóan — olyan szabályrendszer, amelynek szabályai ugyan „nyelvi struktúrákon operálnak, maguk azonban nyelven kívüliek" (58). A számos felvethető probléma közül (pl.: Milyen az irodalmi szabályok formája és hogyan kapcsolódnak a grammatika fonológiai, szintaktikai és szemantikai szabályaihoz? Nyelvi kompetencia/performancia és poétikai kompetencia/performancia viszonya; a „grammatikalitás" és „poeticitás" fogalmainak összeegyeztethetősége stb.) csupán azt az egyet emeljük ki, amely ebben a fázisban a többi kérdés tisztázása esetében sem tette volna lehetővé egy adekvát, generatív alapokon koncipiált irodalomelmélet megteremtését. Ez pedig a szöveg problematikája. Köztudott ugyanis, hogy a klasszikus generatív grammatikák a mondatok leírásával és explikálásával foglalkoztak, az irodalomelmélet területe viszont (elsősorban) mindig is a szövegstruktúrák vizsgálata volt.

Az irodalomtudomány és más, szöveggel foglalkozó tudományok szükségletei, valamint mindenekelőtt a mondat-grammatika belső megoldatlan problémái azt eredményezték, hogy az utóbbi években egyre több generativista (pl. Isenberg,

[1] M. Bierwisch, Poetik und Linguistik: *Mathematik und Dichtung* (München, 1965) 49—66.

Heidoph, Drubig, Ihwe, Rieser, Lang, Kummer, Petőfi stb.) fordul a szövegelméleti kutatások felé.

A napjainkban folyó generatív szövegelmélet és az arra épülő poétikai modell megalkotásában jelentős szerepet játszik a fiatal holland irodalomtudós, Teun A. van Dijk is. A „Grundfragen der Literaturwissenschaft" (szerk. S. J. Schmidt) 6. kötetként megjelent könyve az alábbi — részben már korábban, részben pedig most először közölt (1., 6., 7. fejezet) — dolgozatok gyűjteménye: 1. Probleme einer Theorie des poetischen Zeichens; 2. Generative Semantik und Texttheorie; 3. Aspekte einer generativen Grammatik des poetischen Textes; 4. Die Metatheorie der Erzählung; 5. Textgenerierung und Textproduktion; 6. Literarische Semiotik; 7. Text und Kontext. Zu einer Teorie der literarischen Performanz; 8. Probleme der generativen Poetik.

A különböző tárgykörökkel foglalkozó írások közös jellemzője az, hogy vizsgálódásaik homlokterében az irodalmi és nem-irodalmi szövegekre kidolgozandó explicit grammatikaelmélet elvi és módszertani kérdései állnak. Mivel a felvetett kérdések rendkívül sokrétűek és sok esetben specifikusan irodalmi vonatkozásúak (pl. 1.; 6. és részben a 4. és 7. fejezet), a jelen kötet alapkoncepciójával összhangban az látszik célszerűnek, ha az egyes dolgozatokat nem tárgyaljuk külön, hanem kiemeljük azokat az aspektusaikat, amelyek a 8. fejezetben adott formalizált szöveg-modell, illetőleg az erre épülő másodlagos poétikai rendszer magyarázatához szükségesek.

A szerző csaknem valamennyi fejezetben — különböző szempontok szerint — kritikus áttekintést ad a jelenleg ismert szövegelméleti elképzelésekről. A strukturalista eljárások alapvető fogyatékosságát abban látja, hogy a szövegkoherenciát csupán a „beszéd" (parole, performancia) morfematikus szintjén vizsgálják és pronominális, valamint konjunkcionális kapcsolatok explikálásával próbálják (Harris, Harweg, Hartmann stb.) empirikusan leírni (52, 94, 148 és 201). Greimas nagy érdemének tartja (vö. 33., 66. stb.), hogy a strukturális kutatásokat a szövegek szemantikai komponensére is kiterjeszti, azonban explicit szabály(szerűségeket) ő sem fogalmaz meg. A generatív nyelvészek egy része (pl. Katz és Fodor, vö. 51) a szöveget ugyancsak performanciajelenségnek, 'hosszú mondatnak' tekinti, ami az S 'mondat'-axiómából rekurzív szabály(ok) alkalmazásával, ismételt „beágyazással" vagy mellérendeléssel, levezethető. Isenberg (vö. 201—202) szövegelmélete[2] azért nem kielégítő, mert a Chomsky-modell generatív szintaxis—interpretatív szemantika felfogást teszi meg bázisává és így a szövegeknek csupán mikro-strukturális (mondat-)relációit képes elfogadhatóan magyarázni.

Dijk szerint a fenti elméletek egyike sem képes kielégítően modellálni azt az emberi képességet (= szöveg-kompetencia), amely alapján egy 'native speaker' (vagyis anyanyelvét beszélő) megkülönbözteti egymástól az összefüggő (= koherens) és nem-összefüggő, a grammatikus és kevésbé grammatikus szövegeket, vagy hasonlóságot ismer fel erősen eltérő felszíni szövegstruktúrák esetében (és megfordítva) valamint egy adott szöveget más szövegek segítségével parafrazál és végül — a bennük előforduló individuális mondatoktól függetlenül — különbséget tesz egyes szövegtípusok mint szöveg-egészek között (vö. v. Dijk, 1972).[3] A fenti képességet, ill. elsősorban a szövegkoherenciát a szövegek makro-strukturális (= szöveg-, illetőleg [logikai-]szemantikai mély struktúra) összefüggései világítják meg, amelyek feltárásához átfogó (generatív) szemantika-elméletre van szükség.

[2] H. Isenberg, Überlegungen zur Texttheorie: *ASG-Berichte* 1. 150—172 (1968); *Literaturwissenschaft und Linguistik* (Frankfurt/a.M., 1971, szerk. J. Ihwe) 1. 150—172.
[3] T. A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars* (Hága—Párizs, 1972).

A szöveg-kompetencia posztulálása elméletileg lehetővé teszi egy nyelv valamennyi (lehetséges) grammatikus szövegének derivációját. A szerző Chomsky mondat-grammatikájához hasonlóan különbséget tesz a szöveg mély és felszíni struktúrája között. Az előző — a szemantikai bázisnak megfelelően — a szöveg absztrakt 'logikai formája', amely a szöveg mint 'egész' jelentését meghatározó globális szemantikai reprezentációból áll, az utóbbi a szöveg individuális mondatainak mély- és felszíni struktúráit, valamint egy-egy viszonylag önálló, összefüggő szövegrészen (= izotóp [szöveg-]szekvencia) belüli közvetlen kapcsolatait írja le. Az alábbiakban teljes egészében bemutatjuk a szöveg szemantikai mély struktúrájának deduktív levezetését, majd röviden értelmezzük a Dijk által bevezetett kategóriákat és szabályokat:

(i) $T \rightarrow TQL \quad PROP$

(ii) $TQL \rightarrow PERF \quad M$

(iii) $PERF \rightarrow \left\{\begin{matrix} ASS \\ QU \\ IMP \end{matrix}\right\} \ (t_0, l_0)$

(iv) $M \rightarrow \left\{\begin{matrix} NEG \\ HYP \\ FACT \\ POSS \\ PROB \end{matrix}\right\} \ (t_i, l_i)$

(v) $PROP \rightarrow PRED \ (ARG_1, ARG_2, \ldots, ARG_n)$

(vi) $PRED \rightarrow \left\{\begin{matrix} ACT \\ ST \end{matrix}\right\} \ (ASP)$

(vii) $ARG_1 \rightarrow AGENT$

(viii) $ARG_2 \rightarrow PATIENT$

(ix) $ARG_3 \rightarrow OBJECT$

(x) $ARG_4 \rightarrow INSTR$

.
.
.
stb.
.
.
.

(xi) $ACT \rightarrow LEX_1 \ (a, b, c \ldots) \rightarrow lex_1^1, lex_2^1, \ldots, lex_k^1$

(xii) $ST \rightarrow LEX_2 \ (a, d, e \ldots) \rightarrow lex_1^2, lex_2^2, \ldots, lex_1^2 \Rightarrow S_n$

((xiii) $AGENT \rightarrow LEX_3 \ (f, g, h \ldots) \rightarrow lex_1^3, lex_2^3, \ldots, lex_m^3$

Az (i) szabály a T szöveget mint „atomi" szöveg-propozíciót (PROP) és szövegminősítőt (TQL) írja újra. A propozíció a makro-struktúra absztrakt tartalmát reprezentálja, amelyet a szövegminősítő által (ii) bevezetett PERF performatív és M

modális komponens egészít ki. A performatív rész (iii) különböző predikátumai (kijelentés, kérdés, felszólítás stb.) operátorok formájában kerülnek a grammatikába. A performatív komponens a derivált mély struktúra pragmatikai jelöltségét biztosítja (vö. 29, 105). A hozzátartozó idő- és tér-operátorok (t_0, l_0) a 'beszédaktus' 'itt és most'-ját fejezik ki. A propozíció idő- és tér-kategóriáit csak ezekre az operátorokra vonatkoztatva specifikálhatjuk. A (iv) szabály a modális komponens újraírását mutatja be. Az itt szereplő operátorok (tagadás, feltételezés, ténymegállapítás, lehetőség, valószínűség) globálisan meghatározzák a mélystruktúra levezetését, lehetővé teszik bizonyos szövegtípusok (pl. leíró, narratív, dialogikus stb.) generálását. Ugyanis egy-egy ilyen operátor, illetőleg az operátorok kombinációi (pl. NEG FACT = fiktív) előidézhetik vagy megszüntethetik a formációs-, illetőleg a transzformációs rész bizonyos szabályainak alkalmazását. A bázis-részben elhelyezett modális komponens nyilvánvalóan nem zárja ki 'helyi operátorok' beiktatását a mondatok felszíni struktúrájának kialakításában. Valószínű, hogy ezen a szinten kell opcionálisan a kvantorok kategóriáját is bevezetni (vö. v. Dijk, 1972). Vitathatónak tűnik, hogy a modális résznél megadott idő- és tér-operátorok (t_i, l_i) nem argumentum-változók-e inkább, hiszen a legkülönbözőbb értékeket vehetik fel. Mindenesetre a két pár operátor segítségével a 'beszédaktus' és a propozíció közötti idő- és tér-kapcsolatot egyszerűbben explikálhatjuk. A propozíciót az (v) szabály mint egy predikátumot (PRED) és rendezett argumentumok (ARG) halmazát definiálja. Az indexekkel ellátott argumentumokat később ((vii), (viii), (ix), (x)) 'funkcióiknak' (AGENT, PATIENT stb.) megfelelően specifikáljuk, ami voltaképpen a szemantikai reprezentáció struktúráját határozza meg. A rekurzivitást ezen a szinten úgy biztosíthatjuk, hogy a levezetés elejére egy $T \rightarrow T\ (\&T)^n$ formájú kezdő szabályt írunk. Másutt (v. Dijk, 1972) utalást találunk arra, hogy & logikai konstansként ($\wedge$, $\vee$, $\supset$, $\equiv$) interpretálandó, amivel az egyes propozíciók közötti szemantikai relációkat adhatjuk meg. A predikátum (vi) aktivitást (AKT) vagy állapotot (ST) fejez ki, amit az igeszemlélet (ASP) és lehetséges beágyazott szövegek módosíthatnak. A levezetés végső szakaszában ((xi), (xii), (xiii)) a formális szemantikai kategóriákat absztrakt lexikoidokká (LEX) helyettesítjük, amelyek relacionális struktúrája alkotja (a kategoriális összefüggéseknél konkrétabb formában) a szöveg tulajdonképpeni szemantikai reprezentációját.

A deriváció (továbbá vö. 109—110) azt mutatja, hogy Dijk felfogása szerint a szövegek és a komplex mondatok szemantikai mély struktúrája lényegében analóg módon épül fel, csupán az absztrakció foka különbözik. Az egyes „részmondatok" (pl. 'beágyazott' propozíciók) a szöveg-szekvenciáknak felelnek meg. Ez utóbbiak ugyanis, a már említett 'konstruált' lexémák, azaz lexikoidák segítségével összefoglalhatók egy absztrakt „mélystruktúra-mondatban" (= "részmondat"). A koherens „mélystruktúra-mondatok" együttese (logikai konstansokkal összekapcsolva) alkotja a szöveg-mélystruktúrát, ami még elvontabb szinten ugyancsak kifejezhető egy átfogó „mélystruktúra-mondatban", a levezetés első szabályaként megadott szöveg-propozícióban.

Az alapvető nehézség ezek után abban áll, hogy milyen transzformációs szabályokkal lehet átvezetni a szöveg-mélystruktúrát először a szöveg mondatainak (szemantikai) mély struktúráiba, majd pedig az általuk közvetlenül determinált szintaktikai felszíni struktúrá(k)ba. Első lépésként kötelező, illetőleg fakultatív transzformációs szabályok segítségével a makro-struktúrát célszerűen átrendezzük. Ezt követi a makro-struktúra egyes részeinek szöveg-szekvenciává történő transzformálása, amely már az egymással szorosabban összefüggő (izotóp) mondatsorok szemantikai struktú-

rájának bázisát képezi. Az absztrakt lexikoidákból (vö. (xi), (xii), (xiii) második szakasza) megfelelő transzformációkon keresztül a lehetséges lexémák halmazait generálhatjuk. A következő fázisokban a szekvenciákból le kell vezetni a hozzájuk tartozó egyes mondatok szemantikai és ezen keresztül felszíni szintaktikai és morfológiai reprezentációját. Mivel a generáló szemantikai bázis interpretatív szintaktikai leképzése ma még távolról sem megoldott probléma, a szerző provizórikusan beépít a T szöveg-grammatikába egy (szemantikai alapú) S mondat-modellt, amelynek — a szöveg-mélystruktúra által kiváltott megszorításokat figyelembe véve — a szöveg tényleges mondatait kell specifikálnia.

Már az eddigiek során is említettük, hogy az egyes szemantikai kategóriák, amelyeket lexikoidákkal fejthetünk ki, majd a szövegfelszínhez közeledve az absztrakt széma-struktúrák különböző expanziójával (= stilisztikai variációk lehetősége) konkrét lexémákká transzformálhatunk, egymással relációban állnak, azaz struktúrát képeznek. Hogy pontosan milyen relációkról van szó, azt Dijk egy ún. 'logikai komponens' segítségével próbálja megadni. A 'logikai komponensnek' (a) relációs, (b) kronologikus, (c) topologikus és (d) modális aspektusa van. (a) a leírt események stb. logikai implikációinak és előfeltevéseinek értelmében megszabja a mondatok lineáris elrendezését, (b) és (c) mint a relációk logikájának specifikus részei a szöveg által leírt idő- és térstruktúra kialakításáért 'felelősek', (d) pedig a szöveg-típus meghatározásában játszik szerepet. A szerző szerint a 'logikai komponens' a bázis része, azonban úgy tűnik, hogy a transzformációs részben [vö. (a)] is jelentős funkciója van, ezért státusa meglehetősen homályos.

A szöveg-modell vázlatos ismertetése után ismét feltehetjük a kérdést, hogy hogyan függ össze a szövegelmélet és a generatív poétika Dijk felfogásában. A kapcsolatot a szerző a következőkben világítja meg: „. . . először is meg kell különböztetnünk egymástól az irodalmi szövegek (formális) elméletét és az irodalmi kommunikáció elméletét, amelyben az irodalmi szöveg manifesztálódik. Az első elméletet a (szöveg-)kompetencia elméletének tekinthetjük, amelyet generatív grammatikaként fogalmazunk meg, vele szemben viszont az (irodalmi) kommunikáció elmélete a performancia elméletének egyik részeként fogható fel" (211). Az irodalmi és nem irodalmi szöveg deduktív levezetése megegyezik, mivel „ahhoz, hogy szöveg legyen, az irodalmi szövegnek szemantikai mély struktúrával kell rendelkeznie" és „ahhoz, hogy (koherens) szöveg legyen, az irodalmi szövegnek elvben a mondatsorok között szemantikai kapcsolatokat kell felmutatnia" (211). Ennek megfelelően a szövegek 'irodalmi' jellegét a formális teória szintjén a transzformációs szabályok biztosítják, amelyek mikro- és makro-strukturális szinten operálnak. Az előbbiekhez szemantikai (= metafora, metonímia, megszemélyesítés, allegória), szintaktikai (= inverzió, paralelizmus stb.) és fonológiai (= rím, alliteráció, metrum stb.) transzformációk tartoznak. A makro-strukturális transzformációk magyarázzák azokat a jelenségeket, amikor pl. a cselekménysor kronológiailag korábbi részei csak később, illetőleg a későbbi részek korábban jelennek meg a narratív struktúrában stb. Sajátos köztes helyet foglal el az antitézis, a kontraszt, a klimax. Ilyenkor az esetek többségében nem mondaton belüli, hanem mondatok közötti kapcsolatokról van szó, amelyeknél specifikus kontextus-szenzitív szemantikai szabályok azonos vagy ellentétes lexémák szelekcióját írják elő. Ezek a szabályok olyan negatív jellegű irodalmi vagy stilisztikai szabályokhoz hasonlítanak, amelyek pl. megakadályozhatják a kötelező transzformációs szabályok (pl. pronominalizáció, konjunkciók kiválasztása stb.) végrehajtását. A szerző hangsúlyozza, hogy az általa felsorolt és még számos további

formális szabály(szerűség) a szöveg 'irodalmiságának' csupán lehetőségét teremti meg, de a tényleges irodalmi funkció kiváltásának semmiképpen nem elégséges feltétele. Az 'irodalmiság' megvalósulása alapvetően az irodalmi kommunikáció, azaz a performancia körében ható különböző, erősen időhöz és térhez kötött szemiotikai (szociálpszichológiai, esztétikai stb.) rendszerek függvénye.

Szándékunk elsősorban Dijk elképzeléseinek rövid ismertetése, nem pedig bírálata volt. Végezetül mégis utalunk néhány kérdésre a már említetteken túl, amelyek megoldását illetően nem osztjuk a szerző véleményét, vagy csak részben értünk vele egyet.

Ha a generálás szemantikai kiindulópontját el is lehet fogadni, megoldatlan marad a különböző absztrakciós szintű szemantikai struktúrák explicit módon történő leképzése a lexikális-szintaktikai és morfematikus felszíni mondatstruktúrákra. A transzformációs szabályok státusa azonban a 'tisztán' szemantikai szférában is meglehetősen bizonytalan marad, mert pl. az absztrakt szöveg-propozíciót olyan szöveg-szekvenciákba kell transzformálni, amelyek szémikus meghatározása és ezáltal az egész szekvencia elhatárolása erősen vitatható. A szekvencia definíciója (vö. 88) ugyanis mindössze annyit ír elő, hogy egy Q_j szekvenciához tartozó S_i mondatnak kell rendelkeznie legalább egy olyan szémával, amely S_{i-1}, S_{i-2} . . . S_1-ben is előfordul. Igen bonyolult ezek után az egyes mondatok szemantikai mély struktúrájának generálása, nem beszélve a szintaktikai interpretációról (vö. még J. Ihwe, 1972).[4]

Ugyancsak vitatható Dijk alapkoncepciója, amely szerint a szöveg-mélystruktúra analóg a komplex mondat mély struktúrájával. Valószínű, hogy a kérdés végleges (?) eldöntéséhez az empirikus és teoretikus kutatások egész sora lesz még szükséges.

Nehéz átlátni, hogy a felállított szöveg-modell segítségével hogyan oldhatók meg azok a specifikusan nyelvészeti problémák (vagy egy részük), amelyek megoldására — a mondat-grammatika elégtelensége miatt — éppen a szöveg-modellnek kellene alkalmasnak lennie.

A generatív poétika és a konkrét szöveg-grammatika kapcsán a vitás kérdések közül csak egyet emelünk ki. Igen problematikus, hogy a formális teória valamennyi specifikus irodalmi szabálya valóban k i z á r ó l a g transzformációs műveleteken alapszik-e és ennek megfelelően a (potenciálisan) irodalmi és nem-irodalmi szövegek mély struktúrája egybeesik-e. Szükséges feltételük-e a szövegeknek és különösen az irodalmi szövegeknek a szemantikai kohrencia?[5]

T. A. van Dijk tisztában van megoldási javaslatainak kísérleti jellegével. Ezt több alkalommal kifejezetten hangsúlyozza is. Mindez nem csökkenti a fiatal tudós jelentős érdemeit, amelyeket konkrét eredményeivel vagy éppen vitára ösztönző javaslataival szerzett egy explicit, racionális alapokra helyezett irodalom- és nyelvelmélet kimunkálásában. Többek között ismertetett könyvével is.

Csúri Károly

József Attila Tudományegyetem,
Német Filológiai Tanszék,
Szeged

[4] J. Ihwe: *Linguistik in der Literaturwissenschaft* (München, 1972).
[5] Vö. Kanyó Zoltánnak e kötetbeli tanulmányával. 167—181.

A szövegnyelvészet néhány alapkérdése

(Az első szovjetunióbeli szövegnyelvészeti konferencia [Moszkva, M. Thorez Idegennyelvi Intézet, 1974] anyaga alapján)

1. A szövegnyelvészet értelmezése

A szöveg a nyelvtudományban eddig is az elemzés és a fogalomalkotás legközvetlenebb alapja (korpusza, anyaga) volt. A nyelvtudomány kategóriáit mindig valamely konkrét szövegből, annak nyelvi adataiból vonatkoztatta el. Előbb volt a nyelvi szöveg, mint maga a nyelvtudomány. (A nyelvtudomány a filológia komplexéből vált ki, ahol a kezdeteknél a „nyelv" inkább csak a szövegelemzés és szövegmagyarázat eszköze volt.) A szöveg mint az eddigi nyelvészet kutatási anyaga a szövegnyelvészetben kutatási céllá, a kutatás tárgyává válik. Napjainkban lehetünk tanúi annak, hogy egy új nyelvtudományi (elméleti és alkalmazott) diszciplína jön létre: a szövegnyelvészet.

A szövegnyelvészetnek meg kellett születnie, mert a nyelvtudománynak előbb-utóbb választ kellett adnia olyan kérdésekre is, mint: Mi van a mondaton túl? Vannak-e a mondaton túl is grammatikai relációk? Hogyan lehet a szöveget generálni? Mi tartja össze a szöveget? A nyelvtudomány tehát kutatási tárgyában a kisebb nyelvi szegmentumoktól a nagyobb nyelvi szegmentumok felé haladva szükségszerűen jut el a mondatnál nagyobb egységekhez, sőt az „egész szöveghez" mint homogén beszédegységhez. (A mondatgrammatika képtelen arra, hogy feltárja a szöveget összetartó kohéziós elemeket, mert a szöveg mint egység a mondatok felett áll.)

A nyelvi funkciók vizsgálata, továbbá a szemiotikai és a nyelvészeti kommunikáció-kutatások nagyarányú szélesedése szükségképpen felveti a szöveguniverzum lingvisztikai vizsgálatát is, hiszen a nyelv (és a beszéd) magasabb egységeinek tanulmányozása a nyelvnek mint a kommunikáció eszközének a maga egészében történő leírását eredményezheti. Mindehhez hozzájárul az ún. „generatív elv" is, amely a deszkriptív nyelvészet elemző módszerével szemben azt tűzi ki: hogyan lehet olyan nyelvelméletet találni, amely a szövegek létrehozásának mechanizmusát adja meg.

Ugyanakkor a szövegnyelvészet létjogosultságát többen megkérdőjelezik.[1] A moszkvai szövegnyelvészeti konferencián az ellenvéleményt vallók főleg azzal érveltek, hogy a szöveg (legalábbis az individuális) nem nyelvészeti kategória,[2] ezért a „szöveg" nyelvészetéről nem lehet beszélni, legfeljebb általában a „szövegek" nyelvészetéről lehet szó;[3] továbbá a szöveg lényeges jegyei kívül esnek a nyelvészet szféráján.

[1] A konferencián pl. L. Sz. Barhudarov, V. P. Litvinov, G. P. Scsedrovickij, J. M. Szkrebnyev.

L. Sz. Barhudarov szerint szövegnyelvészetről csak akkor beszélhetünk, ha a szöveget a nyelv egységének tekintjük. Ha a szöveget a beszéd egységének tekintjük, kétségessé válik a szövegnyelvészet létezése, mert a beszéd mindig egyedi és individuális, a nyelvtudomány viszont a konkrét nyelvi megnyilvánulások általános jegyeit kutatja.

[2] Vö. L. Sz. Barhudarov: *Текст как единица языка и единица перевода.*

[3] A „szövegek nyelvészetét" viszont sokan (pl. a konferencián J. M. Szkrebnyev is) egyszerűen stilisztikának tekintik.

Úgy tűnik, az a felfogás a legelfogadhatóbb, hogy a nyelvi rendszer mondatnál magasabb szintjeire vonatkozó lingvisztikai szövegkutatás feltétlenül a nyelvészet kompetenciájába tartozik, de el kell fogadni e kutatások kettős stratégiáját: a nyelvészeten b e l ü l i t és k í v ü l i t. Ez azt jelenti, hogy a kutatást egyrészt a nyelvészet eddigi eszközeivel és módszereivel kell végezni, másrészt új fogalmakra és módszerekre is szükség van. Utóbbiaknál maximálisan figyelembe kell venni, hogy ez az új nyelvészeti ág m u l t i d i s z c i p l i n á r i s jellegű: több tudomány (szemiotika, logika, kommunikáció-elmélet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, stilisztika stb.) összefonódásának területe is.[4]

2. A szöveg mint a szövegnyelvészet kutatási tárgya

2.1. A szöveg fogalma

Kommunikációs értelmezésben a szöveg fogalmát úgy lehet meghatározni, hogy az az ember gondolkodó-beszélő tevékenységének n y e l v i p r o d u k t u m a. A szövegben (hangzóban vagy írottban) materializálódnak az adott nyelvi rendszer kifejező eszközei.[5] (Ezért a nyelvész egy bizonyos terjedelmű szövegkontinuumból megbízható információkat szűrhet le az adott nyelv rendszeréről.)

Bármely szöveghalmaz bizonyos számú véges szövegből áll. Ezek mindegyike — önmagában véve — olyan külön z á r t r e n d s z e r t alkot, amelyben lexikai és grammatikai jelentések aktualizálódnak. A szöveg keletkezésekor (generálásakor) b e l s ő és k ü l s ő nyelvi tényezők játszanak szerepet. A belsők: a közlés feladata, körülményei, tartalma, terjedelme, műfaja; a külsők: a nyelvi jelek elrendeződése.

A szöveg olyan közlési egység, amelyben valamely kommunikációs rendeltetés köti össze a meghatározott módon rendezett mondatok halmazát.[6]

— A nyelvi kommunikáció bármely szférájából származó, a nyelvészetileg interpretálható információt szövegnek kell tekintenünk.[7]

— A szöveg olyan beszédszakasz, amelyben a kommunikációs szándék és az azt megtestesítő formai rendszer egységben vannak.[8]

— A szöveg az objektív valóság verbális tükröződésének eredménye.[9]

— A szöveg a nyelvi rendszer funkcionálásának fixált megvalósulása.[10]

— Nyelvészeti szempontból a szöveg beszédmegnyilatkozások rendszere, amelyet úgy értünk, mint aktualizált mondatokat.[11]

A nyelv azért lehet a kommunikáció eszköze, mert képes s z ö v e g a l k o t á s i funkciót betölteni.

[4] A konferencián nem egy kutató amellett foglalt állást, hogy a szövegnyelvészet közbeeső (interdiszciplináris) kategória. Így pl. G. V. Kolsanszkij: „A szövegnyelvészet közbeeső terület a logika és a nyelvészet között"; E. G. Riesel: „A szövegnyelvészet nem más, mint lingvostilisztika"; A. D. Svejcer: „A szövegnyelvészet a szociolingvisztika és a stilisztika találkozása."

[5] B. A. Abramov: *Текст как закрытая система языковых средств.*

[6] G. V. Ejger—V. L. Juht: *К построению типологии текстов.*

[7] E. G. Riesel: *Текст как целостная структура в аспекте лингвостилистики.*

[8] G. G. Poliscsuk: *Коммуникативно-необходимые и коммуникативно-факультативные элементы речи в структуре текста*

[9] L. Z. Szova: *Текст как результат вербального отражения объективной действительности.*

[10] I. N. Szuhova: *Место текста в дихотомии: язык—речь.*

[11] G. V. Satkov: *Текст и его классификация.*

A szöveg a beszédtevékenység t e r m é k e, de egyúttal a beszédtevékenység f o r m á j a is.

A szöveg t á g a b b értelmezésének hívei szerint célszerű megkülönböztetni az e g y s é g e s s z ö v e g e t (legyen az akárcsak mondatnyi vagy többkötetes regény) és a s z ö v e g e k ö s s z e s s é g é t (pl. egy szerző összes művei, egy enciklopédia, egy antológia, egy újság).[12]

A s z ű k e b b értelmezést elsősorban I. R. Galperin, az ismert pszicholingvista képviseli,[13] aki nagy figyelmet szentel a szöveg pontos terminológiai behatárolásának. Szerinte meg kell különböztetni a s z ö v e g e t (a közlést, a nyelvi kreatív aktus speciális fajtáját) és a k o n t e x t u s t (a lingvisztikai szituációt). Továbbá meg kell különböztetni a s z ö v e g e t (a nyelv írott variánsának produktumát, de rajta nem a hangzó nyelv írásban fixált változatát kell érteni!) és a b e s z é d e t (amelynek csak hangzó megtestesülése lehet és ezért lineáris). A b e s z é d konkrét, egyértelmű és szubjektíven aktualizált; a s z ö v e g viszont absztrakt, többértelmű és objektíven aktualizált. (Ezzel a felfogással összhangban G. G. Poliscsuk sem tekinti a spontán beszédet szövegnek.)[14]

I. R. Galperin nézete szerint a szövegnek kettős arculata van: a n y u g a l o m és a m o z g á s. Az általa definiált szöveget a nyugalom jellemzi, s a mozgás jegyei csak implicite vannak meg benne. De amikor a szöveget reprodukálják (pl. amikor olvassák), a mozgás állapotába kerül, s ezúttal a nyugalom jegyei vannak meg benne implicite. A szöveg olvasásakor a vizuális kódrendszer auditív kódrendszerré transzformálódik.

2.2 A szöveg jellemző jegyei

A szövegben mindig k é t s í k opponál (s ugyanakkor dialektikus megfelelésben is van) egymással: a TARTALOM és a KIFEJEZÉS síkja. A tartalom síkja: a közlések (információk) és szituációk összessége; a kifejezés síkja: a nyelvi (hangzó vagy grafikus) jelek lineáris egymásutánisága. A tartalom síkján úgyszólván minden szövegben megtalálható mind az intellektuális, mind az emocionális információ.

Szemiotikai szempontból a szöveget három oldalról lehet vizsgálni: szintaktikai (szintagmatikai), szemantikai és pragmatikai oldalról.

A szöveg s t r u k t u r á l i s jellemzői: tagolhatósága és összetevőinek linearitása; s z e m a n t i k a i jellemzői: koherenciája és az információ hordozó elemek kapcsoltsága; f u n k c i o n á l i s jellemzői: az a képessége, hogy rendezett és célirányos információt hordozzon.

A. D. Svejcer szerint a szöveg nemcsak strukturális-szemantikai, hanem stilisztikai szempontból is e g é s z.[15]

Figyelmet érdemel G. V. Satkov felfogása is. Szerinte még a legkisebb szövegdarabot is a következő jegyek szövik át: nominalitás, predikativitás, temporalitás, modalitás. (Nominalitás = a valóság tagolt jelölése; predikativitás = logikai viszonyok + grammatikai forma; temporalitás = a nominalitás és predikativitás viszonyítása a beszéd pillanatával; modalitás = nominalitás és predikativitás viszonyítása a beszélő egyéni közlési szándékával.)[16]

[12] I. G. Olsanszkij: *Текст как единство элементов и отношений.*
[13] I. R. Galperin: *О понятии «текст».*
[14] L. a 8. sz. jegyzetet!
[15] A. D. Svejcer: *Социально-коммуникативный анализ текста.*
[16] L. a 11. sz. jegyzetet!

2.3. A szöveg tagolása

2.3.1. A szöveg szegmentációs egységei

A szöveg alsó határa a m o n d a t. Felső határát mindig a szöveg szerzője határozza meg. Fontos szövegnyelvészeti felismerés: nemcsak a mondatnak, hanem a mondatnál nagyobb egységeknek is van autonóm közlési funkciója és strukturális felépítése.

A szövegnek mint b e s z é d f o l y a m a t n a k (mint „végtelen szövegnek") a tagolása J. A. Referovszkaja szerint[17] a Saussure-i langue/parole dichotómia alapján is történhet. (Egyrészt a b e s z é d a nyelvi rendszernek a függvénye, másrészt a n y e l v elemeinek kiválasztása a beszédaktusban mindig a kommunikációs célnak van alárendelve.) A nyelv egysége a formális jegyekkel behatárolt m o n d a t, a beszédé a szemantikai jegyekkel behatárolt n y i l a t k o z a t. A beszédfolyamatnak (s egyúttal a szövegnek), amely a nyelvi rendszer jelállományából épül fel, megvan a maga saját tagolása. Ez a tagolás felszínre hozza a nyelvi rendszer és a nyelvi rendszer realizációja közötti különbséget.

A szöveg egysége csak s z e m a n t i k a i lehet. Ez legtöbbször mondatnál nagyobb terjedelmű. A mondatnál nagyobb egységnek nincs formai határa, de a komponensei közötti kapcsolatnak mindig szintaktikai és lexikai jellege is van.

A szovjet szövegkutatók kétfajta primér szövegegységet különböztetnek meg, az egyik a s z v e r h f r a z o v o j e j e g y i n s z t v o (mondatnál magasabb egység), a másik a s z l o z s n o j e s z i n t a k s z i c s e s z k o j e c e l o j e (összetett szintaktikai egész). Egyik sem azonos a bekezdéssel. A megfelelő magyar terminológia hiánya miatt a továbbiakban az elsőt SZE_1-gyel, a másodikat SZE_2-vel jelöljük.

I. J. Csernuhina felosztása[18] alapján minden természetes szöveget s t r u k t u r á l i s - é r t e l m i és s z e m a n t i k a i szintekre lehet tagolni. Az első szint egységei: az SZE_1 és az SZE_2; a másodiké: a bekezdés. Az SZE_1 olyan több mondatból álló egység, amelyben a strukturális-értelmi korreláció módja, típusa és iránya azonos; az SZE_2 viszont olyan több mondatból álló szövegegység, amelyben a mondatokat összekötő strukturális-értelmi korreláció módja, típusa és iránya különböző. Az SZE_1 általában kisebb terjedelmű, mint az SZE_2. Sem az SZE_1, sem az SZE_2 határai nem esnek egybe a BEKEZDÉS határaival. I. R. Galperin mind az SZE_1-et, mind a BEKEZDÉS-t a szöveg strukturális egységének tekinti, ugyanakkor elismeri, hogy az SZE_1 meghatározásánál nehézségek merülnek fel. Ő az, aki különbséget tesz az egyes szövegrészek információs tartalmát illetően. P r e d i k a t í v o knak nevezi az információval leginkább terhelteket és r e l a t í v o knak a legkevésbé terhelteket. A szöveg predikativitása — szerinte — különbözik egységei predikativitásától. Ugyanez vonatkozik a modalitásra is.

Az SZE_1, az SZE_2 és a BEKEZDÉS néhány további jellemzése: L. M. Loszeva: Az SZE_2 = a legterjedelmesebb s z i n t a k t i k a i egység, amelynek részeit tematikai, lexiko-grammatikai és ritmomelodikai szálak kötik össze. Az SZE_2 első mondatai mindig teljes jelentésűek. Az SZE_1 tematikailag összetartozó s z e m a n t i k a i egység, amelynek nincsenek formai mutatói. A BEKEZDÉS-be szemantikailag és lexiko-szintaktikailag szervezett mondatok kerülnek. A BEKEZDÉS szemantikai egységei

[17] E. A. Referovszkaja: *Семантико-синтаксические принципы членения речевого потока.*
[18] I. Ja. Csernuhina: *К вопросу о единицах связного текста.*

(nélkülük nem beszélhetünk szövegről): tárgyak, folyamatok, idő, hely (fő kategóriák); ok, cél, körülmény stb. (járulékos kategóriák).[19]

V. A. Mihajlenko: Az SZE_1 és SZE_2 a beszéd egységei. Összetartó szálaik: a kommunikációs cél, az intonáció és a jelentés; mindkettő strukturálisan és szemantikailag összekapcsolt egészet képez.[20]

L. Sz. Sirina: Az SZE_2 általánosan jelenthet minden textuális egységet, ha benne olyan mondatok egymásutánisága van, amelyek grammatikailag és tematikusan kapcsolódnak egymáshoz.[21]

I. A. Figurovszkij: A beszéd diszkurzív egységei nem a mondatok, hanem a fenti szövegegységek, amelyek akkor is megőrzik szintaktikai önállóságukat, ha a szövegtől elvonatkoztatjuk őket. Határaikat nehéz egyértelműen megállapítani. (Olykor lehetnek mondatok is.)[22]

Amint láthattuk, távolról sem egyértelmű a különböző „szövegegységek" behatárolása és definíciója. A meglehetősen tarka kép ellenére leszögezhetjük: a szövegkontinuum textuális egységei olyan mondatnál nagyobb szövegdarabok, amelyek elemeit szemantikai (tematikus), strukturális (grammatikai) és funkcionális-stilisztikai paraméterek kapcsolják össze.

2.3.2. A szöveg szintjei

2.3.2.1. A diszkurzív és a kompozitív-műfaji szint

A szövegtagoláskor két szövegszint hozható felszínre. Az egyik a szöveg belső kapcsolódását jelentő szint. Olyan elemeket tartalmaz, mint prozódia, aktuális tagolás, ellipszis, pronominalizáció, helyettesítés stb. Ez a diszkurzív szint, amely a szöveggenerálás szintje. A másik szint már nemcsak a mondatok (lineáris) egymás mellé kerülését és kapcsolódását szabályozza, hanem az egész szöveg összeszerveződését jelenti. Ez a magasabb: a kompozitív-műfaji szint.[23]

2.3.2.2. Horizontalitás és vertikalitás

Minden szöveg a (külső) jelek lineáris egymásutánisága, de a szöveg percepciója nem lehet csak lineáris folyamat. Az additív (egymásra következő) percepció mellett szükség van mélységi (hierarchikus) szegmentálásra, s amellett gyakran visszakeresésre és összehasonlításra is. A szöveg horizontális (időbeli) terjedelme összefonódik a vertikálissal. Ez azt jelenti, hogy a szövegpercepció során állandóan szintek

[19] L. M. Loszeva: *О синтаксическом и семантическом аспектах исследования целых текстов.*

[20] V. A. Mihajlenko: *О лингвистическом статусе сложного синтаксического целого.*

[21] L. Sz. Sirina: *Синтаксическое единство как форма выражения сложной мысли (на материале русского языка).*

[22] I. A. Figurovszkij: *Основные направления в исследованиях синтаксиса целого текста.*

[23] G. G. Pocsepcov: *Дискурсивный и композитивный уровни лингвистического анализа текста.*

közötti „átkódolással" van dolgunk: a grafikai és fonetikai szintről a lexikai szintre, a lexikai szintről a szintaktikai szintre stb.[24]

A szöveg stilisztikai elemzése abban különbözik a lingvisztikaitól, hogy minden szintet átfog.

2.3.2.3. A szöveg nominatív és kommunikatív alrendszerű szintjei

Ismeretes az emberi beszédtevékenység két alapvető funkciójának, a NOMINATÍV (fogalomjelölés) és KOMMUNIKATÍV (információ-csere) funkciójának a szembeállítása (Bühler, Vigotszkij, Leontyev). Ennek a kettősségnek az alapján határolható el a nominatív és kommunikatív nyelvi alrendszer.

A nominatív alrendszert a szöveg lexikai elemei alkotják, a kommunikatív alrendszert a szintek hierarchikus egymásba épülése jelenti.

A kommunikatív alrendszer egyes s z i n t j e inek hierarchiáját L. A. Kiszeljova a következőképpen vázolja fel:[25]

A szöveg kommunikatív funkcionális alrendszere

I. MONDATOK (egyszerű és összetett)

II. SZE_1 / SZE_2 BEKEZDÉS } (tematikusan és strukturálisan kapcsolt mondatok)

III. PARAGRAFUS, FEJEZET, RÉSZ (a legmagasabb szint viszonylag befejezett része)

IV. A SZÖVEG (az adott beszédaktus egész közlési céljának realizációja; funkcionálisan, szemantikailag és strukturálisan befejezett egység)

Amint látjuk, ez egy olyan modell, ahol a hierarchiában a mondat áll legalul és a szöveg legfelül. A mondat a minimális építő elem, a szöveg pedig úgy integrálja az összes szintet, hogy azoknak nem pusztán összege. A s z ö v e g ú j m i n ő s é g.

A különböző szintek mind tartalmi (szemantikai), mind pedig formai (strukturális) korrelációban vannak egymással. Szemantikailag minden felsőbb fokozatú szint integrálja az alsóbb szinteket, s ugyanúgy: az alsóbb szintek strukturálisan is alá vannak rendelve a felsőbb szinteknek, s végeredményben az egész SZÖVEG (az egységes stílus, a műfaj) arculatának. A nyelvhasználatban nem mindig realizálódik minden szint. A SZÖVEG és a MONDAT (a legfelső és a legalsó szint) mindig realizálódik, a közbeesők (a II. és III. szint) nem mindig. Az oktató-tudományos szövegek (pl. tankönyv, népszerű-tudományos irodalom, ismeretközlő tudományos irodalom) általában az összes szinteket tartalmazzák. Az ellenkező pólust a spontán rövid dialógusok képviselik.

[24] I. V. Arnold: *Интерпретация текста как установление иерархии его частей.*
[25] L. A. Kiszeleva: *«Текст» в иерархии единиц коммуникативной подсистемы языка.*

Hadd vessük fel mi is a kérdést: l a n g u e vagy p a r o l e természetűek-e a fenti szintek? Ha a n y e l v eszközkészlete (szerkezeti sémái, formulái) felől közelítünk, akkor e kategóriák langue jelenségek, ha viszont a nyelvi eszközkészlet konkrét b e s z é d m ű v e kben aktualizált megvalósulását tekintjük, e kategóriák parole jellegűek.

2.3.3. A szövegelemek hierarchikus viszonya

Minden szövegben kétféle az elemek strukturális kapcsolódása: LINEÁRIS és HIERARCHIKUS. J. G. Ol'sanszkij szerint a szövegben a következő elemek és viszonyok vannak: (1) strukturális elemek; (2) az elemek közötti viszonyok; (3) a viszonyok elemei; (4) a viszonyok közötti viszonyok (másodrendű viszonyok).[26] Egy más szempontú osztályozás szerint a szöveg felső és alsó határa között a következő hierarchia van: makroszöveg (az egész beszédmű), szubszöveg (pl. rész, fejezet, paragrafus), bekezdés, SZE_2, mikroszöveg.

E. Wittmers szerint[27] bármely szövegben a komponensek (mondatok) hierarchiája a következő négy elemből álló viszonyrendszernek van alárendelve: (1) tematikus viszonyok; (2) ismétlések és redudancia; (3) a szomszédos mondatok közötti kapcsolat; (4) a mondatok egymásutániságának rendje.

2.3.4. A szöveg mennyiségi és minőségi mutatói (csak felsorolásszerűen)

M e n n y i s é g i: a szöveg lineáris terjedelme, tagolása; az összetevők aránya; az elemek mennyisége, egymásutánisága, elosztási aránya és gyakorisága; az ismétlődő és egyedi elemek aránya.

M i n ő s é g i: a kommunikációs szándék és a kommunikációs hatás közötti összefüggés; a szöveg típusa és műfaja, funkcionális stílusa, tipológiai besorolása.

3. A szövegek osztályozása

(helyszűke miatt csak kettőt ismertetünk)

G. V. Satkov osztályozása:[28]

Osztályozási szempontok: (A) a téma-réma (szubjektum-predikátum) tagolódással megfelelésben levő szavak és szókapcsolatok s z e m a n t i k á j a: (B) a téma-réma viszonyok közötti l o g i k a i-g r a m m a t i k a i viszonyok; (C) temporalitás és modalitás.

[26] L. a 12. sz. jegyzetet!
[27] Vö. E. Wittmers, Über das Modell einer allgemeinen Grundstruktur des Textes als Mittel zur Erfassung spezifischer Textgesetzmäsigkeiten: *Textlinguistik* (Dresden, 1970).
[28] L. a 11. sz. jegyzetet!

Az (A) szerinti osztályozás:

egyedien képszerű	(egyedi dolgok a percepció szintjén)
általánosítottan képszerű	(egynemű dolgok csoportja az elképzelés szintjén)
általánosított	(különnemű dolgok csoportja a fogalom szintjén)

A (B) szerinti osztályozás:

lineáris (azonos gnoszeológiai és logikai szint)
szintezett (különböző gnoszeológiai és logikai szint)

A (C) szerinti osztályozás:

(a) temporális (reális idő)
atemporális (abszolút idő, pl. tudományos definíciók)
fiktíve temporális (pl. az epikai jelen idő)
(b) általános pszichológiai (kétely, kérdés, állítás, tagadás, óhaj, megelégedés, parancs stb.)
szociális pszichológiai (információ, értékelés, előírás, instrukció, terv, utasítás stb.)
individuális pszichológiai (szubjektív és objektív)

G. V. Jejger és V. L. Juht oppozíciós osztályozása:[29]

I. Kommunikációs osztályozás

(A) a feladó szerint: individuális ↔ kollektív (pl. szépirodalom — tudományos irodalom)
(B) a címzett szerint: egy embernek szóló ↔ több embernek szóló; homogén címzetteknek szóló ↔ heterogén címzetteknek szóló
(C) a kód szerint: egykódú ↔ többkódú (többkódú pl. a természetes nyelvi kód keveredése mesterséges kóddal vagy kódokkal)
(D) a közlés szerint: művészi értékű ↔ nem művészi értékű

II. Strukturális-szemiotikai osztályozás

normatív ↔ kvázi normatív (utóbbi pl. a nyelvileg csak kvázi helyes fordítás)
teljes ↔ nem teljes (utóbbiban a kihagyott részeknek értelmi szerepük van)
szabvány (klisészerű ↔ nem szabvány / nem klisészerű)

III. Tipológiai osztályozás

(A) szintaktikai: külső hasonlóság és belső hasonlóság szerint összekapcsolhatók
bázis / kiinduló / ↔ származtatott (adaptált)
(B) szemantikai: monoszemantikus ↔ poliszemantikus
(C) funkcionális: monofunkcionális ↔ polifunkcionális

[29] L. a 6. sz. jegyzetet!

4. A szöveg stilisztikai vizsgálata

A szöveg és a stílus megfeleltetése a nyelvészet egyik sok vitát kiváltó és szüntelenül aktuális[30] kérdése. E két fogalom megfeleltetésében elsősorban a különbséget kell látnunk: a szöveg maga a beszédmű, amelyben a tartalom, a forma és a kifejezési eszközök mint egészben ötvöződnek össze; a stílus a szöveg egyik funkcionálisan érvényesülő paramétere, amelyet extralingvisztikai tényezők motiválnak és amely különböző szintű kategóriák együtthatásában jut kifejezésre.[31]

A szöveg egészének interpretációja a makrostilisztika szférájába tartozik. A makrostilisztika figyelemmel kíséri mind a szövegen belüli lingvisztikai, mind az extralingvisztikai mutatókat, sőt szociolingvisztikai és pragmatikai tényezőket is.

A szöveg stilisztikai elemzése végeredményben minden szintet felölel: a belsőket (tartalmi jegyek) és a külsőket (formális jegyek) egyaránt. Csak a lingvisztikai aktualizáció teszi lehetővé, hogy a szöveg tartalmának és formájának dialektikus egységét feltárjuk.

A funkcionális szövegstilisztika[32] úgy nyer értelmet, hogy a stilisztika sohasem a szöveget kutatja általában, hanem a szövegtípusokat, a szociális funkció szerinti kategóriákba vonható szövegcsoportokat.

Fel kell figyelnünk J. M. Szkrebnyev[33] nézetére, aki szerint stilisztikai okai vannak annak, hogy a szövegnyelvészet tárgya végeredményben nem a szöveg mint a beszédaktus produktuma, hanem maga a nyelvi rendszer. A szöveget alkotó és felfogó ember stilisztikai kompetenciója (vagyis a különböző szövegtípusok közötti különbségtétele) ugyanis szorosan és lokalizáltan tapad a nyelvi rendszerbeli tudathoz.

5. A szöveg mint a fordítás egysége

Függetlenül attól, hogy a szöveget langue vagy parole kategóriának tekintjük, a fordítónak mindig az adott (individuális, konkrét) szöveggel van dolga, tehát a parole szöveggel.[34]

A fordítás során a forrásnyelvés a célnyelv közötti megfeleltetés mindig az invariáns közléstartalom (minden szövegnek egyetlen „szövegjelentése" van!) szövegszintű azonosságán nyugszik. A megfeleltetésnek — természetesen — nemcsak a tartalomra, hanem a kifejező eszközökre is ki kell terjednie!

A szövegszintű (tehát a legmagasabb szintű) megfeleltetés tétele azt is jelenti, hogy a fordítás a legteljesebb alkalmazott kontrasztív szövegnyelvészeti tevékenység.

[30] A stilisztikai elemzés újabb szövegelméleti vonatkozásáról nemrég jó áttekintést és a modern szövegelméletekről bibliográfiát adott a *Magyar Nyelv* c. folyóiratban Szabó Zoltán kolozsvári nyelvész (Vö. Szabó Zoltán, A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában: *MNy.* LXX, 315—24.); ugyanő a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar Szakosztályában 1973. okt. 30-án hasonló címmel előadást is tartott.

[31] M. N. Kozsina: *О разграничении понятий «текст» и «речевой стиль»*.

[32] A „funkcionális stílusok" elméletének kidolgozásában nagy szerepe van a szovjet nyelvtudománynak. Vö. D. E. Rozental: *Практическая стилистика русского языка*, M., 1968.

[33] Ju. M. Szkrebnyev: *Функциональный аспект лингвистики текста.*

[34] L. a 2. és a 27. sz. jegyzetet.

Szövegnyelvészeti szempontból a fordítás nem más, mint olyan szöveggenerálási folyamat, amely az A. nyelvi (dekódolt) szöveg teljes megfeleltetését (átkódolását) eredményezi a B. nyelven.

6. Összegezés

(1) Mivel a nyelvtudományban egyre inkább szélesedik a nyelvi funkciók vizsgálata, érthető, hogy a szöveg mint az emberi beszéd legközvetlenebb funkcionális realizálódása nyelvészeti diszciplina kutatási tárgyává válik. A szöveget (mind tágabb értelemben: szöveg = a beszédmű általában; mind szűkebb értelemben: szöveg = írásban fixált beszédmű) tanulmányozó nyelvészeti ág a SZÖVEGNYELVÉSZET. A szövegnyelvészet nem homogén tudomány; számos nem nyelvészeti jellegű területtel érintkezik (irodalomtudomány, információelmélet, pszichológia, informatika, szemiotika); komplexitását és multidiszciplináris jellegét az határozza meg, hogy a szöveg maga is elsősorban azért bonyolult jelenség, mert a nyelv kapcsolata az emberi tevékenység különböző szféráival a szövegen keresztül valósul meg.

(2) A legáltalánosabb értelemben szövegnek kell tekintenünk minden olyan beszédproduktumot, amely a nyelvi rendszer szerint szerveződik mondatok lineáris halmazává, s amelyet az aktuális közlési szándék rendez össze.

Vannak n y í l t (pl. spontán beszéd) és z á r t (pl. írásban fixált) szövegek.

A b e s z é d és a s z ö v e g nem azonos fogalmak. A beszéd = a beszédtevékenység folyamata; a szöveg = a beszédtevékenység eredménye.

(3) A szövegnek is megvannak a maga autonóm e g y s é g e i. A szövegnyelvészet feladata: a szövegegész b e l s ő (szintaktikai-szemantikai-stilisztikai) és k ü l s ő (szociolingvisztikai, pragmatikai, etnolingvisztikai stb.) paramétereinek kutatása.

(4) A szöveget két aspektusból lehet vizsgálni: a l u lról (a szövegalkotás módjainak és eszközeinek vizsgálata, vagyis a szövegkapcsolódást lehetővé tevő tényezők vizsgálata) és f e l ü lről (a szöveg kommunikációs és szemiotikai vonatkozásainak vizsgálata).

A szövegek általános tipológiájából kiszűrhető szemiotikai jegyek a következők: s z i n t a k t i k a i jegyek (a szövegek közötti viszony), s z e m a n t i k a i jegyek (a szövegek és a referensek közötti viszony), p r a g m a t i k a i (a szövegek és az ágensek közötti viszony).

(5) A szöveg nemcsak strukturális-szemantikai, hanem s t i l i s z t i k a i szempontból is egész. Az egymástól stilisztikailag különböző azonos témájú szövegek strukturálisan, lexikailag és szemantikailag is különböznek egymástól.

Ferenczy Gyula—Klaudy Kinga

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Fordító- és Tolmácsképző Csoport,
Budapest

J. M. Lotman: Szöveg — modell — típus

Szerkesztette Hoppál Mihály. Budapest, 1973. Gondolat Kiadó. 408 lap

J. M. Lotman — irodalomtudós, a tartui szovjet szemiotikai iskola vezéregyénisége. Irodalomtörténeti tanulmányai során jutott el odáig, hogy irodalomelmélettel foglalkozzon, s hogy általános megállapításokat tegyen ne csak szűkebb szakmájára szóló érvénnyel, de az emberi kultúra egészére vonatkozólag is.

Jelen válogatás Lotmannak 1970-ig írt cikkei, könyvei alapján készült. Rögtön meg kell mondanunk, hogy e válogatás megfelelően mutatja be a szerző 1970-ig tartó tevékenységét, s — igen helyesen — nem a konkrét elemzések bemutatására fekteti a fő hangsúlyt, hanem az elméletibb eszmefuttatásokra. Ezek az írások azonban a nem irodalmár olvasó számára is annyira érdekfeszítőkké tudnak válni, hogy önkéntelenül maga is elkezd verseket elemezgetni a Lotman által bemutatott módszerek alapján.

Nem részlerezem itt a válogatást tartalmi szempontból, csak annyit jegyeznék meg, hogy a válogatás Lotmannak *A művészi szöveg szerkezete* című orosz nyelvű könyvéből tartalmaz részeket, valamint a szerző különböző korábbi cikkeiből közöl, amelyek a *Cikkek a kultúra tipológiájáról* című kötetben, valamint a *Dolgozatok a jelrendszerekről* című tartui sorozatban jelentek meg. Lotmannak 1972-ben megjelent könyvéből[1] sajnos már nem kerülhettek részek a válogatásba. E könyvnek első, elméleti része főleg azoknak a gondolatoknak az újraforgalmazása, melyeket Lotman már 1964-ben megírt *Előadások a strukturális poétika* című könyvében (ez utóbbit Hoppál Mihály elég részletesen jellemzi szerkesztői utószavában).

A kritikai megjegyzéseket a hozzáértőbb irodalmároknak és szemiotikusoknak hagyom,[2] s itt csak néhány olyan dolgot szeretnék kiemelni, amit nyelvészeti szempontból érdekesnek tartok.

1. Nyelv — kód — közlemény

„A művészet a kommunikáció egyik eszköze." — állapítja meg Lotman, mivel minden olyan rendszert meghatározhatunk nyelvként, amely a kommunikációt szolgálja két vagy több egyén között. A művészeteknek kommunkációként való meghatározása igen gyümölcsözőnek bizonyult. A művészet (s szűkebben az irodalom-)elméleti terminusok átkódolása kommunikáció-elméleti terminusokba új távlatokat nyitott meg az elméleti kutatások számára is, s ebben az értelemben Lotman méltó folytatója Roman Jakobson idevonatkozó munkásságának. Ilyen széles definíció megengedi, hogy nyelvnek tekintsük a különböző ritusokat és vallási szokásokat éppúgy, mint a film vagy a színház „nyelvét". Ez azonban még nem elég: — szemiotikai értelemben — nyelvnek tekinthetünk minden olyan kommunikációs rendszert, amely sajátos módon elrendezett jeleket használ. Az így értelmezett nyelvek különböznek:

[1] Ju. M. Lotman: *Анализ поэтического текста. Структура стиха.* (Leningrád, 1972) 270 lap.

[2] Az itt ismertetésre kerülő kötetről eddig már megjelent egy ismertetés Voigt Vilmos tollából: *Filológiai Közlöny* 19. 473—475 (1973). Ebben a recenzens tesz néhány igen értékes megjegyzést a Lotman-válogatással kapcsolatban, de sajnálatos módon csak a válogatást mint olyant veszi figyelembe a pontosság és hasonlók szempontjából; tartalmi megjegyzéseket — legalábbis ezen ismertetés keretein belül — Lotman munkásságára vonatkozóan egyáltalán nem tesz.

(a) a kommunikációs eszközül nem szolgáló rendszerektől (ez teszi lehetővé az információtárolással és -átvitellel nem foglalkozó emberi tevékenységektől való elválasztást;

(b) a kommunikációs eszközül szolgáló, de nem jeleket használó rendszerektől (egyének között jelek útján történik alapvetően az érintkezés, míg a jeleket nem használó érintkezés a szervezeten belüli rendszerek között történik);

(c) a kommunikációs eszközül szolgáló és egyáltalán nem vagy csak alig rendezett jeleket használó rendszerektől (elválasztás a paralingvisztikai rendszerektől).

Lotman következő megállapítása igen fontos: mivel az emberi tudat nyelvi tudat (egyfajta modelláló rendszer), a tudatra épülő modellek összes fajtái — így köztük a művészet is — másodlagos modelláló rendszerként foghatók fel. A művészet tehát leírható valamiféle másodlagos nyelvként, a műalkotás pedig mint az ezen a nyelven írott szöveg. A költői beszéd nagyon bonyolult struktúra. A nyelv anyagából megteremtett bonyolult művészi struktúra olyan mennyiségű információ átadását teszi lehetővé, amely a nyelvi struktúra eredeti eszközeivel lehetetlen lenne. (Vessük össze pl. egy Csehov-novella információtartalmát egy pszichológiai tárgyú tanulmányéval vagy akár könyvével.) Lotman itt jogosan bírálja azt az iskolai gyakorlatot, amely különválasztja az eszmei tartalmat a művészi módszerektől. Az író gondolata nem választható el attól a struktúrától, amelyben azt megfogalmazta, e két dolog természeténél fogva együvé tartozik.

Ha a műalkotás közöl valamit, vagyis kommunikációs célt szolgál feladó és címzett között, akkor meg kell különböztetni benne (tudományos absztrakcióként):

(a) a közleményt, s

(b) a kódot, vagyis azt a feladó és címzett számára közös absztrakt rendszert, ami lehetővé teszi a kommunikációt.

A nyelv nem egyenlő a műalkotás formájával, s a közlemény sem azonos a műalkotás tartalmával. A művészi alkotások esetében a későbbiek során azok az elemek is szemantizálódhatnak, a *nyelv* részévé, vagyis jelentőssé válhatnak, amelyeknek eredetileg csak mellékes szerepük volt. A művészetre jellemző jelenség az, hogy ha ugyanarra a szövegre a dekódolás során különböző kódokat alkalmaznak, különböző módokon bomlik szét jelekre. A művészi szöveg különböző olvasóknak különböző információt nyújt, ugyanakkor igen tömör. Megkülönböztetve a címzett és a feladó kódjait, különböző esetek lehetségesek. A legérdekesebb ezek közül az, amikor a címzett „rájön", hogy egy általa korábban nem tapasztalt nyelven van kódolva az üzenet, s megpróbálja „próba és tévedés" alapján dekódolni az adott szöveget. Ez vagy sikerül neki, vagy nem. Ha a címzett saját művészi nyelvét erőlteti rá a más kódban írt műalkotásra, akkor esetleg az egészet átkódolja, de ezzel esetleg teljesen szétrombolja a műalkotás eredeti struktúráját. (Ez lehet a magyarázata a Jancsó-filmek nem túlságosan nagy közönségsikerének: a közönség jó része nem tudja vagy nem akarja befogadni a neki szokatlan kódot.)

2. A szöveg

Lotmant a szöveg annyiban foglalkoztatja, amennyiben ez a szöveg műalkotás, bár a műalkotás kritériumát ő sem tudja megfelelően meghatározni, sőt ezt meg sem kísérli. Lotman először is leszögezi, hogy a szöveg nem azonosítható a műalkotás egészével. Nem meggyőző szerinte az a felfogás sem, amely a szöveget, mint valami realitást, szembeállítja a koncepciókkal, az értelmezések mindenféle fajtájával. A

műalkotás a világnak egy meghatározott modellje, valamilyen közlemény a művészet nyelvén, s egyszerűen nem létezik ezen a nyelven kívül. A műalkotás szövegbeli és szövegen kívüli rendszerek viszonya, s ezért ha a szöveget kiszakítjuk a szövegen kívüli kapcsolatok összességéből, akkor a mű számunkra nem hordozhat semmilyen jelentést (pl. keleti kultúrák művészetei egy egyszerű európai számára).

A szövegen kívüli struktúra ugyanolyan hierarchikus, mint az egész műalkotás nyelve. A szöveg különböző elemei, belekapcsolódva a hierarchia valamelyik szintjébe, különféle szövegen kívüli kapcsolatokra léphetnek. Feltétlenül különbséget kell tenni a művészi nyelv szintjén és a művészi közlemény szintjén elhelyezkedő szövegen kívüli kapcsolatok között is.

A szöveg fogalmának meghatározásában Lotman 3 fogalomból indul ki: a kifejezettség, elhatároltság és strukturáltság fogalmából. Vegyük ezeket sorra.

K i f e j e z e t t s é g: a szöveg meghatározott jelekben van rögzítve, és ebben az értelemben szemben áll a szövegen kívüli struktúrákkal. A szöveg saussure-iánus megfogalmazásában mindig a beszéd területére tartozik, s ezért mindig megtalálhatók benne a rendszerszerű és a rendszeren kívüli elemek is. A valós helyzet — figyelembe véve a műalkotó (feladó) és műbefogadó (címzett) stratégiáját — ennél sokkal bonyolultabb. A rendszeren kívüli elemek megléte azonban minden esetben velejár a szöveggel.

E l h a t á r o l t s á g: a szöveg szembenáll az összes, állományába nem tartozó anyagilag testet öltött jelekkel, másfelől pedig mindazokkal a struktúrákkal, melyeknek nem megkülönböztető vonása az elhatároltság. A szöveg hierarchikus jellege oda vezet, hogy a belső struktúrába tartozó számos elem a különféle típusú alrendszerekben határjellegűnek bizonyul (részek, fejezetek, pontok, bekezdések, a versnél természetszerűleg mások).

S t r u k t u r á l t s á g: a szövegre belső szervezettség jellemző, amely a szöveget szintagmatikus szinten strukturális egésszé változtatja. (E két utóbbi tulajdonság, tehát az elhatároltság és strukturáltság összefügg egymással.)

A szöveg-fogalom hierarchikusságáról szólva Lotman megjegyzi, hogy a szöveg szétválik alszövegekre (fonológiai szint, grammatikai szint stb.) s ezek közül mindegyiket tekinthetjük önállóan szervezett szintnek. A szintek közötti strukturális viszonylatok az egész szövegre jellemzők. A különböző szintek leírását nem szabad összekeverni, ezért a leírásnak mindig egy meghatározott szinten kell történnie, s az adott szint leírásának pedig s t r u k t u r á l i s nak és t e l j e s nek kell lennie.

A szövegen belüli szemantikai elemzés mechanizmusát Lotman a következőképpen képzeli el.

(a) A szöveg feldarabolása szintekre és csoportokra a szintagmatikai szegmentumoknak megfelelően.

(b) A szöveg feldarabolása szintekre és csoportokra a szemantikai szegmentumoknak megfelelően.

(c) Az összes ismétlődő pár (egyenértékűség) kiválasztása.

(d) Az összes érintkező (szomszédos) pár kiválasztása.

(e) Az egyenértékű szemantikai párok kölcsönös egymásra helyezése, hogy kiválasszuk a szövegben ható szemantikai megkülönböztető jegyeket és fő szemantikai oppozíciókat az alapszinteken. A nyelvtani szerkezetek szemantizálódásának ellenőrzése.

(f) A szintagmatikus szerkezet adott struktúrájának, valamint — az érintkező párokban — a tőle való eltéréseknek értékelése. A mondattani szerkezetek szemantizálódásának ellenőrzése.

E műveletek segítségével megkapjuk a szöveg általános szemantikai vázát, ami természetesen csak első megközelítésként felel meg. A teljességhez a szövegben levő összes kapcsolatnak és az összes rögzíthető szövegen kívüli viszonynak a leírása is szükséges, ez azonban — terjedelménél fogva — már irreális feladat.

Lotman kifejtési stílusának egyik sajátossága, hogy az elméleti fejtegetéseket is bőven teletűzdeli példákkal, mindig a konkréton keresztül mutatja be az általánost.

3. A művészet és a modell

Lotman a m o d e l l nek következő — igen tág — meghatározásából indul ki: ‚a modell a megismerendő objektum analógja, amely a megismerés folyamatában az adott objektumot helyettesíti" (236). A továbbiakban a szerző feltételezi, hogy minden egyéb részletesebb meghatározás vagy különböző konkrét modellfajtákra vonatkozik, vagy pedig levezethető ebből az általános meghatározásból.

A *modell*-nek különböző jelentése van a mindennapi gyakorlatban, a matematikában és a természettudományokban. Lotman ezek közül — szerintem igen helyesen — a gnoszeológiai aspektust emeli ki (ez alól talán a matematikai modell-fogalom kivétel).

A m o d e l l á l ó r e n d s z e r az elemeknek és összekapcsolási szabályaiknak az a struktúrája, amely a megismerés, a megértés vagy a rendszerezés teljes objektumának állandó analógjaként szerepel. Ezért — Lotman szerint — a modelláló rendszert n y e l vként foghatjuk fel. Azokat a rendszereket, amelyeknek alapja a természetes nyelv, és amelyek kiegészítő, ráépülő struktúrákra szert téve másodfokú nyelveket alkotnak, kézenfekvő m á s o d l a g o s m o d e l l á l ó r e n d s z e r e knek nevezni. A művészetet Lotman ezeknek a másodlagos rendszereknek a sorában vizsgálja.

A művészet mindig a valóságnak (objektumnak) az adott rendszer nyelvére lefordított analógja. A művészet nyelvének kettős feladata van, az objektum (a valóság) és a szubjektum (műalkotó) egyidejű modellálása.

Ez az a másik olyan pont, amely megmutatja, hogy Lotman a modell fogalmát megfelelően kezeli, s így a műalkotást is jogosan tartja modellnek, hiszen mind a műalkotás, mind a modell objektív és szubjektív mozzanatokat egyesít, s mindkettő a valóságnak valamilyen analógja, ezáltal a valóság megismerését szolgálja.

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy Lotman munkássága kiemelkedő szerepet játszik az általános jeltudomány (szemiológia vagy szemiotika) egy konkrét alkalmazásában, mégpedig az esztétikai kódok és műalkotások tanulmányozásában, azoknak új megközelítésű leírásában, ezért csak örülhetünk annak, hogy most már a magyar olvasók is közelebbről megismerkedhetnek e válogatás keretében a szovjet szemiotikai iskola egyre jobban terjedő hatású vezetőjének írásaival. Remélhetőleg a jövőben talán arra is sor kerül, hogy a tartui iskola többi tehetséges tagjának írásaiból is olvashatunk magyar nyelven.

Füredi Mihály

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata

Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 406 lap

1.1. A szerző célja a mondatok szerkezeti vizsgálatából kiindulva olyan következtetések, számadatokkal alátámasztható tendenciák megállapítása, amelyek rávilágítanak a nyelvhasználat egyes jellemzőire. A mondatot mint a beszéd egységét vizsgálja, beszéden pedig nemcsak az élőbeszédet, hanem az írottat is érti, hiszen mindkettő a kommunikáció célját szolgáló tevékenység, vagyis a nyelvhasználat része. Nyelv és beszéd meghatározásában nem pontosan követi a Saussure által megalapozott elméletet: leszűkíti a „nyelv" körébe tartozó jelenségek csoportját. A „parole-nyelvészet" területei közé utalja a „textológiát", a „szentenciológiát" és a „szintagmatikát"; és csak az ezek alatt elterülő szinteket tartja a „langue-nyelvészet" tematikájába tartozónak. E felosztás megindoklása nem mindenhol meggyőző, de végeredményben a mű tárgya és célja nem ennek a problémának megnyugtató megoldása.

1.2. Deme László a vizsgálat elvégzését köznyelvi anyagon tartja célszerűnek, ennek is írott nyelvi változatán. A vizsgálat alaprétegéül a közlő prózát választotta. A Bevezető részben meg is indokolja választásának okait. Ez a műfaj, népszerűsítő, közlő jellegénél fogva, mentes a nagy szélsőségektől, hangulatilag közömbös, szerkezetileg egységes. A vizsgálatok számadatai valóban igazolják választását. A vizsgálandó korpuszok nagyságát a szerző 100 000 betűhelynyi (40 lapnyi) terjedelemben állapította meg. A vizsgálati alapréteg egységeit minden esetben kontroll-egységekkel veti össze, ahol már más műfajú korpuszok is szerepelnek: néhány a fejtegető prózából és kettő a szépirodalomból. Figyelemre méltó a szépirodalmi egységek kiválasztása. Két egymástól nagyon különböző szándékú és stílusú művet vizsgál. (Fejes Endre *Vigyori* című novellája és Németh László *Irgalom* című regényének egy részlete). A műfajok a vizsgálat során jellemző számadataik alapján el is különülnek egymástól. Egyes vizsgálati eredmények még további különbségeket és hasonlóságokat is kimutatnak nemcsak a műfajra, hanem az egyes korpuszokra és a szerzőkre vonatkozóan is.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy egy ilyen anyagon végzett vizsgálat mennyire ad megbízható képet a nyelvhasználat egészére vonatkozóan, hiszen csak a köznyelvvel, annak is csak meghatározott variánsaival foglalkozik, és nem tér ki a dialektusokra és szociolektusokra. Érthető azonban ez a korlátozás, ha figyelembe vesszük, hogy Deme László könyve elsőként foglalkozik ilyen tárgyú vizsgálattal és bevezetőjében csak néhány külföldi előzményre tud hivatkozni (12). A nyelvhasználat egészének jellemzőire csak további kutatások tudnak majd rámutatni.

2.1. Deme László a Bevezető részben összefoglalja a nyelvtudomány különböző területein végzett statisztikai vizsgálatokat, részletezve bibliográfiai adataikat.

A tulajdonképpeni gyakorisági vizsgálat megkezdése előtt a szerző a Módszertani részben a mondattal, a mondat szerkezetével és funkcióival kapcsolatos kérdésekre keres választ. A mondatot kommunikációs, kontextuális és konstrukciós egységnek tekinti, amely egyben egy szöveg, tehát egy nagyobb egység része. Figyelemre méltó az, amit a mondat történeti fejlődéséről mond, habár a különböző típusú mondatok kialakulásának általa leírt sorrendje, illetőleg bennük a „bipoláris" osztódás megjelenése nem tekinthető bizonyítottnak. A mondatrészek „lesüllyedt" tagokként való értelmezése sem tűnik szükségszerűnek, bár elfogadható mint egy lehetséges leírási forma.

Ugyancsak a Módszertani rész foglalkozik a mondategészek és mondategységek szerkezetének megállapításával és egymástól való elhatárolásával. Az egyszerű mondatot olyan mondategységnek tekinti, amely egyben egy mondategész; az összetett mondatot pedig több mondategységből álló mondategésznek. Ez a meghatározás lehetővé teszi, hogy a vizsgálatok során az egyszerű és az összetett mondatok együttesen tárgyalhatók legyenek, hiszen a köztük levő különbségek fokozativá redukálódtak.

Módszertanilag jelentős a mondategységek szerkezeti elemzése. A rendszer és ábrázolása logikus és a sok példa alapján könnyen nyomon követhető, ha az olvasó már elfogadta a „lesüllyedt" mondatrészek teóriáját. Deme László több helyen eredményesen bírálja a leíró nyelvészet egyes hagyományait, különösen a tőmondatokkal kapcsolatos megállapításai figyelemre méltók. Újszerű módon világít rá az állítmány és a jelző kapcsolatára is. Mindössze néhány helyen érzi úgy az olvasó, hogy a szerkezeti elemzés nem elég meggyőző (például akkor, amikor az állítmány jelzője a *Pista mindig jó fiú* mondatban az állítmány Deme László által feltételezett „feljebb állása" ellenére is a többi mondatrésznél egy szinttel lejjebb kerül; 51).

A szerző az egyszerű mondatok szerkezetében megállapított viszonyok alapján elemzi az összetett mondatokat is. A tagmondatok között alárendelő, mellérendelő és közömbös viszonyt állapít meg. Az ábrázolásmód itt is könnyen áttekinthető. Módszertanilag lényeges, hogy milyen sok példa elemzésével világítja meg a szerző a szerkezeti sajátosságokat.

Figyelemre méltó az egyszerű és az összetett mondatok egymástól való elhatárolásának megoldása; s bár az elhatárolás eredményei meggyőzőek, az érvek nem mindig azok. A tartalmi-konstrukciós érvek (100—101) nem feltétlenül bizonyítják a tagmondatok összetartozását, a megadott példamondatok némelyike (pl. a 2. vagy a 3.), — szemantikai változás nélkül — lehetne egyszerű mondatokból álló szöveg is, hiszen a szövegben egymás mellett szereplő mondatok között is találhatunk ugyanilyen viszonyokat. (A Befejező részben Deme László maga is foglalkozik a szöveggrammatika egyes jellemzőinek bemutatásával, ezek között a mondatok egymás közti kapcsolataival.)

Az önálló mondategység meghatározásának problémájával kapcsolatban a szerző ismét vitatkozni kényszerül a leíró nyelvészeti gyakorlat egyes állásfoglalásaival. Példákat idéz (103—104) *A mai magyar nyelv rendszere* című kötetből, és több helyen meggyőzően érvel következetlenségei ellen. Saját vizsgálata számára önálló tagmondatnak azokat a mondattöredékeket tekinti, amelyekben legalább két szabad, bővítmény értékű mondatrész van. A leíró nyelvészeti gyakorlat eredményes bírálata után meglepi az olvasót egy másik helyen a hibásnak ítélt hagyományhoz való ragaszkodás: „Meg kell azonban jegyeznem: az ilyen típusú [*mint* kötőszós, határozó értékű — H. M.] részek elbírálásában — minthogy itt is van egyfajta rögzített hagyomány — alkalmazkodtam az *MMNyR* tükrözte gyakorlathoz" (114).

2.2. A hosszú Módszertani rész fontos előzménye a Tüzetes rész konkrét statisztikai felmérésének, mert azt a grammatikai alapot mutatja be, amelyre támaszkodva a szerző a korpuszok jellemzőinek számszerű adatait vizsgálja.

A Tüzetes rész a kiválasztott korpuszokon elvégzett vizsgálatokat és azok eredményeit tartalmazza. A szerző különböző szempontok egyesítése (mondathosszúság, kapcsolások, szintek stb.) alapján a mondatképletek gyakoriságát akarta vizsgálni, de a képletek óriási száma miatt erről le kellett mondania (129). Ez vezette arra, hogy a mondatszerkezeti sajátságokat egymástól nagyrészt függetlenül vizsgálja.

Az egyes sajátságok vizsgálatánál azonos módszerrel jár el. Megvizsgálja a mérendő sajátság általános jellemzőit, kialakít elvi mutatókat, majd a konkrét vizsgálatok során az elvi és a tényleges — számszerű adatokat tartalmazó — mutatók összevetéséből kialakítja a kihasználtság mutatóit. A vizsgálatot mindig először az alapréteg egységén (a közlő próza egységnyi korpuszán) végzi, majd kontroll-vizsgálatok során hasonlítja össze az eredményeket a közlő próza más egységnyi korpuszaira és a fejtegető próza, valamint a szépirodalmi szövegek egységnyi korpuszaira kapott adatokkal. Többször végez korpusznagyítási és -kicsinyítési vizsgálatokat, annak ellenőrzésére, hogy a választott korpusznagyság megfelelő eredményeket hozott-e. A feldolgozás módszere és az alapos számítások jelentősek módszertanilag és didaktikailag is.

2.3. Deme László a következő sajátságokat vizsgálja a kiválasztott korpuszokon: A mondathosszúság, illetőleg a vele kapcsolatos „szerkesztettségi" mutató az egy mondategészre eső mondategységek számával jellemzi az adott korpuszt. A kapcsolások vizsgálata vagyis a „bonyolultsági" mutató a mondategészre jutó mondategységek közötti kapcsolások számát méri és a mennyiségi és minőségi megoszlást a mellé- és alárendelő kapcsolások között. Az ugyancsak a kapcsolások vizsgálatába tartozó „népességi" mutató az egy alárendelésre jutó tagmondatok számát ábrázolja. A szinteződés vizsgálatánál felmerülő „mélységi" mutató a mondategészek mélységi szintjét, a „szintnépességi" mutató az egy szinten elhelyezkedő mondategységek számát, a „fekvési" mutató az egyes tagmondatok átlagos mélységét méri. A „tömbösödés" vizsgálatában a „tagoltsági" mutató arra keres választ, hogy hány tömb van egy-egy mondategészben, a „zsúfoltsági" mutató pedig arra, hogy egy-egy tömb hány tagmondatot foglal magába. A „mondatterjedelem" a mondatban szereplő tartalmas szavak számától függ. A „telítettségi" mutató a mondategészekre és a bennük szereplő mondategységekre jellemző tartalmas szavak számát méri. A telítettséget nemcsak számszerű mutatókkal, hanem grafikonos ábrázolásokkal is megjeleníti a szerző. Ugyancsak a terjedelemmel kapcsolatos részben foglalkozik az ultrarövid (1, 2, 3 szavas) mondatok előfordulásainak gyakoriságával.

3. A vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy ki tud mutatni néhány olyan törvényszerűséget, amely a nyelvhasználatot (legalábbis a nyelvhasználat vizsgált területeit) jellemzi. Ilyenek a szétszóródás, a linearitás, a zsugorodás, az elsekélyesedés, az elmélyülés, a középre húzódás, az összezsúfolódás, a kiegyenlítődés és az egyensúly törvénye. E törvényszerűségek a különböző szempontok alapján történő vizsgálatok során többször is jelentkeznek. Megjelenésük a nyelvhasználatot jellemzi, megjelenésük minősége és intenzitása azonban már az egyes műfajokra, korpuszokra vagy szerzőkre jellemző sajátságokra utal.

A műfajokra, szerzőkre és korpuszokra jellemző adatok megállapítása fontos eredménye a vizsgálatnak. Ezek alapján bizonyos jegyeiben elkülönül, illetőleg elkülöníthető egymástól a közlő próza, a fejtegető próza és a szépirodalom. Más jegyek a két szépirodalmi korpusz egymástól különböző tulajdonságaira hívják föl a figyelmet, valamint kimutatják azt, hogy némely vonások tekintetében a Fejes Endre-mű a közlő prózával, a Németh László-részlet a fejtegető prózával tart rokonságot. Megalapozottnak tekinthetjük azokat a jegyeket is, amelyek a szerzők nyelvhasználatának különbségeit emelik ki. A tartalmi sajátságok igazolják azt a vizsgálati eredményt, amely számszerű adatok alapján megkülönbözteti a narratív, az informatív és a szug-

gesztív típusú előadásmódot. Nem tarthatjuk vitásnak azt, hogy ez a vizsgálati módszer érdekes eredményekre vezethet irodalomelméleti alkalmazás esetén.

A vitathatatlan eredmények ellenére felmerül azonban néhány kérdés is a vizsgálattal kapcsolatban. Deme 100 000 betűhelynyi korpuszokat vizsgált, és a feldolgozás során többször igyekezett bizonyítani, hogy ez a korpusznagyság elégséges. Erre szolgálnak korpusznagyítási és -kicsinyítési vizsgálatai. Úgy véli, hogy a nagyítással nem kap jelentősen eltérő eredményeket, a kicsinyítést (korpusz felezés, negyedelés stb.) általában nem tartja megengedhetőnek, csak a közlő próza esetében, ott sem minden vizsgálati szempontból. (Az olvasó nem minden alap nélkül érzi túlzásnak a tíz, sőt két lapnyi szövegen végzett mondathosszúsági vizsgálatok megengedését; 159). A korpusz elégtelenségének kérdése azonban nemcsak a kicsinyített szövegekkel kepcsolatban merül föl. A 100 000 betűhelyes korpuszoknál is sok esetben nagy a szórás, egyes mondathosszúsági csoportokban már olyan kevés elem van, hogy ezekre nézve semmilyen következtetést nem lehet levonni megbízhatóan. Néhány helyen a szerző is erre a megállapításra jut. „Ellentmondó esetek vannak, de főleg a magasabb szerkesztettségű csoportokban, ahol kevés a példa, s így nagyobb a szerepe a véletlennek" (218). (Hasonló kijelentések: 362!!, 268, 279, 281, 293.) Ugyanerre a tényre enged következtetni például a telítettségi mutatók grafikonjainak képe. Nagyon sok az olyan eset, ahol egy-egy csoport terheltsége nulla, vagyis az adott korpuszban egyáltalán nem szerepel az illető csoportba vonható mondat. A nyers görbék és a simítottak erősen eltérnek egymástól. Nem véletlen, hogy a korpusznagyítás eredményeképpen a grafikon nulla értékű helyei erősen lecsökkennek, és a nyers és simított görbék képei kezdenek közeledni egymáshoz.

Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy miért elégszik meg a szerző egy nagyon is egyszerű matematikai apparátussal, amely szinte csak átlag- és százalékszámítási eljárásokat használ fel. A könyv elején (10) Deme László kijelenti: „A statisztikának mint matematikailag kidolgozott stúdiumnak módszereit és törvényeit szándékosan nem alkalmaztam. Számítási eljárásaim elhatározottan olyan szintűek, hogy — reményeim szerint — minden, nem is épp az utóbbi években érettségizett nyelvész követni tudhassa őket." [?] Valószínű pedig, hogy a kvantitatív nyelvészet — nem is olyan bonyolult — képleteinek és módszereinek alkalmazásával a vizsgálat további, jól megalapozott eredményeket és számadatokat szolgáltathatott volna. Az adatok ellenőrzésére, az optimális korpusznagyság eldöntésére szükség volna pl. Frumkina képletének alkalmazására, amely a relatív hiba megengedett nagyságát adja meg.

Az egyes csoportok részesedésének százalékokban történő kifejezése és az a tény, hogy a számadatok mindenhol úgy vannak megállapítva, hogy könnyen összemérhetők legyenek, feltétlenül erénye a vizsgálatnak; áttekinthetővé, világossá teszi a képet. De a számadatok konkrét értelmezése néhol nehézségekbe ütközik. Előfordul, hogy nem konkrét mennyiségeket tükröznek, csak összemérésre szolgálnak. (Ilyen például az az eset, amikor a kapcsolások minőségi megoszlásának vizsgálatakor a szerző a mellérendelések előfordulásainak számát eggyel, az alárendelésekéit kettővel szorozza.) A nyert adatok a korpuszok összehasonlítására alkalmasak, hiszen mindegyiknél azonos módon képződnek, de önkényességük miatt konkrét előfordulásokat nem jelölnek. (Hasonló a helyzet a telítettségi mutató kidolgozásánál, amikor a szerző maga is hivatkozik erre a tényre; 248.)

Mindenképpen módszertani útmutató a könyv abban, hogy milyen alapossággal, figyelemmel dolgozta fel a szerző az anyagot. Az egyes kérdéseket sok oldalról, különböző módokon megközelítve tárgyalja. A vizsgálat célját, szempontjait sehol nem

veszti szem elől. Sok példával, adattal illusztrálja az anyagot. Okfejtései pontosak és világosak, jól nyomon követhetők. Néhány esetben mégis úgy érzi az olvasó, hogy a számadatokból levont tények vagy következtetések igazolása kívülről bevitt elvek, magyarázatok alapján történik. (Például a narratív, informatív és szuggesztív típusok bemutatásakor, amikor a szerző a „tartalomra" hivatkozik.)

Ritkán, de az is előfordul, hogy egy következtetés nem elég meggyőző, a szerző egyes adatokat nem tart szigorúan figyelembe veendőnek. (Ilyen a Németh László szöveg besorolása a 213. lapon egy olyan csoportba, ahol a csoportot jellemző öt adat közül csak kettő áll a szövegre.)

4. Mindent összevetve a vizsgálat eredményei fontosak. Sikerült olyan törvényszerűségeket kimutatnia, amelyek a nyelvhasználatot jellemzik. Fontos elméleti és módszertani útmutatóként szolgálhat a további gyakorisági vizsgálatok számára, főleg az általa megindított mondatszinten történő kutatásokban.

A szerző maga is kitér a távolabbi kutatások lehetőségeire a Befejező részben. Véleménye szerint három nagy területen lehetne továbblépni: a mondategységen belüli, mondatrészek közötti viszonyok vizsgálatában; a szövegre vonatkozó kutatásokban; és a szintek egymáshoz való viszonyának felderítésében. A szövegelmélet, a textológia létjogosultságával kapcsolatban is megemlít néhány lényeges érvet (téma—réma, kontextus és szituáció, mondatok egymással való kapcsolata). Előrevetíti a tipológiai összevetés lehetőségét is, különböző nyelveken végzett, a jelen vizsgálatokhoz hasonló kutatások alapján.

Sor kerülhet a nyelvhasználat más területeinek (dialektusok, szociolektusok) vizsgálatára is. Későbbi kutatások talán majd azt is lehetővé teszik, hogy az ebben a vizsgálatban egymástól elkülönítve elemzett szempontokat együttesen alkalmazzák, esetleg számítógép segítségével; és így talán majd elvégezhető lesz a mondatképletek gyakorisági vizsgálatának ma még lehetetlennek tűnő megoldása is.

Heller Mária

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Általános Nyelvészeti Tanszék,
Debrecen

A nyelvtudomány ma. Szemelvények korunk nyelvészetéből

Szerkesztette és válogatta Szépe György. Budapest, 1973. Gondolat Kiadó. 609 lap

Négyezer példányszámban jelent meg ez az antológia, amely korunk nyelvtudományának eredményeiről nyújt áttekintést az érdeklődő magyar olvasók — szakemberek és laikusok — számára. Ennek a vállalkozásnak már a ténye is rendkívül jelentős, hiszen a külföldön folyó nyelvészeti kutatások magyar nyelvű közzététele és széles körű terjesztése eleddig meglehetősen elhanyagolt területe volt a magyar nyelvtudománynak, elég, ha ebben a vonatkozásban csak arra utalunk, hogy a modern nyelvtudomány egyik alapműve, Saussure általános nyelvészeti munkája, félévszázados késéssel csupán néhány éve vált magyar nyelven hozzáférhetővé. Bármi lett légyen is e közvetítőszerep elhanyagolásának vagy netalán lebecsülésének az oka, annyi bizonyos, hogy

hatása sok vonatkozásban rendkívül káros volt; e hiányosság felszámolása nélkül aligha képzelhető el a kor színvonalán álló egyetemi nyelvészeti oktatás és egy valóban demokratikusnak mondható szakmai közélet. Ennek az összefüggésnek a felismerése arra késztette Szépe Györgyöt, hogy egy ilyen sok energiát kívánó és kevéssé hálás, de az adott helyzetben kétségkívül kulcsfontosságúnak nevezhető feladat megoldásához fogjon. Az antológiában megadott hivatkozások alapján úgy tűnik, hogy nem egyszeri vállalkozásról van itt szó. Ez a kiadvány minden bizonnyal egy átfogó jellegű sorozat egyik tagja csupán — ezt a szempontot okvetlenül figyelembe kell vennünk akkor, amikor a válogatást bíráljuk. Nem mintha a válogatás önmagában nem állná meg a helyét. Szépe a rendelkezésre álló, már-már áttekinthetetlen anyagból valóban olyan cikkeket, tanulmányokat emelt ki, amelyek egészében véve jól képviselik korunk nyelvtudományának jelentős tendenciáit. A válogatás alapvető szempontja a korunkban ható főbb iskolák elméleti módszertani elveinek bemutatása, s csak helyeselni tudjuk azt a következetes szerkesztői elvet, hogy a kötet kifejezetten az elméletileg, módszertanilag újat hozó iskolák bemutatására vállalkozik, s figyelmen kívül hagy más, hatásukban és részeredményeikben ugyan kétségkívül jelentős, azonban az említett vonatkozásban kevésbé számottevő irányokat. Való igaz, a kiválasztott tanulmányok nem annyira a hetvenes évek, mint inkább az ötvenes, hatvanas évek nyelvészeti kutatásairól adnak képet, de az előbbiekben érintett helyzet ismeretében igazat kell adnunk Szépe okfejtésének: „Az olvasóközönségnek föltehetően inkább van szüksége olyan szemelvényekre, amelyekre a ma érvényes, illetőleg a ma felé tartó vonulatokat mutatják be, mint azokat, amelyek megértéséhez nem állnak rendelkezésre az előzmények" (12). Az előzmények és a mai kutatások együttes bemutatása pedig aligha lett volna megoldható egy kötet keretei között.

A nagy áttekintésről és tudásanyagról, koncepciózus nyelvszemléletről tanúskodó válogatással, annak alapelveivel való egyetértésünk ellenére szólnunk kell néhány kétségünkről, amelyek az anyag rendszerezésével és néhány kiválasztott tanulmánnyal függnek össze. Kevéssé tűnik szerencsésnek, hogy a szerkesztő a tanulmányokat egyrészt módszertani, másrészt tematikus elvek alapján tagolja. A megadott öt fejezetcím (1. Strukturális nyelvészet; 2. Matematikai nyelvészet; 3. Generatív nyelvészet; 4. A nyelv vizsgálatának egyéb aspektusai; 5. A nyelv interdiszciplináris kapcsolatai) osztályozásbeli következetlenségre utal, s valóban fel lehet pl. tenni a kérdést: M. Halle és K. N. Stevens írása („Beszédfelismerés: modell és kutatási program") miért az 5. fejezetben, vagy V. H. Yngve tanulmánya („A mélységhipotézis") miért a 4. fejezetben szerepel, amikor lényegileg mindkettő a generatív grammatika alapvető eredményeire épül. Azon túl, hogy az utolsó két fejezetcímben felvett szempontok átfedésekre adnak alkalmat, megfogalmazásuk sem látszik eléggé egyértelműnek. Igaz, az elvi módszertani sajátságokra alapuló általánosan elterjedt terminusok sem adnak mindig kielégítő támpontot az egyértelmű elhatárolásra (Szépe a Bevezetőben utal is az ezzel kapcsolatos problémákra), mégis viszonylag megbízható rendezőelvnek bizonyulnak és a szigorúan módszertani felosztáson túl történeti fázisok megkülönböztetését is lehetővé teszik. Így az első fejezet tematikáját meghatározó nyelvészeti „strukturalizmus" egyrészt egy többé vagy kevésbé szigorúan leíró, analitikus és taxonomikus jellegű nyelvészeti módszert, másrészt pedig egy, a negyvenes, ötvenes években domináló nyelvészeti irányzatot jelölő terminusnak célszerű felfogni, ha nem akarunk a fogalom különböző értelmezése folytán egyre parttalanabbá és skolasztikusabbá váló „strukturalizmus-vitához" a nyelvészeti oldalról újabb anyagot szolgáltatni, hanem a tények és összefüggések tisztázását kívánjuk elősegíteni. Szépe alap-

vetően ebben a szellemben jár el, amikor ebben a fejezetben A. Martinet-nek egy ma már kissé muzeálisnak ható, az európai (skandináv-francia) strukturalizmus szemléletmódját tükröző tanulmányát („A nyelv kettős tagolódása"), az amerikai strukturalista iskola feje, Z. S. Harris, sok vonatkozásban ma is aktuális, nagyértékű alapművének első fejezetét („A strukturális nyelvészet módszerei"), Ch. F. Hockettnek a modell-elv nyelvészeti felhasználására vonatkozó, klasszikusnak számító, bár a későbbi fejlődés következtében többé kevésbé meghaladottnak tűnő cikkét („Két leíró nyelvészeti modellről") közli, s kétségkívül indokolt az is, hogy R. M. Brendnek a tagmémikus iskoláról írott rendkívül szerényen visszafogott tájékoztatója („A tagmémikus elmélet rövid áttekintése") is itt kapott helyet. Ezzel szemben vitatható D. G. Hays a függőségi grammatika elméletet modern matematikai eszközökkel újrafogalmazó tanulmányának („A függőségi elmélet: formarendszer és néhány észrevétel") idesorolása, a függőségi elméletnek a generatív grammatikában történő felhasználására Szépe maga is utal, sőt a generatív nyelvészet címszó alatt közölt J. D. Apreszjan—A. K. Zsolkovszkij—I. A. Melcsuk cikk („A szókapcsolatok sokoldalú vizsgálatáról") lényegében szintén ilyen elvi meggondolásokon nyugszik, s nem feledkezhetünk meg arról a lényeges kapcsolatról sem, amely a függőségi elméletet meghatározott matematikai nyelvészeti modellekhez fűzi.

A „strukturalizmus"-hoz hasonló elvi, módszertani, s egyúttal történeti megkülönböztetést lehetővé tevő terminus a „generatív nyelvészet". Korunk nyelvészetének Chomsky munkássága nyomán kibontakozó alapvető irányzatát jelöli, amely módszertanilag a természetes nyelvnek szigorú, a modern matematika eszközeit és eljárásait felhasználó modellálásán alapul, s ennek során az explikáció alapjául nem csupán egy empirikusan körülhatárolható, holt nyelvi anyagot, hanem az anyanyelvi beszélők empirikusan szintén jól megragadható és ellenőrizhető nyelvhasználat-képességét választja. A kötet ezt az irányzatot súlyához és jelentőségéhez mérten képviseli: egy önálló fejezetet szentel neki, s más fejezetekben is szerepeltet vele kapcsolatban álló szemelvényeket. A közölt tanulmányok közül kimagaslik M. Chomsky klasszikus és tömör összefoglaló írása („A nyelv formális természete"), alapvető fontosságú továbbá a szovjet nyelvtudomány hasonló jellegű, de nem közvetlenül Chomsky munkásságára támaszkodó törekvéseit reprezentáló, egyébként sajnálatosan rövid szemelvény Sz. K. Saumjan egyik kötetéből („Az applikatív-generatív modellről"), viszont J. J. Katznak a mentalista nyelvfelfogás mellett síkraszálló, magyarországi viszonylatban nyílt kapukat döngető fejtegetései („A generatív nyelvészet nyelvfilozófiája"), főleg pedig a már említett, inkább műhelytanulmánynak nevezhető Apreszján—Melcsuk cikk helyett szívesebben olvastunk volna egy-két újabb keletű és nagyobb horderejű írást.

A harmadik általános terminus, a „matematikai nyelvészet" problematikus voltáról Szépe a Bevezetőben bővebben beszél. Noha nem annyira az előzőekben említett irányzatoktól különböző iskoláról van itt szó, az idetartozó problematika önálló fejezetben való súlypontozott bemutatása feltétlenül indokoltnak látszik, különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy a leendő nyelvészek többsége még ma is csak autodidakta módjára szerezhet tudomást a nyelvészet fejlődését döntő mértékben befolyásoló absztrakt matematikai kutatásokról. De éppen ez a körülmény indokolttá tenné azt, hogy az átgondolt és jól eligazító Bevezetőben és a cikkek elé írt összegezésekben közölt információkon túl az olvasó — akár egy, a függelékben közölt lexikon formájában — megkapja a szakterület főbb terminusainak magyarázatát. A kötet egyébként e tárgykörben inkább a problematika általános felvázolására, semmint a módszerek és

eljárások beható ismertetésére vállalkozik: mind I. J. Rezvin modell-elméleti tanulmánya („A nyelvi modellek típusai"), mind az A. L. Gladkij és I. A. Melcsuk matematikai nyelvészeti munkájából kiragadott részlet („A matematikai nyelvészet fogalma"), mind P. L. Garvinnak a matematikai nyelvészet eredményeinek kibernetikai felhasználásáról szóló előadása („A számítógép a természetes nyelv vizsgálatában") alapfogalmakat tisztáz, Y. Bar-Hillelnek a tárgykör történeti fejlődését felvázoló tömör, a lényegi kérdések megláttatására törő előadása is csak utalásszerűen térhet ki az egyes részletproblémákra.

A negyedik fejezet szervezőelvének homályos voltáról már szóltunk: lényegileg olyan tanulmányok kerültek ide, amelyek bentfoglaltatnak a nyelvészet hagyományosan értelmezett kutatási szférájában, azonban a nyelv elméleti modellálásának jelenlegi szakaszában bizonyos fokig kiszorultak a vizsgálódás középpontjából akár azért, mert a szigorú módszertani apparátus még nem képes bonyolult összefüggéseik megfelelő szintű megragadására, akár azért, mert bár a megoldás ezúton is lehetséges elvileg, gyakorlatilag azonban nagy nehézségekbe ütközik, akár azért, mert a nyelvi rendszerhez viszonyítva másodlagos jelenségekről vagy határterületekről van szó. Nem e témakörök bemutatását kifogásolom, hanem azt a szerkesztési törést, amely a korábbi fejezetekhez képest megnyilvánul, noha kétségkívül nem súlyos problémáról van szó. A fejezet A. Martinet egy, a nyelvtörténet folyamatát a kommunikáció általános elmélete tükrében interpretáló, gondolatébresztő tanulmányrészletét („A nyelvfejlődés kutatásának szempontjai"), U. Weinreichnak viszonylag régi keletű, strukturalista módszertani alapokra támaszkodó, de következtetéseiben mindmáig példamutató dialektológiai cikkét („Lehetséges-e strukturális dialektológia?"), B. A. Uszpenszkij magas elméleti színvonalon mozgó nyelvtipológiai kísérletének összegezését („Strukturális nyelvészeti tipológia"), V. H. Yngvének a nyelvi szövegek konkrét megfogalmazásában (a performanciában) megnyilvánuló törvényszerűségekről írott híres tanulmányát („A mélységhipotézis"), valamint J. Mistrik statisztikai alapokon nyugvó stilisztikai tanulmányát („Egzakt módszerek a stilisztikában") tartalmazza — e szemelvényeket nem szívesen nélkülöznénk e reprezentatív antológiából, talán az egy Mistrik-tanulmány kivételével, amely ugyan egyedül képviseli a napjainkban igen elterjedt és sok vonatkozásban igen jelentős eredményeket felmutató nyelvstatisztikát s a nyelvészet határterületének számító stilisztikát, s így a maga módján mind tematikai, mind módszertani szempontból jól kiegészíti az e fejezetben kialakított mozaikszerű képet, viszont a cikk számos elméleti megállapítása az újabb eredmények alapján erősen vitatható.

Az utolsó fejezet az előzőhez hasonlóan mind módszertanilag, mind pedig tematikailag meglehetősen szerteágazó tanulmányait végsősoron az kapcsolja össze, hogy olyan — többnyire a nyelvészet valamelyik határterületén helyet foglaló — témáról van szó, amely nagyjából egészéből kívül esett a nyelvészet hagyományosan felfogott kutatási körén. A szociolingvisztikát D. H. Hymes programadó cikke („A nyelv a társadalomban") és W. Labov egyik konkrét elemzése („A Társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben"), a pszicholingvisztikát G. A. Miller az irányzatot az elvi kérdések és problémák oldaláról bemutató, a generatív nyelvészet eredményeire messzemenően támaszkodó írása („A pszicholingvisták") képviseli, M. Halle és K. N. Stevens („Beszédfelismerés: modell és kutatási program"), koncepciózus írása pedig a generatív grammatika eredményeinek alapján a beszédaktus gépi modellálására tett érdekes kísérlet, amelynek gyakorlati jelentőségén túl fontos elméleti és módszertani következményei lehetnek.

A kötetben közölt fordítások színvonala általában jónak mondható, külön ki kell emelni azt a törekvést, amely a modern nyelvészet egységes magyar nyelvű terminológiájának kialakítására, ill. rögzítésére irányul. A fordítások közül főleg Antal László, Büky Béla, Kenesi István, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Pléh Csaba és Szépe György munkája tűnik ki, azonban előfordulnak sajnos gyengébb teljesítmények is, teljesen elhibázottnak tartom pl. Hunyadi Sándornak azt az eljárását, hogy Apreszján—Zsolkovszkij—Melcsuk orosz nyelvi anyagra vonatkozó „lexikai függvényeit" kizárólag magyar példaanyagon szemlélteti; az idegen nyelvű példaanyag megfelelő magyar nyelvű áttételével máshol is vannak kisebb-nagyobb problémák. A kötet gyengéihez tartozik még számos apró gondatlanság és figyelmetlenség: a Mistrik-tanulmány táblázatai — annak ellenére, hogy hivatkozás történik rájuk a szövegben — majdnem kivétel nélkül hiányoznak, a Chomsky-tanulmányban közölt (31) és (32) ágrajz sorrendje felcserélődött, s így azok ellentmondásba kerültek a szöveges interpretációval, a jegyzetanyagban, főleg a cirill-betűs részben, igen sok a sajtóhiba.

Mindent összevetve azonban meg kell állapítanunk, hogy a kötet nemcsak mint szándék, hanem mint eredmény is a magyar nyelvészet jelentős és sikeres vállalkozásának számít, amelyet — reméljük — követ majd több más hasonló, teljessé téve és kiegészítve a ma nyelvészetéről itt felvázolt, egészében meggyőző, de természetszerűleg csak a főbb irányvonalakra rámutató képet.

Kanyó Zoltán

József Attila Tudományegyetem,
Német Filológiai Tanszék,
Szeged

Jürgen Stenzel: Zeichensetzung. Stiluntersuchungen an deutscher Prosadichtung

1970. Vandenhock & Ruprecht. 134 lap

Kétkedés nélkül tekinthetjük úttörőnek Jürgen Stenzel vállalkozását: könyve alighanem az első elemző munka, amely a vizsgált anyag méretei szerint is átfogó képet tud adni a mondatjelek, a központozás stilisztikai szerepéről. A témakör kutatása iránt megélénkült érdeklődés érdekes módon nagy részben egy nyelvtudományon kívül eső indíttatásnak köszönhető. Th. W. Adorno *Noten zur Literatur I.* című tanulmánygyűjteményében jelent meg egy, a mondatjelek stilisztikai lehetőségeit végiggondoló esszé. Stenzel könyve felismeri Adorno kezdeményezésének nagy jelentőségét.

Alapos bevezetés és a téma pontos körülhatárolása után a szerző kilenc — a német irodalom különböző korszakaiból származó — szöveg vizsgálatával közelít a mondatjelek lehetséges stilisztikai funkcióihoz.

Elsőként elválasztja a központozás szintaktikai, illetve stilisztikai szerepét. A stilisztikai központozás betölti a szintaktikai funkcióját, de t ö b b is annál; míg a szintaktikai is rendelkezik stilisztikaival, hiszen ha egy szöveg túlnyomórészt konvencionálisan is van központozva, mégis részesévé válik stilisztikai hatásának.

A szövegek konkrét elemzése előtt felvázolja a szerző az írásjelek stilisztikai, illetve szintaktikai funkcióinak lehetséges megoszlását a mondat végén, illetőleg közepén:

A. A mondat végén

konvencionális-szintaktikai funkció	stilisztikai funkció
pont, felkiáltójel, kérdőjel	(a) vessző, pontos-vessző, kettőspont, gondolatjel mint a mondathatár likvidációja (b) pont mint a felkiáltójel és kérdőjel módosítása (c) gondolatjel és „három pont" (itt: „gondolatpontok") mint a mondathatár szuszpenziója

B. A mondat közepén, mondatban

vessző	(a) kettőspont, pontosvessző, gondolatjel, zárójel mint a vessző módosulásai (b) a vessző vagy módosulásai mint a mondathatár megerősítése (c) hiányzó vagy szintaktikailag nem megkövetelt vesszők (d) felkiáltó- és kérdőjelek a mondatban a mindenkori konvenciók figyelembevételével, minden olyan jel, ami a mondat előtt jelenik meg (pl. egy kérdő- vagy felkiáltójel). Egy idézőjel hiánya, vagy annak ellentéte, az ún. ironikus idézőjel.

Egy jel használatának sajátosságait azonban csak abban az esetben lehet megbízhatóan eldönteni, ha tekintetbe vesszük a helyesírás történetét. A mondatjelek vizsgálata így egyenes szálon kapcsolódik az általános kultúrtörténethez.

A szerző általában olyan szövegeket választott elemzésre, melyeknek kéziratos — tehát eredeti központozású — változata is fennmaradt. Évszázadok hagyományai szerint ugyanis a szöveg végső arculatát túlnyomórészt a nyomda szokásai szabták meg.

Az első szöveg Benjamin Neukirchnek Lohenstein *Arminius*-ának bevezetésére írt „beszédét" tartalmazza. Az 1689-ből származó barokk szövegben vesszők helyett még az ún. „virgulák"-at, azaz a betűmagasságot elérő ferde vonalakat használtak. E jelek azonban szétesett, indokolatlan mondatdarabokat hoznak létre. A központozás mesterséges homályt teremt, a szintaxis megértésének akadálya lesz. Ebben a szerző a manierizmus egyik általános stílusjegyét ismeri fel.

A szövegnek az uralkodó házat dicsőítő része nemcsak a központozással, hanem a megváltoztatott írásképpel is ki akarja fejezni hódolatát: Stenzel szellemes megjegyzése szerint a nyelvet nem logikai-szemantikai, hanem udvari értelemben használják.

83 évvel későbbről származik Wieland *Agathon*-jának (1772) egy részlete. Wieland jelei elsőrendűen az érthetőség követelményeit szolgálják, a feszültség és enyhülés változásait szabályozzák. Ebben a ritmusban könnyen felismerhető az élőbeszédre való utalás, felidéződik a hallgatói körében felolvasó-előadó író képe. A zárójelek az olvasóval folytatott „párbeszéd" eszközei. A gondolatjelek egyik legfontosabb feladata az olvasó előkészítése az írói szellem megnyilvánulására. Gesztussá is válik már itt a jel, s ebben emlékeztet a mondatjelek eredeti, mimetikus szerepére.

Goethe *Werther*-ét (1774 első változat) elemezve Stenzel a gondolatjelek feltűnően nagy számára hívja fel a figyelmet.[1] Egy mondatjel túlsúlya az író tudatos, intellektuális tevékenységének részeként értékelhető.

A gondolatjel az egyik „legáthatolhatatlanabb" írásjel, szűkebb szintaktikai funkcióján kívül a bizonytalant idézi, sajátos lebegést teremt a mondat végén. „Üres" teret hoz létre (az előadásban szünetet), amit az olvasó egészít ki a mondat „igazi" jelentésévé.

A *Werther* 234 gondolatjelét (ebben az esetben nemcsak egy szövegrész, hanem az egész regény a vizsgálat tárgya) Stenzel több csoportba osztotta. Ebből csak 22 gondolatjelet tart „tisztán technikai" használatúnak.

A gondolatjelek is közvetítik Werther állapotát, melyet Stenzel egy segítségért kiáltó fuldoklóéhoz hasonlít. A gondolatjelek váltásának közös tulajdonsága, hogy általuk is végbemegy az a folyamat, amivel Werther saját s z u b j e k t i v i t á s á t az o b j e k t i v i t á s rangjával szeretné felruházni. Ezzel az interdiszciplinaritás magába foglal filozófiai következtetéseket is. Werther említett szubjektivitása szinte az olvasó szeme láttára semmisíti meg magát a nyelvet is.

A Werther elemzésében érvényesül először az interdiszciplinaritás elve. Meggyőzően ábrázolja a szerző azokat a közvetítéseket, melyeken keresztül a mondatjelek használatának sajátosságaitól a mű jelentéséig, lényegéig vezet az út.

Kleist *Die Marquise von O . . .* (1808) című elbeszélését elemezve Stenzel egyértelműen kimutatja, hogy annak összes rétegére érvényes a drámai megformálás, így nem utolsósorban az írásjelek használatára is. Kleist nem alkalmazza szereplőinek beszéltetése előtt a „kettőspont—idézőjel—beszédrész—idézőjel" körülményes mechanizmusát. Gyors váltásokkal olvadnak be az írói elbeszélésbe a párbeszéd részei. Az események sebessége a legszilárdabb írásjelet, a pontot is elsodorja, gyakran nem következik utána új mondat. A főmondatot és a mellékmondatot gyakran csak kettőspont választja el egymástól. Így a részek elveszítik önállóságukat, ok—következmény, feltétel—következmény, tény—magyarázat kapcsolatait fejezik ki. Drámai hatásukat az is erősíti, hogy a kettőspont átveszi a hiányzó kötőszó szerepét is. A gesztusokat kifejező kérdő- és felkiáltójelei majdnem rendezői utasítások. Nyelvhasználata (és írásjelhasználata!) sokszor m i m e t i k u s, mint például a mellékmondatban elhelyezkedő kérdések után kitett kérdőjel esetében. Világában az „okok" kegyetlen következetességgel sújtanak az emberre . . .

Clemens Brentano *Der schiffbrüchige Galeerensklave vom Todten Meer* című, 1811-ből származó elbeszélésében a mondatjelek alig tesznek eleget szintaktikai és stilisztikai funkcióiknak. A szöveg szerkesztése laza, írói szándék helyett inkább írói önkény dönt az írásjelek elhelyezéséről. Csupán a hiányzó szellemi elhatározóerőnek tulajdonítható, miért kerül egy mondat végére például pont vagy éppen vessző.

Egyszerűség és eszköztelenség jellemzi Adalbert Stifter *Nachsommer*-jét (1857), központozását tekintve is. Olyan nevelési regénynek nevezi ezt Stenzel, amelyik nem a nevelésről s z ó l, hanem az olvasót n e v e l i. Első pillanatra írói önkénynek tűnik hosszú felsorolások vesszők nélküli írásképe. (Az egyik könyvtárban egy olvasó be is írta a hiányzó vesszőket.) Minden tárgynak, személynek biztosítva van a helye a

[1] Vö. Kiss Endre, A gondolatjel és a vers dimenziói (A gondolatjel József Attila költészetében): *Jelentéstan és stilisztika*. A Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusának előadásai (Bp., 1974, szerk. Imre Samu—Szathmári István—Szűts László) 299—308. Itt köszönném meg Futaky Istvánnak, hogy a kongresszus után felhívta figyelmemet Stenzel tanulmányára.

regény világában, a központozás itt a mű világának r e n d j é t közvetíti. Mindennek megvan az i d e j e is. Igék felsorolásánál csak olyanok között találunk vesszőt, melyek egymás u t á n következnek. Ez a térre és időre egyaránt kiterjedő rend végülis a szintaktikai viszonyok fölé rendeli az o n t o l ó g i a iakat. Sohasem fordul elő, hogy egy bekezdésben két szereplő szólaljon meg. Mindenki szava megérdemli a tiszteletet. Gyakori a kettős idézőjel, a gondolatjelek csak tartózkodó megindultságot fejezhetnek ki. Stifter központozása tehát sajátos írói e t o s z kifejeződése.

Wilhelm Raabe *Altershausen* című töredéke (1898—1902) kimutatja, hogyan próbálja a nyelvi eszközökben hitét elvesztett szerző „elhitetni" mondanivalóját. Ehhez a gondolatsorhoz kapcsolódik azonban Stenzel művének talán egyetlen igazán problematikus pontja is: töredéket választ elemzésre, mégpedig alkotója szellemileg köztudomásúan erőtlenné vált korszakából. Milyen eszközökkel kíván Raabe hatni? Erős affinitása van a deiktikus beszédre és a retorikus kérdésekre. Mindkét forma szuggesztív, és abban is egyeznek, hogy csökkentik a távolságot tárgy és olvasó között.

A 412 (!) felkiáltójel szimbolikus erejűnek szánt vagy éppen az emlékezés hangsúlyos részleteit kifejező szavak után van elhelyezve. Közülük csak 240-et lehet funkcionálisan értelmezni. Az idézőjelek ebben a műben „mások" beszédét idézik, mentik az írót, aki csak azért él egy-egy ilyen szóval, mert mások is úgy használják.

Stenzel fenti elemzése elsősorban a lektür- és giccskutatás számára lehet gyümölcsöző, hiszen Raabe öregkori töredékeinek sajátosságai a műfajokban „fiatalabb" szerzőknél is rendkívül gyakoriak.

Az írót á l t a l á n o s a n jellemző összefüggésekhez jut a szerző Thomas Mann Tristan-jának (1903) elemzése során is, akár Goethe, Kleist vagy éppen Stifter esetében. A hosszú elbeszélés uralkodó jele, a három pont (azaz a „gondolatpont"). A pontok mimetikus hatása erősebb, mint a gondolatjelé, nem törik meg a mondatot, hanem érzékeltetik, hogy szavakkal nincs vagy nem lehet többé mit mondani. Meghatározatlan tárgyiasságában ez a jel képes a mondat összes lehetséges tartalmát magára venni. Stenzel arra az első pillanatban talán meglepő felfedezésre jut, hogy az író szövegét hangosan kell olvasni ahhoz, hogy a három pont értelme minden esetben nyilvánvaló legyen. Másik megfigyelése az élőbeszéd dominanciája. A két gondolat szintézise nem más, mint a m e s é l ő - f e l o l v a s ó í r ó (akárcsak Wielandnál) felfedezése, aki nemcsak közli szereplői beszédét, hanem el is „játssza" őket (a „három pontok" segítségével), sőt, nemcsak a szereplőinek szerepét játssza el, hanem e l j á t s s z a ö n m a g á t i s m i n t e l b e s z é l ő t. Ez utóbbi „játék" (anélkül, hogy erre Stenzel utalna) fontos bizonyíték lehetne Thomas Mann sokat vitatott és elemzett i r ó n i á jának vizsgálatához.

Az utolsó elemzésre választott mű Alfred Döblin *Berlin Alexanderplatz*-a (1929). A válság dinamikája tör a műbe, szétfeszíti a központozás régebbi formáinak keretét. A szerző siet, új tények, képek, összefüggések várják, a világ folyamatainak irányítottsága nem nyilvánvaló, minden részlet fontos.

A beszédutalások legtöbb esetben a kettőspontra redukálódnak, a regény sebessége a v i l á g u n i v e r z á l i s k o m m u n i k á c i ó j ának képzetét idézi fel. Akárcsak Stifteré, az ő központozása is nevezhető o n t o l o g i k u snak, igazolva Döblinnek, a filozófusnak azt a tételét, hogy az „igazi" csak tömegesen fordul elő, valamint a természet egy darabjának megragadásával az egész természet kézzelfoghatóvá válik. Ennek ellenére a *Berlin Alexanderplatz*-ban nem szűnik meg a központozás. Az anonim ritmus irányításában elsősorban a pontosvessző lát el fontos feladatot. Így az áradás

„célirányos dinamikává" változik. A zárójelek főképp a szimultaneitás megteremtésében vesznek részt. A pont helyettesít kérdő- és felkiáltójeleket, és ezzel egy, az előző szellemben értett filozófiai funkciót is ellát. A kérdés és a felkiáltás artikuláció, tehát individualizáló tényező; erre üti a ponttal Döblin a kollektivitás bélyegét.

„Minden út Rómába vezet" — írja a szerző az utószóban. A mondatjelek vizsgálata nem több egy ösvénynél, ami egy szöveg egységének és világának jobb megértéséhez vezet.

Stenzel vállalkozását, melyet rendkívül szegényes szakirodalom segített, jelentős munkának tarthatjuk. Számtalan apró elemzés után tette nyilvánvalóvá a nyelv molekuláris összefüggéseit. Könyve után másképp tekint az olvasó a szövegek világára is, olyan szint vált előtte élővé, világossá, melynek létezéséről nem is igen vett tudomást. Még többé, még jelentékenyebbé teszi Stenzel vállalkozását, hogy képes arra, hogy az írásjelek szintjén szerzett információkat, eredményeket könnyen egyesítse más síkok eredményeivel, nem egy esetben éppen a filozófia meggondolásaival.

A tanulmány komplexitása, több tanulmányt magába olvasztó módszere magyar szövegek elemzésére is hasznosítható lenne.

Kiss Endre

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Filozófiatörténeti Tanszék,
Budapest

V. A. Zvegincev: Язык и лингвистическая теория

Издательство МГУ, Moszkva, 1973. 248 lap

Zvegincev e gyűjteményes kötet anyagát régebbi — már nyomtatásban is megjelent — tanulmányaiból és cikkeiből válogatta össze. A kötet összeállítása során — a tematikai egységesítés végett — átfésülte ugyan az eredeti változatokat, mégis elkerülhetetlen volt, hogy bizonyos problémák igen gyakran ne ismétlődjenek bennük, természetesen más-más oldalról megvilágítva. A kötet a bevezetést (3—16) követően kilenc tanulmányt tartalmaz. 1. A módszer és az elmélet viszonya a modern nyelvészetben (17—59), 2. Harc az empirizmus és a racionalizmus között a modern amerikai nyelvészetben (60—86), 3. Nyelvészet és nem-nyelvészet (87—130), 4. A nyelv és a társadalmi tapasztalat (131—162), 5. Jelentés és értelem a közléstevékenységben (163—179), 6. A mély struktúra helyzete a nyelvelméletben (180—198), 7. A tudományos előrelátás nyelvi vonatkozásai (199—213), 8. Az ember és a jel (214—232), 9. A nyelv és a beszéd, azaz a nyelvtudomány tárgyának kettős jellege (233—243). A tanulmányokhoz egy függelék (244—247) csatlakozik, amelyben a szerző a kilencedik tanulmány egyik részproblémájának a szemléltetésére egy részletet idéz Samuel Beckett „Godot-ra várva" című drámájából.

A tanulmányokat tárgyuk szerint két nagy csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe (nevezzük A-nak) tartozók (1., 2., 3., 6.) tudománytörténeti jellegűek. Bennük a szer-

ző — persze nem törekedve teljességre — bemutatja és értékeli a Saussure utáni korszak különféle (nem szovjet) strukturális elméleteit (1., 2., 6.), a szovjet nyelvtudomány mai helyzetéről szólva pedig a nem strukturális szovjet nyelvészeknek a strukturális irányzatok ellen hangoztatott érveit vizsgálja át (3.). A másik csoport (B) tanulmányaiban Zvegincev elméleti részproblémákat világít meg. Elsősorban a nyelvnek a tapasztalattal (4., 7.), a gondolkodással (5., 8.), valamint a beszéddel (9.) való kapcsolatai érdeklik. Meg kell jegyeznünk, hogy a B csoport tanulmányaiban szintén sűrűn előfordulnak — az éppen tárgyalt kérdéssel kapcsolatban — tudománytörténeti áttekintések és értékelő észrevételek.

A tanulmánykötet éles vitát keltett a szovjet nyelvészek körében, mégpedig főként a 3. tanulmányban foglaltak miatt. E vita részleteit nem ismerjük, de hevességéről, valamint a Zvegincevet bíráló nyelvészek nézeteiről jó képet kaphatunk annak a recenziónak az alapján, amelyet R. A. Budagov írt a könyvről (*Вопросы Языкознания* 1974/1 127—132). A „recenzió" megjelölést itt csak azért használtuk, mert a cikk a „Рецензии" című rovatban jelent meg. Budagov azonban csak nagyon kevéssé „ismertet", inkább replikázik, sőt vádaskodik, azzal a szovjet nyelvészeti irányzattal vitázva, amelynek az elvei — egyebek között — Zvegincev tanulmánykötetében is megfogalmazódnak.

A következőkben bemutatjuk Budagov legfőbb kifogásait, de azt is mondhatnánk, hogy vádpontjait. Azzal ugyan tisztában vagyunk, hogy szokatlan dolog egy már megjelent recenzió tételeinek egy újabb ismertetésbe való bevonása, mégis erre az eljárásra szántuk magunkat, mégpedig két nyomós ok miatt is. (1) Azt az olvasót, aki — a tanulmánykötet előzetes ismerete nélkül — pusztán Budagov cikkéhez fordul felvilágosításért, esetleg megtévesztik az abban foglaltak. (2) A jelen recenzió csak akkor felelhet meg igazán az időszerűség követelményének, ha a kötet anyagáról a már régóta és még ma is tartó szovjet nyelvészeti vitának (erről lásd később) a tükrében tudósít, s ez a Budagov-féle reflexió figyelembevétele nélkül megvalósíthatatlan. Mindehhez hozzátesszük még, hogy amikor Budagov ellenvetéseire — a tanulmánykötet ismeretében — bizonyos észrevételeket teszünk, egyúttal Zvegincev álláspontjáról és legfontosabb téziseiről is tájékoztatjuk az olvasót.

Ezek után vegyük sorra a Budagov-recenzió főbb pontjait. Idézem:
(a) „A szerző véleménye szerint szovjet nyelvtudomány egyáltalán nem létezik." „. . . a szerző megkérdezi az olvasótól: talán bizony a szovjet nyelvészeknek feleljen meg akármilyen kutatási módszer, »csak legyen benne az ember és az ideológia?«" (127)
(b) „V. A. Zvegincev könyve lényegében a N. Chomsky-elmélet kifejtésének van szentelve" (129). „Hangsúlyozzuk, hogy a szerzőnek — bármennyire is ez volt a kívánsága — nem sikerült N. Chomsky elméletét sem vonzónak, sem pedig sokat ígérőnek bemutatni". (130);
(c) „. . . kikívánkozik belőlünk a kérdés: milyen hasznos, pozitív programot nyújt számunkra a könyv?" (131).

Mindenekelőtt a (c) pontban föltett kérdést vegyük szemügyre. Beszéltünk már az A pontba sorolt Zvegincev-féle tanulmányok jellegéről. Az ott mondottakhoz most hozzátesszük még a következőt is: e tanulmányokat egytől-egyik áthatja a szerzőnek az a szilárd meggyőződése, hogy az általános nyelvészeknek az egész világon együtt kell működniük egy új és — ami a leglényegesebb — a nyelvet adekvát módon leíró nyelvelmélet kidolgozásában. Nézetünk szerint ez nagyon is lelkesítő és széles távlatokat nyitó program a nyelvész számára. Zvegincev épp azért hibáztat bizonyos szovjet nyelvészeket, mert — a jelek szerint — nem látják, vagy nem akarják látni maguk

előtt ezt a célt: „Ha nem kísérletezünk azzal, hogy egy adekvát nyelvelméletet találjunk, azaz nem teszünk eleget a nyelvtudomány fejlődésének jelenlegi szakaszában a legfontosabb feladatnak, akkor az elmélet kérdéseiben hoppon maradunk . . ." (125). Mindebből az a tanulság, hogy adekvát elmélet — a szerző véleménye szerint — eddig még nem született. Ha pedig nem született, akkor nyilván Chomskyé sem az. Ennek alapján már eleve hitetlenkedve fogadhatjuk Budagovnak azt a véleményét, amely szerint Zvegincev — úgymond — „akarata ellenére" kényszerült a Chomsky-féle elmélet hibáinak a bemutatására, s mintegy sodortatta magát Chomskynak időről időre megváltozó nézeteitől (lásd erre Budagov: „N. Chomsky saját koncepcióját általában publikációról publikációra jelentős mértékben módosította . . . mindez tükröződik az általunk vizsgált könyvben is." I. h. 129).

Belépve most már a Budagov következő (b) ellenvetésével kapcsolatos észrevételeink körébe, mindenekelőtt kijelentjük: nem arról van szó, hogy a „chomskyánus" Zvegincev „nem képes" vonzó fénybe állítani a generatív grammatikát, hanem arról, hogy az adekvát teória keresésére felszólító Zvegincev tudatosan hívja fel a figyelmet e grammatika ellentmondásaira.

A generatív grammatika tételeit a tanulmánykötet (1. és 2. tanulmány) ugyanazzal a módszerrel ismerteti, mint például az empirikusokkal szembenálló — s racionalistaként Chomskyval egy táborba sorolható — Hjelmslev elméletét. Ezzel kapcsolatban felhívjuk a figyelmet arra, hogy Zvegincevet elsősorban a két nagy tábor (empiristák—racionalisták, más néven: metodológusok—teoretikusok, egy harmadik nevükön: realisták—mentalisták) szembenállása érdekli. Természetesen a racionalisták, illetőleg a teoretikusok mellett áll, mivel azok a puszta metodizmus helyett a teória megteremtésén fáradoznak, s a teóriát úgy fogják fel, mint hipotézisek rendszerét, amelynek alkalmazhatóságát majd a valóság tényeivel való ellenőrzés dönti el, azaz módszereiket is főleg a deduktivitás jellemzi. A Saussure utáni időszak empiristáinak a vezetője Bloomfield volt. Bloomfield — érdekes módon — egy teoretikus elvből indult ki, mégpedig Saussure-nak abból az elvéből, hogy a nyelv (langue) mozdulatlan rendszer. Mivel azonban — a továbbiakban — egyetlen törekvése pusztán az volt, hogy minél pontosabban kidolgozza e mozdulatlan rendszer leírásának formális folyamatait, a Saussure-ből kiinduló Bloomfield fokról fokra megszabadította magát minden elméletesditől, aminek azután egy elméleti nihilizmus lett az „eredménye". E nihilizmus egyik leghatásosabb képviselőjéről, Harrisről Hockett úgy nyilatkozik, hogy Harris legfőbb gondja nem az anyag volt, hanem annak kezelési technikája. Ez ellen az elméleti nihilizmus ellen lépett föl Chomsky. Hockett Chomskynak erről a fellépéséről úgy ír, mintha az szinte a messiási kiválasztottság jegyében történt volna: amikor világossá vált a csak módszertani beállítottságú irányzat csődje, Chomsky olyan kényszerhelyzetbe került, hogy — bármi áron is — ki kellett sajtolnia magából valamilyen nyelvelméletet. Zvegincev szerint ez egy kicsit eltorzított bemutatása az eseményeknek. Az elmélet felé fordulás nem csupán az amerikai nyelvészetben történt meg. Bizonyíték erre az újgrammatikusokkal szemben föllépő Saussure maga is. De mert Saussure-től — mint láttuk — el lehetett jutni a bloomfieldi deszkriptivizmushoz is, a „módszertanizmus" korlátoltságának felismerése után úgy kellett Saussure-höz visszakanyarodni, hogy onnan most már az elmélethez jussanak el. És ennek a törekvésnek Chomskyn kívül egy másik neves képviselője is volt, mégpedig Hjelmslev. A modern racionalista és elméleti nyelvtudományban tehát — Zvegincev véleménye szerint — két jelentős elmélet alakult ki: a glosszematika (Hjelmslev) és a generatív grammatika (Chomsky).

Már említettük, hogy Zvegincev e két elméletet ugyanazzal a módszerrel mutatja be. Először felvázolja Hjelmslev és Chomsky elméleti programját, majd megvizsgálja, hogyan is valósították ezt meg.

Hjelmslev *Prolegomenái*-ról kiderül, hogy azok helyes és követhető elveket tartalmaznak. Ellenben a glosszematika mégsem állta ki az alkalmazhatóság próbáját, azaz nem sikerült vele leírni egyetlen természetes nyelvet sem. Miért nem? Hjelmslev szerint minden nyelvészeti teória a vizsgálati tárgy területének az elhatárolásával kezdődik, és az elméletnek mindvégig erre a tárgyra kell irányulnia. E két föltétel megtartásával elméleti modelleket lehet alkotni. Ezek lehetnek tágabbak, lehetnek szűkebbek. De épp itt rejlik Hjelmslev hibájának az oka. Tudniillik elmélete túlságosan tág. Felölel minden jelrendszert, azaz elméleti modellje lehet bármely szemiotikai rendszernek, közöttük a természetes nyelvnek is. Igen ám, de ily módon nem fejeződnek ki benne a természetes nyelvnek azok a sajátosságai, amelyek őt a többi szemiotikai rendszertől megkülönböztetik.

Chomsky elméleti programjából Zvegincev két lényegbevágó elvet emel ki: a nyelvi kreativitás elvét, valamint az egyetemes grammatika elvét. A nyelvi kreativitás lényege az, hogy a beszélő és a hallgató — a grammatikai szabályok ismeretében — megszámlálhatatlan olyan helyes mondatot tud megalkotni, vagy megérteni, amelyet eddig még nem mondott vagy nem hallott. Chomsky célja a nyelvi kreativitás leírása. Az egyetemes grammatika a nyelvi univerzáliákkal foglalkozó grammatika. Ebben meg kell valósulnia a nyelv és a gondolkodás összekapcsolásának. A nyelv és a gondolkodás összefüggése természetesen nem új gondolat. Chomsky azonban nemcsak megállapítja e kapcsolat tényét, hanem explicit kifejezést is talál számára elméletének abban a részében, ahol a nyelv felszíni és mélystruktúrájával, illetőleg ezek viszonyával foglalkozik.

Bár Zvegincev úgy vélekedik, hogy „a generatív elméletben sok vonzó vonás van" (82), egyúttal azonban határozottan kijelenti: „de tisztában kell lennünk azzal, hogy a meghirdetett program és annak tulajdonképpeni megvalósítása között meglehetősen széles szakadék tátong" (uo.). Miért is van szakadék az elméleti program és ennek megvalósítása, illetőleg teljesítése között? Miért látja Zvegincev úgy, hogy Chomsky nem tudja teljesíteni elméleti programját?

Sikerülhet-e Chomskynak a nyelvi kreativitás leírása? Zvegincev e kérdés megválaszolásakor Chomskynak abból a tételéből indul ki, amely szerint el kell választani egymástól a nyelvi kompetenciát és a nyelvi performanciát. A nyelvi kompetencia nem egyéb, mint a nyelvismeret, amely lehetővé teszi a helyes mondatok végtelen sokaságának megalkotását, a nyelvi performancia pedig a nyelvi tevékenység, amelynek során — a kompetencia birtokában — ezeket a mondatokat valóban meg is alkotjuk. Chomsky hangsúlyozza, hogy a kompetencia és a performancia elmélete két különböző elmélet. Saját feladatának a kompetenciaelmélet felépítését, más szóval a nyelvi kompetencia leírását tartja. Zvegincev fölteszi a kérdést: „De hogyan lehetséges ezt a nyelvelméleti magyarázatot végigvinni, ha egyfelől a nyelvi kreativitás felé közeledünk, másfelől viszont megmaradunk a kompetencia határain belül?" (49). A nyelvi kreativitás — Zvegincev véleménye szerint — elsősorban a nyelvi performanciában (a beszédben) mutatkozik meg. Ha tehát Chomsky kizárja elmélete köréből a performanciát, ezzel egyúttal le is mond egyik elméleti programpontjának a megvalósításáról, vagyis a nyelvi kreativitás leírásáról. „N. Chomsky tulajdonképpen föláldozta a nyelvi kreativitást, holott kezdetben egész elméletét arra irányította" (uo.).

Vajon sikerült-e Chomskynak megvalósítania a másik programpontját, azaz a

nyelvnek és a gondolkodásnak a mély struktúra segítségével való összekapcsolását? Zvegincev külön tanulmányt szentel (6.) a mély struktúra problémájának. A mélynek a felszínitől való megkülönböztetése — ha más műszókkal kifejezve is — már több nyelvtudóst foglalkoztatott. Nem volt ismeretlen az a tény, hogy minden emberi nyelvnek vannak egyetemes tulajdonságai, illetőleg jegyei. Ezekhez az univerzálékhoz képest, amelyek valahol a mélyben rejtőznek, mindazok a sajátosságok, amelyek a nyelveket egymástól megkülönböztetik, inkább „felszíni jellegűek". A „mély"-ben rejlő tulajdonságoknak valahol kapcsolatban kell lenniük a gondolkodással. A fogalmi és a szintaktikai kategóriák megkülönböztetőjétől, Jespersentől kezdve. Zvegincev áttekinti mindazoknak a teoretikusoknak idevágó megállapításait, akik mintegy előkészítették az eszmei talajt a Chomskytól alkalmazott mély struktúra-fogalomhoz. Chomsky Hockett-től vette át a „mély" és a „felszíni" megjelölést, s magától értetődő kategóriákként alkalmazta őket. Ezek azonban idővel egyre inkább technikai jellegűvé kezdtek válni, és ugyanakkor támpillérei is lettek a generatív elméletnek. Ebben a szakaszban már szükség volt egyértelmű meghatározásukra. Kiderült azonban, hogy ez nem olyan egyszerű dolog! Zvegincev három kérdést tesz föl a mélystruktúrára vonatkozóan: (a) A nyelvhez vagy a gondolkodáshoz tartozik-e?; (b) egyetemes érvényű kategória-e vagy sem?; (c) mi a haszna a nyelvelméletben? Az első kérdésre adható válaszból megtudhatjuk, hogy megvalósította-e Chomsky a második programpontját, azaz sikerült-e neki a nyelv és a gondolkodás törvényszerűségeinek összekapcsolása. Zvegincev alaposan fontolóra veszi a választ. Abból indul ki, hogy a nyelvi kompetencia — Chomsky meghatározása szerint — absztrakt szabályok ismerete. A szabályok elvont rendszerében megkülönböztethető egy mély és egy felszíni szint. A mély szint feladata a nyelvi formák absztrakt megszervezése transzformációs műveletek segítségével. Ezek a transzformációs műveletek kötik össze a mélystruktúrát a felszínivel. Ha azonban — mint ebből a meghatározásból kiderül — a mély struktúra az elvont szabályrendszernek része, akkor a nyelvhez tartozik, és nincs köze a gondolkodáshoz. Csakhogy ennek — közli Zvegincev — ellene mond Chomskynak az a megállapítása, amely szerint a mély struktúra az értelem számára eleve adott valami. Ez a megállapítás mintha mégis a gondolkodással hozná kapcsolatba a mély struktúrát. A kép eszerint úgy alakulna, hogy a felszíni struktúra a mondat morfofonematikus rendszere, a mély struktúra pedig a mondat logikai rendszere. Chomsky megjegyzései alapján tehát nehéz válaszolni az első kérdésre. A kötet 9. tanulmányában Zvegincev végül is kijelenti, hogy Chomsky nem a nyelvet és a gondolkodást, hanem a nyelvet és a gondolkodás logikai struktúráját kapcsolja össze, azaz olyan szabályoknak az együttműködését vizsgálja, amelyeknek egyik csoportja a grammatikailag helyes mondat, a másik csoportja pedig a logikailag helyes ítélet létrejöttét biztosítja. A gondolkodás tulajdonképpen kimarad Chomsky elméletéből, s ebből következik az is, hogy a mély struktúra sem tartozhat a gondolkodáshoz. Ily módon a második elméleti programpont megvalósítása sem sikerült. Hogy miért nem, arra Zvegincev szintén a 9. fejezetben adja meg a feleletet. Kifejti, hogy a nyelv és a gondolkodás a beszédben kapcsolódik össze. A beszédnek ugyanis van egy olyan sajátossága, amely alapvetően megkülönbözteti a nyelvtől, és ez a szituációra való irányítottság. Ha valami értelmes a nyelvben, még nem biztos, hogy értelmes a beszédben is. Ez a mondat, hogy „holnap moziba megyek", nyelvileg értelmes, de ha arra a kérdésre való válaszként hangzik el, hogy „mikor indul a gyors a Nyugati pályaudvarról", értelmetlenné válik éppen szituatív képtelensége miatt. A beszédnek a szituációra való irányítottsága a gondolkodás vezetésével valósul meg. A gondolkodásnak a nyelvvel való kapcsolatát — eszе-

rint — lehetetlen a beszéd vizsgálata nélkül megvilágítani. Ismételten odajutunk tehát, hogy Chomsky a nyelvi performancia (a beszéd) kizárásával lemondott elméleti programjának a teljesítéséről. Visszatérünk még a mély struktúrával kapcsolatos másik két kérdésre. Mivel kiderült: a mély struktúrának nem sok köze van a gondolkodáshoz, magától értetődik, hogy — noha elvontabb a felszíni struktúránál — mégsem univerzális, hiszen az egyetemes jelleg épp a gondolkodással függ össze. A hasznosságáról Zvegincev úgy nyilatkozik, hogy mint operatív szerkezet jól felhasználható, és nyitva áll az út a tökéletesítéséhez, valamint mélyebb értelmezéséhez (198).

Az elmondottakból kiviláglik, hogy Zvegincev igen reálisan látja Chomsky generatív elméletének pozitív és negatív vonásait. Összefoglaló megállapítását idézzük: „A generatív nyelvészet elvi programja iránt lehetetlen rokonszenvet nem érezni. Benne egyrészről jelentős mértékben kiküszöbölődnek L. Hjelmslev elméletének hibái, másrészről erőteljes törekvés mutatkozik meg a taxonomikus modellek korlátoltságának a legyőzésére. Ez a teória kétségtelenül új távlatokat nyit a nyelvtudomány előtt. Ezzel szemben ami a »megvalósítását«, a generatív analízis folyamatát illeti, csaknem fordított a helyzet. Itt lényegében csak a »nyelvismeret« leírásának egy új módszerét kapjuk" (55).

Budagov bírálatának b. pontjával kapcsolatos megjegyzéseinket ezzel lezárjuk, és áttérünk az a. pontra, amelyben Budagov a 3. tanulmány bizonyos tételeit támadja. Szemére veti Zvegincevnek, hogy a szovjet nyelvtudományról úgy nyilatkozik, mintha az mint olyan tulajdonképpen nem is létezne, és — mármint Zvegincev — ironizál azon felfogáson, hogy a nyelvtudományban fontos szerepet tölt be az ideológia. A 3. tanulmányról szólva mindenekelőtt hangsúlyozni kívánjuk, hogy az nem annyira elméleti jellegű írás, mint inkább — sőt elsősorban — vitacikk. Már ebből a tényből is arra kell következtetnünk, hogy Zvegincev bizonyára nem az egész szovjet nyelvtudományról nyilatkozik, hanem annak egy bizonyos irányzatáról. Más szóval vitázik ezzel az irányzattal, illetőleg annak képviselőivel. A tanulmány olvasásakor feltűnhet még az is, hogy olyan neves szovjet nyelvészek, mint például Saumján, Apreszján stb. meg sincsenek benne említve, továbbá egy szó sem esik a szovjet matematikai nyelvészet jelentős eredményeiről, márpedig úgy gondoljuk, hogy mindezek részéül kívánkoznának egy olyan írásnak, amelynek szerzője valóban az egész szovjet nyelvtudomány bemutatását tűzte ki célul maga elé. Ismételten hangsúlyozzuk tehát, hogy ez a tanulmány vitacikk. Zvegincev azokkal a szovjet nyelvészekkel vitázik, akik bizonyos érvek alapján bizonyos munkákról el akarják dönteni és el is döntik, hogy azok nyelvészeti munkák-e, vagy sem. Hogy miért veszélyes — Zvegincev szerint — ezeknek az érveknek a felhasználása és segítségükkel e hamleti kérdésre való merész válaszadás, az menten kiderül, ha egyenként megvizsgáljuk ezeket az érveket, illetőleg Zvegincevnek a hozzájuk fűzött reflexióit.

Az első érvvel szinte alig-alig érdemes foglalkoznunk, annyira tarthatatlan. Bizonyos szovjet nyelvészek a hagyomány alapján modern nyelvészeti munkákat azzal a meggondolással vesznek semmibe, hogy ilyesmiről az ő idejükben nem volt szó. Magától értetődik, hogy egy igazi tudós szüntelenül figyelemmel kíséri és hasznosítja tudományának új eredményeit. Zvegnicev azt a Meillet-t említi példaként, aki még Marr tanait is lelkiismeretesen átvizsgálta — keresve bennük a racionális magot, — noha Marr nézeteiben mindannak cáfolatára lelt, amit ő egész életében alkotott és vallott.

Térjünk át a második érvre. Szovjet nyelvészeti fórumokon gyakorta elhangzik az a megállapítás, hogy „ez nem nyelvészeti mű, mert nem nyelvészeti módszerekkel dolgozik". Zvegincev ezzel kapcsolatban Filint idézi, aki meglehetősen kedveli ezt a fajta

érvelést. Filin — egyik 1970-ben megjelent cikkében — dicsérőleg nyilatkozik ugyan arról, hogy a nyelvtudomány új (strukturális) módszerekkel gazdagodik, mindamellett kárhoztatja a strukturalizmust azért, mert az az induktív helyett a deduktívot helyezi előtérbe, s ezzel utat nyit a szubjektív és önkényes eljárásnak. Filin odáig megy, hogy egészen apokaliptikus képet fest a strukturális módszerek eredményeképpen kialakult helyzetről. Úgy véli, hogy a formális-deduktív műveletek fontosabbak lettek, mint maguk a nyelvek. Zvegincev szovjet filozófusok, Kedrov és Kopnyin megállapításait vonultatja fel a szubjektív tényező védelmében. Kedrov elítéli azt az igen elterjedt, vulgáris-materialista nézetet, amely nem kíván tudni a szubjektív tényezőről, s amely szerint az emberi agy önmagában nem tartalmaz semmit, csupán visszatükrözi a külső világot. Kopnyin kijelenti, hogy az elmélet nem egyszerű transzformációja a tapasztalt tényeknek, hanem szintézis, amelynek megalkotásában nagy szerepet kell kapnia az elméleti gondolkodásnak. Filin érveléséből — mondja Zvegincev — világosan kiderül, hogy ennek az argumentumnak a használói tulajdonképpen a deduktív módszerek alkalmazását ellenzik. Felfogásukat Zvegincev a következőképpen fogalmazza meg: „A nyelvészet empirikus tudomány, s ezért kutatási módszereinek az induktivitáson kell alapulniuk . . . ez az irányelv maga után vonja a következtetést: az olyan kutatások, amelyekben deduktív módszerek érvényesülnek, nem tartoznak a nyelvészet körébe" (98).

A következő érvet Zvegnicev osztályozó érvnek nevezi. Ennek hangoztatói abból indulnak ki, hogy a nyelvtudomány a humán tudományok közé tartozik. A humán tudományok középpontjában — mint ezt V. I. Abajev írja (1965-ben) — az ember áll. Az olyan nyelvészeti kutatások, amelyek valamiképp nincsenek kapcsolatban az emberrel, mint egy meghatározott ideológia kifejezőjével, nem tartoznak a nyelvészet körébe. Abajevnak egy későbbi cikkében (1971) pedig arról olvashatunk, hogy a nyelvészetnek a formalizmus következtében való kiszáradása nem elszigetelt jelenség, hanem az ideológiától való menekülés kifejeződése, s ez manapság általános irányzat, ráadásul maga is ideológiának, mégpedig nem is ártalmatlan ideológiának tekinthető. Mi ez, ha nem más — állapítja meg Zvegincev —, mint a tudományos műveknek a bennük foglalt ideológiai töltet szerint való értékelése. Hozzáteszi még, hogy mindez erősen emlékeztet a szovjet nyelvtudománynak egy nem éppen dicsőséges fejezetére: „Akkor V. I. Abajev azt a tételt védelmezte, mely szerint a nyelv — ideológia. Most e tézisnek egy új és kiszélesített változatát kínálja nekünk, mégpedig azt, hogy a nyelvészet — ideológia. Magától értetődik, hogy az ilyen nyelvészet minden lehet, csak nem tudomány" (111).

A Zvegincevtől a „legrettenetesebb"-nek tekintett negyedik érv így szokott megfogalmazódni: „Ez nem nyelvészet, mert nem a természetes nyelvet tanulmányozza!" Tudjuk-e egyáltalán, hogy mi is az a bizonyos természetes nyelv? Olyan tudományos meghatározásunk, amely vitathatatlanul megnyugtató volna, nincsen. Csupán föltevésszerű elképzeléseink vannak a nyelv lényegéről és természetéről. Aki tehát ezt az érvet hangoztatja, az a nyelvről alkotott saját föltevéséből indul ki, s ily módon más nyelvészeket megfoszt attól a jogtól, hogy saját — és bizonyára másfajta — elképzeléseik alapján építsék föl elméletüket.

A négy érv hangoztatói azzal, hogy csak a hagyomány tekintélyét ismerik el, hogy ellenzik a deduktív módszerek alkalmazását, hogy az „ideológiai töltést" tolják az előtérbe, hogy ragaszkodnak a nyelvről alkotott saját elképzeléseikhez, sőt szentesíttetni kívánják őket, tulajdonképpen a strukturális nyelvészeti irányzatok előretörését akarják megakadályozni. Keresik a szovjet nyelvtudománynak legjobban megfelelő

elméletet és módszert, de érvelésük módjából az következik, hogy ezt az elméletet és módszert kizárásos alapon kívánják megtalálni. Mit jelent ez? — kérdezi Zvegincev. Szerintük nem felel meg a szovjet nyelvtudománynak — ilyen vagy olyan okok miatt — sem a strukturalista, sem a transzformációs, sem a matematikai módszer, azaz semmiféle modern irányzat. Mi felel tehát meg? Ami marad! Például a jól kipróbált újgrammatikus út. Vagy talán van a szovjet nyelvtudománynak saját, speciális nyelvelmélete és módszere? — teszi föl Zvegincev a szónoki kérdést. „De hol, konkrétan milyen könyvekben, mely munkákban található ezek leírása?" (125). Érdemes visszaemlékeznünk arra — írja Zvegincev —, milyen elméleti légürességben találták magukat a szovjet nyelvészek akkor, amikor Marr tanait „kihúzták a lábuk alól". Nem voltak fölvértezve semmiféle elméleti fegyverzettel. Más választásuk nem volt, mint az újgrammatikusokhoz való visszafordulás (126). Napjainkban azonban már katasztrófálissá válhat a modern elméletek iránti közöny, sőt ellenszenv, mert ez annyit jelent, hogy a szovjet nyelvészektől megtagadják az adekvát elmélet keresésében való részvétel jogát, kiszakítják őket a tudományos világból, rájuk kényszerítik a teljes elszigeteltséget (uo.).

Visszatérve Budagov recenziójára, a 3. tanulmánnyal kapcsolatos kifogásával sem érthetünk egyet, mivel — mint mondottuk — Zvegincev nem magáról a szovjet nyelvtudományról nyilatkozik, hanem csupán cáfolja a strukturális irányzatokat támadó tábor érveit. A Budagovtól kárhoztatott iróniát tehát abbéli törekvésében használja fel a szerző, hogy meggátolja ezeknek az érveknek szélsőséges alkalmazását. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind a 3. tanulmány (sőt talán az egész kötet is), mind maga a recenzió szerves folytatása annak a strukturalista nyelvészeti vitának, amely 1956-ban kezdődött meg a Szovjetunióban. E hosszan tartó vita különböző szakaszaiban Budagov is többször szót emelt a Saumjántól, Reformatszkijtól, Piotrovszkijtól és másoktól képviselt strukturalista nézetek ellen. Nem meglepő tehát, hogy a napjainkban is fel-fellángoló vita hevében Budagov újra kifejti nézeteit — mégpedig meglehetősen éles hangon — egy olyan tanulmánykötet ismertetése kapcsán, amelynek a szerzője kétségtelenül a strukturális irányzatok valamelyikében látja az adekvát nyelvelmélet megteremtésének lehetőségét.

Mindeddig csak az úgynevezett A csoportba tartozó tanulmányokkal foglalkozhattunk, Budagov ugyanis elsősorban velük kapcsolatban bírálja Zvegincevet. A továbbiakban — elszakadva most már a szovjet nyelvészeti vita szempontjaitól — áttekintjük a másik tanulmánycsoport (B) főbb problémáit. Mint már említettük, e tanulmányokban Zvegincev a nyelvnek bizonyos kapcsolódásaival foglalkozik.

A nyelv és a tapasztalat viszonyáról szólva (4., 7.) a szerző Humboldtnak abból a tételéből indul ki, hogy az egyéni (szubjektív) tapasztalat a nyelv közvetítésével társadalmi (objektív) tapasztalattá válhat. Az ember a maga megismerő tevékenységében objektív eszközként használja fel a nyelvet, s ilyenformán egyrészt általánossá teszi a megismerő tevékenység eredményeit, másrészt magát a nyelvet is gazdagítja, s a megismerő tevékenységnek mind tökéletesebb eszközévé teszi. A nyelvet a megismerési tevékenység objektív eszközének tekinteni annyit jelent, hogy felismerjük kettőjük szétválaszthatatlan egységét. Zvegincev E. Cassirert, Humboldt követőjét idézi, aki épp ennek az egységnek a tudatában adja meg a választ arra a kérdésre, hogy miért tanul meg könnyedebben és gyorsabban egy idegen nyelvet a gyermek, mint a felnőtt. A gyermekkorban a világ megismerése és a nyelvtanulás egymással szorosan összefüggő, párhuzamos folyamat. A felnőttnek azonban már van egy — az anyanyelvében kifejeződő — világismerete. Idegen nyelv tanulásakor meg kell tehát törnie azt a kapcsolatot, amely név és dolog között az ő anyanyelvében megvan. Új nyelv — új

világ, azaz a tapasztalat rendszerezése más és más különféle nyelvekben. A nyelv és a megismerő tevékenység egységét merőben más szempontból vizsgálja J. Katz, Chomsky követője. Őt az a probléma foglalkoztatja, hogy milyen mértékben tükröződhet a nyelvi leírásban a tapasztalati ismeretanyag. Katz az ismereteknek két fajtáját különbözteti meg: 1. a nyelvileg leírható ismeretek, amelyeknek ő „a nyelvről való ismeretek" nevet adja, 2. a nyelvi leíráson kívüli ismeretek. Zvegincev e két csoport megkülönböztetésére példaként az orosz *бокал* 'serleg' szót említi. Mindenki, aki az orosz nyelvben jártas, tudja, hogy ezt a szót milyen formában és milyen körülmények között lehet alkalmazni. Azt is tudja, hogy milyen más szavakkal lehet vagy nem lehet helyettesíteni. Ezek az ismeretek — és csakis ezek — foglalhatók bele a nyelvi leírásba. Kimarad azonban a leírásból az olyanféle ismeret, amely a serlegben felszolgált italok fajtáira, a serleg megmunkálására stb. vonatkozik. Vannak tehát bizonyos ismereteink, amelyek nem férhetnek bele a nyelvi leírásba. Kérdés, vajon mindörökké a nyelvi leíráson kívül maradnak-e ezek. Zvegincev világosan látja ugyan, hogy „az emberi ismereteknek egész konglomerátumát nem lehet bekapcsolni a nyelvi leírásba" (147), de ugyanakkor nyomatékosan felhívja a figyelmet a humboldti tételben foglaltakra: Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a megismerő tevékenységben való tevékeny részvétel egyúttal a nyelv szüntelen gazdagodását is segíti. Katz azzal, hogy lemond bizonyos ismereteknek a nyelvi leírásban való tükröztetéséről, tulajdonképpen ignorálja a tapasztalatnak a nyelvet gazdagító hatását, és mi más ez, mint hogy „— ha kimondatlanul is — de elfogadja azt a tételt, mely szerint a nyelv egy lezárt rendszer" (145).

A nyelv és a beszéd elhatárolásával, illetőleg a kettőjük kapcsolatával foglalkozó 9. tanulmányban a szerző mindenekelőtt áttekinti a kérdésre vonatkozó eddigi nézeteket. A nyelv és a beszéd közti különbséget némelyek mennyiségi jegyek alapján próbálták meghatározni. Szerintük a nyelv úgy áll szemben a beszéddel, mint egy mennyiségileg körülhatárolt rendszer a kombinációk végtelen gazdagságát megengedő rendszerrel. Egy másfajta vélemény szerint ez a különbség ott fogható meg, hogy a beszéd nem egyéb, mint a nyelv használata. Zvegincev megállapítja, hogy e nézetek képviselői nem adhatnak megnyugtató választ a kérdésre, mert megfeledkeznek a beszédnek egy nagyon sajátos tulajdonságáról, amely egyúttal a nyelv és a beszéd különbségének a lényege is, mégpedig arról, hogy a beszéd — a nyelvvel ellentétben — mindig kötve van a szituációhoz. Ezen az alapon a nyelvet olyan jelrendszerként foghatjuk fel, amelynek két koordinátája van, a szintagmatika és a szemantika, a beszédet pedig olyan jelrendszerként, amelyben az előbbi kettőhöz még egy harmadik koordináta is csatlakozik: a pragmatika. Ha a beszéd nem a valóságos szituációra irányul, tulajdonképpen egyenlőségjelet tehetünk a nyelv és a beszéd közé. Erre a jelenségre Zvegincev az irodalomból említ példát. Ez az abszurd dráma műfaja, amelynek épp a pragmatikai üresség a lényege, vagyis az, hogy a pragmatikai koordináta hiányának következtében a nyelv tölti be benne — persze tökéletlen és abszurd módon — a beszéd feladatát.

Áttekinthettük eddig a nyelv és a tapasztalat, valamint a nyelv és a beszéd kapcsolatához fűződő legfontosabb gondolatokat. Befejezésül a következőkben a három jelrendszer, a gondolkodás, a nyelv és a beszéd összefüggéseivel foglalkozó szemiotikai tanulmányt (8.) ismertetjük. Ebben a szerző először általános szemiotikai kérdéseket tárgyal. Bemutatja a jel legfőbb sajátosságát, a megszakítottságot (diszkrét jelleg), meghatározza a szemiotika helyét a tudományok között. Ez utóbbival kapcsolatban kifejti, a szemiotika azzal, hogy biztosítja a humán tudományok kutatásának formális alapját, tulajdonképpen ugyanazt a szerepet tölti be a humán tudományok körében,

mint a matematika a természettudományok között. Ezek után a szerző rátér a gondolkodásnak, a nyelvnek, valamint a beszédnek mint jelrendszereknek a vizsgálatára, megvilágítja ezek kapcsolatát. A nyelv abban különbözik a másik két jelrendszertől, illetőleg az biztosítja külön kategóriába való sorolását, hogy elvont jelrendszer. Mivel mindhárom kategória jelszerű, a gondolat beszédbeli megvalósulása nem más, mint a jeleknek egyik formájukból egy másik formájukba való átmenete. Ez annyit jelent, hogy mielőtt még a gondolati tartalom átadódna a beszéd közvetítésével, ez a gondolati tartalom már jel alakban megvan, létezik. Mi a szerepe ezek után a nyelvnek a gondolati tartalom átadásának folyamatában? Zvegincev válasza: a nyelvnek mint elvont jelrendszernek az a feladata, hogy biztosítsa a gondolkodás és a beszéd számára a jelszerűséget. A gondolkodás és a beszéd tehát a nyelvtől kapja meg a megszakított (diszkrét) jelleget, miáltal jelszerűvé válik, s ezzel magyarázható természetesen az az előbb említett tény is, hogy a gondolati tartalom már átadása előtt jel formájában létezik. A nyelv jelszerűségének forrása ugyanakkor maga a nyelv, vagyis diszkrétségét a nyelv nem kapja, hanem önmaga teremti meg. Ily módon a gondolkodást és a beszédet tulajdonképpen a nyelv megvalósulásainak tekinthetjük. A szerző a tanulmány második felében a valóságosan létező két jelrendszernek, a gondolkodásnak és a beszédnek az egységeivel foglalkozik. A beszéd alapegysége a szó, a gondolkodásé a fogalom. A beszédegységekből mondatot, a gondolkodás egységeiből ítéletet alkothatunk. Ezek megalkotásának a szabályai egyrészt a mondat, másrészt az ítélet szintaxisában fogalmazódnak meg. A két szintaxis közös vonásai abból adódnak, hogy az alapjuk, amelynek megosztottságáról a nyelv gondoskodik, valamint egységeik tartalma ugyanaz. Különbözőségük rendeltetésbeli — funkcionális — különbözőségükből adódik. A fogalom mint jel a megismerésnek, a szó pedig mint jel a közlésnek az eszköze. A közlésben — köztudomásúan — elsőrendű követelmény az, hogy jól érthető legyen. Ennek a követelménynek csakis szigorú szabályok alkalmazásával tehetünk eleget. A mondat szintaxisa tehát szigorú szabályoknak van alávetve, míg ugyanez nem jellemző az ítélet szintaxisára, amelynek viszonylagos lazasága a gondolkodásnak a felfogó, heurisztikus működéséből következik. A mondat szintaxisa továbbá lineáris jellegű, és verbális modellekkel dolgozik, az ítéleté viszont inkább globális jellegű, értelmi komplexumokkal dolgozik, amelyeknek a kialakításakor nem követ verbális modelleket. Nem feledkezhetünk meg végül arról a nagyon jelentős eltérésről sem, amely a gondolkodásnak az egységes fiziológiai és lélektani alapjaiból következik, vagyis arról, hogy a ítélet szintaxisa — a mondatével ellentétben — nyelvi határokon felül áll.

Korenchy Éva

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Jozef Mistrík: Exakte Typologie von Texten. Arbeiten und Texte zur Slavistik, 3.

Szerkesztette Wolfgang Kasack. München, 1973. Verlag Otto Sagner in Komission. 157 lap

Jozef Mistrík 1970—71-ben vendégprofesszorként a kölni egyetemen tartózkodott, e kötet ottani előadásait tartalmazza. A szerző a kvantitatív nyelvészet és az arra támaszkodó stilisztikai vizsgálatok képviselője, e műve nagyrészt két korábbi monográfiájának eredményeire épül (*Stylistika slovneského jazyka*, Bratislava, 1970 és *Frekvencia slov v slovenčine*, Bratislava, 1969). *A nyelvtudomány ma* című kötetben tőle közölt szemelvényben is már ugyanezek az alapelvek és lényegében az itt is előforduló témák, fogalmak jelentkeznek.

A könyv célja a szövegek vizsgálata és megfelelő csoportosításuk. A szöveg Mistríknél egysíkú nyelvi képződmény, önmagába zárt kijelentés, amely bizonyos struktúrával rendelkezik. Az e struktúrát meghatározó formai elemek megkeresése, számbavétele nyújtja a tipológia alapját. A számbavételhez pedig egzakt módszerek szükségeltetnek, amelyek a jelen esetben kizárólag kvantitatív-statisztikai módszereket jelentenek, s ezáltal a szöveg szemantikai és pragmatikai aspektusai teljesen figyelmen kívül maradnak. Az egzakt tipológia így a szövegstatisztikai vizsgálatok függvényévé válik: a szövegeknek az összehasonlítás alapjául szolgáló stilisztikai jellegzetességei bizonyos mérhető, megszámlálható tulajdonságokat jelentenek: stílusalakító tényező Mistríknél például a szöveg lexikai elemeinek vertikális és horizontális eloszlása, a szóismétlés indexe, a tömörségi index, a lexikai elemek variabilitása, a lexikai egységek előrejelezhetősége, a szóismétlés ritmusa, a prefixumok eloszlása, a mondatok hossza stb. E tényezőket részletesen, sok példára támaszkodva elemzi, és tárgyalja a különböző szövegfajtákban való meglétük sajátosságait.

A szövegek felosztása, csoportosítása a felsorolt tulajdonságok előfordulásának számszerű (statisztikus) eltérései alapján, tehát tisztán kvantitatív szempontok szerint történik. Így azután az irodalmi szövegek csak mennyiségi mutatókban (illetőleg nemsztereotip voltukban) különböznek a többi szövegtípustól, és nem abban, hogy sajátos — a köznyelviekre épülő, de azoktól egyben különböző — törvényszerűségek, szabályok alapján jönnek létre egy másodlagos modelláló rendszer, az irodalom elemeiként.

A tipologizálásból származó rendszer maga már eleve problematikus: Mistrík ugyanis az eddigi hagyományosan megkülönböztetett szövegtípusokat, illetve stílusokat a priori elfogadja, és ezeken belül végez — sokszor önkényes — csoportosítást. Így például a stílusok két osztályát különbözteti meg, az elsőbe tartozik a köznyelvi stílus, a művészi próza és a költői stílus, a másodikba a publicisztika és a tudományos stílus. E felosztás (egyéb kérdőjelektől eltekintve) már csak azért sem megfelelő, mert az irodalmi és köznyelvi stílus (illetőleg szöveg) között legalább akkora a különbség, mint pl. az irodalmi és tudományos stílus között. Mindezek alapján a tipologizálás Mistríknél inkább azt jelenti, hogy már korábban létező, a maga számára elfogadott típusokon belül azok egyes eseteit „tipologizálja" különböző formai elemek statisztikai értékei alapján. Ezenkívül szerinte a tipologizálás a szöveg típusától függően egy-egy területre (a lexika v a g y a grammatika, v a g y a kompozíció területére) korlátozódik, márpedig ez jelentős leszűkítést jelent. Ehelyett mindenféle típusmegállapításhoz komplex vizsgálat szükséges — még a statisztikai megközelítésen belül is.

Érdemes visszatérni az egzaktság kérdésére is. A tipologizálás Mistríknél ugyanis csak az első fokozat: ezt követi még az elemzés és az interpretáció. A tipologizálásnak

be kell fejeződnie az elemzés és az interpretáció előtt. Az első lépés, a tipologizálás jelenti a formai elemek, a struktúrát jellemző jegyek összegyűjtését, felmérését, az elemzés feladata már a „kontextus", a szövegen kívüli elemek, a jelentés vizsgálata is, de még — és ezt hangsúlyozni kell — ugyanúgy objektív módszerekkel dolgozik, mint a tipologizálás. A két első lépésre tehát a „jelenségek objektív megállapítása" a jellemző, mindkettő technikai eljárást jelent, és nem szubjektív értékelést. Az interpretáció ezzel szemben főként szubjektív momentumokra támaszkodik, és a tipologizálás alapján kapott információkat, valamint az elemzés által felderített kapcsolatokat használja a szöveg értékelésének és „kiteljesítésének" kiindulópontjaként. Az interpretáció „nemcsak magyaráz, megvilágít, hanem a vizsgálat tárgyát képező szöveg alapján új tárgyat épít fel . . . Az elemzés a szövegről tesz kijelentéseket, az interpretáció pedig a szöveg alapján vagy a szöveg helyett." Az interpretáció szerzője mindig a szöveg esztétikai minőségeivel foglalkozik, amelyekről a tipologizálás nem ad felvilágosítást. Így a vizsgálat e harmadik és legmagasabb fokozata „teljesen intuitív tevékenység". Az egzakt módszerek végső soron tehát alárendelődnek a szubjektív eljárásoknak, s ezzel Mistrík tulajdonképpen lemond az irodalomtudományi objektivitás lehetőségéről. Nem kétséges, hogy az objektív esztétikai értékelés problémája még megoldatlan, de nem tekinthető ugyanakkor megoldhatatlannak is.

A három fokozat hierarchiája sem fogadható így el: a szövegtipológiának éppenséggel a szöveg(ek) általános szabályszerűségeinek felderítésén és elemzésén kell alapulnia, mintegy az így kapott eredmények rendszerezéseként.

Kétségtelen, hogy a Mistrík által képviselt megközelítésmódnak van létjogosultsága, és bizonyos eredményeket is elér a szövegek mennyiségi, kizárólagosan formai tényezőinek felderítésével. Az egyoldalúan kvantitatív eljárások viszont meglehetősen korlátozzák ezen eredmények érvényességi körét, túlzott abszolutizálásuk félrevezető általánosításokra adhat alkalmat. Ennél komplexebb és más alapokról induló vizsgálatokra van szükség: a szöveg nem tekinthető egysíkú képződménynek, hanem többrétegű, többszintű egységnek, amely (a mély struktúra szintjén) bizonyos absztrakt logikai-szemantikai szabályszerűségek érvényesülése révén jön létre, generálódik. A generatív grammatika alapjáról induló, azt továbbfejlesztő szövegelmélet, illetőleg szöveg-grammatika megközelítésmódja véleményünk szerint adekvátabb eredményeket hozhat a szövegek általános törvényszerűségeinek kutatásában.

Orosz Magdolna

József Attila Tudományegyetem,
Német Filológiai Tanszék,
Szeged

Lenin stílusa

Bukarest, 1971. Kriterion Könyvkiadó. 188 lap

Ez a kis kötet hat tanulmányt tartalmaz, amelyeket egy német gyűjteményes kiadás (V. Schklowski, J. Tinjanov ua.: *Sprache und Stil Lenins. Sechs Essays.* Verlag Volk und Welt, Berlin, 1970.) alapján fordítottak magyarra. A tanulmányok az orosz formális iskola (формальная школа) fiatal tudósainak tollából származnak. Az iskola tagjai azt vallották, hogy az irodalmi mű lényegét csakis a forma tudományos megis-

merése útján lehetséges megközelíteni, úgy, hogy a formát nem szakítjuk el a tartalomtól. (Ezért is tévesen nevezik őket „orosz formalisták"-nak, mivel távol állt tőlük a formalizmus.) Az első világháború idején keletkezett Szentpétervárott ez az új irodalomértelmezési és esztétikai irányzat, az orosz strukturalista nyelvészet moszkvai iskolájának megszületésével egyidőben. A formális iskola fiatal tudósai csoportosulásuknak az „Общество по изучению поэтического языка" (A költői nyelv tanulmányozására alakult társulat), rövidítve ОПОЯЗ (OPOJAZ) elnevezést adták, és együttműködtek a Majakovszkij vezette orosz futuristákkal. Lenin halálakor az OPOJAZ tagjai cikkeket jelentettek meg az orosz futuristák akkori lapjában, a *Levij Front*-ban (rövidítve *LEF)*, s ezekben a cikkekben Lenin nyelvét, stílusát, érvelési és vitamódszereinek nyelvi eszközeit tanulmányozták, ezzel áldozva emlékének. A kötetben ezek a tanulmányok találhatók. A fordítás Mikó Imre, Juhász Tamás, Nagy Jenő, Nagy Géza és B. Fejér Gizella munkája.

Az első cikk szerzője Viktor Sklovszkij (1893), orosz-szovjet író és irodalomtudós, egyik alapítótagja az OPOJAZ-nak. Tanulmányának címe: „Lenin, a »kánondöntő«". A lenini stílus egyik sajátossága — állapítja meg, hogy hiányoznak belőle az állandósult kifejezésformák, olyan mintha minden beszéd, minden cikk egészen elölről kezdődnék. Hogyha a lenini agitációs munkában mégis állandósult kifejezésformákkal találkozunk, Lenin úgy használja fel őket, hogy ne merevedjenek meg. Szakít a frázisokkal, a hagyományos kifejezéseket köznapi szinonímákkal helyettesíti.

A második tanulmányt Borisz Ejhenbaum (1886—1959) szovjet irodalomtörténész írta, „Stilisztikai alaptörekvések Lenin nyelvében" címmel. Lenin tanulmányainak első olvasásakor az lehet a benyomásunk, hogy semmiféle stilisztikai irányzatot nem követ kifejezetten, hogy őt a nyelv stilisztikai oldala nem is érdekli. Ennek a látszatnak azonban ellentmond az a tény, hogy Lenin nagyon határozottan reagált mások stílusára. Szerinte az egyes pártok nemcsak más-más világnézetet képviselnek, hanem a nyelvi stílus más-más rendszerét is. Lenin legtöbb cikke és beszéde az agitátori műfajba tartozik. Nyelvének alaprétegét a tárgyilagos, gyakran tartózkodóan száraz, tudományos nyelv alkotja. Köznyelvi kifejezések beiktatásával teszi közvetlenné, elevenné beszédeit. Kitérő nélkül, rendszerint azonnal a fő témával kezdi cikkeit, s már a címhez szervesen kapcsolódik a mondandó. A szöveg világos beosztása bekezdésekre ugyancsak egyik jellegzetessége Lenin nyelvének. Meghatározott stilisztikai és kompozíciós törekvése érvényesül cikkeinek mondattani paralelizmusában. Lenin nyelvében három stílusréteg találkozik: a Csernisevszkijig visszavezethető orosz értelmiségi-irodalmi nyelvé, az orosz köznapi és vitázó nyelvé és a latin szónoki stílusé.

Lev Jakubinszkij (1885—1945; szovjet irodalomkutató) „Az emelkedett stílustól a köznapi stílusig" című cikkében Lenin stílusát elemezve kiemeli, hogy „itt a nyelv olyan mesteri kezelésével találkozunk, amely mindig következetesen és biztosan célt ért és ér" (46). A lenini írásokban gyakran előforduló zárójel szerepét egyebek között abban látja, hogy ez fékezi le az érzelmileg túlfűtött mondatok szónokiasságát.

Jurij Tinjanov (1894—1943; orosz-szovjet író és irodalomelméleti szakember) „A vitázó Lenin szótárá"-ról írva a következő idézetet választotta mottóul: „Érteni kell ahhoz, hogy a sémákat az élethez alkalmazzuk, és ne szajkózzunk értelmetlenné vált szavakat" . . .[1] A szó szótári használatában főképpen az érdekel bennünket, hogy milyen a szó viszonya a jelentés „alapegységéhez", a többi ún. „mellékjelentéshez" és a

[1] V. I. Lenin: *Levelek a taktikáról.* Első levél.

szó „nyelvi színezetéhez"; valamint az, hogy milyen a „szó" és a „dolog" közötti viszony. A jelentés alapegysége teszi lehetővé a szó számára, hogy a nyelvi mezőben érvényesüljön. A nyelvi mező az a felület, amelyen a szó egyik vagy másik jelentése mozog, és ahonnan mint szótári egységből kiszakadva, a szó bizonyos új jelentést vesz fel. Lenin vitázó stílusára főleg Herzen hatott, de fel kell figyelnünk szokatlanul újszerű szóanyagára, amely — Tinjanovot idézve — „Lenin beszédeinek fő éltető ereje". Szókincsére jellemző még az emelkedett stílus egyszerűsítése, a nyelvi árnyalás bevezetése, a nyelvi konkretizálás. Az „alacsony" stílusértékű szavak használatával a szónoki beszédet az ember köznapi és általános beszédmódjával teszi egyenrangúvá, az irodalom nyelvébe a mindennapi élet lüktetését viszi be. Előadása ezáltal dinamikussá és hatásossá válik.

Borisz K a z a n s z k i j (1889) „Lenin nyelve" című cikkének ez az alcíme: „Kísérlet a retorika elemzésére". Véleménye szerint céltalan lenne Lenin beszédeiben „költészetet", vagy „retorikát" keresni, mivel számára a szó gondolatai közlésének eszköze, a politikai ráhatás dialektikus és gyakorlati eszköze volt. Ezzel együtt Lenin beszédeiben a filológiai tudatosság nagyfokú állandóságának lehetünk tanúi. A szavak, szócsoportok, mondatok vezérmotívumokként való ismétlődése, a hasonlatok (gyakran szólások, közmondások) és metaforák használata színezi mondanivalóját. És mindezt úgy teszi, hogy nyelvére a szavakkal való takarékosság és óvatosság, elemző és leleplező erő a jellemző.

Borisz T o m a s e v s z k i j (1890—1957; szovjet matematikus és irodalomtudós) az 1917. április 4-i Tézisek szerkezetét elemzi tanulmányában. A Tézisek szerkesztési, tagolási módszere jól szemlélteti, hogyan lehet súlyos politikai tartalmat rövid jelszavakba sűríteni, s ezáltal a mondanivaló belső feszültségét megteremteni. Lenin nyelvi szerkezetei azt a célt szolgálták, hogy a folyamatban levő politikai akciót érintő irányelveket röviden és világosan fejezzék ki.

A kötethez rövid előszót a sorozat egyik szerkesztője, C s e h i Gyula írt. A függelékben pedig (Újabb vélemények az „orosz formalisták"-ról) szót kapott Roman J a k o b s o n is, aki az orosz formalista mozgalom egyik teoretikusa, a Moszkvai Kör, majd a Prágai Kör alapítója volt.

Összegezve az elmondottakat: az októberi forradalommal kortárs értelmiség vallomása ez a könyv a lenini stíluson keresztül a lenini gondolatról. A nyelvtudomány, stilisztika és poétika találkozik ezekben az írásokban, vagyis olyan törekvéseknek vagyunk tanúi, amelyek még ma is jobbára csak célkitűzésekben jelentkeznek. A szerzők vizsgálódási tárgyául választott nyelvi anyag, Lenin írásai pedig még figyelemre méltóbbá, még értékesebbé teszik ezeket a tanulmányokat.

Posgay Ildikó

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

J. D. Apreszjan: A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei

Budapest, 1971. Gondolat Kiadó. 321 lap

1.1. Apreszjan könyve a modern nyelvészet kialakulását, történetét, elméletét, módszereit és „pillanatnyi" (1964-ben fejezte be Apreszjan) helyzetét ismerteti. A szerző koncepciója szerint magas szintű ismeretterjesztő mű, amelynek megértéséhez mégis viszonylag kevés előzetes ismeret kell.

1.2. A könyv első része a modern nyelvészet kialakulásával, fejlődésével foglalkozik. Apreszjan a későbbiekben igen részletesen tárgyalja a szovjet matematikai nyelvészet elméletét és módszereit, ezért érthető, hogy a nyelvtudomány ugrásszerű fejlődését előidéző külső okokként a különösen a szovjet nyelvészetre erősen ható tényezőket említi: a számítógépek megjelenését, a gépi fordítás igényét. A kialakulás belső oka — reakció a klasszikus, XIX. századi nyelvészetre — bemutatásakor bőven illusztrálja e korszak pozitivizmusát, empirizmusát, intuitív eljárásmódjait.

1.3. A modern nyelvészet történetét általában Saussure-rel szokták kezdeni; Apreszjan könyvében bemutatja Baudouin de Courtenay-t is, kiemelve azokat a gondolatait, amelyeket a nyelvtudomány fejlődése valóban igazolt (fonémaelmélete, a szinkron nyelvi rendszer vizsgálatának egyenrangúsága, az egzakt, matematikai módszerek fontossága). Saussure-t ismertetve is állandóan utal a Fortunatovnál és Baudouin de Courtenay-nál fellelhető előzményekre, illetve párhuzamokra.

1.4. Az előfutárok után a strukturalizmus klasszikus iskoláinak bemutatása következik. Apreszjan a „strukturalista" terminust a legtágabb értelemben: a „hagyományos" antonimájaként használja. Részletesen tárgyalja a prágai és a koppenhágai iskolát, az amerikai deszkriptív nyelvészetet. Nem foglalkozik viszont a genfi, a moszkvai, a leningrádi, a londoni iskolával, mivel „nem mondhatjuk róluk — a túlzás veszélye nélkül —, hogy elfogadják Saussure nyelvelméletét" (41). Hogyha csak a Saussure-höz való hűség a kritérium, akkor meglepő, hogy Apreszjan éppen a genfi iskolát zárja ki, így például az általa név szerint is említett Ballyt és Sechehaye-t, Saussure közvetlen tanítványait, a *Cours* közzétevőit. Valóban, az általa bemutatott három iskolát tekintik általában a legjelentősebbeknek; a moszkvai és a leningrádi iskolát mégis szükséges lett volna ismertetni, mivel a könyv nagy része az ezekre az iskolákra is erősen támaszkodó modern szovjet nyelvészeti kutatásokkal foglalkozik. Emellett szól az is, hogy Apreszjan — nagyon helyesen — Saussue-t és Baudouin de Courtenay-t tekinti a strukturális nyelvészet előfutárainak; ez utóbbi pedig egyaránt kiindulópontja a prágai, a moszkvai és a leningrádi nyelvészkör munkásságának.

1.5. Apreszjan maximális tömörségre törekszik az irányzatok bemutatásánál. Néhol túlságosan is szűkszavú; így például Bloomfieldet tárgyalva így ír: „. . . 4. Azt a nyelvi formát, amely adott feltételek mellett a formák bizonyos halmazából bármely formát helyettesíthet, szubsztituensnek nevezzük. A szubsztituensek a formák osztályát alkotják" (48). Ez Bloomfield 32. és 33. definíciójának parafrázisa (Bloomfield, A set of postulates for the Science of Language: *Language* 2. 159 (1926), amely ott a többi posztulátum közé logikusan beilleszthető és világosan érthető, itt viszont — megfelelő kontextus és magyarázat nélkül sok olvasó számára — homályos. Különösen fontos lenne, hogy az alapvető terminusok az általában elfogadott és hasz-

nált alakjukban szerepeljenek, azok pontos jelentését (legalább egy lábjegyzetben) megtaláljuk. Értelemzavaró például, hogy a fordító az amerikai deszkriptivisták kulcsszavaként a „sorrendet" használja — holott a pontos definíció közvetlen mellette áll: „Minden elemre vonatkozóan sorrendet, disztribúciót állapíthatunk meg: valamennyi környezet összességét, amelyekben fellelhető az elem, azaz az elem valamennyi (különböző) pozícióinak összességét, más elemekhez viszonyítva" (49).

1.6. A fejezet végén Apreszjan összeveti a három iskola terminológiáját. Az egységes kategóriák hiányát tartja az izoláció egyik fő okának: „A lingvisztika nyelvének kidolgozatlansága ... erőfeszítéseik szétforgácsolódásához és önálló, de egymáshoz külsőleg csak gyengén kapcsolódó nyelvelméletek megalkotásához vezetett" (80). Az eltérő terminológia mögött rejlő egyezések kimutatása igen hasznos, mégis inkább a terminológia az elmélet függvénye, mint fordítva. Ha kölcsönösen számításba vették volna „... kollégáik munkáit, tevékenységük eredményeit, kiegészítették volna egymást, és az egészében vett nyelvelméletet alkották volna meg" (81). Fő kutatási területeik valóban kiegészítik egymást, de az eltérések nagyobbak voltak, mintsem hogy akár valamiféle eklektikus nyelvelméletben össze lehetett volna egyeztetni őket.

2.1. Apreszjan a könyv második részét a modell fogalmának tárgyalásával kezdi. A *modell* kifejezést az instrumentalista elméletfelfogásnak megfelelően használja. Az ilyen, hipotézisekből logikailag levezethető konstruktumnak a kiindulási alapként szolgáló tényeken kívül az elvben lehetséges, de eddig még meg nem figyelt tényeket is magyaráznia kell; szükségszerűen formalizált, ideális esetben a matematika követelményeinek megfelelően egzakt. A modell és az általa modellált objektum közt strukturális, funkcionális és nem szubsztanciális analógia áll fenn, így egy objektumot többféleképpen is lehet modellálni — másfelől egy modellhez is sokféle interpretáció tartozhat.

A fejezet végén Apreszjan tömör és világos összefoglalót ad a nyelvészetben használt legalapvetőbb matematikai fogalmakról, majd a nyelvészeti modellek típusaival foglalkozik.

3.1. A vizsgált objektum jellege szerint három modelltípust különböztet meg. Elsőként az emberi beszédtevékenység modelljeit vizsgálja, amelyeknek a tárgya a konkrét nyelvi folyamatok és jelenségek vizsgálata. Ezeket tovább bonthatjuk csak szintaktikailag helyes, illetőleg szintaktikailag és szemantikailag is jól formált nyilatkozatokat létrehozó modellekre. Attól függően, hogy a beszédtevékenység melyik oldalát dolgozzuk fel, beszélhetünk analitikus, szintetikus és generatív modellekről.

3.2. A második típusba tartoznak a nyelvész kutatótevékenységet imitáló kutatómodellek, amelyekben objektíven megalapozzuk a kutató által használt fogalmak kiválasztását, megtaláljuk a nyelvi rendszer kategóriáit.

A kiindulásnál felhasznált információ alapján három csoportot különböztethetünk meg. Az alap lehet csak maga a szöveg, a szöveg és az illető nyelvben lehetséges helyes nyilatkozatok halmaza, vagy pedig rendelkezésünkre állhat ezeken kívül még a szemantikai invariánsok halmaza is, azaz el tudjuk dönteni két nyilatkozat jelentésbeli azonosságát vagy különbözőségét is.

3.3. A harmadik típusba tartoznak a kész nyelvészeti leírásokat vizsgáló rendszerek, amelyek az elmélet metateóriájaként foghatók fel.

3.4. Apreszjan ismerteti a kutatótevékenység modelljeit. Bemutatja Szuhotyin algoritmusát, amely a magánhangzók és a mássalhangzók elkülönítését képes elvégezni, Harris eljárását a morfémahatárok megtalálására, valamint Szuhotyin módszerét a mondaton belüli szóformák szintaktikai kapcsolatainak megállapítására. Apreszjan ezeket „desifrírozó" típusnak nevezi, mivel feladatuk a szöveg elemi egységeinek megtalálása, azok osztályainak és kapcsolódási törvényszerűségeinek megadása.

A szerző egy szemantikai modellt is bemutat. Ez az Apreszjan által felállított rendszer az igék szintaktikai és szemantikai sajátosságai közötti szoros kapcsolaton alapul. A *szemantika* szó használata itt megtévesztő. A nyelvészetben vizsgálandó jelentések körét így definiálja: „Grammatikai jelentésről beszélünk, ha az adott nyelvben e jelentés kifejezése kötelező érvényű .... (idő, szám, cselekvő, tárgy, ok, cél, társ, birtoklás, ismeret ... stb.) Tehát a nyelvészet által vizsgálandó jelentések körét úgy kapjuk meg, ha összegyűjtjük a különböző nyelvek grammatikai jelentéseit" (110—111). Itt csak arra lehet utalnunk, hogy Apreszjan könyvét 1964-ben fejezte be, azóta természetesen az ő véleménye is sokat változott. Az a hangsúly, amit másutt nála a szemantikai helyesség kritériuma kap, mindenképpen nagy pozitívuma a könyvnek.

3.5. A szerző részletesen foglalkozik a beszédtevékenység modelljeivel. Ismerteti a közvetlen összetevős eljárást, a transzformációs generatív modellt, Saumjan applikatívgeneratív rendszerét. Yngve modellje, a prediktív analízis (Hockett, Rhodes, Oettinger), a filter-módszer (Lecerf, Jordanszkaja) mellett Melcsuk és Zsolkovszkij elméletével foglalkozik.

3.6. A könyv utolsó része a nyelvészeti metateóriát, a különböző nyelvleíró modellek közti választás kritériumait tárgyalja, Chomsky *Syntactic Structures*-e alapján.

4.1. Apreszjan könyvét nagyon érthetővé teszi az orosz anyanyelvűek számára a gazdag orosz példaanyag. A fordítás (vagy magyarázat) hiánya a morfológiai vagy fonológiai problémákat illusztráló részeknél még nem annyira zavaró. A könyv későbbi részeiben viszont sok bonyolult, többjelentésű mondatot hoz. Valószínűtlen, hogy akár a könyvet olvasók fele is olyan alapos orosz nyelvtudással rendelkezne, hogy felfogná a sokszor csak árnyalatnyi különbségeket. Különösen fontos lenne a magyarázat a Melcsuk—Zsolkovszkij-féle modellnél; enélkül ez érthetetlen. A 179. lapon egy sokjelentésű mondat után a következőt olvashatjuk: „.... a valóságban ennek a mondatnak 32 különböző szintaktikai elemzése (és 32 értelmezése) lehet, tehát a KÖ szerinti elemzés a reális lehetőségeknek csak tizenhatodrészét tárja fel (a találékony olvasó maga is meglátja ezeket a lehetőségeket)" (179).

A könyvben szereplő terminus technikusok nagyrésze lefordíthatatlan; nem biztos, hogy lefordításukkal egyben meg is magyaráztuk őket, másutt pedig ilyen alakban úgyse lehet velük találkozni, így például a KÖ (= IC) esetében. Az eredeti megtartása mellett szól az is, hogy a mellette álló összes kategóriánál megmaradt az eredeti rövidítés (VP, S, N stb.).

Másrészt nincs lefordítva egy egész sor olyan terminus, amelyeknek már régóta van magyar megfelelőjük, így például a „tónus", a „pauza" (58), a „markírozott" és „nem-markírozott" (73) (szünet, hangszín, jelölt-jelöletlen). Mindez egy tudományos műben messze nem stiláris kérdés. A cirill, majd a latin betűs ábécére való transzliteráció során néhány név alaposan át is alakult: A. Vezbicka (Wierzbicka helyett), Nide (valójában Nida) (48—49).

4.2. A könyvhöz rendkívül alapos, 1964-ig terjedő bibliográfia tartozik, amelyben 365 mű adata szerepel. A szerző az utószóban külön is kiemeli a legfontosabb alapműveket.

5. Apreszjan könyve olyan ismeretanyagra épít, amellyel az 1960-as évek elején a nyelvészet iránt érdeklődő szovjet hallgató feltehetően rendelkezett. (Sokszorta több nyelvészeti szakkönyvet fordítottak le oroszra, mint magyarra.) A szerző maga is a nyelvészet — különösen a szovjet kutatások — akkori helyzete alapján válogat és csoportosít; a nyelvészet tíz évvel ezelőtti képét mutatja. Anakronizmus lett volna bármi mást is a könyv negatívumaként vagy pozitívumaként kiemelni, mint ami a könyv megjelenésekor is annak számíthatott.

A könyv eredetileg ismeretterjesztő műnek íródott, a magyar kiadásnál ez a funkció még inkább előtérbe kerül, hiszen — egyetemi jegyzetekben, sokszorosított kiadványokon és Antal László 1964-ben megjelent *A formális nyelvi elemzés* című könyvén kívül — hosszú időn át ez volt az egyetlen, szélesebb körben is hozzáférhető könyv a modern nyelvészetről, az egyetlen részletes, összefoglaló munka. Akik ismerik az Apreszjan által ismertetett elméleteket, azok 1971-ben, a magyar fordítás megjelenésekor inkább csak annyit profitálhattak belőle, hogy megismerhették Apreszjan hét évvel azelőtti véleményét a nyelvtudomány 1963 körüli állapotáról. A szerző álláspontjának helyességét (pl. a jelentést nem lehet kiküszöbölni a nyelvi leírásból) sokszor igazolta a tudomány fejlődése; mindez viszont inkább már tudománytörténeti kérdés.

Azok számára viszont, akik e könyvből akarják (akár már diplomával a kezükben) megismerni a modern strukturalista nyelvészetet, túl nehéz olvasmány sokszor — különösen a matematikai nyelvészeti módszerek leírásaiban. Másrészt a könyvből megszerezhető ismeretanyag sem túl friss. 1965-ben az *Aspects*-szel kezdődöttaz újabb nyelvészeti „forradalom", s ma már sokan Chomskynak ezt a művét is alaposan túlhaladott műnek tekintik. Apreszjan megpróbálta a magyar kiadás előszavában négy lapon összefoglalni az 1964—69-es évek eredményeit, de ez eleve reménytelen vállalkozás volt.

Hátra vannak még azok, akik némi részismeretekkel rendelkeznek már a nyelvészetben. A könyv számukra lehet a leghasznosabb. Mivel azonban a magyar könyvkiadás nem ontja a nyelvészet új eredményeit bemutató, nemcsak szakemberek által érthető könyveket, így mindenképpen luxus a „múlt" ismereteit terjeszteni.

Mindez az elavultság, tempóvesztés szükségszerű következménye annak, hogy könyvkiadásunk megvárja az összegezve ismertető művek megszületését és ezeket fordíttatja le, jelenteti meg. Sokkalta hasznosabb a legfontosabb eredetieket kiadni, vagy rövidebb részleteket, cikkeket némi magyarázattal összefűzni, mint például a hogy ezt a *Nyelvtudomány ma* is mutatja. A tudomány pillanatnyi szintjét így se lehet elérni — nem csak nyelvészeknek szánva a kötetet —, de legalább jobban meg lehet közelíteni.

A könyv így is sokban segíti a jelen helyzet megértését, de a nyelvtudomány jelenlegi problémáiról már nagyon keveset mond. Mindez természetesen nem Apreszjanon múlik. A magyar kiadás már nem tudja betölteni azt a funkciót, amelynek teljesen megfelelhetett az 1966-os orosz kiadás. Lábjegyzetekkel, magyarázatokkal, utószóval kiegészítve legalább meg lehetett volna próbálni kiegyensúlyzni mindezt. Nyolc-tíz évvel ezelőtt kellett volna meglennie Apreszjan — akkori szemmel nézve igen alapos és részletes — könyvének ahhoz, hogy maximális haszonnal lehessen olvasni.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Rohonci Katalin

Edward Sapir: Az ember és a nyelv

A kötetet válogatta, fordította és az utószót írta Fabrícius Ferenc. Budapest, 1971. Gondolat Kiadó. 276 lap

A Gondolat Kiadó az utóbbi években a XX. századi tudomány számos olyan klasszikusának műveiből ad ki válogatást, akiknek munkái magyarul eddig nem voltak olvashatók. A Sapir-kötet utószavában Fabrícius Ferenc ezt írja: „Nálunk Sapir semmiféle lemérhető hatással nem volt a nyelvtudományra, s egyes nyelvészeinket és etnográfusainkat nem számítva még a nevét is alig ismerték Magyarországon" (268). A kötet célja tehát a szakközönség és egyszersmind a többé-kevésbé laikusok tájékoztatása. A válogatás reprezentatív képet ad Sapir sokrétű munkásságáról, ám a kettős cél a válogatót feltétlenül kompromisszumra kényszerítette, s számos, ma igen aktuális, de csak a szűkebb nyelvész-olvasótáborhoz szóló cikk áldozatul esett ennek a kompromisszumnak.

A magyar kötet három tárgykörből közöl cikkeket: A nyelv és a nyelvtudomány, A személyiség és a kommunikáció, Az ember és a kultúra. A cikkek az első, az 1933-as „A nyelv" című tanulmány gondolatmenetének egyes pontjait illusztrálják, fejtik ki. A recenzió a továbbiakban a nyelvészeti tárgyú cikkekre fog elsősorban szorítkozni.

Sapir etnolingvisztikai munkássága ma rendkívül korszerű és inspiratív, mivel a nyelvet az emberi kultúra és személyiség integráns elemeként kezeli, társadalmi és pszichológiai tényezőkkel való szoros kölcsönhatásában vizsgálja. Ez a komplexitás Sapir után sokáig idegen volt az amerikai nyelvtudománytól, s napjainkban különböző irányokból közelítik meg és kísérlik meg elérni ismét. Sapir felfogásában a nyelv elsősorban a valóság szimbolikus megragadásának eszköze, s abban a folyamatban, melyben a jel elkülönül kontextusától, a sűrítő szimbólumok utalókká fejlődnek. Minden nyelv tökéletes szimbolizáló rendszer és az adott kultúra adekvát kifejezője. Meghatározó szerepe elsősorban a megismerésben és fogalomalkotásban nyilvánul meg — „a nyelv révén elméleti úton a tapasztalatokat elkülöníthető elemekre lehet bontani, s létre lehet hozni a potenciális és valóságos dolgok közötti fokozatos átmenetek ama világát, amely képessé teszi az embereket az egyéni tapasztalati tények meghaladására, s a kollektív értelem síkjára való eljutásra" (13). A nyelvet Sapir így a megismerés szükségszerű tényezőjeként kezeli, s bár a nyelv szerinte meghatározza a világképet, szuggesztív befolyásától meg lehet szabadulni, s a nyelvi tényezők világosan elkülöníthetők a logikaiaktól és pszichológiaiaktól. Nyelvészeti relativizmusát tehát bizonyos fokig el kell különítenünk Whorf feltevéseitől. „Bizonyos szociológusok és antropológusok hajlandók mostanság közvetlen megfeleléseket látni bizonyos nyelvi kategóriák és a kultúra bizonyos kategóriái között. Ezek ellen a divatos nézetek ellen azért kell küzdenünk, mert a tények nemigen támogatják őket. Semmiféle közvetlen megfelelést nem tudunk ugyanis kimutatni a kultúra típusai és a nyelvi struktúra vonatkozásában" (36).

Ez a kijelentés nem csupán Whorffel polemizál, hanem — Boas követőjeként — azokkal is, akik a nyelvet, rasszt és kultúrát hajlamosak egy és ugyanazon dolog aspektusainak tekinteni. Sapir számos helyen bizonyítja ezeknek a jelenségeknek az autonóm voltát. Másfelől viszont nagy figyelmet szentel a nyelvi és szimbolikus viselkedés szocializálódási folyamatainak, és az utóbbi években előretörő szociolingvisztikai kutatások számos alapvető kérdését fölveti. Leírja a nyelvi változatok

csoportformáló és konzerváló szerepét,[1] a szókincsnek az adott közösség létfenntartási módjával való szoros kapcsolatát és a társadalom tagjai között lejátszódó kommunikációs folyamatok differenciált voltát. Itt talán nem teljesen fölösleges utalni arra, hogy Sapir sokat idézett cikkét: „Abnormal types of speech in Nootka",[2] gyakran fölületesen interpretálják. Sapir ugyanis nem állítja, hogy a nutka indián beszélő nem utalhat valakire vagy szólíthat meg valakit anélkül, hogy bizonyos fizikai tulajdonságait (pl. kopasz, balkezes, kancsal stb.) ne jelezze: pejoratív értékű hangtani és morfológiai elemeket például felnőttekhez való beszédben szemtől szembe nem alkalmaznak, s a mitológiai alakok beszédében előforduló hangcserék is a komikus hatást szolgálják. Következésképp ezeknek az eszközöknek a használata a közösség érintkezési konvencióihoz rugalmasan alkalmazkodik, ezen konvenciók része, s a megismerési folyamatnak nem determinisztikus tényezője.

Sapir kulturális antropológiai tárgyú cikkein Franz Boas közvetlen hatása, illetőleg az ő eszméivel való rokonság érzékelhető. Boas ezt írja: „A kulturális jelenségek olyan komplexek, hogy kétségesnek tűnik, vajon találhatunk-e érvényes kulturális törvényeket. A kultúra történéseinek oksági feltételei mindig az egyén és a társadalom interakciójában rejlenek, s a társadalmak klasszifikációs tanulmányozása ezt a problémát nem oldhatja meg."[3] Sapir folytatja Boas küzdelmét a kultúrák egyoldalú interpretálása, valamint a fejlett és primitív kultúrák merev és értékelő elválasztásával szemben. Megkísérli ugyanazokat az alapvető folyamatokat feltárni az amerikai civilizáció és az indián kultúrák mozgásában, a szimbolizmus szociológiai aspektusainak leírásával. A kultúrát bizonyos helyeken értékelő fogalomként használja, a közösség és az egyén érdekeinek alapvető összhangját követeli meg tőle, szembeállítva az elidegenedett, „hatékony" ipari társadalmat az indián kultúrákkal. Az egyén szerepének középpontba állítása számos szociálpszichológiai szempont bevezetését teszi szükségessé, ezekre itt részletesebben nem térünk ki. Nagy jelentőségű viszont számunkra elméletében az, hogy a társadalomtudományok által használt kategóriákat sokkal megfoghatatlanabbaknak, kevésbé világosan definiálhatóknak tartja, mint a nyelvészetieket: ezért a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek egzakt és rendszerszerű leírása — amit a nyelvi tények nagyfokú szabályossága tesz lehetővé — igen fontossá válik a társadalomtudomány szempontjából is.

Sapir így definiálja a grammatikát: „A jelentést hordozó szó vagy szóelem és a folyamatos beszéd komplex jelentése között azoknak a formális eljárásoknak a szövevényes erőtere helyezkedik el, amelyeket az illető nyelven beszélők intuitív módon alkalmaznak esztétikailag és funkcionálisan kielégítő szimbólumsorok felépítésére, az elméletileg elszigetelhető egységek felhasználása révén. Ezek az eljárások alkotják a nyelvtant. A nyelvtan úgy definiálható, mint ama formális ökonomikus szabályok összessége, amelyekhez egy nyelv használói ösztönösen alkalmazkodnak" (11). Érdemes ennek a meghatározásnak nagy figyelmet szentelnünk. Egyfelől, mivel a

[1] Egy igen frappáns példa „A nyelv" című cikkből: „. . . . a diáknyelv *trig* [trigonometria] és *math* [matek] szavát sem használhatja bárki, csak a diákok. Az ilyen szavak használata azonnal elárulja, hogy használójuk egy szervetlen, de pszichológiai szempontból mégis reális csoportnak a tagja. Egy önerejéből matematikussá lett ember aligha használhatná a *math* szót saját tudománya megjelöléseként . . ."

[2] *Selected Writings of E. S. in Language, Culture and Personality.* (University of California Press, 1958, szerk. David G. Mandelbaum) 179—197. (Közlését a magyar kötetben feltehetően igen gazdag indián példaanyaga nem tette lehetővé.)

[3] Franz Boas, The aims of anthropological research: *Race, Language and Culture* (New York, 1961) 257.

deskriptivizmussal szemben jelentésközpontú, ami kétségkívül Sapir sokoldalú kulturális megközelítésének szükségszerű eredménye. Másfelől nagy súlyt helyez a formális szabályrendszerre és az „elfogadhatóság (acceptabilitás)" kritériumára. Ez a definíció nem egyszerű formális leírást tételez föl, hanem a jelenségek magyarázatára is számot tart, mivel éppen létrehozásuk szabályszerűségeit állítja a középpontba. Ezeket a feladatokat majd a generatív grammatika vállalja magára, s nem érdektelen látnunk, hogy Sapir — tudománytörténetileg eltérő okokból — mennyire hasonló feladatot tűz ki a nyelvtudomány elé.

Ehhez a tárgykörhöz a kötetben szorosan két tanulmány kapcsolódik: „A hangtörvény fogalma Leonard Bloomfield primitív nyelvekben végzett vizsgálatai alapján" és „A nyelvi struktúra típusai".

A hangtörvény fogalmáról szóló tanulmány feltétlenül beleillik a magyar kötet szerkezetébe, noha inkább a nem-nyelvészek számára jelentős, mivel a szakközönség számára ma már egyáltalán nem ismeretlen, s így a recenzió elején említett kompromisszumnak egyik tipikus megnyilvánulása. Lényeges hangsúlyozni viszont, hogy a nyelv fonológiai „pattern"-jének fontossága a válogatás többi cikkében és Sapir más műveiben is kiemelkedő jelentőségű.

„A nyelvi struktúra típusai"-ról szóló cikk Sapir híres 1921-es könyvének, a *Language*-nek egyik fejezete. Sapir bírálja a megelőző tipológiai elméleteket (bírálata tulajdonképpen az egész XIX. századi tipológiára érvényes, de bírálatának szempontjait a legtöbb azóta készült tipológiára is joggal vonatkoztathatjuk). Egyik alapvető ellenvetése ezen elméletek evolucionizmusát — a nyelvi típusoknak a társadalom és gondolkodás különböző fejlődési fokaival való asszociálását — érinti. A bírálat másik szempontja az, hogy a nyelvi formák tipológiai leírásában egymást ki nem záró kategóriákat használtak az elemzés ugyanazon szintjén, valamint teljesen figyelmen kívül hagyták a különböző morfológiai eszközök funkcióját. „Egy egész világ választja el egymástól az olyan prefixumos nyelveket, mint a kambodzsai, amelyben a prefixumok (és az infixumok) a szóképzés eszközei, s az olyanokat, mint a bantu nyelvek, amelyekben a prefixumok főként csak mondattani viszonyokat jelölnek." (59—60). Ezekkel szemben fejleszti ki tipológiai elméletét. Négyféle fogalmat különböztet meg: tő-, viszony-, és derivációs fogalmakat, valamint vegyes viszonyfogalmakat. A nyelveket aszerint csoportosítja, hogy ezek közül melyeknek a kombinációja valósul meg bennük. A legfontosabb szempont: „Vajon elegyít-e vagy sem konkrét elemeket azokkal az alapvető relációfogalmakkal, amelyek teljesen nélkülözhetetlenek a nyelvi tétel rendezésében?" (70). Így négy típushoz jut: egyszerű és komplex tisztarelációs nyelvek, valamint egyszerű és komplex vegyes-relációs nyelvek.

Roppantul fontosak azok a reflexiók, amelyeket „A nyelv" című tanulmányban fűz ezekhez a módszerekhez. A tipizálás három lehetséges szempontja közül — a szintetikusság mértéke, a szavak alkotórészeinek összeforrási foka és a nyelvben az alapvető viszonyok kifejezése — a legutóbbit tartja a leglényegesebbnek. Az első kettő tisztán morfológiai ugyanis, és teljesen független a harmadiktól, s a mondattan szempontjait ez a legutóbbi érinti csupán.[4]

[4] Sajnos éppen ennél a fontos utalásnál az egyébként kitűnő fordításba hiba került: „Ilyen szempontból beszélhetünk a relációkat jelölő nyelvek tiszta és kevert típusairól. Az általunk ismert nyelvek többsége az utóbbi típushoz tartozik." Az eredeti szövegben itt is tiszta-relációs és vegyes-relációs nyelvekről van szó. A messzemenő fordítási következetlenség a terminológiában nemcsak az utalást teszi érthetetlenné, hanem azt a látszatot is kelti, mintha Sapir itt a „léteznek-e tiszta típusok" problémájához szólna hozzá.

A három elemzési szempont elkülönítésével és értékelésével függ össze Sapir tipológiai nézeteinek a mai kutatásokhoz kapcsolódó felfogása is. Továbbfejlesztéseként Greenberg: „A quantitative approach to the morphological typology of language" című cikkét szokás megjelölni, amelyben Greenberg lehetővé teszi az egyes nyelvek morfológiai eszközeinek egzakt, számszerű összevetését. A kötet jegyzeteiben is ezt az utalást találjuk. Szerintünk azonban ez a cikk inkább a két első, Sapir által nem célként megjelölt szemponthoz fűződik. Greenberg egy későbbi cikke: „Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements[5] — bár új szempontokat vezet be és tisztán csak felszíni tipológia — közelebb áll Sapir célkitűzéséhez, mivel itt mondattani viszonyok állnak a középpontban. A célnak ez a fajta megjelölése egyébként egyáltalán nem „ad hoc" Sapir részéről, mivel a nyelvi tények tipológiai relevanciájának megítélése teljes mértékben az adott grammatika hatáskör-megválasztásának a függvénye. Sapir grammatika-meghatározásának fényében érthető, hogy pusztán az „egységek elméleti elszigetelését" nem tarthatta kimerítő szempontnak a nyelvek osztályozásában (habár saját céljának teljes mértékben megfelelő megoldást saját osztályozása sem ad).

Greenberg utóbb említett cikkét Sapir tanulmányának egy másik jelentős megjegyzése is ide kapcsolja: „Mindazonáltal számos esetben megfigyelhetjük azt az igen érdekes és elgondolkoztató jelenséget, hogy azonos osztályba kerülő nyelvek sok olyan részletben és strukturális vonatkozásban megegyeznek egymással, amelyekre az osztályozás szkémája nem utal. Így például strukturális szempontból igen érdekes párhuzam vonható az indián takelma nyelv és a görög között, pedig ezek földrajzilag is igen messze esnek egymástól, másrészt semmiféle történeti kapcsolat nincs közöttük" (73). Ez a kijelentés az implikációs univerzálék meglétére utal, melyeknek kutatása a hatvanas években kezdődött, s egyik úttörő munkája Greenberg szórendi cikke.

Lévén a tipológiai cikk a *Language* egyik fejezete, itt kell szólnunk arról is, hogy e könyv teljes egészében való kiadása könyvkiadásunknak még egyébként is egyik adóssága. De talán különösen hasznos lett volna a tipológiait megelőző fejezet közlése ebben a kötetben („A nyelv formája: Grammatikai fogalmak"), mivel számos, nyelvészetileg ma nagyon aktuális kérdést érint. Egyrészt világossá teszi, hogy miért tulajdonít Sapir jelentőséget a tipológiai cikkben használt fogalmi megkülönböztetésnek. Másrészt angol példa kapcsán említ olyan „mélyszerkezeti szemantikai jegyeket", amelyeket az indián nyelvek osztályozásában fölhasznál, s amelyek Fillmore esetgrammatikájával[6] hozhatók kapcsolatba (Fillmore idézi is Sapirt). A harmadik, nagyon említésre méltó gondolatkör a szófajokra vonatkozik. A szófaj jelentéstani megközelítésével szemben Sapir ezt mondja: „Egy szófaj, a szintaktikai forma korlátain kívül nem több, mint „az ördög incselkedése".[7] A tételt többek közt a melléknevek predikatív szerepének, illetve a cselekvések „dologi", nominális kifejezhetőségének elemzésével bizonyítja. A továbbiakban azt a nézetet fejti ki, hogy az összes többi szófajjal szemben csupán az ige és a főnév megkülönböztetése univerzális, mivel a beszéd propozíciók sorozatából áll, s ezek alkotják a propozíció két terminusát.

[5] *Universals of Language* (Cambridge Mass. 1963, szerk. Joseph H. Greenberg) 73—113.

[6] Charles J. Fillmore, The case for case: *Universals in Linguistic Theory* (London 1972, szerk. E. Bach — R. Harms) 1—88.

[7] E. Sapir: *Language, An Introduction to the Study of Speech* (New York, 1939) 125.

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy a válogatás — említett gyengeségei ellenére is — számos, a mai kutatások középpontjában álló kérdésre hívja föl a figyelmet, Sapir irigylésre méltóan sokoldalú kutatásainak kontextusában.

Szabolcsi Anna

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar,
Budapest

Wolfgang Dressler: Einführung in die Textlinguistik

Tübingen, 1972. Max Niemeyer Verlag. VIII + 135 lap

1. A szerző az általános nyelvészet első professzora Ausztriában, abban az országban, amely köztudomásúlag meglehetősen kimaradt a II. világháborút követő elméleti nyelvészeti fejlődés valamennyi szakaszából. A Bécsben megmaradt indoeurópai nyelvészeti iskolából indult; eredetileg keltológus (erről tanúskodik a következő recenzió ebben a kötetben). Az elméleti nyelvészetben egyaránt foglalkoztatják a szintaxis és a fonológia kérdései. Nehéz volna megjelölni, hogy melyik iskolához tartozik; mindenesetre olyan széles látókörű szakember, akire egyaránt hatott a klasszikus európai indoeurópaisztika, a francia funkcionalizmus és a Fillmore körül kialakult Ohio egyetemi generativista irányzat. Ugyanakkor Dressler annak a német nyelvű (NSZK—Svájc—Ausztria) nyelvészeti közvéleménynek egyik legfrissebb nemzedékéhez tartozik, amelyik az egyenlőtlen fejlődés adta lehetősége által épp ezekben az években hétmérföldes csizmával igyekszik behozni a tőle nyugatra és keletre (főleg az NDK-ban) kifejlődött elméleti nyelvészetet.

2. Dressler 1971 tavaszi félévében az Ohio State University professzoraként állította össze a szövegnyelvészetbe bevezető előadásként mindazt, amit még ugyanannak az évnek a végén — már Bécsben — lezárt. Ennek megfelelően a kötet ma már nyilván részben túlhaladott; ilyen jellegű műből azonban azóta sincs jobb, ezért bemutatása még időszerű.

Ennek a kis könyvnek az áttekintése ugyanis többé-kevésbé fölmenti az olvasót az alól, hogy 1972 előtti szakirodalmi-könyvészeti kutatásokat végezzen ebben a témakörben. Ezt a feladatot ugyanis a szerző elvégezte a német, az angol és a francia nyelvterületre vonatkozóan, de bőséges kitekintéssel egyéb olyan iskolákra is, amelyek főként más nyelveken publikálnak, így pl. a csehszlovák funkcionális mondatperspektíva-iskolára.

S hadd minősítsük mindjárt a könyvet. Az egyetemi bevezető kurzus, az annotált és szisztematizált bibliográfia, valamint egy, a szakterület némely aspektusát eredeti kutatásokkal is gyarapító rendkívül művelt nyelvész jegyzeteinek aránylag harmonikusan összeillesztett halmaza. Inkább extenzív, mint intenzív a dolog természeténél fogva. Tehát inkább arra hagyatkozhat az olvasó, hogy minden lényegeset megtalál benne a megjelölt körön belül, mint arra, hogy minden a megfelelő helyre kerül és megfelelő értékelésben részesül. A kutatás 1972-i stádiumában — s talán még jó néhány évig — azonban valószínűleg az extenzív bemutatás több segítséget nyújt az olvasónak, mint az intenzív, — ha már választanunk kell. S úgy látszik, egyelőre nem kerülhető el a választás: vagy alapos áttekintést ad valaki egy új területről, s ezáltal segíti

a témakör társas megközelítését, vagy pedig ahelyett saját külön bejáratú nézeteit adja elő elméletként, ami néha egyenesen leblokkolja a kutatást egy-egy országban.

3. A kötet négy fő részből áll: a Bevezetés (1—15); Szöveggrammatika (16—91); Szövegpragmatika (92—101); A szövegnyelvészet interdiszciplináris szerepéhez (102—115). Nyilvánvalóan a II. fő rész áll a kötet középpontjában; a másik kettő ehhez képest kiegészítő jellegű. Ez a felosztás megfelel annak az óvatos álláspontnak, ami jelenleg a nyelvészet „határaival" kapcsolatban a legelterjedtebb.

A kötetben gazdag bibliográfia (116—125) található, melynek 177 tételét még kiegészíti a nagyszámú (334 !) lapalji jegyzetben található számos hivatkozás. — Egy tárgymutató (125—132) és egy terminológiai lista (133—135) zárja le a könyvet. Azok a műszavak kerülnek ezen az utolsó néhány lapon definiálásra, amelyeket a kötet törzsanyagában nem magyarázott meg a szerző. — Ez a dokumentálás példaszerű egy ilyen kis bevezető célú kötetben.

4. A bevezetés kiindulópontja az, hogy bizony a szöveg nyelvészetéről vagy grammatikájáról nem sok szó esik az iskolában (beleértve a felsőoktatást); s nyilván ezért kell ezt bevezetni, valahogy intézményesíteni a nyelvészet egészén belül. Voltaképpen ez volna a kötet célja.

A szerző ideiglenes szöveg-meghatározása a következő: „Szöveg a feladó(k) és címzett(ek) szándéka szerint nyelvileg lezárt nyelvi egység, amelyet a mindenkori felhasznált nyelv grammatikája szabályai szerint alkottak meg" (1, 2. jegyzet). — A terjedelmes II. fő rész a definíció második részében körülhatárolt kérdéssel foglalkozik, vagyis azzal, hogyan is formálható egy szöveg, s melyek az ezzel kapcsolatos kérdések. A feladó és címzett viszony egy tágabb pragmatikai vagy kommunikációs szituációra utal, amely a könyv utolsó előtti fő részének a tárgya.

A szövegnyelvészet voltaképpen a szöveggrammatikából és a szövegpragmatikából áll; ezek viszonya körülbelül a struktúra és funkció viszonyának feleltethető meg, ha a funkciót a nyelven kívüli kontextusbeli funkcióra vonatkoztatjuk. A szöveggrammatika pedig a szerző generatív-szemantikus felfogásának megfelelően a szövegszintaxisból és vele együtt a szövegszemantikából áll, s hozzájuk vehető még — szintén a szöveggrammatikán belül — a szövegfonetika (és a szöveg írásbeli formájának problematikája).

A fő probléma természetesen az, hogy mennyiben van szükség k ü l ö n szövegnyelvészetre (s azon belül elsősorban szöveggrammatikára), s miért nem elegendő a mostani nyelvészeti keret a szöveg tárgyalására. A mostani keretekben ugyanis általában és hallgatólagosan a mondat a grammatikának a legfelső egysége, amelyet rendszerszerűen leírni, magyarázni kívánnak. Generatív felfogásban a kérdés egészen precíz: szükség van-e még bármi egyébre a transzformációs szintaxison (és/vagy a vele együtt kezelendő szemantikán) t ú l a mondatnál nagyobb nyelvi egységek jellemzésére. — Dressler válasza természetesen igenlő erre a kérdésre. Egy ilyen jellegű bevezetésben természetesen jobb feltenni, hogy maga az a szakterület jogosult, amelybe a hallgatókat, az olvasókat iniciálni kívánja a tanár, a szerző. A kérdésre adandó végleges tudományos válasz azonban nyilvánvalóan egy egész korszak közös munkájának eredménye lesz majd.

Afelől ugyanis aligha lehet vita, hogy a s z ö v e g létező nyelvi egység, akár belefér a grammatikába, akár nem. A könyv rövid kutatástörténeti áttekintése is sorra veszi a klasszikus retorikát (s vele együtt a klasszikus grammatikát és filológiát), a stiliszti-

kát. Újabb korszakot jelent az elbeszélő (narratív) jelenségeknek — nem is mindig nyelvészeti — kutatása; majd a különféle német és prágai iskolához kapcsolódó funkcionális mondatperspektíva vizsgálata, illetőleg a Z. S. Harris által elindított „diskurzus-analízis" módszere, továbbá a K. Pike nevéhez fűződő tagmémikának a mondaton túlmenő nyelvi egységek iránti érdeklődése. A tulajdonképpeni szövegnyelvészet ezzel a névvel a hatvanas évek végén jött létre a Német Szövetségi Köztársaságban az előzőekben említetteknek és a generatív nyelvészetnek az együttes figyelembevételével. A legutolsó évek szerteágazó fejlődéséből (vagy inkább: előfejlődéséből) a szerző kiemeli a Német Demokratikus Köztársaságban folyó eredeti irányú generatív szintaxis-kutatást, valamint a Melcsuk—Zsolkovszkij-féle szemantikai szintézis-módszert. S még sok egyéb iskolát lehetne említeni, amelynek valamilyen módon a szöveghez köze van. Én úgy látom, hogy a nyelvészet mai szakaszában szinte valamennyi jelentős irányzat foglalkozik ezzel a témával, szemben az előző korszakkal, amelyben a mondatnál nagyobb egységekkel csak kivételesen foglalkoztak nyelvészeti keretben. S hadd tegyem hozzá — azt, ami a recenzált könyvből is kiderült —, hogy pusztán ezáltal lehetővé vált a modern logika számos eredményének figyelembevétele, illetőleg a nyelvészet és a logika (nyelvfilozófia) kereteit egyszerre respektáló kutatások folytatása. Hogy van-e, jogos-e k ü l ö n szövegnyelvészet, azt nem tudjuk, de hogy a szöveg szintjének szisztematikus bekapcsolása a kutatásokba a diszciplínák eddigi kereteinek, szintjeinek áttörését jelenti, az nyilvánvaló. S ezért jelent a szöveg megközelítése többet, mint a mondat határainak „kvantitatív" áthágását; a kutatás módszereinek „kvalitatív" meghaladásáról mint igényről van szó.

Hadd jegyezzem meg, hogy a szerző egyik szemmel látható korlátozása abban áll, hogy csekélyebb szerepet tulajdonít olyan integráló kereteknek, mint például a s z e m i o t i k a, amely sohasem volt beszorítva a mondat határai közé, s amely kezdettel fogva szemantikai és pragmatikai távlatban szemlélteti a szintaxist is; vagy például a n y e l v f i l o z ó f i a, amely ritkán maradt a szintaxis szolgálóleánya.

5. A szöveggrammatikát tárgyaló terjedelmes részt nagyon nehéz volna részletesen bemutatni, mivel ebben a szerző egy bizonyos szempontból szinte az egész jelenkori nyelvészet probléma-katalógusát elsorolja. Éppen ezért meg kell elégednünk azzal, hogy többé-kevésbé címszavak szerint emeljük ki a legérdekesebb vonatkozásokat. Ilyen legelőször a szöveg összefüggése (k o h é z i ó j a), amelyet a beszéd t é m á j ának és egy hozzárendelhető mondathalmaznak az összefüggéséből lehet leírni, megmagyarázni — és talán ilyen alapon —, generálni. Egy másik ilyen kérdéskör a k o r e f e r e n c i a, amely a helyettesítést (p r o n o m i n a l i z á l á s t) és az a n a f o r a leírását is tartalmazza. Dressler rögtön ezután ismerteti a szintaktikai m e g h a t á r o z o t t s á g, majd az e l l i p s z i s kérdéskörét. (Ezeket a témákat kiemeli egy nagyobb — generatív — szintaxis másféle elrendezésű szabályai, vagy inkább problémái közül.) A logikai (szemantikai) vissza- és előreutalás különféle vonatkozásai, majd a szemantikai bázis (mély szerkezet) folytonosságának és a témának a viszonya kerül sorra. Ezután a szerző kilép a normalizált (vagyis személyek és idővonatkozások nélküli) mondatsorok vizsgálatából, s a cselekvés személyeinek, idejének és aspektusának bemutatásával többé-kevésbé befejezi komplex kijelentés-felfogásának körvonalazását. Ehhez már szinte ráadásként hat az emfázis, a téma—réma (topic—comment) és a szöveg „elvárásainak" tárgyalása. Dressler felfogása nagyon közel áll Fillmore esetgrammatikájához.

A fő rész további részeiben lényegében három témakör olvasható: a d e m a r k a t í v

szövegtan (vagyis a szövegnek és darabjainak különféle elhatárolási problémái); a felszíni szerkezet különféle vonatkozásai (beleértve a fonológiai és grafematikai szinteket); s végül a dialógus problematikája (beleértve azt a kérdést, amit a „szabad függő beszéd" néven ismerünk a magyarországi nyelvészetben). — A fő fejezet anyaga szinte parttalanul szétáradó; az egyes pontok közötti összefüggés, átmenet aránylag ésszerű (ez nem elhanyagolható szempont épp egy szöveggel foglalkozó tankönyvben); talán csak a kötőszavakkal és általában a mondatok összetételével foglalkozó rész került rossz helyre: a demarkatív kérdések mögé (ahelyett, hogy azok elé került volna).

Ez a gyors felsorolás természetesen nem alkalmas annak a sok finom észrevételnek az érzékeltetésére, amelyet a szerző az egyes kérdésekkel kapcsolatban összeszed. Ennek a fő résznek a konklúziója talán az lehetne, hogy idáig a szövegnyelvészet voltaképpen az egész nyelvészetnek egy aspektusa vagy speciális metszete.

6. A szöveg pragmatikus tárgyalása egy félig-meddig játékos példával kezdődik, amely pragmatikus bemutatását adná magának a könyvnek:

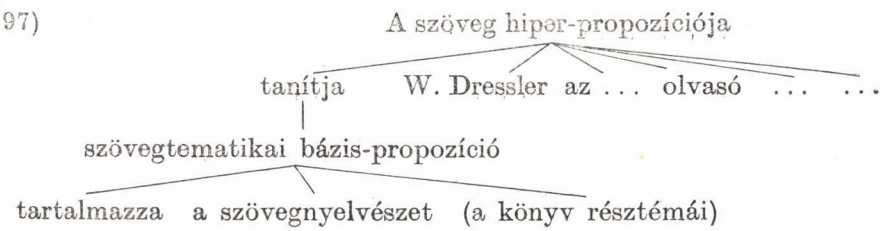

Az a bizonyos hiperpropozíció performatív kerete magának az egész szövegnek.

Maga a pragmatikai rész azonban egészen komoly témákkal foglalkozik: a H. P. Grice által vizsgált úgynevezett konverzációs posztulátumokkal (a beszélgetők által kölcsönösen föltett őszinteség-, és ésszerűség-feltételekkel, valamint együttműködési alapelvvel); majd a szituációs és modális kérdésekkel; a közlőfelek intenciójával; s végül a legutóbbi évek egyre inkább előtérbe kerülő problematikájával: a preszuppozícióval.

A szerző célja az volt ezzel a fejezettel, hogy teljes kommunikációs összefüggésbe állítsa bele a szöveget. Ehhez képest mindez némileg kidolgozottabb lehetett volna a kommunikációkutatás jelenlegi stádiumában. S a záró szkéma, amely helyességének eldöntését a szerző egyéb tudományok illetőségi körébe utalja, bizony nem túlzottan lelkesítő:

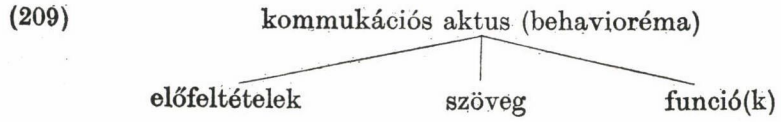

7. A szövegnyelvészet interdiszciplináris szerepét tárgyaló fejezet a kommunikációelmélet, a szociológia (és szociolingvisztika), az irodalomtudomány és stilisztika, a folklorisztika, a teológia, a retorika, a logika, a pszichológia, a dokumentumelemzés és

tartalomelemzés, valamint a fordítástan és oktatás területeit tekinti át igen röviden. Az áttekintés megerősíti azt a konklúziót, amely szerint a szövegnyelvészet a nyelvészet egyik aspektusa, s mindenféle szöveggel kapcsolatos diszciplína, alkalmazási terület kapcsolatba kerül a szövegproblémával — s ezáltal a szövegnyelvészettel is — valamilyen módon.

A felsorolt részek közül aránylag, a lehetőségekhez képest a legmostohább elbánásban az irodalomtudomány részesül. Ezzel kapcsolatban nyilvánvalóan igaz azonban, hogy a szövegnyelvészet fejlődése következtében a stilisztikának újra kell definiálni saját kutatási területét: ezentúl nem tartozhat minden a stilisztikába, ami túlmegy a mondat határán. — Hadd jegyezzem meg, hogy ezek a részek is a szerző kivételes nagy olvasottságáról tanúskodnak, de arról is, hogy az újabb megközelítéseket is nagy előszeretettel szituálja a tudományok meglevő felosztásának keretében.

S a legutolsó rész minden tanulsága mellett is azt mutatja, hogy a szövegprobléma egységes módon csak nehezen ragadható meg, ha azt a nyelvészetnek, illetőleg a többi meglevő diszciplínának a keretében tekintjük. Valószínűleg tudományelméleti átértékelés szükséges a szövegnek mint nyelvi entitásnak, illetőleg az általánosított szövegfogalomnak a leírásához. Úgy látszik, hogy a nyelvészet erre önmagában nem elegendő.

8. Wolfgang Dressler nagyon használható áttekintést produkált a nyelvészek számára. Ma már nem volna érdemes magyarra fordítani. Kár, hogy nincs Magyarországon olyan dokumentációs rendszer, amely egy ilyen tanulságos összefoglalást megjelenése után egy-két hónappal magyar fordításban a szakemberek használatára bocsátana.

Egyelőre a szöveg n y e l v é s z e t témakörében ez látszik a legtömörebb áttekintésnek, bibliográfiai tájékoztatásnak. S még jó néhány évig ajánlott olvasmánya lesz nyelvészeknek és azoknak, akik a s z ö v e g p r o b l é m a szélesebb megközelítése iránt édeklődnek.

Szépe György

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Beszédtempó és grammatika: Tanulmányok*

Van olyan kommunikáció, amelynek eredményét nem befolyásolja, hogy milyen sebességgel folyik. Az elsődlegesen auditív, akusztikus nyelv esetében nem ez a helyzet. Az egyes nyelvek és az egyes beszélők közötti különbségtől most eltekintve: többféle tempóban lehet beszélni és mivel „a nyelv minden luxustól idegenkedik" (Paul), a beszéd tempójának jelentést tulajdonítunk, éspedig nem önkényesen, nem alkalmilag, hanem valamilyen rendszer szerint. E rendszer lényegét egy másik klasszikus idézet

*Wolfgang U. Dressler: *Allegroregeln rechtfertigen Lentoregeln: Sekundäre Phoneme des Bretonischen* (Innsbruck, 1972); W. U. Dressler—P. Fasching—E. Chromec—W. Wintersberger—R. Leodolter—H. Stark G. Groll—J. Reinhart—H.D. Pohl, Phonologische Schnellsprechregeln in der Wiener Umgangsprache: *Wiener Linguistische Gazette* 1. 1—29 (1972).

úgy fogalmazza meg, hogy „a nyelvben csak különbségek vannak" (Saussure): pl. attól „hadar" valaki, hogy ugyanazt elmondhatná lassabban is, a mondat egyes részeinek tempója (pl. felsorolás esetén) a többihez képest gyors és éppen ezáltal képes valamilyen funkciót teljesíteni.

E nagyjából közismert tényeket a nyelvészet elméletileg még távolról sem szintetizálta: nincs tisztességes szupraszegmentális elmélet (bár van már egy nagyon jó összefoglalás: Ilse Lehiste: *Suprasegmentals*, Cambridge, 1970. MIT Press), egyáltalán nem állt még össze a fonológiai terület (a hjelmslevi „kifejezés") és a szorosan vett grammatika, holott nyilvánvaló az említett „felsoroló gyorsítás" vagy „a hang megemelésével történő idézés" jól meghatározott grammatikai-szintaktikai funkciója. A módszerekről lehet és érdemes vitatkozni, ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy egységes modellben kell tárgyalni mindazt, amit csak lehet; amit pedig nem, azt egy ugyanilyen jól kidolgozott más kommunikációs komponensben kell elhelyezni (ilyen lehetne például a hangszimbolika és hasonló jelenségek esetében egy fajta zenei „színelmélet"). Az „amit csak lehet" megfogalmazás mélyebb elméleti megfontolások helyett áll: a között kell választanunk, hogy a „nyelvhasználat" vagy „performancia" névvel megjelölt nagy zsákba hajítsunk értelmezés és magyarázat nélkül egy sor prozódiai jelenséget, vagy pedig a nyelvhasználat alapját képező szabályrendszerbe utaljuk őket. Ami ugyanis nem teljesen véletlenszerű a nyelvben, azt a szó legszélesebb értelmében grammatikalizáltnak kell tekintenünk, és az említett prozódiai jelenségek aligha véletlenszerűek, különben nem tulajdoníthatnánk nekik jelentést. Ha a kódhoz tartoznak, akkor már vannak támpontok a leírásukra és magyarázatukra: ilyen a Fónagy Iván említette két kód-szint (*Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4. 59—76 (1966)), Bühler hármas vagy Jakobson hatos modellje. A tárgyalandó problémák listájáról pedig a tipológia (kontrasztív, univerzálé-kutatás) éppúgy nem hiányozhat, mint a patológia (beszédhibás hadarás) és a többi „alkalmazott" terület (retorika, tömegkommunikáció stb.), amelyek magyarázatra csak elmélet segítségével képesek. Egyes ilyen alkalmazott területek siralmas helyzetét mutatja be W. Dresslernek a pécsi kontrasztív nyelvészeti konferencián tartott előadása (megjelent az *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás* című kötetben, Bp. 1972. 288—296, német nyelven „A szövegszintaxis és a gyorsbeszéd szabályai — a kontrasztív grammatika két elhanyagolt problémája" címen), és ezt szinte minden szupraszegmentális területen kiegészíthetné „panaszkönyv" (P. Delattre kaliforniai csoportja közölt igen érdekes nyelvek közötti összehasonlításokat az *International Review of Applied Linguistics* hasábjain) Így lassan ébred annak a feladatának tudatára is a nyelvészet (mint egy megbeszélésen Szépe György kifejtette) hogy a „gyorsuló idő", a „Gutenberg-galaxis" korszakának nyelvi viselkedését vizsgálja (szótlan szolgáltatások az önkiszolgálás miatt, gyors telefonok kényelmes beszélgetések helyett stb. — így az írógép „nyelvrombolása" mellé felsorakozhatnak a többi médiumok is, amelyek ha nem is feltétlenül rombolnak, de mindenképpen változtatnak). A minket közelebbről érintő prozódia vizsgálata nem elhanyagolt terület (a prágai iskola és több magyar kutató is értékeset alkotott), de a nyelvelméletbe való beépítése a legutóbbi időkig váratott magára.

Így a terep e „hadaró" felvázolása után tulajdonképpeni feladatunk következne, néhány újabb munka ismertetése, eredményeik összefoglalása. Ez nem annyira (eleve nem nagy) számuk, sokkal inkább a szűk terjedelem miatt legfeljebb az információ szintjén történhet, aligha lehet szó szabályos recenzióról.

Tudtommal az első teljességre törekvő munka ezen a területen a berlini csoport, személyesen pedig M. Bierwisch nevéhez fűződik (A német hangsúly és hanglejtés

vizsgálata, *Studia Grammatica* VII, Berlin, 1966, itt Bierwisch dolgozata: „A német mondatok intonációjának szabályai" 99—201). — (Chomsky—Halle nagy fonológiája, mely részben tárgyalja e problémákat is, ekkor még kéziratban volt*.) Ő elsősorban az intonáció kapcsán fejtette ki a talán „szintaktikai fonológiának" nevezhető terület vizsgálatának elveit, és a német nyelv gyakorlati elemzése közben kidolgozta a felszíni szerkezet és a mondat prozódiai alakja közti viszony formális leírását (határszimbólumok, a pro- és enklízis ciklikus szabályai stb.).

Ezen az alapon vizsgálta Ch.-J. N. Bailey [Tempó és frázisszerkezet (Tempo and Phrasing): *Working Papers in Linguistics* 3/2. 105—114 (Hawai, 1971)] a tempóval összefüggő hangsúlyvesztés és szünetkiesés jelenségét, formális modellt adva az egyes tempószintek közötti átmenet (a gyorsulás) hatásaira.

Bailey módszerét W. Dressler bécsi egyetemi szemináriumi csoportja alkalmazta a bécsi köznyelv leírásában (W. Dressler és társai, A bécsi köznyelv gyorsbeszédszabályai, Wiener Linguistische Gazette 1. 1—29 (1972)), és mellékesen meg is cáfolta. Az ő nagy érdemük az, hogy a tempót és a vele egyenrangúan fontos, mintaszerű teljességgel feltárt egyéb jelenségeket: a hangsúlyvesztést, a hangsúlytalan magánhangzók és a módosuló mássalhangzók változásait következménynek tekintik, egy jelenség, egy stílus tüneteinek, és éppen e stílusok (a nyelvhasználat igényességének) szintjeit nyelvrendszerbeli megfelelőikben igyekeznek megragadni. A kommunikációs helyzetből indulnak ki, ennek leírására pedig formális keretet hoznak létre, ahol egyaránt szerepel a partnerek egymáshoz való viszonya, társadalmi helyzete, a beszélgetés témája, a nyelvjárás használatáról alkotott véleményük stb. Az említett jelenségeket egy sor szabályban foglalják össze, felhasználva a generatív fonológia teljes apparátusát. Ennek igen nagy jelentősége van: az autonóm fonémákkal történő elemzés ugyanis kénytelen lenne minden egyes stílus (= tempó) kedvéért új fonémarendszert felállítani (a megfelelő disztribúciókkal és variánsokkal), ami — Occam borotvája! — fölösleges többszörözés, ha összehasonlítjuk azzal, ahogy az egyre gyorsabb („lezserebb") beszéd leírható bizonyos szabályok elvesztése- illetőleg felfüggesztéseként (utalnak arra, hogy a szabálykövető viselkedés általában úgy lesz szabadabb, kötetlenebb, hogy egyre több szabályt rúg föl; — ez nemcsak jó hasonlat, hanem jó meglátás is, bár a különböző jellegű viselkedések szabályait nyilván nem lehet egy kalap alá venni). De ehhez az kell, hogy a nyelv működését ne fonémák és elrendezési szabályaik együtteseként képzeljük el, hanem elemeken működő, a szimpla elrendezésnél jóval bonyolultabb szabályrendszerként. Ez a bonyolultság csak látszólag hátrány a szemléletes egyszerűséggel szemben: ezt elméleti megfontolások alapján már régen tudjuk (lásd pl. Szépe György, Az alsóbb nyelvi szintek leírása: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6. 359—468), mivel nagyobb általánosságot biztosít; most viszont azt látjuk, hogy a józan észnek ellentmondó kényszertől óv meg azzal, hogy a szintek közötti átmenetet ilyen egyszerűen elintézi és ezzel a vizsgált területet jelentősen ki is terjeszti. Ez persze jelentős módosításokat tehet (és itt tesz is) szükségessé magán az elméleti apparátuson is, de e problémák az elmélet által lehetővé tett kiterjesztés révén merülhettek csak fel. A dolgozat tíz stílusszinttel operál, ennek megalapozása komoly szociológiai feladat, de a nyelvet eleve társas cselekvésnek fogják föl, és mindvégig hangsúlyozzák a pragmatikai szempontokat (szerepek és szituációk).

A gyorsbeszéd mint a nyelvi viselkedés egy fajtája önmagában is teljes joggal kutatás tárgya (és még jócskán van tennivaló, különösen ha meggondoljuk, hogy az ilyen

* De a kézirat 1962 eleje óta elérhető volt Európában is. — *A szerk.*

szempontból különösen gazdag német nyelv ún. „gyenge formáit" tárgyaló első kézikönyv — Gottfried Meinhold: A német sztenderd kiejtés — Hanggyöngülések és alakfokozatok. Jéna, 1973. — is csak a közelmúltban jelent meg). W. Dressler önálló munkája (Az allegrószabályok igazolják a lentószabályokat. A breton nyelv másodlagos fonémái. Innsbruck, 1972) ennél jóval tovább megy, azt lehetne mondani, hogy több bőrt húz le róla. Tudtommal a „független evidencia" hallatlanul fontos tudománylogikai elvét a magyar nyelvészeti irodalomban egyedül Pap Mária tanulmánya tárgyalta (Vissza a nyelvészethez!: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 7. 207—228). Röviden talán úgy lehetne ezt az elvet megfogalmazni, hogy valamely tartalmi vagy formai hipotézis ellenőrzése csak független területeken lehetséges (pl. a fonéma és a megkülönböztető jegy vitájában az is dönthet, hogy a nyelv változása vagy elsajátítása melyik szinten, milyen módon érthető meg, illetőleg megy végbe). Épp e követelmény biztosítja a grammatika, a nyelvről alkotott modell egységességét, koherenciáját, az egyes szintek, jelenségek kölcsönös egymásrautaltságát (aminek „ontológiailag" az felel meg, hogy a beszélő fejében homogén szabályrendszer van, és ezt csak a tudomány darabolja föl külön diszciplínákba tartozó részekre). A fonológiai hipotézisek indokolásában és ellenőrzésében sokféle területről származó független evidenciák játszottak már szerepet (Dressler említi a Pap Máriánál központi szerepű nyelvtörténet és nyelvelsajátítás mellett a kölcsönzést, az afáziát, a metrikát, a hibaelemzést, a nyelvjárási variációt). Ezek sorába került most a gyorsbeszéd is.

Az egyik eredmény a breton nyelv beszédtempó szerinti stílusainak feltérképezése: ez a bizonyára nem „keltista" olvasót kevésbé érdekli, bár a vizsgált nyelvjárás helyzete igen tanulságos. Ahogy ugyanis a bécsi köznyelvben az egyre gyorsabb stílusok nemcsak fonológiai folyamatokat (szabályvesztés, illetőleg speciális — összevonási, gyöngítési — szabályok működésbelépése) indítanak el, hanem a nyelvjárási alakok (morfológiai és szintaktikai!) „beugrását", úgy a legtöbb nyelvben a nagyobb igényesség irodalmibb nyelvi formák használatát jelenti (ez persze egyazon folyamat a kommunikációs kompetencián belül). A mono-dialektális helyzet folytán e breton nyelvjárásban minden stílus egynemű: breton.

Minket most jobban érdekel az a másik „bőr", amit a szerző lehúz a vizsgált nyelvről és ez: milyen eldöntendő kérdéseket vet föl a breton fonológia, melyeket a gyorsbeszéd független evidenciái nélkül nem lehetne megválaszolni. A nagyszámú diftongus, nazális magánhangzó, palatalizált és redukált mássalhangzó elsődleges vagy levezetett voltáról van szó. Az a tény, hogy a „presto"-szabályok diftongusokat produkálnak, a diftongusok pedig többféle okból monoftongizálódhatnak (hangsúlytalan helyzetben, umlaut folytán vagy az „andante"-stílus morfémahatárfeloldása folytán), a „lento"-diftongusok másodlagos fonéma jellegét bizonyítja (ami annyit jelent, hogy a fonológiai mély struktúrában így szerepelnek). Ez a megállapítás megegyezik a történeti folyamatok tanúságával. Ugyanilyen logikával (és most ez érdekel bennünket) veszi sorra a nazálisokat (ez a fejezet különösen azért tanulságos, mert foglalkozik a franciából való átvétellel, és e folyamat generativista elemzését adja), a palatalizált *n'*, *l'*-t (itt az összevont kifejezések, rövidítések fonológiáját is érinti) és a magánhangzók gyöngülését, illetőleg elvesztését. A „Távlatok" című összefoglalás igen fontos tanulságokkal szolgál, pl. utal arra, hogy az allegro-szabályok nemcsak a fonológia, a morfológia és a szintaxis „közös ügye" (a konkrét elemzések ezt lépten-nyomon bizonyítják), hanem a pragmatikáé is. Hivatkozik a már említett párhuzamosságra a nyelvi és a nem nyelvi viselkedés igényességének/kötöttségének szerkezete között (az igényesség növekedése a kötöttség növekedését jelenti: egyre több szabályt, tabut,

és megfordítva), amit a nyelv „cselekvési elméleténél" (Handlungstheorie) figyelembe kell venni. Ugyanakkor ez a tényállás a fonológia stratégiájának nálunk még kevéssé ismert, „természetes fonológia" nevű megfordítását látszik igazolni: induljunk ki a legtermészetesebb alakból, a gyorsbeszédből, és az ehhez képest „jelölt" alakok ennek „bonyolításai" legyenek.

A gyorsbeszéd problémája nem véletlenül (és nem a breton miatt!) merült fel, hanem a Bailey által szerencsés kifejezéssel „új paradigmának" nevezett programból származik (több előzetes tanulmánya után ennek összefoglalását most megjelent, de általam csak utalásokból ismert könyve nyújtja: *Variation and Linguistic Theory* [A variáció és a nyelvelmélet] Arlington, 1973. Center for Applied Linguistics), mely az ideális beszélő, a homogén rendszer stb. fázisának meghaladását követeli (mert már lehetségesnek tartja!), az „in vitro" után a nyelvi viselkedés valósabb, „in vivo" megismerését. Ennek fő szószólói a szociolingvisztika és a nyelvjáráskutatás képviselői (Labov: városi nyelv; Weinreich: jiddis; Bailey: nyelvjárások). Mint említettük, a területnek ez a kibővülése visszahat magára az elméletre is, de már az is nagy tanulság lenne, ha csak a békés kiegészítés, a nem erőszakos hódítás példájául szolgálna.

Terts István

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Általános Nyelvészeti Tanszék,
Debrecen

J. Dubois—F. Edeline—J. M. Klinkenberg—P. Minguet—F. Pire—H. Trinon: Rhétorique générale

Párizs, 1970. Larousse. 206 lap

A liège-i egyetem kutatóinak közös munkáját — a benne található problémák, elméleti fejtegetések újszerűségénél, bonyolultságánál és fontosságánál fogva — nehéz volna egy ilyen ismertetés keretein belül tömören, mégis kimerítően összefoglalni. Így az alábbiakban foglaltakat, egy-két részlet kiemelése mellett, inkább bevezetésnek szánjuk a mű olvasásába, mintsem olyan elemzésnek, amilyet megérdemelne.

Csaknem két évszázad telt el azóta, hogy Hugh Blair megírta az utolsó módszeres és a maga idejében nagy hatású retorikát (*Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres*, 1783), és mintegy százötven év, hogy Pierre Fontanier, a „retorika Linnéje" rendszerbe foglalta a trópusokat és egyéb stílusalakzatokat (*Manuel des tropes*, 1821. és *Figures autres que tropes*, 1827). Ezt követően a retorika csak mint iskolai tantárgy élt tovább, komoly kutatással a XIX. század folyamán nem találkozunk, aminek okai között nyilván ott szerepel, hogy a romantikus esztétika összeférhetetlennek bizonyult a klasszikus retorika normativitásával. De századunk első felében, a modern stilisztika megszületése után sem változott sokat a helyzet: Charles Bally nehézkesnek, pedánsnak és használhatatlannak tartja a retorika terminus technikusait, s az igazi reneszánsz tulajdonképpen csak 1960 után kezdődik, elsősorban Jakobsonnak, pontosabban a metafora és metonímia kapcsolatáról írott nevezetes tanulmányának hatása nyomán. Barthes, Genette, Todorov és Kibédi-Varga írásait követően így lát napvilágot az első strukturális nyelvészeti alapokon nyugvó retorika. De vajon valóban retorika-e a

Rhétorique générale, s ha igen, hogyan kapcsolódik a klasszikus retorika hagyományához?

Arisztotelész retorikája, mely logikájának szerves függvénye, három egységből tevődik össze, és ez a hármas tagozódás (invenció, diszpozíció, elokúció) sok évszázadon keresztül tükröződik a legkülönbözőbb felfogású retorikában, az idők folyamán azonban formálissá válik. Arisztotelész művének egysége nemcsak a szillogisztika mindenhatóságában keresendő. Míg a *Tekhné retoriké* első két könyvét a gondolati tartalom kifejtésének, az érvek összegyűjtésének, invenciójának, általában az érvelés elméletének szenteli, a harmadik könyvben a gondolatok nyelvi formájával vagyis az érvek elrendezésével és kifejezésével foglalkozik. Tartalom és forma dialektikája a szillogisztika szilárd foglalatában: ez biztosítja az arisztotelészi *tekhné* tökéletes egységét és teljességét. Ez az egység tulajdonképpen már az ókorban bomlásnak indul. A római retorika összefoglalója, Quintilianus megőrzi ugyan (sőt kibővíti) az arisztotelészi hármas tagozódást, számára azonban a retorika nem egyszerűen a meggyőzés művészete, hanem inkább a helyes kifejezés tudománya, vagyis mind nagyobb teret enged az ékesszólásnak, az elokúciónak: ha nem is adja fel a res/verba dialektikáját, figyelmét láthatóan a verba, a szavak művészete köti le jobban. E folyamat eredményeként, a retorika XVI—XVIII. századi reneszánsza idején már többfajta retorikával kell számolnunk.

A felbomlott retorika napjainkban is megőrizte, sőt tovább mélyítette ezt a kettősséget. Az érveléssel, a gondolatok logikus rendszerbe való építésével elsősorban a filozófusok foglalkoznak; az elokúciót, a trópuselméletet pedig a modern stilisztika sajátította ki. Ebben az értelemben nevezi Gérard Genette napjaink retorikáját szűkített, leszűkült retorikának (vö. La rhétorique restreinte: *Communications* 16. kötet 1970).

De vajon azt jelenti-e mindez, hogy a retorika a modern stilisztika részévé vált, vagy hogy — és ezt a kérdést a *Rhétorique générale* szerzői is felteszik (13) — a stilisztika nem más, mint napjaink retorikája? Henri Mitterand szerint (vö. La stylistique: *Le Français dans le monde*, 42. sz., 1966) a két diszciplína alapjaiban különbözik egymástól, miután a stilisztikának nem feladata, hogy — a szó irodalmi értelmében — írni megtanítson, a retorikáról pedig köztudott, hogy pontosan a világos és ékes beszéd művészetére tanítana meg. (El lehetne azon is gondolkozni, hogy a stilisztika elsősorban írott szövegek elemzésére hivatott, míg a retorika mindig a szóbeli művészet elmélete volt.) Másfelől a stilisztikának nem feladata, hogy bármilyen irodalmi alkotást kész szkémák segítségével magyarázzon: hogy miért szép vagy hatásos egy szöveg, erre a kérdésre sem a retorika, sem a nyelvtan terminológiája nem adhat feleletet. A *Rhétorique générale* válasza ennél azért figyelemreméltóbb és differenciáltabb, mert helyesen meglátja a mai stilisztika és a hagyományos retorika közötti kapcsolatot, s annak lehetőségét, hogy a modern nyelvészet fogalmai szerint átírt retorikát hogyan lehet mégis hasznosítani az irodalmi szövegek értelmezésében. Mert bár ez a tanulmány „nyilván nem fog magyarázatot adni arra, hogy egy szöveg miért hatásos, azt azonban megmondhatja, hogy miért szöveg egy szöveg, vagyis: melyek azok a nyelvi jegyek, amelyek az irodalmat jellemzik. Másképpen fogalmazva, azt ugyan el kell ismernünk, hogy például egy költői kép azért szép, mert még így, ilyen összefüggésben soha nem használták, ez mit sem változtat azon, hogy annak a képnek először mégis csak képnek kell lennie. Feltesszük tehát, hogy az irodalom mindenekelőtt a nyelv sajátos használata, és egy általános, sőt talán általánosítható retorika tárgyát pontosan ezen nyelvhasználat elmélete képezi" (13—4).

A *Rhétorique générale* két fő része közül csak az elsőt („Rhétorique fondamentale") tekinthetjük a klasszikus retorika — helyesebben a trópuselmélet — modern örökösének. Fejezetei között ott találjuk a nyelv stílusalakzatainak általános elméletét (=trópuselmélet a modern nyelvészet és a Greimas-féle strukturális szemantika tükrében), majd a szerzők sorra veszik a hagyományos leíró nyelvtan és stilisztika (Cressot) hang—szó—mondat alfejezeteit, metaplazmának nevezvén azt a műveletet, amely „az üzenet fonetikai és grafikai kontinuitását megváltoztatja" (50), metataxisnak a különböző szintaktikai szegmentumokban a leíró nyelvtani normákhoz képest bekövetkezett változást (67), metaszeémának a trópuselméletből már ismert jelentésváltozásokat (92). És mivel ezek a változások csupán a jelölőt vagy a jelöltet, illetve kettőjük viszonyát érintik, a *Rhétorique générale* — az Ogden—Richards-féle háromszög szellemében — bevezeti a metalogizmus fogalmát: ez azokat a stilisztikai jellegű eltérése et jelöli, amelyek csak az üzenet denotátumának ismeretében észlelhetők (34, 113, 123).

Az elmondottakból bizonyára kitűnik az is, hogy a *Rhétorique générale* dialektikája nem az arisztotelészi gondolati tartalom/nyelvi forma, senem a quintilianusi res/verba kettősségén nyugszik, hanem a nyelvileg „szabályos" norma, valamint a hozzá képest „stíluselemnek" számító eltérés ellentmondásán és egységén. A norme/écart oppozíciónak ez a posztulátuma nagy vitára és számos ellenvéleményre adott alkalmat Jean Cohen *Structure du langage poétique* című művének megjelenése után (Párizs, 1966), elsősorban a norma meghatározhatatlansága miatt. A *Rhétorique générale* szerzői mintha hasznukra fordították volna a kritikák egy részét: az eltérés helyett ezúttal a normát (melyet degré zéronak neveznek) igyekeztek meghatározni (35—37), természetesen sikertelenül, s be kellett látniuk, hogy definíciójuk inkább „ígéret, mintsem hatásos munkaeszköz", hogy az Irodalom, Költészet, Humor stb. jelenlétével egyenlő écart mindig csak mint lokális, egyedi eltérés észlelhető, és hogy a két szembeállított fogalom csak mint viszony határozható meg. Ezután az eltérést a konvencióval szembesítik (41—43), ugyanakkor felteszik, hogy a konvenció maga is egyfajta eltérés, ám az écartral ellentétben rendszeres, egyenletes, nem meglepő, kiszámítható: legalábbis szinkronikusan. Mert valójában az eltérés és a konvenció ugyanannak az écartnak két fázisa: az eltérés az idők folyamán, a használat révén konvencionálissá válik s másodfokon újabb eltérés alapjául szolgálhat (13 és 43). Ez a felismerés lényegében helyes, és bízvást épülhetett rá egy modern trópuselmélet. Hogy a *Rhétorique générale* a továbbiakban, a klasszikus retorikával szemben, miért csak a stíluselemekként funkcionáló eltérésekkel foglalkozik és miért mellőzi a konvencionálissá vált nyelvi eszközök, például a katakrézis taglalását, ennek igen egyszerű oka van. Arisztotelész idejében sem általános nyelvészet, sem szemantika nem létezett, egyszóval az ő retorikájának nemcsak azért kellett ezek csíráit is magába foglalnia, mert elsősorban a (látszólag) konvencionális prózával élő szónokok használatára készült.

A *Rhétorique générale* trópuselméletében kiemelkedő helyet foglal el a metafora „mély struktúrájáról" szóló fejtegetés (106—112), melynek lényege az, hogy minden metafora (illetőleg analógiára épülő stílusalakzat) két ellenkező irányú szinekdoché eredménye (M = Sg + Sp vagy Sp + Sg). Pontosabban a következőről van szó.

A fogalmak két, logikailag radikálisan különböző módon bonthatók részekre. Az egyik esetben a koordinált, egymástól teljesen különböző részek csak együttesen jelentik a fogalmat, külön-külön a fogalom szémáinak csupán egy töredékével rendelkeznek:

(I) fa = ágak *és* levelek *és* törzs *és* gyökerek stb.

A másik esetben a részek a fogalom valamennyi lényeges szémájával rendelkeznek, vagyis nem disztributív, hanem attributív felbontással van dolgunk:

(II) fa = jegenye *vagy* tölgy *vagy* fűz stb.

Másfelől a szinekdoché, mint köztudott, két irányú lehet: vagy a rész jelöli az egészt (Sp = synecdoque particularisante), vagy az egész jelöli a részt (Sg = synecdoque généralisante). Ha ezt a két lehetőséget a logikai felbontás előbbi két lehetőségével kombináljuk, négy variációt kapunk, melyek közül csupán kettő (+) eredményez használható metaforát:

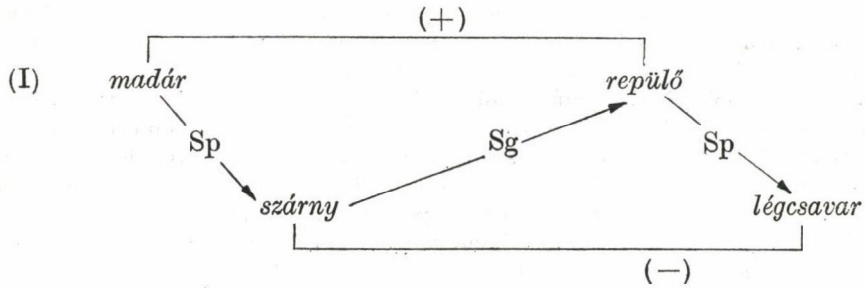

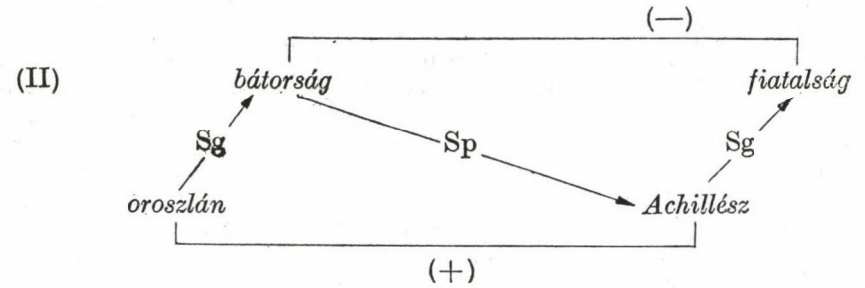

E vázlatos levezetésben tükröződő felfogás megnyitotta az utat a jelentésváltozások k ü l ö n b ö z ő formáinak e g y s é g e s szemlélete felé, mégpedig szigorúan logikai-szemantikai szerkezetük feltárásával és egymásra vonatkoztatásával: a *Rhétorique générale* éppen e tekintetben tér el Arisztotelész *(Poétika*, 1457 b 6—15) vagy az újabbak közül Jean Cohen (*i. m.* 116) nézetétől, akik számára a „metafora" címke, etimológiájából következően, minden paradigmatikus eltérés neve volt. És ezért igaztalan Michel Le Guern vádja *(Sémantique de la métaphore et de la métonymie*, Párizs, 1973. 13.), aki azt veti a szerzők szemére, hogy a metafora és a szinekdoché rokonításával mereven elválasztották ezt a két trópust a metonímiától, vagyis „rendszerük azt a látszatot kelti, hogy a metafora — szinekdoché távolság kisebb a szinekdoché és metonímia közöttinél", s ezzel szembekerültek Jakobson afáziás esetekkel kapcsolatos klinikai megfigyeléseivel. Elegendő közelebbről megvizsgálnunk a fenti séma negatív (−) relációit, melyek, ha ebben a konkrét esetben nem is, de elvben, szerkezetileg

mindenképpen a metonímia felé mutatnak (vö. egyébként 119 kk.). Annál meglepőbb viszont, hogy a *Rhétorique générale* a hasonlatról szóló fejezetben csak az elkoptatott, közhellyé vált alakzatokat nevezi „szinekdochikus hasonlatnak" (113), ellentmondásba kerülve saját teóriájával, amely (helyesen) azt sugallja, hogy m i n d e n hasonlat szinekdochikus, amennyiben éppúgy egy szinekdoché-pár eredménye, mint bármelyik analógiára épülő stílusalakzat.

A *Rhétorique générale* második részéről („Vers la rhétorique générale") ezúttal csupán annyit, hogy eredetileg külön kötetnek készült (erről az első részben a 65. lapon egy „ottfelejtett" lábjegyzet árulkodik), és tartalmában erősen különbözik az előbbitől: a retorikának, a fentebb ismertetett módszernek nem-nyelvészeti területekre való kiterjesztéséről van benne szó, vagyis ezek a vázlatosnak tűnő fejtegetések nem a stilisztikával, hanem a szemiotika egyéb fejezeteivel kapcsolatosak. Az érdeklődők e témára vonatkozóan bővebb anyagot találhatnak a *Communications* 15. számában (Párizs, 1970). A szerzők mentségére legyen mondva, hogy bátor, kísérleti jellegű próbálkozásról van szó, hogy mondanivalójukban csak egy módszer alkalmazhatóságáról szerettek volna meggyőződni.

Befejezésül megállapítható, hogy a *Rhétorique générale* olyan szintetikus mű, amelyet bárkinek, aki napjainkban stilisztikával foglalkozik, ismernie kell, még ha a strukturális stíluselemzés módszerével nem is ért egyet. Jelentőségéből, értékéből tulajdonképpen semmit sem von le az a néhány tévedés vagy túlzott nagyvonalúság, amelyyel pár részletkérdésben találkozunk. Tévedés: abból, hogy a mai franciában a nyelv globális redundanciája 55% körüli, nyilván nem következik, hogy egy üzenet érthető marad, ha a nyelvi egységek b á r m e l y 55%-át válogatás nélkül töröljük (39). Túlzott nagyvonalúság: a metaforával kapcsolatban Arisztotelész híres példáját (rosszul) idézve — „Ez egy oroszlán" — így világítják meg az értelmét: Arisztotelész „Nagy Sándorról vagy valaki hasonlóról beszél" (96). Az a szerző, akinek nevével már a kötet bevezető jegyzetében találkozunk, és akinek tiszteletére a *Rhétorique générale* hat írója, a metafora görög nevének kezdő betűjére utalva, „μ -csoport"-nak keresztelte magát, nagyobb filológiai pontosságot érdemelt volna meg.

Vígh Árpád

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Román Nyelvek és Irodalmak Tanszéke,
Debrecen

Text—Bedeutung—Ästhetik

Szerkesztette S. J. Schmidt. München, 1970. Bayerischer Schulbuch-Verlag. 253 lap

Ez a gépelt sokszorosításnak látszó, de egyébként nyomdai termék az ugyancsak Siegfried J. Schmidt által szerkesztett *Grundfragen der Literaturwissenschaft* című könyvsorozat első számaként jelent meg. Az egylapos előszó közli, hogy az 1969. október 17—19. között Karlsruhében tartott „Kísérleti művészet és kísérleti művészettudomány" előadásai között rendezett kétnapos „A szemantikai szövegelemzés" című vita anyagát tartalmazza. A vita 13 résztvevőjét a kötet 217. lapja bemutatja, és a könyv végén „A szemantikai szövegelemzés problémái" címmel mintegy három íves vitajegyzőkönyv olvasható. Ez voltaképpen az ülésszak négy témája (Az általános sze-

mantika megalapozásának problémái — A szemantikai univerzálék kérdéséhez — A képvizsgálat és az esztétikai elmélet kérdései — Az esztétikai értékelés kérdései) szerint tagolódik, és az előadások meg a résztvevők gondolatcseréjét adja, lényegi összegezés nélkül. A kötet kilenc előadást közöl, megítélhetőleg eredeti formájukban, vagyis egymástól független, önálló munkákként. Maga az ülés ma már, egy kis történeti távlatból, a német szövegelméleti kutatás egyik első megnyilvánulása volt, amelynek eredményei, tanulságai immár közkeletűek, de fél évtizeddel ezelőtt újdonság számba mentek. A résztvevők túlnyomó többsége német nyelvész, irodalmár, filozófus volt, olyan arányban és témákkal, ahogy ezt a mai német szövegelméletben is megtalálhatjuk.

Az egyes előadásokra rátérve Oswald W i e n e r a szemantikai analízis kialakulásáról és az irodalmi vizsgálatban való alkalmazásának nehézségeiről leszélt. Peter H a r t m a n n egy nyelvészeti alapozottságú szemantikai szövegvizsgálat vázlatát adja. A szerkesztő S c h m i d t a szöveg és jelentés nyelvfilozófiai kérdéseivel foglalkozik. Alfred H o p p e a szemantikai szövegvizsgálat módszereit sorolja fel. A holland Teun A. v a n D i j k egy címe és felépítése szerint tudománytörténeti, lényegileg azonban elméleti összegezésben foglalkozik az irodalmi szemantika újabb eredményeivel, főként a szövegszerveződés kérdéseivel. Jens I h w e a kompetencia és performancia fogalmainak irodalomelméleti felhasználhatóságát mutatja be. Harald D e l i u s az esztétikai értékelés kérdéseit érinti, ez annál bonyolultabb feladat, mivel a modern művészet látszatra nem szépségre irányuló. Max I m d a h l egy, az első ezredforduló körüli kódex-illusztráció példáján a képi szintaxis és a képi szemantika összefonódását elemzi. Adolf V u k o v i c h az esztétikai összefüggések mérésének, vagyis a számszerűsített esztétikai értékelésnek a kérdéseivel foglalkozik.

A vita csak részben érintette a felvetett konkrét példákat, inkább csak az általános és módszertani kérdések körül forgott. Általában is megjegyezhetjük, hogy I m d a h l előadásától eltekintve sehol sem konkrét példák szerepelnek, hanem az elméleti összegezés igénye figyelhető meg. E téren a kötet úttörő jelentőségű vállalkozás, a maga idején először fogalmazott meg néhány fontos alapgondolatot (amelyeket a szerzők azóta önálló monográfiákban fejtettek ki). Főként H a r t m a n n, v a n D i j k és I h w e tanulmányait nevezhetjük ilyennek. Igen tömör, szűkszavú és szakszerű elgondolásaik referálása nehéz feladat. Talán arra kell mindenképpen utalni, hogy felfogásuk szerint a szöveg sajátos szerveződés, amelyet tágan értelmezett grammatikai műveletek fognak össze (ide vonják a stílus és kompozíció törvényeit is), kívülről pedig a kommunikációelmélet keretébe illesztett irodalomelméleti jelenségek nyelvelméleti megközelítésével írnak le. Ez utóbbi összefüggésben kap helyet a generálás és a kompetencia, a szerző, a mondanivaló, stílus és közönség kategóriarendszere. Nyelvfilozófiailag a modern szemantika elveinek átvétele jellemzi a kötet szerzőit: a transzformációs módszerek és funkcionális jelentéstan iránti rokonszenvvel, a szöveg különböző funkcióit és rétegeit kereső gondossággal, ugyanakkor az analitikus nyelvfilozófiából kölcsönzött, egy kicsit még annál is tovább vitt szkepticizmussal és óvatossággal. A keverék összetétele máig sem változott a mai német szövegelméletben.

Voigt Vilmos

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Folklore Tanszék,
Budapest

Szerkesztői utószó

Ezzel a kötettel az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* nagyjából évkönyv-jellegű sorozata belépett a második évtizedébe. A változást tartalmilag semmi különös nem jelzi, hacsak az nem, hogy az eddigieknél még jobban szeretnénk a kötetek profilírozását megvalósítani. Úgy véljük ugyanis, hogy megfelelő előkészítéssel meg lehet valósítani azt, hogy magyarországi szerzők segítségével mutassuk be a nyelvészet egy-egy nagyobb időszerű kérdéskörét.

A mostani kötet alcíme: *A szöveg megközelítései*. Ezt úgy is megfogalmazhattuk volna, hogy a szöveggel kapcsolatos problémák megoldására irányuló különböző — általában nyelvészeti — törekvések.

A *szöveg* nem egyértelműen része minden nyelvészeti felfogás, irányzat tematikájának. Akadnak olyanok, akik szerint a szöveg a nyelvészeti, elsősorban grammatikai műveletek eredménye, s magának a nyelvészetnek az illetékessége voltaképpen a mondattal befejeződik. (Sőt olyan iskola is van, amelyik szerint már maga a mondat is produktum, tehát azzal sem foglalkozik a szorosan vett grammatika.)

Az utóbbi évtizedben nyilvánvalóvá vált, hogy a grammatikaelmélet továbbra is a nyelvészet egyik központi fejezete, azonban a grammatika elmélete nem tekinthető egyenlőnek a szintaxis elméletével, főként nem az olyan szintaxiselmélettel, amelyik megáll a mondat határainál. A grammatika elmélete — ismét hallgatólagosan — a teljes nyelvleírás elméletévé fejlődött: a hatvanas évek közepéig uralkodó felfogással szemben legalább két jelentős változást kell regisztrálnunk. Az egyik a mondatnál nagyobb egységek leírásának — így elsősorban szintaktikai, „formai" leírásának — irányzata: ennek a törekvésnek egyik lehetséges kerete a szövegelmélet (szöveggrammatika, szövegnyelvészet). A másik pedig a szintaxis u t á n, annak értelmezésére szorítkozó jelentéstan helyébe lépő, most már a szintaxist megelőző újfajta szemantika, generatív szemantika; ez a modellen belüli áthelyezés a — generatív nyelvészeten belül maradva — a megelőző felfogásnak átalakulását jelentheti. (Sorozatunk egyik következő kötetét ezzel a fordulattal kapcsolatban — de szokásunk szerint nem korlátozódva a generatív keretben írott tanulmányokra — a mondat jelentése problémájának szeretnénk szentelni. A mostani kötetben Antal László és részben Kelemen János foglalkozik ezzel a témával.)

Ez a két fordulat időben egyszerre bontakozott ki, ezért egyik sem tisztán, egyetlen tényező átrendezésével igyekezett a grammatikát átalakítani, hanem a szövegelmélet kibontakozásának első pillanatától kezdve fokozottabb és más jellegű figyelmet fordított a jelentés kérdésének, mint a megelőző korszak grammatikája, elsősorban szintaxisa tette. (Ugyanakkor természetesen a generatív szemantikusok és eltérő keretben dolgozó mondatszemantikusok is gyakrabban túlmentek a mondat határainál, mint a megelőző jelentéskutatók.)

Sőt ezt a korszakot már kismértékben orientálja két további lépés, melynek kibontakozása az említett kétirányú fordulat után kezdődött. A mondat szemantikája után a mondat pragmatikája is napirendre került; sorozatunkban is esett már szó pragmatikai vonatkozásokról, de azok még nem kapcsolódtak szorosan a nyelvészet egzakt igényű központi, szintaktikai eredményeihez. A másik kibontakozó fordulat pedig a szövegnek mint a mondatnál nagyobb nyelvi kategóriának a nem nyelvi (vagy nem pusztán) nyilatkozatokhoz, a kommunikációnak más sajátos célokkal, funkciókkal megjelölhető fajtáihoz, műfajaihoz való megközelítése. Ez arra a problémára is vonatkozik, amelyet a többségükben nyelv- és irodalomtudományi tanulmányokat folytatott nyelvész és irodalmár szakemberek úgy emlegetnek, hogy mi van a nyelvészet és az irodalom k ö z ö t t. Ebben a kötetben is találhatók olyan írások, amelyek nem nyelvészeti célúak, hanem a nyelvészetet eszköznek, modellnek használják föl az irodalom vagy a vizuális kommunikáció elemzésére (ilyen a szegedi irodalomszemiotikai kör két tagjának, Csúri Károlynak és Kanyó Zoltánnak, illetőleg Horányi Özsébnek az írása).

Ez a vonal vezet bennünket tovább a filológia felé: a klasszika-filológia, a modern stílustörténeti filológia, valamint a hipermodern nyelvészet eredményeit is felhasználó filológia felé (ezeket nem szembeállítva, hanem épp tudománytörténeti összefüggésüket hangsúlyozva). Az elsőre Borzsák István, a másodikra Herczeg Gyula, a harmadikra Dezső László tanulmánya a példa. De voltaképpen filológiainak minősíthető Dezséry Judit és Terestyéni Tamás közös írása is, amely a beszélt nyelvi szövegekkel foglalkozik; s természetesen Kiss Sándoré is, amely a demarkációs fonológia ismeretanyagát terjeszti ki az irodalmi művek vizsgálatára. (Mindkét utóbbi írás másféle besorolás tárgya is lehet.) A filológia évezredes megközelítési módja jelenleg pusztán ideál — újból elérendő, a kor vadonatúj eredményei által újból felépítendő cél: egy általános szövegelméletnek mindazt kellene tudnia, amelyet az egyes művek, fejlődési sorok vagy időmetszetek elemzésében kikristályosodott filológiai módszer már tud.

Nyilvánvaló, hogy a nagy mennyiségű szöveg feldolgozása a jövőben egyre inkább az elektronikus számológépek segítségének igénybevételével történik majd. Ennek tanulságos módszertani előkészítése a debreceni szerző-hármas tanulmánya a szöveg „legalsó", vagyis anyagi (írástechnikai) szintjének feldolgozásáról. A teljes gépi szöveg-feldolgozáshoz természetesen a nyelvészetnek és más tudományoknak egyéb irányú, elsősorban tartalmi eredményeire is szükség lesz. Egy csekélyebb mértékben kvalitatív grammatikai, mintsem inkább kvantitatív és kommunikációs megközelítés a szegedi iskolába tartozó Békési Imréé. Hasonlóképpen inkább kommuni-

kációs irányzatba sorolható — de az előzőnél erősebb grammatikai érdeklődéssel — Mikó Pálné írása.

A szorosabban vett szintaktikai írások egy része — Füredi Mihályé és Komlósy Andrásé — annyiban tekinthető a szövegproblémához történő hozzájárulásnak, amennyiben az általuk tárgyalt mondattani kérdések már aligha oldhatók meg a klasszikus formájú transzformációs keretben.

Olyan írás, amelyik a világ minden pontján besorolható volna a modern szöveggrammatikába, voltaképpen csak kettő van a kötetben: Kiefer Ferencé és a Pléh Csaba—Radics Katalin szerzőpáré. (Ez az arány tükrözi a jelenlegi magyarországi helyzetet.) Kiefer írása kritikai jellegű: konklúziójából nem is következik szükségszerűen egy k ü l ö n szöveg-szint felvételének szükségessége. A két szerző által írott tanulmány viszont mintaszerűen bizonyítja, hogy legalább az általuk tárgyalt kérdés megoldásában előnyös egy ilyen szintnek vagy módszertanilag különálló keretnek a fölvétele.

Végül található kötetünkben két olyan tanulmány, amely a nyelv vizsgálatának egyelőre még különálló két fő diszciplínája szempontjából tárgyal olyan alapvető problémákat, amelyek a szöveg-szemlélet számára jelentősek: Telegdi Zsigmond a nyelvelmélet, Kelemen János pedig a nyelvfilozófia kereteit veszi igénybe. Eltérő műfajú írásaik ellenére is észrevehető, hogy a nyelvelmélet és a nyelvfilozófia divergálásának korszaka is megszűnőben van, s inkább az egymás felé haladás, a konvergálás várható közöttük a következő évtizedben.

Hadd jegyezzük meg, hogy még jó néhány tanulmány elkészítésére próbáltuk a szerzőket rávenni. Így például nagyon sajnálatos, hogy nem készült el egy írás a téma—réma-viszonyról, egy másik a dialógusról mint szövegproblémáról, valamint egy olyan írás, amelyik a klasszikus — magyar — stilisztika idevágó vonatkozásait foglalta volna össze. Talán ennek a kötetnek a megjelenése serkentőleg hat majd a szöveggel kapcsolatban álló egyéb kutatók idevágó munkásságára.

A recenziók köre nem kevésbé változatos, mint a tanulmányoké. A megtárgyalt könyvek többsége szintén azért kapott recenziót a kötetben, mivel valamilyen módon a szöveggel kapcsolatos. Ilyen témakör a beszédaktus elmélete, a generatív poétika, a neoretorika, az egzakt szövegtipológia, a szövegek írásjel-problematikája, a beszédtempó-kutatás; a prózakutatás és természetesen a szövegszemiotika (s részben szöveg-esztétika).

A könyvek másik csoportjával egyéb időszerűségük miatt foglalkozunk. Tervünk szerint ugyanis sorozatunkban valamilyen formában — a jövőben az eddigieknél még nagyobb mértékben — visszhangot kell biztosítani a magyar nyelven megjelent általános nyelvészeti jellegű műveknek.

Zvegincev tanulmánykötetének recenziója a kötettel kapcsolatos nagyobb méretű — nemzetközi jellegű — vitában való részvételt is jelenti.

A Lenin stílusáról írott kis kötet bemutatása pedig — a téma ma is aktuális voltán és voltaképpen kötetünk tematikájába vágó tartalmán kívül — a nyelvészet térbeli és időbeli összefonódottságát is jelzi: ennek a Szovjetunióban a húszas években kiadott cikksorozatnak a hetvenes évek elején a két Németországban egyszerre jelent meg fordítása, s ezt a német változatot fordították magyarra Romániában az ottani magyar anyanyelvű szakemberek.

Egy-két tervbe vett recenzió elmaradását itt is hiányoljuk: így elsősorban a textológiát (a szövegkiadás modern vonatkozásait) tárgyaló francia kézikönyvet; egy cseh szerző hiperszintaxis-monográfiájának a bemutatását; egy leíró nyelvészeti munkáét, amelyben a mondat, a bekezdés és az elemi műfaj-darabok szerkezetét azonos módszertani elvek alapján elemezi egy tagmémikus szerző negyven fülöp-szigeti nyelv anyaga alapján; s végül egy gépi szövegelemző monográfia recenzióját.

A jelen kötet szerzőinek egy része már írt, sőt többször írt a sorozat előző köteteibe. Más részüket — pontosan huszat — viszont első ízben köszöntjük szerzőink között. Ezt a nagyfokú felfrissítést részben a kötet témája, részben a nyelvészetben jelentkező új nemzedék elismerése indokolja.

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. kötetének a technikai szerkesztése lényegében a sorozat előző köteteivel azonos, bár igyekeztünk legalább egy ponton közelebb kerülni a nyelvészet nemzetközi szerkesztési normáihoz.

A szerkesztők nevében:

Szépe György

Tartalomjegyzék

Antal László: Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom ..... 5—14
Békési Imre: A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról ..... 15—25
Borzsák István: Klasszika-filológiai szöveginterpretáció (Tacitus: Ann. XIII 1—2) ..... 27—36
Csúri Károly: Egy narratív struktúratípus néhány szabályszerűsége (Generatív szempontú megközelítés) ..... 37—49
Dezséry Judit—Terestyéni Tamás: Élő szöveg — stúdió-szöveg ..... 51—77
Dezső László: Az őszerbhorvát oklevélszövegek szerkezete ..... 79—92
Füredi Mihály: Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben ..... 93—113
Görgey Eszter—Jékel Pál—Papp Ferenc: Automatikus szövegelemzés a legalsó nyelvi szinteken ..... 115—125
Herczeg Gyula: A mondatstilisztikai kutatás mint módszer ..... 127—142
Horányi Özséb: Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez ..... 143—165
Kanyó Zoltán: Szövegelmélet és irodalomelmélet ..... 167—181
Kelemen János: Szöveg és jelentés ..... 183—196
Kiefer Ferenc: A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról ..... 197—222
Kiss Sándor: Demarkációs jegyek az irodalmi műben ..... 223—238
Komlósy András: Az ágens és az objektum felszíni kifejezésének lehetséges rendszerei a természetes nyelvekben ..... 239—246
Mikó Pálné: A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről ..... 247—260
Pléh Csaba—Radics Katalin: „Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg ..... 261—277
Telegdi Zsigmond: A nyilatkozat mint indícium ..... 279—287

Szemle

A novellaelemzés új módszerei. Szerkesztette Hankiss Elemér *(Bánréti Zoltán)* ..... 289—299
Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése *(Bécsy Tamás)* ..... 299—303
Mats Furberg: Saying and Meaning. A main theme in J. L. Austin's philosophy *(Bollobás Enikő)* ..... 303—306

VÁROSI KÖNYVTÁR HÓDMEZŐVÁSÁRHELY 169089

T. A. van Dijk: Beiträge zur generativen Poetik *(Csúri Károly)* ..... 307—312
A szövegnyelvészet néhány alapkérdése *(Ferenczy Gyula—Klaudy Kinga)* 313—322
J. M. Lotman: Szöveg—modell—típus. Szerkesztette Hoppál Mihály *(Füredi Mihály)* ..... 323—326
Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata *(Heller Mária)* ..... 327—331
A nyelvtudomány ma. Szemelvények korunk nyelvészetéből. Szerkesztette Szépe György *(Kanyó Zoltán)* ..... 331—335
Jürgen Stenzel: Zeichensetzung. Stiluntersuchungen an deutscher Prosadichtung *(Kiss Endre)* ..... 335—339
V. A. Zvegincev: Язык и лингвистическая теория *(Korenchy Éva)* ..... 339—348
Jozef Mistrík: Exakte Typologie von Texten *(Orosz Magdolna)* ..... 349—350
Lenin stílusa [Tanulmánygyűjtemény] *(Posgay Ildikó)* ..... 350—352
J. D. Apreszjan: A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei *(Rohonci Katalin)* ..... 353—356
Edward Sapir: Az ember és a nyelv *(Szabolcsi Anna)* ..... 357—361
Wolfgang Dressler: Einführung in die Textlinguistik *(Szépe György)* ..... 361—365
Beszédtempó és grammatika. Tanulmányok *(Terts István)* ..... 365—369
J. Dubois—F. Edeline—J. M. Klinkenberg—P. Minguet—F. Pire—H. Trinon: Rhétorique générale *(Vígh Árpád)* ..... 369—373
Text—Bedeutung — Ästhetik. Szerkesztette S. J. Schmidt *(Voigt Vilmos)* 373—374

Szerkesztői utószó *(Szépe György)* ..... 375—378

AK 1026 k 7578

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Somogyi Béla
Műszaki szerkesztő: Erdősi Katalin
Terjedelem: 33,25 (A/5) ív

75.1800 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

Ára: 62,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST